

युनाइटेड स्टेट्सची लोकस्थिति
आणि
प्रवासवृत्त.

लेखिका :
पंडिता रमाबाई

महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृती मंडळ

युनाइटेड स्टेट्स्ची लोकस्थिति आणि प्रवासवृत्त

लेखिका :

पंडिता रमावाई

महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृती मंडळ

पुनर्मुद्रण : सप्टेंबर, १९९६

प्रकाशक : सचिव,
महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृती मंडळ,
मुंबई ४०० ०३२.

मुद्रक : 'मायक्रोग्राफ' 'समदूत' २ रा मजला, डॉ. भालेराव मार्ग, गिरगांव,
मुंबई ४०० ००४. दूरध्व. : ३८८ ४७३० / ३८७ ६९५९

किंमत : रु. ४८/-

निवेदन

एकोणिसाव्या शतकात केवळ महाराष्ट्रातच नव्हे तर सबंध भारतात सार्वजनिक जीवनात असामान्य कर्तृत्व गाजवणाऱ्या स्त्रियांची संख्या हाताच्या बोटावर मोजता येण्याजोगी होती. या मोजक्या स्त्रियांमध्येही पंडिता रमाबाईना अग्रस्थान दिले जाते. वयाच्या अवघ्या विसाव्या वर्षी संस्कृत भाषेवरील प्रभुत्वामुळे, पांडित्यामुळे आणि अस्खलित वाणीमुळे रमाबाईना "सरस्वती" हे बिरूद देण्यात आले. त्यांनी केलेला आंतरजातीय विवाह, त्यानंतर लवकरच वैधव्य वाट्याला आल्यावरही महाराष्ट्रात येऊन त्यांनी आर्य महिला समाजाची स्थापना करून सुरू केलेले लोकजागृतीचे प्रयत्न, त्यानंतरचा त्यांचा इंग्लंड व अमेरिका या देशांचा प्रवास, परदेशातील वास्तव्यात त्यांनी केलेला ख्रिस्ती धर्माचा स्वीकार, मायदेशी परतल्यानंतर त्यांनी केलेली शारदासनाची स्थापना वगैरेमुळे रमाबाईना वारंवार कुत्सित टीकेला व निंदेला तोंड द्यावे लागले. रमाबाईंनी इंग्रजीत तसेच मराठीत लिहिलेल्या पुस्तकांमुळेही वाद उसळले.

समाजसुधारणेच्या क्षेत्रातील पंडिता रमाबाईंचे वैशिष्ट्यपूर्ण स्थान लक्षात घेऊन महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृती मंडळाने आज दुर्मिळ असलेल्या रमाबाईंच्या पुस्तकांचे पुनर्मुद्रण करण्याचा निर्णय घेतला. १९७७ साली पंडिता रमाबाईंचा पत्रव्यवहार प्रकाशित केल्यानंतर मंडळाने रमाबाईंचे "द हाय कास्ट हिंदू वूमन" हे इंग्रजी पुस्तक तसेच त्यांचे इंग्लंडच्या प्रवासासंबंधीचे मराठी पुस्तक यांचे पुनर्मुद्रण केले. आता त्यांचा "युनाईटेड स्टेट्सची लोकस्थिती आणि प्रवासवृत्त" हा ग्रंथ पुनर्मुद्रित करून वाचकांना उपलब्ध करून दिला जात आहे.

१७ फेब्रुवारी, १८८६ रोजी रमाबाई आपल्या कन्येला बरोबर घेऊन लिन्डरपूलहून बोटीने अमेरिकेत निघाल्या त्या ६ मार्चला फिलाडेल्फियास पोचल्या. ११ मार्च १८८६ रोजी डॉ. आनंदीबाई जोशींना पदवी देण्याचा समारंभ होता. त्याला हजर राहण्यासाठी अमेरिकेत गेलेल्या रमाबाई त्यानंतर नोव्हेंबर, १८८८ पर्यंत तेथेच राहिल्या. अमेरिकेतील अडीच वर्षांच्या वास्तव्यात त्यांनी शासन पध्दती, लोकस्थिती, गृहस्थिती, स्त्रियांची स्थिती, उद्योग व व्यापार, विद्याव्यासंग, धर्ममते, दानधर्म, वगैरेचे बारकाईने निरीक्षण करून त्यांनी आपल्या प्रतिक्रिया

नोदवल्या आहेत. शंभर वर्षापूर्वी एका संवेदनक्षम बुद्धिमान स्त्रीने अमेरिका नावाच्या नव्या जगाचे जे दर्शन भारतीयांना घडवले ते आजही वाचकांचे चित्त वेधून घेते.

मुंबई,

दिनांक : १६ सप्टेंबर, १९९६

य. दि. फडके

भूतपूर्व अध्यक्ष

महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृती मंडळ.

प्रस्तावना

युनायटेड स्टेट्स् किंवा 'अमेरिकेतील संयुक्त संस्थाने' हे नाव पुष्कळांस ऐकून ठारूक असेल आणि पुष्कळांनी भूगोल शिकताना त्या देशाचा नकाशा पाहिला असेल. परंतु त्या संयुक्त संस्थानांची खरी योग्यता केवढी आहे, तेथील मनुष्ये काय करतात, त्यांची सामाजिक स्थिती आणि राज्यव्यवस्था कशी आहे इत्यादी गोष्टींची माहिती ज्यास असेल, अशी मनुष्ये आमच्या देशात फारच थोडी असतील. मी इ.स. १८८६ च्या आरंभी इंग्लंडहून युनायटेड स्टेट्स्ला गेले; त्या वेळी त्या देशाच्या नावावाचून त्याविषयी दुसऱ्या कोणत्याच गोष्टीची मला माहिती नव्हती. पण तेथे गेल्यानंतर कांही दिवसांनी त्या राष्ट्राची योग्यता थोडी थोडी समजू लागली, तेव्हा मला काही काळपर्यंत तिकडेच राहून, त्यांची चांगली माहिती करून घेण्याची इच्छा उत्पन्न झाली. त्याप्रमाणे मी १८८६ च्या मार्च महिन्यापासून १८८८ च्या नोव्हेंबर महिन्याच्या अखेरीपर्यंत तेथे राहून त्या देशात सुमारे ३०,००० मैलांइतका प्रवास करून, कांही गोष्टींची माहिती मिळविली. युनायटेड स्टेट्स्मध्ये असताना मला तिकडेच्या अद्भूत गोष्टी पाहून जो आनंद झाला, त्याचा थोडाबहुत तरी वाटा माझ्या प्रिय देशबंधुभगिनींना न दिल्यास, तो अपूर्ण राहिल, म्हणून मी हे लहानसे पुस्तक प्रसिध्द करित आहे. युनायटेड स्टेट्स्मध्ये असतानाच ह्याचा पुष्कळ भाग लिहून ठेवला होता; बाकी इकडे आल्यानंतर लिहिला आहे.

थोड्या दिवसांपूर्वी मी 'युनायटेड स्टेट्स्ची लोकस्थिती' या विषयावर मुंबई व पुण्यात मिळून आठ नऊ व्याख्याने दिली होती. ती ऐकून, काहीकांस मी बोलले त्यांत अतिशयोक्ति आहे, असे वाटले

असेल, मी काय बोलले त्यात अतिशयोक्ती नव्हती, हे मी खात्रीपूर्वक सांगते. व्यापारधंदे, विद्याखाते इत्यादीकांमध्ये ज्या अचाट संख्या सांगितलेल्या आहेत, त्यांच्या खरेपणाविषयी कोणास शंका आल्यास त्यांनी इ. स. १८८० सालच्या यु. स्टे. च्या खानेसुमारीचे आकडे पहावे. मी लिहिले ह्यात काही खोटे असल्यास ज्यास मराठी भाषा येते, असे विद्वान अमेरिकन गृहस्थ व स्त्रिया ह्या मुंबई शहरात पुष्कळ आहेत, त्यांनी माझ्या चुका दुरुस्त कराव्या अशी माझी त्यास विनंती आहे.

आणखी एक पक्षाच्या मंडळीने, मी युनाइटेड स्टेट्स्चे चांगले तेवढे सांगितले; वाईटाचा उल्लेखच केला नाही असा दोष मला दिला आहे. त्यांस माझे एवढेच सांगणे आहे की, ज्या फार वाईट गोष्टी सर्वांच्या नजरेस येण्यासारख्या आहेत, त्यांचा ह्या पुस्तकात ठिकठिकाणी उल्लेख केलेला आपल्या वाचण्यात येईल. परंतु मी एवढे कबूल करते की मी युनाइटेड स्टेट्स्च्या लोकांचे जितके दोष काढावे म्हणून कित्येकांस वाटते, तितके ते काढले नाहीत. माझ्या पूर्वी त्या देशात गेलेल्या आमच्या एका धार्मिक देशबंधूने अमेरिकन समाजाचे दोष काढून ठेवले आहेत. (दोषावाचून त्यास अमेरिकेत दुसरे कांहीच मिळाले नाही असे वाटते; नाही म्हणायला त्या देशात फिरुन हिंदुस्थानात येऊन पोहोचेतोपर्यंत हवा तितका प्रवासाचा खर्च त्यास मिळाला होता, एवढे बरीक खरे!) न्यू यॉर्क संस्थानात प्रवास करीत असता एका गृहस्थाने मला विचारले की "आमच्या देशामध्ये अतिनिंद्य असे तुमच्या पाहण्यात काय आले!" मी म्हटले, 'मित्रा, मी तुमच्या देशातील दोष पाहायला आले नाही; तुमचे गुण तेवढे मला हवे आहेत, मी त्यांच्या शोधात आहे, तेच मला मिळतात.' चांगल्या विशाल व प्रशस्त रस्त्यात चालत असता अवचित जसा एखादा धोंडा किंवा काटा पायास लागावा, त्याचप्रमाणे अमेरिकन लोकांचे दोष क्वचित् माझ्या दृष्टीस पडले; ह्यास्तव निरुपायाने त्यांचा उल्लेख इथे केला आहे. चांगले वाईट लोक सर्वत्र आहेत; गुण आणि दोष सर्वांमध्ये आहेत; आपण गुणांच्या शोधात असलो तर गुणच आपल्यास सापडतील आणि त्यांच्या उलट असलो तर विपरीत फळ मिळेल, हे कोणास नव्याने सांगायला नको.

ह्या पुस्तकाची पुणे शोधण्यात फार काळजी घेतली असूनही

कोटे कोटे चुका राहून गेल्या आहेत, ह्यास माझा नाइलाज आहे.

ह्या पुस्तकाच्या वाचनाने माझ्या प्रिय देशबंधुभगिनीच्या हृदयात उद्योगप्रियता आणि आमच्या भारतमातेची सेवा करण्याबद्दल सदिच्छा आता आहे त्यापेक्षा थोडीतरी अधिक उत्पन्न झाल्यास, माझा हा अल्प प्रयत्न सार्थक झाला असे मी समजेन.

शारदासदन, मुंबई.

माहे डिसेंबर,

स. १८८९ इ.

रमाबाई

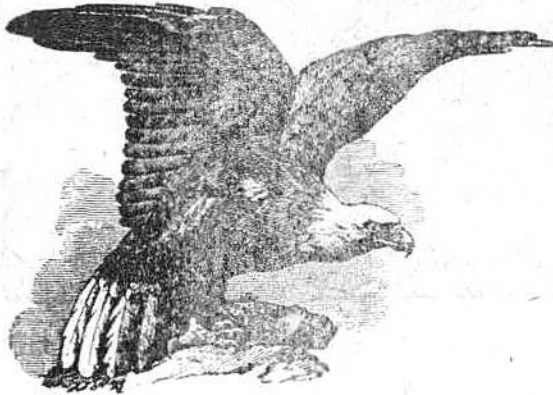
मूळ पुस्तकातील प्रथम पृष्ठ

युनाइटेड स्टेट्स्ची लोकस्थिति

आणि

प्रवासवृत्त.

हा ग्रंथ,
पंडिता रमाबाई
यांणी केला.

सुंदई,
निर्णयसागर आपस्वान्यात आपला.

सन १८८९ इसवी.

डीन् रेवेल बाइले.

आमचा तांबडा भाऊ.

शिकारीस चाळलेला

“तांबडा इंडियन्”.

जॉर्ज वॉशिंग्टन्

युनाइटेड् स्टेट्स्चा पहिला राष्ट्राध्यक्ष

युनाइटेड स्टेट्स्ची नक्षत्रांक पताका

युनाइटेड स्टेट्स्च्या शिक्यावरील गरुड पक्षी

विषयानुक्रम

पहिला भाग.

	पृष्ठ
लिवरपूलपासून फिलाडेल्फियापर्यंत प्रवास	१
पाताळ किंवा अमेरिका खंड	१०
शासनपद्धती	३२
लोकस्थिती	६०
गृहस्थिती	७५
विद्याव्यासंग	१२४
धर्ममते आणि दानधर्म	१४७
स्त्रियांची स्थिती	१६५
व्यापारधंदे	२३८

लिन्डरूपूपासून फिलाडेल्फियापर्यंत प्रवास

इ. स. १८८५ च्या जानेवारी महिन्यात डाक्टर रेचेल बाड्ले - फिलाडेल्फिया येथील स्त्रियांच्या वैद्यविद्यालयाच्या 'डीन्' - ह्यांनी मला एक पत्र लिहिले, त्यात १८८६च्या मार्च महिन्यात सौ. आनंदीबाई जोशी यांना वैद्यकीची पदवी देण्याचा समारंभ होणार त्या वेळी मी फिलाडेल्फियात येऊन तो समारंभ पाहावा म्हणून मला त्यांनी आग्रहपूर्वक बोलावणे केले होते. त्या वेळी मी इंग्लंडातील चल्डनहम् शहराच्या स्त्रीविद्यालयात अध्ययन आणि अध्यापन करीत होते. प्रथमतः मी काही विशेष कारणामुळे त्यांचे बोलावणे स्वीकारले नाही, परंतु त्यांनी पुनः स्वतः आणि सौ. आनंदीबाई जोशी आणि रा. गोपाळराव जोशी ह्यांकडून पत्रे लिहवून मला अमेरिकेस जाण्याचा आग्रह केला. तेव्हा मला किती अडचणी असल्या तरी माझ्याने त्यांचे बोलावणे नाकारवेना. कारण एक तर बाड्लेबाई परजातीय आणि परधर्मी असूनही त्या हिंदुस्त्रियांविषयी इतका कळवळा बाळगतात हे त्यांचे आम्हांवर मोठे उपकार आहेत. दुसरे असे की, वैद्यकीसारखा कठीण विषय शिकून पदवी मिळविली असे साऱ्या हिंदुस्त्रियांपैकी आनंदीबाई जोशी यांचे हेच पहिले उदाहरण आहे. तेव्हा त्यास पदवी मिळण्याचा आनंदकारक समारंभ पाहाण्याची मला उत्कट इच्छा होती; म्हणून मला इकडे येण्यास पुष्कळ अडचणी होत्या तरी सर्वशक्तिमान् परमेश्वरावर सर्व भार टाकून मी माझ्या कन्येसह इ. स. १८८६ सालातील फेब्रुवारी महिन्याच्या सतरा तारखेस 'ब्रिटिश प्रिन्सेस्' नावाच्या तारवात बसून, इंग्लंडातील लिन्डरूपूलचे बंदराहून अमेरिकेकडे प्रयाण केले. माझ्या इंग्रजी मित्रमंडळींच्या मनातून मी ह्या देशी यावे असे मुळीच नव्हते; तेव्हा माझे इकडे येणे त्यांना पसंत पडले नाही, हे सांगायला नको. त्यापैकी कित्येक मैत्रिणींनी तर, आम्ही तारू फुटून समुद्रात बुडून मरून जाऊ असे भाकीत करून ठेवले होते. कारण फेब्रुवारी महिना समुद्र

यानास फारसा अनुकूल नसतो. तशात ह्या वर्षी त्या महिन्यात फारच तुफाने झाली, आणि अमेरिकेच्या किनाऱ्यानजीक पुष्कळ तारवे फुटली. न्यूयॉर्क शहरानजीक आणि आसपास पंचवीस तीस मैल समुद्रात कडक थंडीमुळे पाणी थिजून अमेरिकाखंडाला बर्फाचे वेष्टण पडले होते. असो. आमचे तारू लिब्ररपूल बंदरातून निघाल्यावर तीन दिवस तुफानाचे काही चिन्ह दिसले नाही; परंतु चवथ्या दिवशी, इंग्लंड आणि अमेरिका ह्या दोन देशांच्या मध्ये आट्लॉटिक समुद्रात एक सैतानाचा किवा भुतांचा हांडा (Devil's Pot) नावाचा भाग आहे, त्याच्या जवळ आमचे तारू आले. तेव्हा भयंकर तुफानास आरंभ झाला आणि समुद्राचे भयाण स्वरूप आमच्या पाहण्यात येऊ लागले.

ही वेळ समुद्रप्रवासाला अनुकूल नव्हती, म्हणून आमच्या नावेवर फारसे उतारू नव्हते. पहिल्या वर्गात चार पुरुष आणि तीन बायका आणि तिसऱ्या वर्गात बायका, पुरुष, मुलेबाळे मिळून सुमारे १९० माणसे होती. ही एकशे नव्वद माणसे युरोपातील निरनिराळ्या प्रदेशातून अमेरिकेत वसाहत करायला आलेली होती. (पुढे एके ठिकाणी इकडे वसाहत करण्याकरिता जे लोक येतात त्यांच्या स्थितीबद्दल संक्षिप्त माहिती दिली आहे ती पाहा.)

ह्या एकशे नव्वद उतारू लोकांपैकी काही धार्मिक लोकांनी आदित्यवारी नावेच्या मधल्या मजल्यावर उघड्या भागात जमून संगीत गाऊन ईश्वरोपासना केली. त्या रात्री फारच कडाक्याचे तुफान झाले. ह्या प्रसंगी मी एका बाईच्या तोंडून एक चमत्कारिक गोष्ट ऐकिली, ती येथे लिहिल्यावाचून राहवत नाही. सदरील बाई आमच्या शेजारी पहिल्या वर्गातील एका खोलीत राहत असे, तेव्हा जलप्रवासात तिच्याशी माझे विशेष संघट्टण होते. ही बाई रोमन कॅथोलिक मताची होती. तिने मला सांगितले की, सदरी सांगितलेले उतारू संगीत गात होते, तेव्हा नावेतील एका मनुष्याला ते सहन न होऊन त्याने "आज रात्री खचित तुफान होईल" असे भाकीत करून उतारू लोकांच्या वर्तनाविषयी कुरकुर केली. तो म्हणाला की, हे लोक ईश्वराची उपासना करून सैतानाला कोपवीत आहेत, तो आज तुफान आणून आमच्याशी युद्ध केल्यावाचून राहणार नाही. कर्मधर्मसंयोगाने त्या रात्री तुफान होऊन त्यांचे भाकीत खरे झाले. पुढे आणखी एके दिवशी रात्री ते लोक काही पदे गाऊ लागले तेव्हा तर त्या मनुष्याला फारच राग आला. त्याने पूर्वीप्रमाणेच तुफान होईल असे भाकीत केले; आणि ते खरेही झाले. पुढे दुसऱ्या रविवारी कांही मुले तो दिवस प्रसन्न असून फारसे तुफान नव्हते

म्हणून नावेच्या वरच्या बाजूस येऊन “हालेलुया, हालेलुया” - (ह्या हिब्रू शब्दाचा अर्थ ‘ईश्वराची स्तुती करा’ असा आहे) - असे गाऊ लागली, तेव्हा आमच्या कर्णधाराचा राग त्याच्या पोटात मावेना. त्याने लागलीच बाहेर जाऊन त्या अविचारी मुलांची तोंडे बंद केली. परंतु त्या दिवशी खरोखरच सैतानाने ह्या कर्णधाराची पाठ पुरविली म्हणण्यास काही हरकत नाही. त्या दिवशी आमची नाव समुद्रास्तृप्यंतु होण्याच्या बेतात होती. ही ह्या कर्णधाराची गोष्ट खरी असल्यास इंग्लंडमधील सुशिक्षित आणि सुधारलेल्या लोकांपैकी कित्येक अद्यापि भूतप्रेतपिशाचबाधेविषयी दृढ विश्वास बाळगतात असे म्हटले पाहिजे ! असो.

ह्या तुफानामुळे आम्हाला फारच त्रास झाला. क्षणोक्षणी समुद्राच्या मोठ्या लाटा आमच्या खिडक्यांवर येऊन आदळत असत, तेव्हा ही नाव आता बुडते की घटकेने बुडते असा संशय येई. तीन चार दिवसात आमच्याच्याने नुसते डोकेसुद्धा वर करवेना; मग उठून चालण्या फिरण्याची गोष्ट तर लांबच राहिली. शेवटी आमच्या खोलीतील वारा इतका अशुद्ध झाला की तेथे राहून स्वासोच्छ्वास करणे फारच अवघड वाटू लागले; तेव्हा आता काय पाहिजे ते होवो पण एकदा नावेच्या वरच्या मजल्यावर जायचेच असा निश्चय करून आमची स्वारी जणू काय जीव मुठीत धरून खोलीच्या बाहेर पडली. पण पुढे चालून वरती जावे कसे. नावेच्या हलण्यामुळे नावेच्या तळावर माझा पाय ठरेना. शेवटी कसे तरी करून एकदाची वर जाऊन एका खुर्चीवर बसले. तेथे गेल्यावर सुमारे पावतासाच्या आत समुद्राची स्वच्छ हवा लागून माझ्या शरीरात जणू काय नवीन जीवनशक्तीचा प्रवेश झाला. एका घटकेच्या पूर्वी समुद्राची लाट खिडकीवर आदळत असता काही चमत्कारिक भीतीमुळे माझ्याने तिकडे पाहावत सुद्धा नसून पोटात धस्स होत असे. पण घटकेत काय अद्भूत चमत्कार झाला तो पाहा. आता वरच्या मजल्यावर उभी राहून नाव बुडू बुडू होत असता ते समुद्राचे अफाट आणि भयंकर रूप पाहूनही मला काडी इतके देखील भय वाटले नाही; उलट उत्साह, आनंद आणि शांती माझ्या हृदयात उदित होऊ लागली. ह्या वेळी ह्या स्वाभाविक घटनेपासून मी जो धडा शिकले तो कधी विसरणार नाही. मनुष्य जोपर्यंत दैर्घ्याने विपत्ती आणि शत्रू यांचा सामना करीत नाही तोपर्यंत त्याला त्यांचा मोठा बाऊ वाटतो. भित्रे मनुष्य जसजसे भेकडपणाने घरात किंवा अंधरुणात डोके छुपसून बसण्याकडे वळते तसतसे त्याचे भय वाढून निराशेमुळे त्याच्या दहा दिशा अंधकारमय होऊन जातात. पण गड्या, एकदा ‘कार्य वा

साधयेयं, देहं वा पातयेयं” (एक तर कार्य साधीन, नाही तर शरीर टाकीन) असा निश्चय करून तुझ्या शत्रूंचा आणि निराशादी विपत्तीचा सामना कर, म्हणजे भय हा शब्द तुझ्या स्मरणातून नाहीसा होईल, आणि तू जीवन्मुक्ताप्रमाणे निर्भय होऊन सारे जग तुझ्या विरुद्ध असले तरी सत्यावर आणि सत्साहसावर अवलंबून आपली कार्ये साधशील. ह्या अगाध संसारसमुद्रात आमच्या वाताहत नावांना किती तुफानांचा सामना करावा लागत नाही? त्या वेळी धैर्य धरून भयंकर समुद्रकल्लोलाशी झुंजलो तर खचितच आम्हाला जयश्री मिळेल आणि मनाला शांतीही प्राप्त होईल. परंतु पाल पसरण्याच्या किंवा गुंडाळण्याच्या उद्देशाने डोलकाठीवर चढत किंवा उतरत असताना जर करता मिथ्याभयरूपी भुताने आमच्या हृदयात संचार केला आणि आमचे हातपाय थरथर कापू लागले तर मात्र आमची दशा कुत्र्यालाही नकोशी होईल.

आमची नाव पाच सहा दिवस “भुताच्या हांड्यात” पिंगा घालीत होती. ह्या हांड्यामध्ये आल्यावर तिच्यातील वाफेचे यंत्र काहीसे विघडले. ते दुरुस्त केल्यावाचून नाव वेगाने चालविली असती तर ती समुद्रार्पण होण्याला काही उशीर लागला नसता आणि यंत्र दुरुस्त करावे म्हटले तर समुद्रकल्लोलापुढे नाव एका ठिकाणी उभी करता येईना. बिचान्या नावाध्यक्षाला ह्या वेळी मोठे संकट पडले; परंतु शेवंटी हळूहळू यंत्र दुरुस्त करून पुनः पहिल्याप्रमाणे नाव चालू लागली. “भुताच्या हांड्या”तून निघाल्यावरही समुद्रात तुफानाची काही कमताई दिसून आली नाही. समुद्राच्या पर्वतप्राय साटांच्या जोराने आमची नाव एकदा आकाशात आणि एकदा पाताळात जाई तेव्हा ती आता बुडते की क्षणात बुडते असा संशय सहज मनात येई. त्या आफाट पारावारशून्य समुद्रात वरच्या बाजूस कधी स्वच्छ, कधी अन्नाच्छादित अशा आकाशाचा गोल चांदवा, खाली हिमालयाच्या लहान लहान टेकड्यांएवढाले कल्लोल आणि त्यांवर आपटत असलेली आमची नाव — भोवतालच्या देखाव्याशी तुलना करून पाहिल्यास आमची नाव पाण्यावर तरंगत असलेल्या लहानशा उडत्या माशासारखी दिसत होती, म्हटल्यास चिंता नाही — हा मनोरम, मयाण व विचित्र देखावा पाहून प्रेक्षकांच्या मनात कसकसे विचारांचे तरंग येतात ह्याचे वर्णन करता येत नाही. तुफानाच्या वेळेस गल नावाचे समुद्रपक्षी चौहोकडे समुद्रात तरंगत असलेले दिसतात. हे पक्षी खरोखरच तुफानाचे अग्रदूत आहेत. तुफान व्हायचे असले म्हणजे ते मोठ्या वेगाने समुद्रावर उडत फिरू लागतात. आणि तुफानाच्या वेळेस

समुद्रकल्लोलांवर बसून मोठ्या हर्षाने जलक्रिडा करू लागतात. चोहोकडून मोठ्ठमोठल्या लाटा उसळून येऊन एकमेकांवर आपटत आहेत, वारा मोठा सोसाट्याचा वाहात आहे, समुद्राच्या वरच्या भागावर पराकाष्ठेचे धुके पडले आहे आणि समुद्राच्या व मेघांच्या गर्जनेने लोकांच्या कानळ्या बसत चालल्या आहेत तरी ह्या आनंदी पक्ष्यांना त्याचे काही वाटत नाही. ते खुशाल मजा करीत असतात. एकादा आरब जसा आपल्या तरुण तेजस्वी घोड्याला वायुवेगाने दामटीत जातो त्याप्रमाणे ते मोठ्ठमोठल्या कल्लोलांच्या पाठीवर बसून जसे काय शर्यत खेळत असतात. केव्हा केव्हा मेघांची पटले फोडून सूर्यनारायण विजयी वीराप्रमाणे आकाशात प्रकाशमान होई तेव्हा गगनमंडळात सबंध इंद्रधनुष्याचा देखावा मोठा वर्णनीय व आनंदकारक असा होत असे. कधी कधी दीड किंवा दोन इंद्रधनुष्ये पाहाण्यात येत. केव्हा केव्हा समुद्रकल्लोल नावेवर किंवा एकमेकांवर आदळल्यानंतर वाऱ्याच्या जोराने काही दूरपर्यंत तुषार उडत जाई तेव्हा त्यावर सूर्यप्रकाश पडून इंद्रधनुष्य उत्पन्न होत असे. अहाहा! त्या वेळची समुद्राची व आकाशाची शोभा तरी किती वर्णावी ! ती शोभा पाहात असता डोळ्यांच्या पापण्या मिटणेही बरे वाटत नसे, इतकी ती चित्तवेधक आणि दृष्टिरंजक होती. तुफानाचा काहीसा उपशम झाल्यावर आमची नाव अमेरिकाखंडापासून तीन दिवसांच्या रस्त्यावर येऊन पोहोचली तेव्हा कित्येक उडते मासे समुद्रावर उडत असता आमच्या दृष्टीस पडले.

मार्च महिन्याच्या तिसऱ्या तारखेस संध्याकाळचे सुमारे साडेचार वाजताना, इ. स. १४९२ त ज्या भूखंडाला पाहून ख्रिस्तोफर कोलंबसाने आपण भूगोलाभोवतालून जलयात्रा करून हिंदुस्थानास येऊन पोहोचलो असा सिद्धांत केला, त्या पश्चिमगोलार्धातील अमेरिकाखंडाचा किनारा आमच्या दृष्टीस पडला. ह्या वेळी मला जो काय आनंद झाला तो वर्णित येत नाही. भी मनात म्हटले, आमच्या हिंदुस्थानी मित्रांनो, आता आमच्या पायांचे तळवे तुमच्या तळपायांकडे वळलेले आहेत. एथे दवळा दिवस असून तुमच्याकडील भागावर रात्रीचे पांघरूण पडले आहे. आता आम्ही एथे नावेवर शतपावल्या करीत गोष्टी सांगत आहोत आणि तुम्ही तिकडे अंधरुणांवर घोरत पडला आहा ! हा पाहा काय चमत्कार आहे तो.

अतिशय थंडीमुळे जमिनीच्या काठाशी समुद्राचे पाणी थिजून अमेरिका-खंडाला बर्फाचे वेष्टण पडले होते, असे वर सांगितलेच आहे. त्यावर सूर्यकिरणे

प्रतिबिंबित झाली असून त्यांच्याकडे पाहिल्यावर डोळे दिपल्यासारखे होत. संध्याकाळच्या वेळेला आमची नाव डेलवेयर नदीच्या मुखापाशी येऊन पोहोचली, तेव्हा त्या ठिकाणची आणि डेलवेयर नदीच्या अंतर्भागाची ज्यास खांगली माहिती आहे असा एक नाखुदा नावेवर आला. ह्या नंतर आमच्या नावेच्या अध्यक्षांने आपली नाव पुढे चालविण्याचे काम त्या नाखुद्याच्या हवाली केले.

मनुष्य कोणत्याही कामात केवढा माहितगार असला तरी एकादवेळ त्याच्याकडून चुकी झाल्यावाचून राहात नाही. तेव्हा ह्या नाखुद्याच्या हातून ह्या वेळी चुकी झाली यात काही नवल नाही. त्याने झोपेच्या नाही तर कशाच्या तरी गुंगीत येऊन आमची नाव जी धूम सपाट्याने पुढे चालविली ती फिलाडेल्फिया शहरापासून सुमारे साठ पासष्ट मैलांवर डेलवेयर नदीमध्ये चिखलात खिळून टाकिली ती दोन तीन दिवसांपर्यंत जागची हाललीच नाही. आज सोळा सत्रा दिवसांपासून आम्हाला जमिनीचे दर्शन झाले नव्हते. बारा दिवसांचा रस्ता काढायला सतरा दिवस लागले. शेवटी एकदाचे भूमिदर्शन झाले; पण आता आपली इच्छित जागा इतकी जवळ असूनही तेथे जाण्यास हे एक विघ्न उपस्थित झाले. त्या दिवशी रात्री आमची जलयात्रा संपून दुसऱ्या दिवशी मोठ्या पहाटेस फिलाडेल्फिया नगरीत जाऊन उतरण्याचा आमचा बेत होता, तो असा एकाएकी खुंटला, हे पाहून आमचा जो काही हिरमोड झाला तो सांगता येत नाही. परंतु परमेश्वराने, आमच्या नावेला भयंकर तुफनांतून व यंत्राची अव्यवस्था झाल्यामुळे ती समुद्रात भटकू लागण्याचे जे भय पडले होते, त्यातून तिचा बचाव करून आम्हाला सुरक्षितपणे ह्या गोलाघात आणून पोहोचविले ह्याबद्दल आम्ही त्याचे फार फार आभार मानले.

दुसऱ्या दिवशी सकाळी उठून पाहतातो तो आमच्या नावेभोवताली बर्फाचे वेष्टण पडले होते. त्या दिवशी आणि दुसऱ्या दिवशी चार पाच लहान लहान वाफेच्या तारवांनी तेथे येऊन आमच्या नावेभोवती फिरून आपल्या अणीदार अग्रभागांनी बर्फाच्या जाड फळ्यांचे तुकडे तुकडे करून आमचा रस्ता भोकळा केला, तरी आमची न्मव जागची हलेना. तेव्हा भरतीच्या वेळी तीन चार तारवांनी मिळून तिला अडकविलेले मोठमोठले दोर ओढून तिला चिखलातून वर काढण्याचा प्रयत्न केला, परंतु तोही व्यर्थ होऊन, नाव जागची हालली नाही. तेव्हा मार्चच्या सहाव्या तारखेस सकाळी आमच्या वर्गातील उतारू लोकास दुसऱ्या एका नावेत घालून फिलाडेल्फियाकडे रवाना केले. दुसऱ्या वर्गातील

उतारूंस पुरण्याइतकी जागा त्या नावेत नव्हती, म्हणून आम्ही निघून येताना ते विचारे हिरमुसली तोडे करून आमच्याकडे पाहात राहिले. आम्हाला त्याबद्दल फार वाईट वाटले, पण करावे काय? दुसरा उपायच नव्हता, तेव्हा आम्ही त्यांना त्या मोठ्या नावेत राहू देऊन निघून आलो. दुसऱ्या दिवशी इतर सर्व उतारू लोकांना फिलाडेल्फियात पोहोचविण्याची तजवीज करण्यात आली. सहा तारखेस रात्री आठ वाजता आम्ही फिलाडेल्फियात येऊन पोहोचलो. रा. गोपाळराव आणि सौ. आनंदीबाई जोशी ही उभयताही आम्हाला नदीच्या धक्क्यावर येऊन भेटली. त्यांनी प्रीतिपूर्वक आमचे आगतस्वागत करून आम्हाला बिन्हाडी नेले. तेव्हा रात्री आम्ही अतिशय थकून गेलो होते, म्हणून बिन्हाडी गेल्यावर लागलीच अंघरणाची वाट धरली.

इ. स. १८८६तील मार्च महिन्याच्या ११ तारखेस सकाळी अकरा वाजता आम्ही फिलाडेल्फिया शहरातील 'अकॅडेमी ऑफ सायन्स' नावाच्या सभागृहात गेलो. तेथे वैद्यविद्यालयात शिकून परीक्षोत्तीर्ण झालेल्या विद्यार्थिनीस पदवी देण्याचा समारंभ पाहाण्याकरता स्त्रीपुरुष मिळून सुमारे ३०००/३५०० मंडळी जमली होती. ह्याच दिवशी आमची देशभगिनी सौ. आनंदीबाई जोशी यांना वैद्यकीची पदवी मिळाली. ह्या समारंभाचा देखावा फारच मनोरंजक होता. आम्हाला हा दिवस फारच आनंदकारक वाटला, कारण आनंदीबाई ही पहिली हिंदू स्त्री वैद्यकी शिकून पदवी पावली आहे. तशात ही बाई आमच्या आपतांपैकी आहे म्हणून आम्हाला तिचा फार अभिमान वाटतो. आज सुमारे चार वर्षांपूर्वी हिंदुस्थानात एक मद्रासे वाचून दुसरे कुठेही स्त्रियांना वैद्यकी शिकण्याची सोय नव्हती. आणि मद्रासेतही फार वरिष्ठ प्रतीचे शिक्षण मिळण्याची सोय नव्हती. लोकमत साधारण स्त्रीशिक्षणास सुद्धा अनुकूल असे नव्हते; ते स्त्रियांस वैद्यकीचे शिक्षण देण्याविरुद्ध फारच कडाक्याचे होते हे सांगायला नको. इ. स. १८८३ या सालात पुण्यास 'एज्युकेशन कमिशन' नावाच्या मंडळीपुढे, - चालू असलेल्या स्त्रीशिक्षणात कोणकोणते फेरफार आणि सुधारणा करणे उचित आहे ह्यांविषयी माझे मत देण्यास सदरील कमिशनने मला बोलावले तेव्हा - मी स्त्रियांस वैद्यकीचे शिक्षण अवश्य मिळावे म्हणून सूचना केली. त्यानंतर त्या मंडळीचे अध्यक्ष डॉ. हंटर यांनी मला सांगितले की वैद्यकी हा विषय साधारण विद्याशिक्षणात मोंडत नसल्यामुळे त्याविषयी सरकारास ह्या मंडळीकडून आमच्याने सूचना करवणार नाही; परंतु मी घरगुती रीतीने ही गोष्ट वरिष्ठ

सरकारपुढे आणीन. पुढे पुष्कळ सज्जनांच्या उद्योगाने विज्ञानयतेहून स्त्रीवैद्य आणि विषयाकरता एक मोठी वर्गणी जमा झाली. आणि सरकारनेही हा विषय शिकणाऱ्या बायकांकरता काही मेमणुका करून देऊन बायकांकरता पुरुषांच्या वैद्यकशाळांमधून वर्ग काढले. पण रीतीप्रमाणे त्यांनी आधी मोठ्या मोठ्या विद्वानांचे ह्याविषयी काय मत आहे असे विचारले. तेव्हा जसे त्रिविध जन असतात तशीच त्रिविध उत्तरे सरकारला मिळाली हे एके नव्याने सांगायला नको. ह्यात आश्चर्य मानण्याची गोष्ट एवढीच की, काही सुधारक आणि स्त्रीजनोन्नतीच्या म्हणविणाऱ्या मंडळींचे मतही स्त्रियांस वैद्यक शिकवू नये असे पडले. बंगाल देशातील भारतवर्षीय ब्राह्मसमाजाचे पुढारी केशवचंद्रसेन ह्यांचे मत असे पडले की स्त्रियांस विस्वविद्यालया (युनिवर्सिटी) मधून परीक्षा देण्याची सुद्धा मोकळीक नसावी; आणि वैद्यक शिकल्याने स्त्रियांचे स्त्रीत्व राहणार नाही. आणि त्या असला कठीण विषय शिकण्यास उपयुक्त नाहीत. इ. तरी कित्येक विद्वान गृहस्थांची अशी छात्री होती की स्त्रियांस हा विषय शिकता येईल. तो शिकण्याला त्यांच्या शरीराचा बांधा आणि मेंदूचा कमीपणा यांजकडून काही अडथळा होणार नाही. ह्या शिवाय हा विषय शिकल्याने स्त्रियांचे स्त्रीत्व जाणार नाही. ह्या गृहस्थांची अनुकूल मते घेऊन सरकाराने वैद्यविद्यालयाची द्वारे स्त्रियांस उघडून दिली, तरी अद्यापि कोणी फारशा हिंदू स्त्रिया वैद्यकी शिकण्यास पुढे सरसावल्या नाहीत. दोन मुली मद्रासेत आणि एक बाई बंगल्यात शिकत होती परंतु ह्या बायका परीक्षोत्तीर्ण झाल्याचे वर्तमान मला अजून कळले नाही. हिंदुस्थानात स्त्रीवैद्यांची फार जरूर आहे. पुष्कळ प्रकारचे स्त्रीरोगात आणि विशेषेकरून प्रसूतीच्या समयी पुरुषास आपली स्थिती कळविण्याला आमच्या लज्जावती हिंदुस्त्रियांस फार संकोच वाटतो. पुष्कळ प्रसंगी त्या प्राण गेला तरी पुरुष वैद्यास आपली स्थिती कळविणार नाहीत. अशा स्थितीत स्त्रीवैद्यांची जरूरी आहे हे कोणालाही सहज कळून येणार आहे. परंतु दुराग्रहाने कोणत्याही देशातील मनुष्यास वगळले नाही. कोणी अज्ञानाने, कोणी आपस्वार्थीपणाने स्त्रियांना वैद्यविद्या शिकू देण्याच्या विरुद्ध आहेत.

सौ. आनंदीबाई ही जशी पहिलीच वैद्यशास्त्र शिकून तयार झालेली हिंदू स्त्री आहे, तसेच ती ज्या विद्यालयात शिकली तेही सर्व पृथ्वीत स्त्रियांकरता म्हणून स्थापिलेले असे पहिलेच वैद्यविद्यालय आहे. इ. स. १८५०त ह्याची प्रथम प्राणप्रतिष्ठा झाली. आरंभी लोकमत ह्याच्या विरुद्ध होते. ह्या विद्यालयाच्या

स्थापकांस आणि शिक्षकांस गरिबी, लोकांच्या तोंडची निंदा इत्यादीक पुष्कळ त्रास भोगावे लागले. परंतु ईश्वरकृपेने आज हे विद्यालय चांगल्या भरभराटीस आले आहे. पुष्कळ लोकांकडून ह्याला पैशाची वगैरे मदत मिळते. ह्या विद्यालयाची 'डीन' राचेल एल्. बाइले ही बाई मनोभावाने रात्रंदिवस परिश्रम करून सर्व प्रकारे त्याची भरभराट होण्याकरता झटते. तिच्याच कारकीर्दीत त्याला एवढे मोठे रूप आले. परमेश्वर तिला ह्या कामात उत्तरोत्तर खूप यश देवो अशी त्यापाशी आमची प्रार्थना आहे. 'फ्रिड्स' किंवा ब्वेकर मताच्या लोकांचे ह्या कामास फार साहाय्य आहे. ह्या मताचे लोक बहुतकरून उदार मनाचे असून दुराग्रही नसतात हे मी दुसऱ्या एका ठिकाणी सांगितलेच आहे.

ह्या देशात, विशेषेकरून फिलाडेल्फियातील वैद्यविद्यालयात शिकून तयार झालेल्या वैदिणी पुरुषवैद्यांप्रमाणेच वैद्यक्रिया करू लागल्या, तेव्हा 'फिलाडेल्फिया काउंटी मेडिकल सोसायटी' नावाच्या पुरुषवैद्यांच्या सभेने, स्त्रियांनी शिकविणे हे आपल्यास पसंत नाही असे म्हणून, आपल्या सभासदांनी स्त्रीवैद्यांचा सल्ला घेऊ नये आणि स्त्रियांस वैद्यकी शिकण्याकरिता कोणत्याही प्रकारचे उत्तेजन देऊ नये, असा नियम केला. परंतु त्यांच्या त्या नियमाने कालगतीला आणि स्त्रियांच्या उन्नतीला काहीएक अडथळा आला नाही. काळ फिरावयाचा तो फिरला आणि स्त्रियांची उन्नती व्हावयाची ती झालीच.

१. परंतु १८८८च्या जून महिन्यात ह्याच काउंटी मेडिकल सोसायटीने एथील बायकांच्या वैद्यविद्यालयातील व्यवस्थापिका महाविदुषी डीन् बाइले हीस तिची पायघरणी व विनवण्या करून तिला आपल्या मंडळीची सदस्या केली. ह्यानंतर दोनतीन दिवसांनी ह्या बाईला एकाएकी देवाज्ञा झाल्याचे वर्तमान ऐकले. डीन् बाइले ही माझी अत्यंत प्रिय मैत्रिण होती. डॉ. आनंदीबाईवर आणि माझ्यावर तिचे निष्कपट प्रेम होते. ती आमच्या देशभगिनीविषयी जो कळवळा बाळगीत असे, त्याबद्दल आणि आम्हा दोघीस आमच्या प्रयत्नांमध्ये तिने जी मदत केली त्याबद्दल मी तिची फार उपकारी आहे.

डीन् बाइले ह्या मर्त्यशरीर सोडून इहलोकातून गेल्या. ह्यांचा विरह आम्हास फार जड जातो; तरी त्यांचे पुण्यकीर्तिमय शरीर ह्या पृथ्वीवर चिरकालपर्यंत राहिल; ह्याचे आम्हास मोठे समाधान आहे. त्यांच्या सारख्या सद्गुणी पुण्यस्त्रियांना पृथ्वीवर धाडून त्यांच्याकरवी परमेश्वराने आमच्या हीन दीन स्त्रीजातीचा उद्धार करावा हेच त्या दयानिधीपाशी आमचे मागणे आहे.

पाताळ किंवा अमेरिकाखंड

अमेरिकेच्या संयुक्त संस्थानात येऊन पोहोचल्यानंतर म्यां एथे काय पाहिले व एथली लोकस्थिती कशी आहे हे सांगण्याच्या पूर्वी ह्या देशाचा इतिहास संक्षेपाने सांगणे अवश्य आहे. माझ्या शिक्षित देशबंधुभगिनीना बहुतकरून त्या अपूर्व इतिहासाची माहिती असेलच; परंतु ज्यांनी अमेरिकेचा शोध लागल्याचा व पुढे तेथे झालेल्या पाश्चात्य लोकांच्या वसाहतींचा इतिहास वाचला नसेल अशा काही लोकांनी हे पुस्तक वाचायला घेतल्यास त्यांस ह्यातील युनाइटेड स्टेट्स्ची राज्यव्यवस्था व लोकस्थिती यांचा पाया कसा पडला हे समजणार नाही. म्हणून एथे अमेरिकेच्या शोधाची, तेथील मूळच्या रहिवाशांची व युनाइटेड स्टेट्स् ह्या राष्ट्राच्या उत्पत्तीची संक्षिप्त हकीकत दिली आहे.

शेकडो वर्षांमागे जेव्हा लोकांना आपल्या पृथ्वीची आकृती कशी आहे हे पुरेसे माहीत नव्हते तेव्हा ते आपल्या मनाला वाटेल तशी पृथ्वीच्या आकाराची कल्पना करीत असत. आपल्या हिंदूंचे आणि इतर जातीच्या लोकांचे आजे पणजे पृथ्वी सपाट आहे असे समजत होते, आणि म्हणूनच जसे शहरातील मोठ्ठोठल्या घरांना मजले असतात तसेच ह्या जगाला मजले असून भूलोक हा मधला मजला आहे अशी त्यांची कल्पना झाली होती. हिंदुपुराणांच्या मते हे जग चौदा मजली वाड्यासारखे असून पृथ्वीलोकावर सहामजले किंवा सहा लोक, आणि पृथ्वीच्या तळास म्हणजे खालच्या बाजूला सात मजले किंवा लोक आहेत. त्यांपैकी सगळ्यांतील खालच्या मजल्याला 'पाताळ' असे नाव दिले आहे. आता शोधाअंती ह्या गोष्टी खोट्या ठरल्या आहेत. जग हे, चवदामजली वाड्यासारखे नाही आणि पृथ्वी सपाट नाही असे सर्वास समजू लागले आहे.

इ.स. १४३५ ह्या साली युरोपखंडातील इटाली देशच्या जेनोआ नावाच्या गावी कोणी ख्रिस्तोफर कोलंबस नावाचा मुलगा जन्मला. तो लहान असताना

त्याची योग्यता कोणाला माहीत नव्हती. त्याचा बाप गरीब असून लोकर पिंजरण्याचे काम करित असे. परंतु खिस्तोफराला थोडेसे कळू लागल्यापासून त्याने आपण नावाडी होऊन समुद्रावर सफर करण्याची इच्छा दर्शविली. आपल्याला चांगला नावाडी होता यावे म्हणून खिस्तोफराने भूगोल, गणित आणि नौकाशास्त्र यांचा चांगला अभ्यास केला. तो चवदा वर्षांचा होता तेव्हा त्याने प्रथम समुद्रावर सफर केली.

सुमारे सात आठशे वर्षांखाली युरोपखंडातील खिस्ती लोकांनी तुर्की वगैरे मुसलमान लोकांशी धर्मसंबंधी लढाया केल्या, त्यांस 'क्रूसेडस्' असे म्हणतात. ह्या लढायांच्या संबधाने युरोपियन लोकांचे मुसलमानांशी दळणवळण पडले. मुसलमानांपासून युरोपियनांस पुष्कळ गोष्टीची माहिती झाली. त्यांनी मुसलमानांच्या तोंडून, आपल्या म्हणजे हिंदुस्थान देशाचे वर्णन ऐकिले. पूर्वाकाळच्या सर्व लोकांची, विशेषकरून मुसलमानांची अशी चाल होती की त्यांनी एखाद्या पदार्थाचे वर्णन करावयाचे असले म्हणजे त्याचे चांगले किंवा वाईटपण शतपट वाढवून सांगावे. तेव्हा तुर्की लोकांनी युरोपियनांना हिंदुस्थानाविषयी गोष्टी सांगताना पराचा कावळा आणि मोहोरीचा डोंगर करून सांगितला ह्यात मोठेसे नवल नाही त्यांनी थोडक्यात हिंदुस्थानाचे वर्णन करावयाचे असले म्हणजे 'हिंदुस्थान हे सोन्याचे पाखरू आहे.' असे म्हणून दाखवावे. ह्याचा अर्थ असा की हिंदुस्थानांत जिकडे तिकडे सोने भरलेले आहे, तो देश इतका श्रीमंत आहे. खिस्ती शकाच्या दहाव्या शतकाच्या शेवटच्या भागापासून मुसलमानांनी हिंदुस्थानावर स्वाऱ्या करून तेथील लोकांपाशी असलेले सोने, रुपे, जवाहीर वगैरे लुटून नेण्याचा क्रम चालविला होता. मुसलमानांच्या तोंडून ह्या मोठमोठल्या लुटीच्या गोष्टी ऐकून हिंदुस्थानातील संपत्तीच्या लालचीने युरोपियन् लोकांच्या तोंडाला पाणी सुटले. तेव्हा ते सुलभ रीतीने हिंदुस्थानास जाण्याचा रस्ता पाहू लागले. उत्तरेकडून अफगाणिस्थानातून खुष्की रस्त्याने हिंदुस्थानात यावे, तर त्यांत पुष्कळ अडचणी होत्या; म्हणून ते एक स्वतंत्र जलमार्ग शोधू लागले. आफ्रिका खंडाला प्रदक्षिणा घालून जलमार्गाने हिंदुस्थानाला येता येईल अशी कल्पना काहीकांच्या मनात आली होती. परंतु खिस्तोफर् मोठा झाला तेव्हा तो गणित, भूगोल आणि नौकाशास्त्रात मोठा ज्ञाता झाला होता. तो म्हणाला पृथ्वी गोल आहे, ह्यास्तव पश्चिमेकडून नाव चालवून पृथ्वीगोलाला प्रदक्षिणा घालीत घालीत, मी आपली नाव थेट हिंदुस्थानाला नेऊन

पोहोचवीन.

खिस्तोफरने, मी आपली कल्पना खरी करून दाखवीन अशी प्रतिज्ञा करून, इटाली, पोर्तुगाल, इंग्लंड आणि फ्रान्स ह्या देशांच्या राजांपाशी मदत मागितली; पण त्या त्या देशांतील लोकांनी त्याला वेडा ठरवून मदत देण्याचे नाकारले ! असा हिरमोड झाल्यावरही त्याने प्रयत्न करायचा सोडला नाही. तो स्पेन देशाच्या राजाला भेटला आणि म्हणाला मी तुम्हाला हिंदुस्थानासारख्या श्रीमंत देशाला सुलभ रीतीने जाण्याचा रस्ता काढून देतो, तुम्ही मला ह्या कामात मदत करा. राजाने त्याचे काही ऐकले नाही; तेव्हा स्पेनची राणी इसाबेला हिला त्याची दया आली. तिने त्याला बोलावून आपले डागिने विकून त्याच्या कामाला लागणारा पैसा देण्याचे वचन दिले. तेव्हा तीन तारवे, काही होतकरू मनुष्ये आणि पुष्कळ दिवसांस पुरण्याइतके खाण्यापिण्याचे सामान बरोबर घेऊन, खिस्तोफर कोलंबस पश्चिमेकडून जलमार्गाने प्रवास करीत 'सोन्याचे पाखरू' हिंदुस्थान ह्याची पारघ करण्यास निघाला.

पुष्कळ दिवस प्रवास केल्यानंतर आफ्रिकाखंडाच्या वायव्य दिशेस कनेरी नावाची द्वीपे आहेत तेथे कोलंबसाच्या नावा येऊन लागल्या. ती द्वीपे सोडून गेल्यावर जमिनीचा मागमूस नाहीसा होऊन चोहोकडे अफ्रट समुद्र दिसू लागला, तेव्हा कोलंबसाबरोबरच्या लोकांची पाचावर धारण आली. पण कोलंबस म्हणाला, "काही चिंता नाही, घाबरू नका, चला, पुढे चला." स्वदेशातून निघाल्यावर तिसऱ्या महिन्यात म्हणजे इ. स. १४९२ तील ऑक्टोबरच्या १२ तारखेस एक बेट कोलंबसाच्या दृष्टीस पडले. त्या बेटात चोहोकडे रान वाढलेले असून त्यावर पुष्कळ रानटी मनुष्ये फिरत होती. सकाळचे चांगले दिसू लागल्यावर कोलंबसाने स्वतः स्पेनचे निशाण हातात घेऊन प्रथम त्या बेटावर पाय ठेवला. मग एका हातात नागवी तरवार आणि दुसऱ्या हातात स्पेनचे निशाण घेऊन कोलंबसाने स्पेनच्या राजाच्या नावाने या बेटाची मालकी घेतली. हे बेट हिंदुस्थानाच्या जवळच कोठे तरी आहे असे समजून त्याने तेथल्या लोकांस 'इंडियन' म्हणजे हिंदुस्थान असे म्हणण्याचा परिपाठ घातला, ह्यानंतर काही दूर पुढे गेल्यावर त्याने 'हेति' नावाचे बेट पाहिले. कोलंबसाने चारदा ह्या नव्या देशाची सफर केली. त्याने आणखी पुढे जाऊन दक्षिण अमेरिकेचा शोध लावला. आपण जो देश शोधून काढला तो हिंदुस्थान देश होय असा कोलंबसाचा पक्का समज झाला होता, म्हणून त्याने त्या देशाला 'इंडीज' म्हणजे हिंदुस्थान म्हणण्याचा प्रघात

पाडला. पुढे शोधाअंती तो देश हिंदुस्थान नव्हे असे समजून आल्यावरून, युरोपियन लोकांनी त्याला 'अमेरिका' असे नाव दिले. ह्याचे कारण अमेरिगो पेस्चूची नावाचा कोलंबसाचा एक मित्र कोलंबसाच्या मरणानंतर, ह्या नवीन शोधून काढलेल्या देशात गेला. तेथून परत येताना त्याने कित्येक पत्रांमध्ये आपण जो नवा देश पाहिला होता त्याचे वर्णन केले. ती पत्रे एका जर्मन भूगोलशास्त्रवेत्त्याने छापून प्रसिद्ध केली आणि ह्या अमेरिगोच्या नावाने तो नवा देश प्रसिद्धीस यावा अशी आपली इच्छा दर्शविली. तेव्हापासून अमेरिगो (किंवा अमेरिको) असेही ह्या नावाचे उच्चारण होते) च्या नावाने अमेरिकाखंडाची प्रख्याती झाली. खरे म्हटले असता कोलंबसाने ज्या भूमीचा शोध लावला तिला कोलंबिया असे नाव पडावे; पण श्रम करतो एक आणि त्याचे यश मिळते दुसऱ्याला, अशी जी जगातील पूर्वापार चाल आहे तिच्याच अनुरोधाने कोलंबसाच्या श्रमाने लोकांच्या माहितीत आलेली भूमी अमेरिकोच्या नावाने प्रसिद्धीस आली असावी. मेक्सिको आणि मध्यअमेरिका यांच्या पूर्वेकडे काही बेटे आहेत त्यांना अद्यापि 'वेस्ट इंडीज्' म्हणजे पश्चिम हिंदी बेटे असे म्हणण्याची चाल आहे. अमेरिकेतील मूळच्या लोकांना 'इंडियन्' म्हणजे हिंदुस्थानी असे म्हणण्याची जी चाल पडून गेली आहे, ती अद्यापि बदलली नाही. आमच्या देशी लोकांत आणि त्यांच्यात असलेला फरक ध्यानात यावा म्हणून त्यांच्या नावाला 'तांबडे' असे टोपण लावतात. ह्याप्रकारे ही आमची 'तांबडी' भावंडे आणि त्यांचा देश पाताळलोक ह्यांचा शोध इ. शकाच्या पंधराव्या शतकात लागला.

हलवायाच्या दुकानावर ब्रह्मार्पण

हा शिरोलेख वाचून वाचकांना थोडेसे नवल वाटेल. कोणी गप्पीदास, सोदे, आणि चिकू मनुष्ये आपल्या जवळची कवडी सुद्धा खर्ची न घालता, केवळ शत्रूंनीच किंवा लोकांचा माल लुटून, परोपकार आणि दानधर्म करीत असतात. असल्या मनुष्यांच्या कृत्यांचे वर्णन करावयाचे असले म्हणजे 'हलवायाच्या दुकानावर ब्रह्मार्पण' असे म्हणण्याची आपल्याकडची चाल आहे. ह्या ब्रह्मार्पणाच्या अप्रतिम मासल्याची एक मोठीच गोष्ट युरोपाच्या इतिहासात घडून आली आहे. त्या गोष्टीचा आमच्याशी आणि आमच्या पाताळवासी तांबड्या बहिणभावंडांशी फार निकट संबंध आहे, म्हणून ती तुम्हास सांगितलीच पाहिजे. ती अशी :-

यूरोपखंडांत इटाली नावाचा एक देश आहे. त्या देशाची राजधानी रोम ही नगरी रोमन किंवा रूमी लोकांच्या चढत्या काळात फार प्रख्यातीस आली. रूमी लोकांच्या पडत्या काळात 'पोपा'ंच्या संबंदाने ही नगरी मोठ्या पदवीस चढली, आता पोपांचीही उतरती कळा आहे. त्यांचे माहात्म्य फारसे उरले नाही, तरी ती नगरी फार जुनी असल्या कारणाने विद्वान आणि जुन्या वस्तूंची आवड धारण करणारे पुष्कळ लोक रोम पाहायला जातात. वर ज्या पोपांची गोष्ट सांगितली ते ख्रिस्ती धर्मातील 'क्याथोलिक' पंथाच्या लोकांचे मुख्य गुरू होत. आमच्या देशात श्रीशंकराचार्यांच्या शिष्यांनी आपल्या मुख्य गुरूस जशी 'जगद्गुरू' अशी पदवी दिलेली आहे, तशीच क्याथोलिक पंथाच्या ख्रिस्ती लोकांनी आपल्या मुख्य गुरूस 'पोप' अशी पदवी दिली आहे. 'पोप' ह्या शब्दाचा अर्थ "बाबा," 'वडील,' असा होतो. ख्रिस्ती शकाच्या पाचव्या शतकापासून पंधराव्या शतकापर्यंत सुमारे एक हजार वर्षे ह्या पोपांचे माहात्म्य सगळ्या यूरोपखंडांत फारच वाढले होते. प्रथम हे पोप गरीब धर्मपरायण अशा क्याथोलिक संन्यासी वैरागी लोकांच्या मठाचे महंत होते. पैसा जमविण्याशी आणि राज्यकारभाराशी त्यांचा काहीच संबंध नव्हता. ख्रिस्ती शकाच्या चवथ्या शतकात रोमचा बादशाहा कॉन्स्टंटीन ह्याने ख्रिस्ती धर्म घेतला, तेव्हापासून त्या महंतजींचा राजकारस्थानात थोडा थोडा शिरकाव होत चालला. पुढे पोपजी इतके डोईजड होत चालले की, त्यांनी एकाचे राज्य त्याला विचारल्यावाचूनच आपल्या मर्जीतील दुसऱ्या कोणाला तरी देऊन टाकावे. मग पोपजीना वाटू लागले की, 'आपणच काय ते जगद्गुरू आहो. नुस्ते जगद्गुरू नव्हे तर परमेश्वराच्या खालोखाल ह्या पृथ्वीचे आपण मालक आहो. आपल्याला वाटेल त्याला राजा किंवा रंक करण्याची शक्ती परमेश्वराने आपल्यास दिली आहे. आपल्याकडून कधी पाप किंवा चूक होत नाही. आपण पश्चिमेला पूर्व म्हटले तर तेच खरे आहे.' लक्षावधी भोळे लोक जगद्गुरू पोपजी' ह्यांचे मत अक्षरशः खरे आहे असे मानून त्यांची पूजा आणि त्यांची आज्ञा शिरसामान्य करू लागले. जरकरता कोणी हट्टी मनुष्याने पोपजींचे सांगणे ऐकले नाही तर, पोपजी त्याला वाळीत टाकीत असत. असा मनुष्य ह्या लोकी जिवंत असता वाळीत टाकला जाई एवढेच नव्हे, तर परलोकी स्वर्गांत सुद्धा त्याला कोठे राहण्यास जागा मिळू नये असे करून टाकण्याचे सामर्थ्य पोपांक आहे म्हणून, भोळे लोक पोपाला फारच भीत असत. साधारण गरीबगुरीब लोकांची गोष्ट तर राहू द्या, पण मोठमोठले सत्ताधारी राजे आणि विद्वान लोक सुद्धा पोपांच्या भीतीने थरथरा कापत असत.

सर्वच राजे म्हणजे धर्मबुद्धीने पोपाला मान देत होते असे नाही. कोणी कोणी ढोंगी राजे पोपाची खुशामत करून आपले काम काढून घेत असत.

कोलंबसासारखे दृढनिश्चयाचे आणि विद्वान लोक जलसागर्नि भूलोकावर जिकडे तिकडे प्रवास करून नवे नवे संपत्तिमान् देश शोधून काढण्यास सिद्ध झाले तेव्हा रोमच्या एका पोपजीनी हलवायाच्या दुकानावर एक खासे ब्रह्मार्पण केले! पंधराव्या शतकात स्पेन आणि पोर्तुगल देशांचे राजे पोपाच्या मर्जीतले शिष्य होते. स. १४९३ त सहावा अलेग्जांडर ह्या नावाच्या पोपमहंतजींनी अत्यंत प्रसन्न होऊन ह्या आपल्या प्रिय शिष्यांना दोन मोठ्या देणग्या दिल्या. पोपांनी 'बुल्' नावाचा हुकुमनामा प्रसिद्ध करून असे ठरविले की, स्पेन आणि पोर्तुगल ह्या दोन्ही संस्थानांच्या मदतीने जितकी म्हणून नवी राष्ट्रे किंवा बेटे शोधून काढण्यात येतील ती सर्व त्या संस्थानांच्या मालकांनी घ्यावी. ह्या दोघांचे भांडण होऊ नये म्हणून आटलांतिक समुद्राच्या मध्ये उत्तरेपासून दक्षिणेपर्यंत एक कल्पित रेष ओढून त्यांना सांगितले की, नवी म्हणजे अमेरिका वगैरे महाद्वीपे आणि द्वीपे पश्चिमगोलार्धात सापडली आहेत किंवा पुढे सापडतील ती सगळी स्पेनच्या राजाने घ्यावी; आणि सदरी सांगितलेल्या रेषेच्या उजव्या बाजूस पूर्व गोलार्धात असलेली आफ्रिका, हिंदुस्थान आणि त्यांच्या आसपासची बेटे ही पोर्तुगलच्या राजाने घ्यावी.

आफ्रिका, अमेरिका, हिंदुस्थान आणि त्यांच्या आसपासची द्वीपे पोपाच्या बापाचे काय लागत होती? ती स्पेन आणि पोर्तुगलच्या राजाला देण्याचा हक्क पोपाला कोळून मिळाला? पण ढोंगी आणि पाखंडी मनुष्ये केव्हा काय करतील ह्याचा नेम नाही. म्हणूनच ह्या पोपाच्या कृत्याला 'हलवायाच्या दुकानावर ब्रह्मार्पण' हे नाव शोभण्यासारखे आहे असे मला वाटते.

सोने, सोने आणा सोने !

इ. स. १४९२ त कोलंबस स्पेनच्या राणीच्या मदतीने पश्चिमेकडून अमेरिकेची (त्याच्या समजुतीप्रमाणे हिंदुस्थानाची) सफर करून आल्यावर, १४९७त वास्कोडिगामा हा पोर्तुगी सरकारच्या मदतीने आफ्रिकेला प्रदक्षिणा घालून हिंदुस्थानाची सफर करून गेला. स्पेन आणि पोर्तुगल देशाच्या लोकांनी

१ रा. रा. विनायक कोंडदेव ओक ह्यांनी आपल्या 'हिंदुस्थानकथारस' नावाच्या पुस्तकात 'हिंदुस्थानात पोर्तुगीज लोकांचा प्रवेश' ह्या सदराखाली वास्कोडिगामाच्या सफरीचे उत्तम वर्णन केले आहे, ते वाचून पाहा.

नवे देश शोधून काढले ते केवळ 'सोन्याकरता.' नवीन सापडलेले देश जर बळकट लोकांच्या हाती असले, तर तेथे वारा जिकडून येईल तिकडे पाठ फिरवावयाची अशा प्रकारची नीती अवलंबून त्या प्रबळ लोकांशी आपल्याला ह्या देशात व्यापार करण्याची मोकळिक असावी म्हणून विनंती करायची. परंतु तेथले लोक जर अज्ञान, रानटी आणि आपल्याशी झुंजण्यास असमर्थ असे असले, तर त्यांचा देश आपल्या राज्याला एकदम जोडावयाचा. आणि त्या लोकांना बळाने नाही तर छळाने गुलाम करून गुरांडोरांप्रमाणे बाजारात नेऊन विकायचे, असा त्या युरोपियन लोकांचा मतलब होता. हे त्यांच्या आचरणावरूनच स्पष्ट दिसून येते. कोलंबस ह्या नव्या देशात आला तेव्हा, त्याचा आणि त्याच्या बरोबरच्या लोकांचा रंग, आकृती, त्यांची विचित्र नाव वगैरे पाहून सान सलवाडोर^१ गटातील मूळच्या रहिवासी लोकांना वाटले की, हे कोणी देव आहेत. म्हणून ते मोठ्या भक्तिभावाने ह्या गोऱ्या देवांची सेवा करू लागले. गोऱ्या देवांनी त्या बेटावर आपल्या तांबड्या भक्तांचा हक्क आहे किंवा नाही ह्याची विचारपूस केल्यावाचून स्पेनचा राजा फर्डिनंद आणि राणी इसाबेला ह्यांच्या नावाने ते बेट एकदम आपल्या राज्यास जोडले! ते इतकेच करून राहिले नाहीत तर, पुढे कोलंबसाच्या दुसऱ्या सफरीच्या वेळेपासून आणखी पुष्कळ स्थानियार्द (स्पेन देशचे लोक) इकडे येऊ लागले, तेव्हा त्यांनी बिचाऱ्या पाताळवासी निरुपद्रवी लोकांस धरून गुलाम करून विकण्याकरिता स्पेन देशास नेले. आणि पुष्कळांस तेथल्या तेथेच गुलाम करून सोन्याच्या खाणी खणण्यास लावले. त्यामुळे शेकडो तांबडे लोक अतिशय परिश्रम आणि गांजणूक यानी पटापट मरून गेले. जर कोणी हट्ट धरून गुलामाप्रमाणे काम करण्याचे नाकारले तर, स्थानियार्द देवांनी त्याला धरून खूप मारावे. इतकेही करून त्याचा हट्ट नरमावला नाही तर त्याचे हालहाल करून त्याच्या स्वजातीचे लोकांपुढे त्याचा जीव घ्यावा. म्हणजे हट्ट केल्यास आपलीही अशीच दुर्दशा होईल अशा दराऱ्याने गोऱ्या पिशाच्चांचे तांबडे भक्त आपले प्रभू सांगतील त्याप्रमाणे हूं का चूं न करता काम करीत. पण असे सतत

१ ह्याच द्वीपावर प्रथम कोलंबसाने पाय ठेवला. पश्चिमहिंदी किंवा वेस्ट इंडीज बेटांपैकी हे एक बेट असून बहामा बेटांमध्ये मोडते. ह्याचे मूळचे नाव ग्वानाहानी असे होते. त्याला सानसलवाडोर हे नाव कोलंबसानेच दिले. ह्याचा अर्थ 'पवित्र तारणारा' असा आहे.

श्रम करण्याची त्यांची सवय नसल्यामुळे ते लवकर मरून जात. पाताळवासी तांबडे लोक जन्मापासून स्वतंत्र असून त्यांना कोणाची गुलामगिरी करण्याची सवय नसे. स्पानियार्द आणि दुसरे पुष्कळ युरोपियन लोक त्यास जबरीने गुलाम करू लागले तेव्हा ते उपास करून किंवा गळ्यास फास लावून आपल्याच हातानी आपल्याला मारून घेत असत. स्पानियार्दासारख्या अघाशी आणि क्रूर मनुष्यांचे गुलाम होऊन जन्मभर जाच सोसण्यापेक्षा, त्यांना मरण पतकरत असे. एकदा असे शाले की, पुष्कळ तांबड्या लोकांनी क्रूर परदेशी प्रभूंच्या हातून आपली सुटका करून घेण्याकरिता सर्वांनी मिळून एकदम फाशी टांगून घेण्याकरिता म्हणून एक दिवस नेमला. त्यांची ही मसलत त्यांच्याकडून गुलामगिरीचे काम करविणाऱ्या एका गोऱ्या मनुष्याला समजली. तो स्वभावाचा अतिशय क्रूर असून जबरीने गुलाम केलेल्या तांबड्या मनुष्यांस नित्य मारहाण करून गांजीत असे. वर सांगितल्याप्रमाणे नेमलेल्या दिवशी आपापल्यास फाशी देण्याच्या दोऱ्या घेऊन फाशी लावून घेण्याकरता ते एका गुप्त ठिकाणी जमले; तेव्हा हा क्रूर मनुष्य आपल्या हातात एक दोरी घेऊन त्याच्यामध्ये जाऊन थडकला. त्याला तेथे आलेला पाहून त्या बिचाऱ्यांना केवढे भय आणि आश्चर्य वाटले असेल ते सांगता पुरवत नाही. मग तो त्यास म्हणाला - "गुलामांनो, तुमची मसलत मला कळणार नाही असे तुम्हाला वाटले होते काय? मला तुमच्या मनातील गोष्टी देखील समजतात. आता तुम्ही आपल्याला फाशी लावून घेऊन मरा तर खरे, मी ही एक दोरी हातात आणली आहे ही पाहिलीत ना? तुम्ही फाशी जाऊ लागा. मीही आपल्या नरड्याला हा फास लावून तुम्हाला परलोकी इथल्यापेक्षा शतपट जास्ती गांजायला तुमच्याबरोबरच मरून जातो पाहा!" त्या बिचाऱ्या भोळ्या माणसांना त्याचे म्हणणे खरे वाटले. मग हा खरोखरच आपल्याबरोबर मेला तर परलोकी आपल्याला इथल्यापेक्षा जास्ती दुःख देईल अशा भीतीने त्यांनी आपला फाशी जाण्याचा बेत सोडून दिला आणि ते पहिल्याप्रमाणे गोऱ्या मालकांचे अंकित होऊन मरेमरेतो काम करू लागले. ह्या गोष्टीवरून जेथे जबरीने आपले काम निघाले नाही, तेथे लबाडीच्या युक्तीने भोळ्या लोकांवर आपली छाप बसविण्याची विद्या गोऱ्यांना कशी साधली होती हे चांगले दिसून येते.

कोलंबसासारखे धोर मनुष्यसुद्धा अशी लबाडी करायला चुकले नाहीत. कोलंबसाला आपल्या प्रवासाच्या आवाढव्य खर्चामुळे पुष्कळ ऋण झाले होते. हे ऋण फेडण्यास त्याने अशी युक्ती काढली की, त्याने पश्चिम हिंदीबेटांवरील

सुमारे पाचशे तांबड्या लोकांना निरनिराळ्या वेळी फसवून किंवा जबरिने धरून, आपल्या तारवांवर लादून स्पेनात गुलाम करून विकण्याकरता पाठविले. त्यांना विकून जो पैसा मिळाला तो घेऊन त्याने आपले काहीसे ऋण फेडून टाकले! ह्यात विशेष ध्यानात ठेवण्यासारखी गोष्ट अशी की, कोलंबस आणि त्याच्या मागून इकडे आलेले लोक यांना, आपण करतो हे परमेश्वराच्या इच्छेस अनुसरूनच आहे असे वाटत असे. ज्या गरीब निरपराधी मनुष्यांना त्यांच्या मुलांमाणसांपासून, आणि घरेदारे, स्वातंत्र्याचे सुख, स्वदेश इत्यादी अमोलिक वस्तूंस (ज्या असल्याने मनुष्याला वाचावेसे वाटते त्यास) व सुखाच्या आशेस मुकवून स्पेनात गुलाम करून विकले, आणि तेथे त्यांना गुलामगिरीच्या अवर्णनीय यातना भोगायला लावले, हे त्यावर आपले मोठे उपकार झाले असे कोलंबसाला वाटले. कारण ते होते मूर्तिपूजक. त्यांना स्पेनासारख्या ख्रिस्तीदेशात पाठवून तेथे ख्रिस्ती क्याथोलिकपंथाची दीक्षा देवविण्याची आपण सोय करू दिली ह्यात आपण शक्यनुसार ईश्वराची सेवा केली असा त्याचा समज होता! घोर मनुष्याच्या आचरणावर अशा विलक्षण राक्षशी कृत्याचा कालिमा लागावा ही गोष्ट किती वाईट आहे बरे?

मनुष्याच्या अंतःकरणात बरे वाईट समजण्याची जी बुद्धी असते तिला विवेक म्हणतात. वाईट कृत्य करताना किंवा केल्यावर मनुष्याचे मन त्याला खात असते. तेव्हा ह्या मनातील यातना कमी व्हाव्या म्हणून आपल्या कृत्याला चांगलेपण आणण्याकरता त्याला काहीना काहीतरी उपाय शोधून काढावे लागतात. धर्माची ग्वाही देणे हा एक अशा प्रकारचा उपाय आहे. स्पेनच्या राजाने जेव्हा कोलंबसाला आणि त्याच्या मागून गेलेल्या माणसांना पुष्कळ मदत देऊन पुनः पाताळाकडे पाठविले, तेव्हा त्याने व अशी माणसे पाठविणाऱ्या इतर राजांनी त्यांच्यापासून तीन करार करून घेतले होते. त्यापैकी पहिला, आणि सर्वात जास्ती महत्त्वाचा हा की, त्यांनी सोने घुंडाळून आणावे; दुसरा, तांबड्या इंडियनांना ख्रिस्ती करावे; तिसरा, नवे देश शोधून काढावे व साधल्यास ते काबीज करून आपल्या राज्यास जोडावे. परदेशी जाऊन तेथली संपत्ती लुटणे हाच त्यांचा मुख्य उद्देश, परंतु त्याने त्यांच्या विवेकाचे समाधान होणारे नव्हते, म्हणून स्वधर्माचा प्रसार करणे ह्या दुसऱ्या उद्देशाचे घोडे पुढे घातले. ह्या सोन्याच्या शोधाला गेलेल्या लोकांबरोबर कित्येक चांगले परोपकारी लोक मनोभावाने स्वधर्माचा प्रसार करण्याकरता पाताळास गेले. त्यांनी मनापासून

तांबड्या लोकांचे हित केले. पुष्कळ प्रसंगी त्यांनी सोन्याचे अघाशी युरोपियन यांच्या आणि त्या गरीबलोकांच्या मध्ये पडून त्यांच्यावर होणारे जुलूम न व्हावे असे केले. अशा सज्जनांस आम्हीच काय पण सर्व देशातील सर्व जातीचे लोक चांगले म्हणतील, आणि त्यांची स्तुती करतील.

आमची तांबडी भावडे आणि त्यांच्या चालीरीती

पाताळातील लोकांना 'तांबडे' असे टोपण नाव दिलेले आहे हे मी वर सांगितलेच आहे. आता हे टोपण नाव त्यांना कसे मिळाले व त्यांच्या चालीरीती कशा होत्या आणि निरनिराळ्या ठिकाणी त्यांची स्थिती कशी होती ह्या गोष्टीची संक्षिप्त माहिती देण्याचा माझा उद्देश आहे. कोणत्याही देशातील लोकांच्या किंवा पदार्थांच्या गोष्टी ऐकण्यापूर्वी ते लोक किंवा पदार्थ कसे असतात, त्यांच्या आंगचे गुण आणि अवगुण कोणकोणते आहेत ते कळून घेतल्यावर, त्या गोष्टी समजून घेऊन ध्यानात ठेवण्याला बरीच मदत मिळाल्यासारखी होते.

आम्ही आपल्या देशात मनुष्याच्या कातडीचे निरनिराळे रंग रोज पाहात असतो. आमच्या देशी माणसांपैकी काही गोरी, काही काळी कुळकुळीत, काही सावळी, काही फिकट रंगाची, काही घारीभुरी, आणि काही 'न घड गाढव न घड ब्रह्मचारी' ह्या म्हणीप्रमाणे कोणत्याच रंगात न मोडणारी अशी असतात हे सर्वांना ठाऊक आहे.

वर सांगितल्याप्रमाणे स्पानियार्द लोकांनी जेव्हा पाताळ शोधून काढले तेव्हा तेथे त्यांस ज्ञी मनुष्ये दिसली त्यांचा रंग काहीसा गेरूसारखा तांबडा आहे असे त्यांच्या दृष्टीस पडले. त्यांनी प्रथम न जाणून त्या तांबड्या लोकांस 'हिंदुस्थानी' असे नाव दिले, पण पुढे त्यांची चूक कळून आल्यावर पाताळच्या मूळ रहिवाशांस त्यांच्या रंगावरून 'तांबडे लोक' किंवा 'तांबडे इंडियन्' असे म्हणण्याची चाल पडली. हे लोक उत्तर अमेरिकेत कधी आणि कोठून आले हे कोणाला माहित नाही. उत्तर अमेरिकेत ह्या लोकांची वसाहत होण्यापूर्वी तेथे दुसऱ्या कोणत्या तरी जातीचे लोक राहिले असावेत असे पुष्कळांचे अनुमान आहे. कारण ह्या देशाच्या निरनिराळ्या भागात जुन्या इमारतींच्या पडीव भिंती, डोंगरात कोरून काढलेल्या गुहा, मोठमोठाले बंधारे, आणि जमीन फार खोल खणीत असता मिळालेली मडकी, भांडी, डागिने, बाणांची अग्रे वगैरे पाहिली असता ती ह्या तांबड्या लोकांच्या काळात झालेली नाहीत असे समजून येते.

‘तांबडे इंडियन्’ अंगापिंडाचे मोठे घिप्पाड, उंच, सशक्त, चपळ आणि नाकाडोळ्यांनी बरे असे आहेत. बायका पुरुषांपेक्षा काहीशा ठेगण्या, आणि त्यांपैकी कित्येक चांगल्या सुरेख असतात. ह्या लोकांचा स्वभाव इतर देशीलोकांपेक्षा निराळ्या तऱ्हेचा आहे असे नाही. कोणी त्यांच्या वाटेला गेले नाही तर ते विनाकारण कोणाला उपद्रव देत नाहीत, परंतु कोणी त्यांची खोडी केली तर त्याचा सूड उगवावा कसा हे त्यांस चांगले समजते. आणि ते समजत नाही कोणाला? काही गोरलोक म्हणतात की तांबडेलोक सोदे, लबाड, विश्वासघातक, खुनशी आणि क्रूर आहेत, पण ते खरं नाही. पुष्कळ चांगल्या स्वभावाच्या गोऱ्या मनुष्यांनी ‘तांबड्यांच्या सहवासात राहून त्यांची परीक्षा करून पाहिली आहे. ते सांगतात की ‘तांबडे इंडियन्’ मोठे संभावित, उपकार स्मरणारे, कोणी नवखा त्यांस भेटायला आला तर उत्तमप्रकारे त्यांचे आदरातिथ्य करणारे, मायाळू स्वभावाचे असे आहेत. आता त्यांपैकी सगळेच चांगले आहेत असे नाही. आणि गोऱ्यांमध्ये तरी कोठे सगळेच लोक चांगले आहेत? सारांश लोक चांगले आणि वाईट असणे हे एखाद्या जातीवर किंवा देशावर अवलंबून नाही. सर्व जातीत आणि सर्व देशात चांगले वाईट लोक सापडतात, तसेच ते ‘तांबड्या-इंडियनां’मध्येही सापडतात. इसवी शकाच्या पंधराव्या शतकात तांबडे लोक बहुतकरून सगळे रानटी स्थितीत होते. ते अंगाला तऱ्हेतऱ्हेचे रंग लावीत. पारधीत मारलेल्या जनावरांची कातडी कमावून त्यांची आंगडी आणि पांघरणे करीत आणि पाखरांची रंगीत पिसे लावून त्यांना शोभा आणीत असत. अद्यापि ही चाल त्यांच्यामध्ये चालू आहे. अलीकडे युरोपियन लोकांच्या सहवासाने त्यांस सुताची आणि लोकराची वस्त्रे वापरण्याची आणि सुधारलेल्या जातीतील माणसांच्या दुसऱ्या पुष्कळ सवयी लागल्या आहेत. पूर्वी त्यांस लोखंडाचा उपयोग कसा करावा हे माहित नव्हते. गारा कापून त्यांची बाणाग्रे (बाणांची डोकी, किंवा टोके) भाले, बर्ब्या, वगैरेची टोके इ. करून ते आपले काम चालवीत. ते मोठे चतुर तिरंदाज होते. सोडगी किंवा सोटे खेळण्यात ते वस्ताद होते. त्यांना दारूगोळा, तलवारी, बंदुका, तोफा वगैरेचा उपयोग मुळीच साहित नव्हता. दगडाविटांची घरे चुना लावून बांधण्याचे त्यांस माहित नव्हते. ते फारशी शेतीभाती करीत नव्हते. काही काही ठिकाणी मक्याचे धान्य बहुत श्रम केल्यावाचून पुष्कळ उत्पन्न होत असे. ते रानातील फळे आणि शिकारीत मारलेल्या जनावरांचे मांस, मासे इत्यादी पदार्थांवर त्यांचा चरितार्थ चालत असे.

त्यांच्यात पत्रे पुस्तके वगैरे लिहिण्यास लिपी नव्हती. त्यांच्या पुष्कळ जाती असून प्रत्येक जातीची भाषा निराळी होती; तरी काही अंशी त्या भाषांचे एकमेकांशी साम्य होते. उत्तर अमेरिकेच्या दक्षिण टोकावर 'मेक्सिको' म्हणून एक भाग आहे, तेथील लोकांची स्थिती अगदीच रानटी नसून बरीच सुधारलेली होती.

ह्या रानटी लोकांची घरे म्हणजे लहान लहान झोपड्या होत. दहा पाच लांब लांब सरळ काठ्यांचे बुंधे एकमेकांपासून दूर दूर वर्तुळाकार भुईत पुरून त्यांची टोके एकवट करून बांधायची आणि जनावरांची कातडी, झाडांच्या साली किंवा चटया त्याच्यावर घालून लहान तंबू करायचे. त्यांच्या वरच्या बाजूस मधोमध धुराला निघण्याकरता लहानसे भोक आणि समोर छोटेसे दार असायचे. हे दार लाकडाचे नसून एक लहानसा पडदा घातलेला असतो. घरात जातायेताना हा पडदा उचलला म्हणजे झाले. त्यांच्या (पुरुषांच्या) नित्य कृत्यांमध्ये पारघ करणे, मासे धरणे, झाडांच्या सालीच्या होड्या करणे, गारा आणि माशांची हाडके वगैरे घेऊन त्यांची हत्यारे करणे, कातडी कमावणे, ही मुख्य होत. बायकांनाच बहुतकरून इतर सगळी कामे करावी लागत असतात. ह्यांपैकी जमीन नांगरणे, शेतीची रखवाली करणे, पेरणे, स्वैपाक करणे, इत्यादी कामे मुख्य आहेत. त्यांच्या शेतात बहुतकरून मका, तंबाखू, भोपळे, मुगवे भोपळे, घेवड्या वगैरे उत्पन्न होतात. त्या लोकांना तंबाखू ओढण्याची मोठी आवड असते. तंबाखू हा पदार्थ चारशे वर्षांपूर्वी पूर्व गोलार्धातील लोकांस मुळीच माहित नव्हता. हे रत्न प्रथम पाताळातून युरोपात आले, तेव्हापासून भूगोलावरील बहुतेक सर्व देशांमध्ये लोकांना तंबाखू ओढण्याचे दुर्व्यसन लागले.

तांबड्या रानटी मनुष्यांमध्ये व्यापाराचे फारसे माहात्म्य नव्हते, तरी पूर्वेकडचे लोक 'वाम्पम्' नावाच्या माळा करून आणि पश्चिमेचे लोक खाणीतून तांबे काढून विकीत असत. 'वाम्पम्' म्हणजे काही जातीच्या काळ्या, पांढऱ्या किंवा जांभळ्या रंगाच्या कवड्या दोन्यात गोवून केलेल्या माळा असत. ह्या माळा रुपये, पैसे, मोहरा इत्यादी नाण्यांच्या ऐवजी चालत होत्या इतकेच नव्हे; तर दोन राजांचा किंवा जातीचा तह व्हायचा असला म्हणजे त्याचे कंबरपट्टे करून दिल्यास ते तहनाम्याच्या ऐवजी चालत होते. ह्याशिवाय घारीची पिसे देऊन आणि एका प्रकारच्या चिलिमीमधून तंबाखू ओढून तह करण्याचीही कित्येक जातीची चाल होती.

त्यांची राज्यव्यवस्थाही फारच साधी होती. एखाद्या बळकट मनुष्याला

सर्वानुमते राजा ठरवून त्या जातीतील सर्व मनुष्यांनी त्याच्या आज्ञेत वागायचे असे होते. त्यांच्यात वंशपरंपरेनेच राज्यपदवी मिळत असे. शेजारच्या एखाद्या जातीशी लढाई करण्याची वेळ आली म्हणजे राजा कमकुवत असला तर आपल्या जातीतील एखाद्या शूर आणि चतुर अशा पुरुषाला सर्वानुमते पसंत करून सेनापतीची पदवी देई. आणि राजा स्वतः शूर असला तर तोच सेनापती होई. त्यांच्या पुष्कळ जाती होत्या. त्यांचे परस्परांशी तंटेबखेडे पुष्कळ होत असत.

त्यांचा धर्म (थोडक्यात सांगू गेले असता) असा होता की, कोणी मोठा परमात्मा सर्वांचा सृष्टिकर्ता आणि संरक्षणकर्ता आहे. त्याची सत्ता सर्वांवर आहे. त्यांच्या हाताखाली पुष्कळ लहान सहान देवता आणि भुते आहेत, त्यांपैकी कोणी चांगल्या आणि कोणी वाईट स्वभावाचे आहेत. चांगले सुख देतात आणि वाईट दुःख देतात. वाईट स्वभावाच्या भुतांनी उपद्रव देऊ नये म्हणून त्यांना बळी देऊन त्यांची पूजा केली पाहिजे. स्वप्ने आणि शकुन ह्यांच्या द्वारे पुढे होणाऱ्या गोष्टी कळून येतात. मरणानंतर पुण्यवान् लोक अमर होऊन अनंतकाळ सुखाने शिकारी खेळत असतात. शिकार खेळणे हे त्यांच्या मते सर्वोत्तम सुख आहे.

लढाईत पाडाव करून आणलेल्या मनुष्यास एक तर देवळात नेऊन बळी द्यायचे नाही तर त्यांचे हाल हाल करून मारायचे अशी त्यांची चाल होती. जो जितके हाल सोशील त्या मानाने तो कमी किंवा जास्ती धाडसाचा मनुष्य आहे असे समजावयाचे. लोकांचे हाल हाल करून मारणे ही त्यांच्या जातीतली चाल होती. ह्यावरून ते लोक जात्याच क्रूर आहेत असे नाही. रानटी आणि अज्ञानस्थितीत असताना लोकसमाजात पुष्कळ वेड्या वाकड्या चाली असतात. इंग्लंडातील लोक रानटी स्थितीत असताना मनुष्य बळी देत होते. पुढे सर्व युरोपांत ख्रिस्ती धर्माचा जिकडे तिकडे प्रसार होऊन लोक सुधारत आले, तरी त्यांच्यात धर्मसंबंधात किंवा राज्यकारस्थानात पडून अपराधी ठरलेल्या मनुष्यास जिवंत जाळून किंवा इतर प्रकारांनी त्याचे हाल हाल करून मारण्याची चाल होती. परवा ब्रह्मदेश खालसा केल्यावर तेथील 'बंडवाल्यांचे' मनस्वी हाल केल्याबद्दल चोहोकडे पुकारा झाला होता आणि होत आहे.

कित्येक जातीतील 'तांबडे इंडियन' मनुष्यांना देवापुढे बळी देऊन त्यांचे प्रसादी मांस खात असत. जलचरप्राण्यावाचून इतर कोणतेही सृष्टीतील प्राणी बहुतांश स्वजातीच्या प्राण्याचे मांस खात नाहीत असे अनुभवास येते; परंतु मनुष्य एवढा उत्तम प्राणी असून तो आपल्या जातीच्या प्राण्याचे मांस खातो ही

मोठी दुःखाची गोष्ट आहे. सुधारलेली मनुष्ये बहुत करून इतर मनुष्यांचे प्रत्यक्ष मास खात नाहीत, हे खरे आहे; परंतु मांस खाल्ल्यावाचून इतर पुष्कळ प्रकारांनी स्वजातीच्या प्राण्यास खाण्याची विद्या सुधारलेल्या लोकांना उत्तम रीतीने साधलेली आहे! प्रत्येक देशाच्या आणि जातीच्या इतिहासाची पाने ह्या मनुष्यभक्षणाच्या वर्णनाने भरलेली आहेत. आजकाल यूरोपात मनुष्यभक्षणाच्या पुष्कळ नव्या नव्या युक्ती निघत आहेत. कोणी आपल्या शेजाऱ्याला धरून तो हिरवा कच्चा असतानाच खाऊन टाकतो, आणि कोणी त्याला भाजून, तळून किंवा त्याची चटणी वाटून खातो एवढाच काय तो फरक. बाकी मनुष्य खाण्याची चाल अद्यापि कोणत्याही देशात नाहीशी झाली आहे असे नाही. पाहाहो सावध राहा, तुम्ही मात्र एकमेकांस खाऊ नका, म्हणजे मोठेच मिळविलेत असे समजा !

तांबड्या लोकांचे स्वातंत्र्य जाऊन त्यांचा नाश होण्याची कारणे

एथपर्यंत थोडक्यात आमच्या तांबड्या भावंडांच्या चालीरीती कशा होत्या हे सांगितले. आता त्यांचे स्वातंत्र्य जाऊन त्यांचा बहुतेक नाश होण्याची कारणे संक्षेपाने सांगून हा भाग पुरा करित्ये.

यूरोपियन लोकांनी पाताळात जाऊन तेथले सोने खणून आणि मनुष्यांस धरून आणण्याची सुरुवात केली, तेव्हा तांबडे लोक कसे अज्ञानी आणि रानटी स्थितीत होते हे वर सांगितलेच आहे. त्यांना दारूगोळा, तोफा, बंदुका वगैरे प्राणीघातक शस्त्रास्त्रांचा उपयोग कसा करावा, आणि ती काय आहेत हे मुळीच माहीत नव्हते. ह्याशिवाय अमेरिकेत घोडे मुळीच नव्हते. ही विलक्षण तेजस्वी, चपळ आणि बलिष्ठ जनावरे ज्या मनुष्यांच्या अर्ध्या वचनात वागतात ते साधारण नसून कोणी तरी देवांशी आहेत, अशा त्या रानटी लोकांचा समज झाला. आपण पुराणांमधून अम्यस्त्र, वज्रास्त्र, वायव्यास्त्र वगैरे अद्भुत आणि अजिंक्य अस्त्रांच्या गोष्टी ऐकतो. ती अस्त्रे काय आहेत, कशी आहेत, त्यांचा उपयोग कसा करावा, हे आम्हाला माहीत नाही. अशा स्थितीत ती अस्त्रे आणणारा असा एखादा मनुष्य आमच्या देशात आला आणि आम्हाला भिववून जिंकण्याचे त्याच्या मनांत आले तर, तो ते सहज करू शकेल. त्याच्या पुढे ती अस्त्रे न जाणणाऱ्या लक्षावधी लोकांच्यानेही टिकाव धरवणार नाही; इतकेच नव्हे तर त्याला ह्या अद्भुत विद्या माहीत असल्याने तो आपल्यापेक्षा उत्तम आणि देवाचा

अंश आहे असा अज्ञ लोकांचा समज होऊन जातो, त्यामुळे ते त्याला विनाकारण भिऊ लागतात. ह्या बिचाऱ्या तांबड्या इंडियनांची हीच अवस्था झाली. ते म्हणजे युरोपियनांपेक्षा कमकुवत होते, किंवा त्यांना स्वातंत्र्याची आवड नव्हती आणि युरोपियन लोक त्यांच्या स्वातंत्र्यात हात घालू लागले तेव्हा त्यांना तांबड्या लोकांनी अटकाव केला नाही असे नाही. परंतु ते अज्ञानी, भोळे, आणि कांक्षेखोर होते. शकुनांना आणि दुर्निमित्तांना भिऊन कधी कधी त्यांनी आपल्या शत्रूस अटकाव केला नाही. कधी शत्रूच्या बंदुका, तोफा वगैरे अग्न्यस्त्रे आणि घोडे पाहून त्यांना ते भ्याले. बिचारे करतील काय? तुम्ही जरी हजारो मनुष्ये मिळून शत्रूचा सामना करण्यास सिद्ध असला तरी, तुमच्या एकट्या शत्रूने तुम्हावर विस्तवाचा आणि तापलेल्या गोळ्यांचा पाऊस पाडला तर तुमच्याने त्याच्या पुढे उभे राहवणार नाही; कारण त्याच्याशी झुंजण्याला उपयुक्त अशी शस्त्रे तुम्हापाशी नाहीत. अशा स्थितीत दहा पाच हजार युरोपियनांनी लक्षावधी इंडियनांचा संहार केला ह्यात मोठेसे नवल नाही. हे त्यांचे करणे केवळ एखाद्या बलिष्ठ शस्त्रधारी पुरुषाने, अनाथ, अज्ञान, निःशस्त्र अशा लक्षावधी तान्ह्याबाळांची डोकी कापल्यासारखे होते. ह्या कृत्याला कोणी खरे शौर्याचे कृत्य म्हणणार नाही. ह्याच युरोपियनांनी आपली अग्न्यस्त्रे टाकून तांबड्या इंडियनांशी कुस्ती खेळून किंवा त्यांच्याच सारखे तीरकमठे, गारांच्या सुऱ्या, हाडकांचे भाले वगैरे घेऊन त्यांच्याशी युद्ध करून त्यांना जिंकले असते तर खरोखरच ते शूर ठरले असते. परंतु सांगण्यास परमावधी दुःख वाटते की, जे आपल्याला धार्मिक म्हणवून अज्ञान्यांना ज्ञान द्यायला, नरकात पडत असलेल्या लोकांस स्वर्गाची वाट दाखवायला म्हणून गेले, त्यांनी अथपासून इतिपर्यंत कपट, छलयुद्ध, क्रूरपणा आणि खोटे भाषण करणे, अशी दुष्टनीती अवलंबून बिचाऱ्या निरपराधी इंडियनांस धुळीला मिळविले. आता तांबडे इंडियन म्हणजे पहिल्यापासून शेवटपर्यंत निरपराधीच होते असे माझे म्हणणे नाही, परंतु ते होऊन कधी युरोपियनांच्या वाटेला गेले नाहीत. त्यांनी होऊन कधी फसवणूक करण्याचे आरंभिले नाही. ह्याच्या उलट त्यांनी युरोपियन लोक आपल्या देशात प्रथम आले तेव्हा, ते सूर्याचे पुत्र आहेत असे समजून मोठ्या आदराने त्यांचे आगत, स्वागत केले. आपल्या शक्तीनुसार त्यांना सोने, फळे वगैरे नजराने देऊन संतुष्ट करण्याचा प्रयत्न केला. असे असूनही ह्या गोऱ्या देवतांनी संतुष्ट न होता, उलट

इंडियनांचा ऊस गोड लागला म्हणून तो मुळासकट खाण्यास आरंभ केला. तेव्हा अशा सर्व भक्षक देवास अटकाव न करील असा कोण मनुष्य पृथ्वीवर आहे? त्यांनी आपले हक्क राखण्याच्या हरत-हेने प्रयत्न केला ह्याबद्दल त्यास माझ्याने दोष देववत नाही. त्यांचे अज्ञान हे त्यांचे दुर्दैव होय. ते अज्ञान नाहीसे करण्याची काही साधने त्यावेळेस त्यांच्या आटोक्यात नव्हती. जो मनुष्य आपले अज्ञान घालविण्याची साधने जवळ असूनही ते घालविण्याचा प्रयत्न करित नाही, तो त्याबद्दल दोषी आहे ह्यात संशय नाही. परंतु साधने नसल्यामुळे त्याने तसे न केले तर त्यात त्या बिचान्याचा दोष काय? इंडियनांचा इतिहास वाचला म्हणजे हे अज्ञान - (भोळेपणा, कांक्षेखोरपणा, शकुनापशकुनांची भीती, भूतप्रेतपिशाचांची भीती, इत्यादीक ह्याचे पोटभाग आहेत.) - त्यांच्या नाशाच्या मुख्य कारणांपैकी एक आहे असे स्पष्ट दिसून येते.

“दोषांचे भांडण आणि तिसऱ्याला लाभ,” अशी एक म्हण आहे. एकमेकांविषयी मत्सरबुद्धी असणे हे लहान मोठ्या कुटुंबास, समाजास आणि देशास मोठे घातक आहे. खरोखर म्हटले असता अज्ञान हेच मत्सराचे मूळ होय. एकमेकांविषयी काही हलक्यासलक्या कारणाने वाईट समज झाल्यावरून मनुष्याच्या मनात मत्सर उत्पन्न होतो. एकदा मत्सर उत्पन्न झाला की, भांडणाचा सुकाळ. भांडणामुळे मनुष्ये एकमेकाला शत्रू समजतात आणि हरप्रयत्नाने आपल्या शत्रूचा मोड करू पाहातात. शत्रू प्रबल असला तर त्याचा मोड करण्याला एखाद्या तिन्हाइताची मदत घेणे अवश्य आहे असे वाटते. आणि दोषांच्या भांडणात तिन्हाइताचा एकदा प्रवेश झाला, म्हणजे तो त्या दोन्ही भांडखोरपक्षांतील लोकांना आपल्या हातात बाहुल्यासारखी करून घेऊन आपले काम साधून घेतो. मग ‘न तुला न मला न् घाल कुत्र्याला,’ अशी स्थिती होणारच. कोणत्याही कुटुंबातील किंवा देशातील माणसाचे आपसात भांडण होणे फार वाईट आहे. आमच्या देशीलोकांच्या आपसांतील तंट्याबखेड्यांमुळे परदेशीलोकांचा आमच्यात शिरकाव होऊन आम्हाला परस्वाधीन व्हावे लागले, हे हिंदुस्थानचा इतिहास वाचणाऱ्या प्रत्येक मनुष्याला ठाऊक आहे. आमच्या तांबड्या भावंडांचीही अशीच गत झाली. ते आपसात भांडणे करित असता गोऱ्या लोकांचा पाताळात प्रवेश झाला. त्यांच्यापैकी ज्या कमकुवत लोकांचे प्रबल जातीशी पटेनासे झाले होते, त्यांनी ह्या बाहेरून आलेल्या गोऱ्यांची मदत घेऊन स्वजातीतील प्रबल शत्रूचा नाश

करण्याचे मनात आणले. त्यांनी गोऱ्यांना आपल्या देशात घेऊन जाऊन त्यांना लागेल तशी मदत दिली. ह्यामुळे गोऱ्यांकडून त्यांच्या स्वजातीतील शत्रूंचा नाश तर झालाच, परंतु त्यांना स्वतःला त्यापासून काही फायदा न होता उलट त्यांचे मोठे नुकसान झाले. गोऱ्यांनी त्यांच्या शत्रूंचा नाश केल्यावर त्यांना गचांडी देऊन त्या देशातून हाकून दिले; आणि गोरे प्रभु स्वतः त्या देशाचे एकछत्री राजे होऊन बसले! ह्यावरून स्वजातीतील शत्रूंचा मोड करण्यास गोऱ्यांना मदत देणारे कमकुवत इंडियन, आणि आमच्या देशातील तशाच प्रकारचे नीच लोक, 'कुऱ्हाडीचे दांडे गोताला काळ' झाले हे उघड आहे.

स्पानियार्द, पोर्तुगी, फ्रेंच, इंग्लिश, डच इत्यादी यूरोपियन जातींनी वर सांगितलेल्या प्रकारच्या संधी पाहून, निरनिराळे उपाय योजून, इंडियनांची जन्मभूमी त्यांच्यापासून हिसकावून घेतली व तेथे नव्या वसाहती करून आपली राज्ये स्थापिली. आता इंडियन लोक सगळ्या अमेरिकेभर फुटलेल्या काचेच्या पात्राप्रमाणे छिन्नभिन्न होऊन, विखरून पडले आहेत. त्यांच्या देशावर राज्य करणाऱ्या त्यांच्या गोऱ्या शत्रूंनी जे दिले ते खाऊन, त्यांच्या ओंजळीने पाणी पिऊन, जन्मास आले तसे काही काळ पृथ्वीवर राहून, गोऱ्या लोकांच्या शिकारीत बळी पडून, रानातील पशुपक्ष्यांप्रमाणे मरून जाणे एवढेच इंडियन लोकांच्या जन्माचे सार्थक्य बनून राहिले आहे, असो.

युनाइटेड स्टेट्स्चा संक्षिप्त इतिहास

कोलंबसानंतर सातवा हेन्री गादीवर असता क्याबट् नावाचा एक मनुष्य इ. स. १४९४ त अमेरिकेत जाऊन आला. त्याच्या मागून फ्रेंच, स्पानियार्द, पोर्तुगीज आणि डच इत्यादी पुष्कळ लोकांनी अमेरिकेत जाऊन वसाहती केल्या. ह्या पुस्तकाच्या प्रतिपाद्य विषयाशी इंग्लिश वसाहतीवाचून दुसऱ्या कोणाचा संबंध नसल्यामुळे, त्यांचा उल्लेख एथे करित नाही. सर वॉल्टर राले नावाच्या मनुष्याने इ. स. १५८५ त अमेरिकेस जाऊन वसाहत करण्याचा उद्योग केला. त्या वेळेस त्याच्याबरोबर जे मनुष्य गेले होते, त्यांनी आपण वसाहत केली तेथली जमीन नांगरून लागवडीस आणून सभ्य मनुष्याप्रमाणे तेथे राहण्याचे सोडून, सोने शोधण्याचा व इंडियन लोकांवर जुलूम करण्याचा झपाटा चालविला. तेव्हा त्या नव्या भूमीवरची त्यांची वस्ती त्यास मुखावह झाली नाही हे सांगावयास नको. पुढे कोणी जॉन् स्मिथ नावाचा मनुष्य रालेने शोधून

काढलेल्या वर्जिनीया प्रांतात जाऊन वसाहत करण्याच्या उद्योगास लागला. त्यावेळी त्याच्याबरोबर जी माणसे होती त्यांमध्ये पुष्कळ बायका असल्यामुळे, अमेरिकेत वसाहत करावयास गेलेली माणसे कुटुंबव्यवस्थेने राहू लागली. जॉन् स्मिथ या मनुष्यालाच अमेरिकेत इंग्लिशांची पहिली वसाहत स्थापन केल्याचे यश मिळाले. त्यानंतर पियोरिटन् पंथांतील काही लोकांनी अमेरिकेस जाऊन न्यू इंग्लंड नावाच्या वसाहती केल्या. याप्रमाणे उत्तर अमेरिकेत एकामागून एक इंग्लिश वसाहती अस्तित्वात येऊ लागल्या. त्या वसाहतीतून राहणाऱ्या लोकांनी नानाप्रकारची संकटे आणि विपत्ती भोगून आपला वृद्ध निश्चय न सोडिता अमेरिकेची जमीन लागवडीस आणून तेथील अरण्यांच्या जागी मोठाली शहरे आणि गावे वसविली. कलाकौशल्याची जिकडे तिकडे समृद्धी केली. त्यांचे साहस, पराक्रम, वृद्ध निश्चय आणि दीर्घोद्योगीपणा हे गुण फार वर्णनीय होते.

अठराव्या शतकाच्या शेवटच्या भागात उत्तर अमेरिकेतील इंग्लिश वसाहती एकंदर १३ होत्या. त्या वसाहतीतील स्वजातीय लोकांची समृद्धी पाहून, इंग्लंडांतील इंग्लिश लोक त्यांचा हेवा करू लागले. त्यांना वाटू लागले की, अमेरिकेतल्या वसाहतीपासून आपल्याला पुष्कळ फायदा झाला पाहिजे. आपण शोधून काढलेल्या देशातील उत्पन्नाने इंग्लंड सधन झाले नाही तर, तो देश इंग्रजांनी शोधून काढल्याचे सार्थक्य काय झाले? असे विचार मनात आणून, त्यांनी या वसाहतीतून पुष्कळ पैसा मिळविण्याचे निरनिराळे उपाय योजिले. त्यापैकी, पार्लमेंटात ठराव करून, अमेरिकेतील वसाहतीच्या व्यापारास व त्यांच्या उन्नतीस जे अडथळे आणिले ते मुख्य होते. पार्लमेंटाचा ठराव असा होता की, या इंग्लिश वसाहतीमधून राहणाऱ्या लोकांनी अमेरिकेतील सोने, रुपे, तांबे, लोखंड इत्यादी धातू खाणीतून खणून काढावे; परंतु त्यांनी त्याचे काही पदार्थ घडू नयेत. खाणीतून जितके कच्चे धातू निघतील, तितके सगळे इंग्लंडास पाठवावे. दुसऱ्या कोणत्याही देशात पाठवू नयेत. या वसाहतींनी इंग्लंडावाचून दुसऱ्या कोणत्याही देशाशी प्रत्यक्ष रीतीने व्यापार करू नये. या आणि अशाच दुसऱ्या जुलमी कायद्यांमुळे अमेरिकेत वसाहत करून राहिलेल्या लोकांना इंग्लंडाचा फार त्रास होऊ लागला होता. परंतु असले कायदे करूनही इंग्लिशांच्या लोभाची तृप्ती झाली नाही. त्यांनी फ्रेंच आणि इंडियन लोकांशी लढाई करण्याकरिता जे कर्ज केले होते ते फेडण्याच्या उद्देशाने अमेरिकेतील

वसाहतीमध्ये 'स्टॉम्प आक्ट' नावाचा कायदा अमलात आणण्याचा निश्चय केला. या कायद्याच्या योगाने असे झाले की, प्रत्येक अमेरिकन मनुष्याला पावत्या, करारनामे इत्यादी दस्तऐवज, खरे आणि कायदेशीर ठरण्याकरिता त्यावर इंग्लंडात छापलेली टिकिटे विकत घेऊन लावणे भाग पडू लागले. इंग्लंडात छापलेला स्टॉम्पचा कागद विकत घेतल्यावाचून, एखादा दस्तऐवज लिहिण्याचा उपाय नाहीसा झाला. तेव्हा अमेरिकेतील वसाहतदारांनी म्हटले की, हा कायदा फार जुलमाचा आहे. तो अमलात आणणाऱ्या इंग्लिश अधिकाऱ्यांची त्यांनी पुष्कळ पूजा केली. शेवटी हे प्रकरण फारच विकोपास जाऊन, स्टॉम्प आक्टाच्यापायी त्या वसाहतीमधली शांती नाहीशी होत आहे, हे इंग्लिश सरकारास कळूत आले. हा कायदा सरासरी वर्षभर अमेरिकेस चालू होता. तितक्या काळात स्टॉम्प विकून सोळा हजार पौंड इंग्लिश सरकारला मिळाले आणि तितकेच पौंड अमेरिकन लोकांकरवी बळजबरीने स्टॉम्प घेवविण्यात खर्च झाले. आणि तेथे इंग्लिश अमल राखण्याकरता जे सैन्य ठेवावे लागले त्याचा खर्च चालविण्यासाठी इंग्लिश सरकारास वर्षाकाठी त्याच्या पाचपट म्हणजे ८० हजार पौंड खर्च येऊ लागला.

त्यावेळी अमेरिकेतील लोकांमध्ये दोन पक्ष होते. पैकी टोरी पक्षातल्या लोकांचे मत इंग्लंडास अनुकूल होते. पण व्हिग् नावाच्या पक्षातील लोकांचे मत पार्लमेंटच्या कायद्याविरुद्ध होते. स्टॉम्प आक्टापासून आपल्याला काही फायदा होत नाही असे पाहून, इंग्लिश सरकारने तो कायदा रद्द करून, चहा वगैरे कित्येक अत्यावश्यकिय पदार्थांवर कर बसविला. तो देखील अमेरिकन लोकांस आवडला नाही. इंग्लिश पार्लमेंटमध्ये इंग्लिश लोकांचे प्रतिनिधी असत, तसे प्रतिनिधी पाठविण्याचा अधिकार अमेरिकेत वसाहत करून राहिलेल्या लोकांस नव्हता. इंग्लंडच्या लोकांनी आपल्यास वाटतील तसे कायदे करावे व आपण ते निमूटपणे मानावे हे आपल्यास मोठे लांछन आहे, असे अमेरिकन लोकांस वाटू लागले. ते म्हणाले की, ज्या पदार्थांवर कर आहे असले पदार्थ आम्ही मुळीच घेणार नाही. स्टॉम्प आक्ट झाल्यापासून बहुतेक सगळ्या अमेरिकन लोकांचा असा निश्चय झाला होता की, इंग्लंडात उत्पन्न झालेले जे पदार्थ घेतल्यापासून आपल्या देशाच्या व्यापाराला धक्का पोचतो ते आपण उपयोगात आणावयाचे नाहीत. या त्यांच्या निश्चयामुळे इंग्लिश व्यापारास मोठाच धक्का बसला. तेव्हा त्यांच्या

विनंतीवरून इंग्लिश सरकारने बहुतेक सगळ्या पदार्थांवरचे कर काढून टाकून चहावर बसविलेला कर तेवढा राहू दिला. हा कर फारसा फायद्याचा नसून केवळ इंग्लंडच्या वर्चस्वाचा दर्शक होता. तरी तेवढा देखील अमेरिकन लोकांना सहन झाला नाही. इंग्लिश सरकारने अमेरिकन लोकांवर आपले वर्चस्व कितपत आहे, हे पाहण्याकरिता ईस्ट इंडिया कंपनीकडून चहाने भरलेली काही गलबते अमेरिकेस पाठविली. ती इ. स. १७७३ या साली फिलाडेल्फिया सारख्या मुख्य बंदरामध्ये येऊन पोहोचली. त्यांच्या नायकांनी न्यूयार्क आणि फिलाडेल्फिया एथे आपला माल कोणी घेत नाही असे पाहून, इंग्लंडची वाट धरली. चार्ल्‌स्टन् या शहरात गलबतातील चहा उतरला खरा, परंतु तेथील लोकांनी तो विकतच घेतला नाही. तो कोठ्यांमधून साठवून ठेविला होता, तेथेच कुजून नासून गेला. बोस्टन शहरामध्ये इंग्लिश चहा तीन गलबतात भरून आला तेव्हा, बोस्टनच्या कित्येक तरुण पुरुषांनी गलबतांवर जाऊन त्यातील चहाच्या तीनशे पेट्या फोडून, त्यातला चहा समुद्रात फेकून दिला. ह्या टोळीला अद्यापपर्यंतच युनाइटेड स्टेट्‌सचे लोक 'बोस्टन टीपार्टी' म्हणजे चहा घेण्यास गेलेली बोस्टनची मंडळी, असे विनोदाने म्हणतात.

ह्या बोस्टन् शहरात घडलेल्या बंडाळीचे वर्तमान इंग्लंडास पोहोचले तेव्हा, इंग्लिश सरकारला बोस्टनकरांचा फारच राग आला. तेव्हा त्याने 'बोस्टन् पोर्ट बिल' नावाचा कायदा अमलात आणून, कोणत्याही इंग्लिश व्यापाऱ्याने बोस्टन् शहराशी व्यापारसंबंध ठेवू नये असा हुकूम केला. त्यामुळे त्या शहराच्या रहिवाशांस बरेच कष्ट सोसावे लागले. परंतु इतर ठिकाणच्या लोकांनी बोस्टन्करांस आवश्यकीय पदार्थांचा पुरवठा करून पुष्कळ मदत केली. त्यानंतर अमेरिकेतील बसाहतींमधून जिकडे तिकडे इंग्लिश सरकारच्या जुलमीपणाबद्दल गवगवा झाला. इ. स. १७७४ त बोस्टन्करांस शिक्षा करण्याकरिता इंग्लिशांचे सैन्य मासच्युसेट्‌स संस्थानात येऊन राहिले. पुढे हे प्रकरण फारच विकोपास गेले. अमेरिकेतील बसाहतींतले लोक म्हणू लागले की, इंग्लिश पार्लमेंटमध्ये आमचे प्रतिनिधी कोणी नाहीत. ज्यांच्यामुळे आमचे बरे वाईट होणार, असले कायदे करण्यात आमचे मत अवश्य घेतले पाहिजे. आमचे मत घेतल्यावाचून आमच्यावर मनमानते कर बसविल्यास, ते इंग्लिश सरकारचे करणे न्याय्य होणार नाही. हे त्यांचे युक्तियुक्त आणि कायदेशीर म्हणणे इंग्लिश सरकारने मान्य केले

नाही एवढेच नव्हे; तर त्यांस आपल्या दाबात ठेवण्याकरिता सैन्य पाठवून, ते त्यांच्याच खर्चाने तेथे राहावे अशी व्यवस्था केली. हे अमेरिकन लोकांस बरे वाटले नाही. या प्रसंगी अमेरिकन लोकांनी एकचित्त होऊन, आपला हक्क राखण्याचा प्रयत्न केला. त्यांनी निरनिराळ्या वसाहतीतून आपले प्रतिनिधी निवडून फिलाडेल्फिया शहरास पाठविले. ह्या ठिकाणी अमेरिकन लोकांची राष्ट्रीयसभा स्थापन झाली. त्या सभेतील प्रमुख प्रमुख कामदारांकडून अमेरिकन लोकांनी आपल्या राष्ट्राच्या शासनाचे आणि व्यवस्थेचे काम चालविले. यानंतर इंग्लिश आणि अमेरिकन लोकांच्या पुष्कळ लढाया झाल्या. इ. स. १७७५ च्या शेवटल्या भागात अमेरिकन काँग्रेसने जॉर्ज वाशिंग्टन यास आपल्या सैन्याचा अधिनायक नेमिला. तेव्हापासून इंग्लिशांशी लढून आपला निभाव लागेल अशी उमेद अमेरिकन लोकांस येऊ लागली. सन १७७६ च्या जुलै महिन्याच्या ४ तारखेस अमेरिकन लोकांनी इंग्लिश सरकारशी आपला संबंध अगदी तोडून टाकून, आपण आता स्वतंत्र झालो असे जगास जाहीर केले. त्यावेळी अमेरिकन संस्थानांमध्ये पुरुष, बायका आणि मुले मिळून सरासरी तीस लक्ष मनुष्ये होती. त्यांच्याजवळ फारसा पैसा नव्हता आणि इंग्लिश सरकारच्या हाती असलेली लढाईची उत्तम साधनेही नव्हती. परंतु त्यांची स्वातंत्र्येच्छा इतकी प्रबळ होती की, तिच्या योगाने त्यांच्यासमोर जी पर्वतप्राय संकटे वारंवार उभी राहत होती ती त्यांस तीळप्राय वाटू लागली. त्यांनी आठ वर्षांपर्यंत एकसारखे इंग्लिश लोकांशी युद्ध केले. शेवटी इ. स. १७८१ त इंग्लिशांवर जय मिळविला. आणि आपले युनाइटेड स्टेट्स्चे राष्ट्र स्वतंत्र करून सोडले. १७८३ पावेतो इंग्लिश सरकार मधूनमधून त्यांच्याशी लढाई करित होते, परंतु अमेरिकेच्या स्वतंत्र संस्थानात त्यांची डाळ शिजली नाही.

या लढाईमुळे त्यांच्या राष्ट्रास पुष्कळ दारिद्र्य आले होते. आणि नवीनच स्थापित झालेल्या राष्ट्रास ज्या अडचणी येणे स्वाभाविक आहे, त्या सगळ्या आल्या होत्या. परंतु वाशिंग्टन, फ्रॉंकलिन, जेफर्सन इत्यादी विद्वान, दूरदर्शी व देशहितैषी मनुष्यांच्या बुद्धीच्या आणि राजनीतीच्या बळाने त्यांच्या सगळ्या अडचणी नाहीशा झाल्या. इ. स. १७८७ त युनाइटेड स्टेट्स्च्या राष्ट्रीय सभेने एक राष्ट्रीय शासनपद्धती तयार करून ती आपल्या राष्ट्रात चालू केली. तिच्या योगाने युनाइटेड स्टेट्स्मध्ये राज्यव्यवस्था उत्तम रीतीने चालून चोहोकडे

स्वस्थता झाली. जिच्या योगाने ह्या स्वतंत्र संस्थानामधले लोक परमसुखी असून, त्यांचे राष्ट्र पृथ्वीतील सगळ्या राष्ट्रांपेक्षा अधिक संपत्तिमान् आणि उन्नत ज्ञाने आहे, त्या युनाइटेड स्टेट्स्च्या राष्ट्रीय शासनपद्धतीविषयी आता थोडासा विचार करू.

शासनपध्दती

आमच्या देशातील जुन्या राजनीतीत सात राज्यांणे होती; ती : - स्वामी, अमात्य, मित्र, कोष, राष्ट्र, किल्ले आणि सेना ही होत. राज्य म्हणजे राजाच्या सत्तेत असलेला देश, आणि राज्याचे मुख्य अंग म्हटले. म्हणजे स्वामी-राजा-असे मानलेले आहे. ह्यावरून राष्ट्र, कोष म्हणजे राज्याचे घन, प्रजा इत्यादी वस्तू, राजाच्या सोईकरिता आणि सुखाकरताच निर्मिलेल्या असा सर्वांचा समज झालेला आहे. प्राचीन काळापासून चालत आलेल्या 'बळी तो कान पिळी' ह्या म्हणीत प्रतिपादिलेल्या रानटी चालीप्रमाणे, राजा देव आणि राजाच्याच हातात प्रजांची अदृष्टसूत्रे असावयाची. 'यथा राजा तथा प्रजा' आणि 'राजा कालस्य कारणं' ह्या वाक्यांतून राजाचे प्रजांवर एकाधिपत्य आणि मनास वाटेल ते फेरण्याचे स्वातंत्र्य लोकांच्या मनात कसे बिंबून गेले आहे हे चांगले दिसून येते. राजाशिवाय म्हणजे एखाद्या बलिष्ठ शासनकर्त्यावाचून एखादा देश चांगल्या स्थितीत असू शकेल अशी नुसती कल्पना देखील प्राचीन काळाच्या लोकांच्या मनात आली नाही. म्हणूनच त्यांनी 'अंधाघुंदा' किंवा 'झोटिंगपाच्छई' यांस 'अराजक' (म्हणजे राजशून्य, किंवा राजाचा दाब जेथे नाही, असा देश), असे नाव दिले असावे.

युनाइटेड स्टेट्स्च्या प्रजासत्ताक राष्ट्रात असा समज मुळीच नाही. एथे राजा नाही, प्रजा नाही, तरी ह्या राष्ट्राची शासनपध्दती सर्वोत्कृष्ट असून, एथे 'झोटिंगपाच्छई' किंवा 'अंधाघुंदा' ही नाही. ह्याचे मुख्य कारण काय ते सांगणे हा ह्या अध्यायाचा उद्देश आहे. ज्या उत्तम नीतीच्या दृढ पायावर ती अद्भुत लोकसत्ताक राष्ट्ररूपी इमारत बांधलेली आहे तिचा सारांश पुढे उतरून घेतलेल्या वाक्यांत सापडतो.

“सर्व मानवप्राणी स्वतंत्र आणि समान करून सृजिलेले असून,

सृष्टिकत्यनि त्यास जिणे, स्वातंत्र्य आणि सुख प्राप्त करून घेण्याचा यत्न इत्यादी कित्येक अनपहरणीय^१ देणग्या दिल्या आहेत; ही सत्ये स्वतःप्रमाण^२ आहेत असे आम्ही मानतो.''

ह्या सर्व गोष्टींच्या आधारभूत नियमात ह्या राष्ट्रातील रहिवासी मनुष्यमात्राचे एकमेकांशी साम्य प्रतिपादिले आहे. येथील सर्व कायदे, सर्व चालीरीती आणि कल्पना ह्या सनातन सत्यास अवलंबून आहेत. ह्यांतून अमुक एकास अमुक हक्क आहे आणि अमुकास तो नाही असा अर्थ काढण्यास जागाच मुळी ठेविलेली नाही; म्हणून उच्चनीच जाती आणि कुलभेद संभवत नाही. ही अमेरिकन जाती एक आहे. आमच्या देशामध्ये कृतयुगात जसा एक शुक्लवर्ण होता आणि म्हणूनच सर्व लोक एक मताने वागत - आणि ह्याच कारणाने कृतयुगात सर्व लोक सुखी आणि समान होते - त्याचप्रमाणे ह्या देशात ह्यांची एक जात असल्याने ह्यास एकीपासून उद्भवणारे सर्वोत्कृष्ट सुख प्राप्त झाले आहे. एथे कोणी आपली अमुक जात आणि आपले अमुक कुळ म्हणून, आपली बढाई करील तर, तो अमेरिकन ह्या महाजातीचा अपमान करतो असे समजतात. अमेरिकनांची कुलदेवता स्वातंत्र्यदेवी आपल्या राष्ट्रत आलेल्या प्रत्येक (चिनी मनुष्याशिवाय) मानवप्राण्याच्या कपाळावर "अमेरिकेचा जानपद"^३ असे नाव लिहिते. हे नाव ज्या भाग्यशाली मानवाच्या कपाळावर चमकत आहे, त्याला रत्नभूषित मुकुट धारण करणाऱ्या हजारो मानवांपेक्षा अधिक मर्यादा आणि

१ अपहरण करण्यास अयोग्य

२ ज्याची सत्यता सिद्ध करायला दुसरे प्रमाण नको ते, आपणच जे आपले प्रमाण ते.

३ American citizen ह्यांचे भाषांतर अमेरिकेचा जानपद असे केले. सिटिझन् (Citizen) ह्या शब्दाचा साधारण अर्थ शहरवासी असा आहे. परंतु अमेरिकेच्या संयुक्त राष्ट्रात ह्या शब्दाचा अर्थ सदरील अर्थपेक्षा फार गहन आणि महत्त्वाचा असा होतो. तेथे सिटिझन् म्हणजे जो त्या राष्ट्राच्या रहिवासी आणि ज्यास त्याचे शासन करण्याचा अधिकार आहे तो मनुष्य, असा समजला जातो. आमच्या भाषेत ह्या शब्दाचा अर्थबोध करून देणारा एकही शब्द नाही. 'जानपद' हा संस्कृत शब्द अमेरिकेतील सिटिझन् शब्दाच्या काहीसा जवळ जवळ येतो. जानपद म्हणजे देश किंवा राष्ट्र ह्यात राहाणारा तो जानपद. असा ह्याचा अर्थ आहे. तो थोडासा बदलून जनपद म्हणजे देश ज्याचा, ज्याच्या सत्तेत आहे तो, असा बहुव्रीही केल्यास 'जानपद' हा शब्द अमेरिकन सिटिझन् या शब्दाचा प्रतिशब्द केल्यास काही चिंता नाही.

अधिक भूषण आपल्यास आहे, असे वाटते. रत्नकिरीटी राजराजांना सुद्धा त्याचा हेवा वाटेल तर नवल नाही.

“हें राष्ट्र लोकांचे लोकांकरताच अस्तित्वात आलेले आणि लोकांनी ज्ञासिलेले आहे,” हा अमेरिकन जानपदाचा मूलमंत्र आहे. येथे वॉशिंग्टन, लिंकन, ग्रांट, अशा देशाध्यक्षांचे किंवा फ्रांकलिन. जेफर्सन, आणि एमर्सन ह्यासारख्या विद्वानांचे मत एखाद्या यःकश्चित् निग्रो जानपदाच्या मतापेक्षा गुंजभर देखील अधिक भरत नसून, ह्या देशाचे ‘जानपद’ ह्या नात्याने त्या प्रसिद्ध पुरुषास जे जे हक्क होते त्यांपैकी एक तरी हक्क ज्यास लभ्य नाही, असा एकही जानपद येथे नाही.

युनाइटेड स्टेट्सच्या निरनिराळ्या संस्थानांच्या शासनपद्धतीत पुष्कळ भेद आहे व त्यांचे कायदेही वेगळाल्या प्रकारचे आहेत. हे राष्ट्र लोकांच्या सत्तेत आले तेव्हा, येथे इंग्रजी कायदे चालू होते, तेच थोडेसे बदलून कायम ठेवण्यात आले. परंतु, लोकांची सुधारणा होऊन मते बदलत चालली, तसतसा जुन्या कायद्यांतूनही फेरबदल होत चालला. अलीकडे चाळीसएक वर्षांत जी संस्थाने ह्या राष्ट्रास जोडण्यात आली, ती मात्र अगदी अमेरिकन तऱ्हेची असून, त्यातील कायदे सोपे आहेत. आणि जुनी संस्थानेही दिवसेंदिवस आपल्या नव्या भावंडांचे अनुकरण करित आहेत.

स्थानिक राज्यव्यवस्था

राष्ट्रीयशासन हे केवळ स्थानिक व प्रांतिक राज्यव्यवस्थेचे मोठे रूप आहे. स्थानिक राज्यव्यवस्था ही बीजासारखी असून तीपासून उत्पन्न होणारा जो राष्ट्रीयशासनरूपी वृक्ष तो बीजाच्याच जातीचा असून, त्याची योग्यता व फलोत्पादनशक्ती ही त्या बीजाच्या योग्यतेवरच अवलंबून असावयाची; हे सत्य स्वतःसिद्ध आहे. म्हणून ह्या लोकसत्ताक राष्ट्रीय शासनपद्धतीचा विचार करण्यापूर्वी तिच्या मूळकारणाचे स्वरूप काय आहे हे पाहू.

आयोवा हे संस्थान नव्या अमेरिकन तऱ्हेचे असून ते ह्या राष्ट्रातील मासलेवाईक संस्थान आहे असे म्हटल्यास चालेल. एकेकाळी ते संस्थान रानावनांनी भरलेले होते. काही काळापूर्वी मी आयोवा संस्थानात असताना, तेथे जाऊन ज्यांनी प्रथम वसाहत केली अशा कित्येक लोकांची व माझी ओळख पडली. त्यांनी कोणत्या प्रकारे वसाहत केली आणि स्थानिक राज्यव्यवस्था

स्थापिली ह्याची माहिती पुढे देत आहे.

प्रथम एक साहसी उद्योगी मनुष्य अदृष्टपरीक्षा पाहाण्याकरिता म्हणून बायकोला बरोबर घेऊन किंवा एकटाच घरून निघून, नव्या व जंगली प्रदेशात जातो. त्याच्या जवळ एक कुन्हाड, काही हत्यारे, आजते, एक घोड्याची जोडी, थोडी बिये, इतके सामान असते. तो आपल्या पसंतीच्या जाग्यांत जाऊन पोहोचला म्हणजे स्वतः झाडे तोडून एक खोपट बांधतो; मग रान तोडून जमीन नांगरतो आणि आपल्याबरोबर आणिलेली बिये पेरून एक लहानसे शेत तयार करतो, आणि फळझाडे लावतो. काही दिवसांनी आणखी दहापाच लोक त्याचा कित्ता गिरवून, तेथे येऊन त्याच्या शेजारी थोड्याथोड्या अंतरावर आपापल्या जमिनीच्या तुकड्यावर झोपड्या किंवा घरे बांधून राहू लागतात. ह्याप्रमाणे दहापंधरा कुटुंबे एका ठिकाणी सुखवस्तू राहू लागली म्हणजे, लवकरच दोन अगत्याच्या गोष्टीकडे त्यांचे लक्ष लागते. ह्यापैकी पहिली, एका घराहून किंवा पेठेपासून दुसऱ्या ठिकाणी जाण्यायेण्यास सोईस्कर रस्ते बांधणे; आणि दुसरी, मुलांकरता शाळा स्थापणे, ही होय. आता ह्या सोई करून देण्याला तेथे सरकार नाही, तेव्हा त्या चिमुकल्या वसाहतीतील मंडळी आपल्या उणिवा नाहीशा करण्यास आपणच प्रयत्न करते. काही दिवसांनी तेथे पाचपंचवीस जणांची सभा भरते. सभासद आपण ह्या कामाकरता अमुक इतका कर देऊ असा आपसात करार करतात. आता हा कर किती असावा हे सांगणारा, तो जमा करणारा, त्याची योग्य व्यवस्था लावणारा, आणि त्याचा जमाखर्च लिहून ठेवणारा, अशी निरनिराळी कामे पाहणाऱ्या मनुष्यांची आवश्यकता प्राप्त झाली तेव्हा, कर बसविणारा, जमाबंदी करणारा, गावकीची देखरेख करणारा, कुळकरणी, इत्यादी कामदारांचे निर्माण होते. ह्यांनंतर चौकीदार आणि कनिष्ठप्रतीचे न्यायाधीश ह्यांची योजना होते.

गावांतील रहिवाशांच्या सोईकरता अशा कामांची आणि कामदारांची सृष्टी होते. ती सर्गाळ्यांचे मत घेऊन होते. जमलेल्या सर्व रहिवाशांपैकी कोणी तरी अमुक एक मनुष्य अमक्या कामावर योजावा आणि अमुक इतका पैसा अमक्या कामास लावावा अशी सूचना करतो; त्यावर सर्वांचे मत विचारण्यात येते. (ह्या मताला 'व्होद' म्हणतात.) यानंतर बहुत लोकांचे मत ज्या मनुष्यास किंवा गोष्टीस अनुकूल असे पडेल त्याप्रमाणे त्या मनुष्याची इच्छित कामगार योजना इत्यादी गोष्टी करण्यात येतात. ह्याप्रमाणे सर्व गोष्टीत लोकमत घेताना

कोणी कोणाला कुलाच्या उच्चनीचतेबद्दल, जातीबद्दल आणि योग्यतेबद्दल प्रश्न करीत नाही. मनुष्य कोणत्याही जातीचा असो, तो त्या गावचा रहिवासी संभावित (कायदेशीर) वर्तणुकीचा आहे, तो अपराधी नाही, वेडा किंवा भ्रमिष्ठ नाही, त्याचे वय एकवीस वर्षाखाली नाही, तो पुरुष आहे (बायकांस अद्यापि कायदेशीर हक्क मिळाले नाहीत; बायोमिंग् व क्यान्सस् ह्या ठिकाणी त्यास हे हक्क आहेत.) इतक्या गोष्टी त्यास अनुकूल असल्या म्हणजे पुरेत. मग तो गरीब असो, श्रीमंत असो, विद्वान किंवा अविद्वान असो, काळा असो, गोरा असो, त्याच्या मताचे वजन देशाध्यक्षाच्या मताच्या वजनापेक्षा गुंजभारसुद्धा कमी किंवा जास्ती भरत नाही.

ह्या राष्ट्रीय शासनपद्धतीत गावकीची म्हणजे स्थानिक राज्यव्यवस्था ही फार महत्त्वाची आहे. प्रत्येक गावाच्या राज्यव्यवस्थेत, राष्ट्रीय राज्यव्यवस्थेची बहुतेक सगळी मूलतत्त्वे आहेत. प्रत्येक गावकी आपापल्या ठिकाणी एक स्वतंत्र राष्ट्रच आहे म्हटले तरी चालेल. आमच्या देशातील स्थानिक राज्यव्यवस्थेला कमकुवत करणाऱ्या उणिवा व अल्पस्वातंत्र्य आणि हेल्लास म्हणजे ग्रीस देशाच्या स्वातंत्र्यनाशास कारणीभूत झालेले अतिस्वातंत्र्य, ही दोन्ही युनाइटेड स्टेट्स्च्या स्थानिक राज्यव्यवस्थेत नाहीत, हे फार चांगले आहे. आमच्या देशातील स्थानिक राज्यव्यवस्थेत स्वराज्याची कित्येक मूलतत्त्वे आहेत. आमचे लोक जिला "पंचायत" म्हणतात, ही एकप्रकारची लोकप्रतिनिधीची मंडळीच आहे म्हटले तरी चालेल. परंतु लोकसत्ताक राज्यातील लोकनियुक्त मंडळीप्रमाणे हिच्या अंगी कर्तृत्वशक्ती नाही, ह्याचे कारण, ही मंडळी गावातील दाहापाच प्रमुख लोकांनी पसंत केलेली असते. सर्व लोकांनी विचारपूर्वक प्रसिद्धपणे आपले मत देऊन निवडलेल्या मंडळीत आणि हीत पुष्कळ अंतर आहे. हिला सर्वसाधारण लोकमताचे पाठबळ नसते; कायदेशीर रीतीने व सुव्यवस्थेने केलेल्या गोष्टीला जितके महत्त्व व कर्तृत्वशक्ती असते, तितकी ती ह्या मंडळीत येण्याचा संभव नाही. ह्याशिवाय पंच निवडणे हे कधी कधी ज्या दोन पक्षांचे भांडण असेल त्यांच्याच हाती असते त्यात सार्वजनिकता मुळीच नाही. ज्या गोष्टीत सार्वजनिकता नाही तीत सार्वजनीनत्व (सर्व लोकांस हितावहत्व) संभवत नाही, म्हणूनच आमच्या देशात पंचायती होत्या तरी स्थानिक स्वराज्याचे ज्ञान व त्यापासून होणारे सुख व त्याच्याच योगाने मनुष्यसमाजात येणारी एकी, ह्यांपैकी

एक देखील आमच्या लोकांस पाहावयास मिळाले नाही. ('क' हे परिशिष्ट पाहा.)

हेल्लास देशात ज्या वेळी लोकसत्ताक राज्य होते तेव्हा हेल्लेणी लोकांस स्थानिक स्वातंत्र्य फार महत्त्वाचे वाटत असे. त्या देशात युनाइटेड स्टेट्ससारखे संयुक्त लोकसत्ताक राज्य कधीच स्थापित झाले नाही. ग्रीक लोकांनी आपले स्वराज्य चिरस्थायी करील, अशी बळकट व दूरवर विचार करून केलेली साधारण राज्यशासनपद्धती निर्मून, ती सर्व देशांत चालू केली नव्हती. ग्रीसचे लोकसत्ताक राज्य म्हणजे प्रत्येक शहर स्वतंत्र व पूर्ण राजसत्ताधारी असणे, हे होते. अशी पुष्कळ पूर्ण सत्ताधारी शहरे जवळ जवळ असली म्हणजे एखाद्या सामान्य किंवा विशेष कारणावरून ह्यांचे भांडण कधीना कधी तरी उपस्थित होणारच. मग एका लहानशा शहराने दुसऱ्या शहराशी युद्ध करण्याचे आरंभिले म्हणजे उभय पक्षातून कोणत्या तरी एका पक्षाचा जय व्हावयाचाच. त्यामुळे त्यांच्यामध्ये उद्भवलेला वैराग्नि सतत धुमसत असावयाचा. अशा परस्परांशी भांडण असणाऱ्या लहान लहान शहरांच्याने एखाद्या प्रबल राष्ट्राशी युद्ध करून टिकाव धरवतो कसा? त्यांनी एकमेकांशी सलगीने वागून एकी करावी तर, त्या सर्वांस ऐक्य पाशात गुंफणारी एखादी सर्वमान्य सामान्य राष्ट्रीय नीती मुळीच नव्हती. जो तो आपापल्या ठिकाणी स्वतंत्र, ज्याला जसे वाटेल तसे त्याने करावे. अशा प्रत्येक स्वतंत्र शहरामध्ये असणाऱ्या अव्यवस्थितपणामुळे, एकमेकांपासून तुटून असलेल्या हेल्लासच्या अनेक लोकसत्ताक राज्यास परचक्राचा जबर धक्का बसला, तेव्हा ती एकामागून एक मोडून लयास गेली. हेल्लास देशातील अट्टिका नावाच्या प्रदेशात एके समयी पुष्कळ शहरे मिळून एक राष्ट्र करण्याचा प्रयत्न झाला होता. तो सफल झाला नाही. ह्यास कारण, संयुक्त राष्ट्र होण्याला निरनिराळ्या स्वतंत्र शहरांनी जितके आपले महत्त्वाचे अधिकार स्वसंतोषाने राष्ट्राच्या हवाली करून, राष्ट्राला बळकटी आणणे अवश्य होते. तितके ते दिले नव्हते, हे एक; आणि दुसरे कारण असे की, ही एकी करण्याची बुद्धी त्यास उत्पन्न होऊन, तीप्रमाणे कार्य करून फलद्रूप होण्यास त्यास जितका वेळ मिळावा तितका मिळाला नाही. मासिडोनिया आणि रोम या दोन शत्रूंनी अट्टिकाच्या भूमीवर एकीची अमृतवल्ली उगवून बद्धमूल होण्याच्या पूर्वीच तिच्यावर घाला घातला. प्रत्येक शहरातील आणि गावातील रहिवाशांनी प्रतिनिधी निवडून, त्यास आपले मोहोरये होऊन आपल्या वतीने बोलण्याचा व कार्य करण्याचा पूर्ण

अधिकार देऊन, एका साधारण संस्थानिक किंवा राष्ट्रीय कायदे करणाऱ्या सभेस पाठवून, तेथे बहुमताने पसंत ठरलेले कायदे आपापल्या शहरात चालू करण्याची कल्पना देखील हेल्लेणी किंवा रोमन लोकांच्या मनात आली नाही. दुसऱ्या एका शहरात केलेले कायदे आपल्या शहरात चालू करणे म्हणजे, आपल्या स्वतंत्र राज्यसत्ताधारी शहराचा अपमान करणे होय, असे त्यास वाटले असल्यास काही नवल नाही. गावाच्या किंवा परगण्याच्या स्वातंत्र्याविषयीच्या कल्पना ग्रीक आणि रोमन लोकांमध्ये बहुतांशी सारख्याच होत्या.

युनाइटेड स्टेट्स्च्या स्थानिक राज्यव्यवस्थेत वर सांगितल्या प्रकारचे अल्प स्वातंत्र्य आणि अति स्वातंत्र्य नाही, ही गोष्ट ह्या देशातील शासनपद्धती कशी आहे ती समजून घेतल्यावर सहज कळून येईल. या शासनपद्धतीत स्थानिक, प्रांतिक आणि संस्थानिक राज्यव्यवस्थेत जितके स्वातंत्र्य असल्यावाचून राज्यव्यवस्थेच्या अंगी स्थैर्य आणि कार्यकारित्व येणार नाही, तितके ते तिच्या ठायी वसत आहे. आणि जे स्वातंत्र्य तिच्यात असल्याने, गावे, परगणे आणि संस्थाने यांच्यात विरोध उत्पन्न होऊन, अनैक्यामुळे राष्ट्रास अपाय होण्याचा संभव आहे, ते स्वातंत्र्य तिच्या ठायी मुळीच नाही.

सहा मैल चौरस जमिनीचा भाग टाऊनशिप् म्हणजे गावकी म्हणविला जातो. ह्याचप्रमाणे सरकारी मोजणीदारांकडून जमीन मोजवून सुभे संस्थाने इत्यादी देशाचे विभाग करतात. वर सांगितलेल्या गावाप्रमाणे जिकडे तिकडे नवी गावे वसू लागली म्हणजे बारा किंवा पंधरा गावक्या मिळून एक सुभा बनतो.

सुभे

सुभ्यातील सगळे कामदार गावातील कामदारांसारखेच लोकनुमताने निवडून आपापल्या कामावर नेमले जातात. ते बहुतकरून दोन वर्षांपर्यंत आपल्या अधिकारावर असतात. कित्येक संस्थानांतून दरवर्षी अशा कामदारांची निवड होत असते. कामदारास त्या त्या ठिकाणच्या ठरावाप्रमाणे दरमहा पगार मिळतो, पण तो फारच बेताचा असतो. सुभ्याचे मुख्य गाव कोणते, हे सुभ्यातील सगळ्या लोकांचे अनुमत घेऊन ठरविण्यात येते. थोड्या थोड्या काळाच्या अंतराने निवडणूक होऊन सुभ्यातील नाजर, फौजदार, रस्त्यांची पहाणी करणारे

आणि विद्याखात्याची देखरेख करणारे इत्यादी पदस्थ व इतर अधिकाऱ्यांची लोकानुमते नेमणूक होते इतकेच नाही; तर त्या त्या ठिकाणचे कनिष्ठ प्रतीचे न्यायाधीश देखील लोकांच्या पसंतीने निवडून घेण्यात येतात. न्यायाधीशांचीही योजना लोकानुमते व्हावी हे ठीकच आहे. कारण न्यायासारख्या सार्वजनिक गोष्टींशी सर्व लोकांचा फार निकट संबंध असतो. गरीबगुरीब काबाडकष्ट करून निर्वाह करणाऱ्या अशा कटुंबवत्सल लोकांची भाग्यसूत्रे बहुतकरून न्यायाधीशासारख्या अधिकाऱ्यांच्या हाती असतात. ते अधिकारी जर निष्काळजी, कठोरमनाचे, उद्धट आणि जुलमी असले तर गरीब, अधिकारशून्य लोकांचे प्राण, धन आणि अबू किती धोक्यात असते, हे कोणाला सांगायला नको. राजशासित राज्यांत, तशातून अज्ञानी व आपल्या मर्जीतल्या अधिकाऱ्यांचे हाती सर्व कामे संपवून केवळ ऐषआरामात निमग्न असणाऱ्या राजांच्या राज्यात ह्या गोष्टीची उदाहरणे पदोपदी दिसून येतात. एका मनुष्याच्या किंवा एखाद्या कल्पनाजन्य धोर पदवीच्या निवडक वर्गाच्या हाती, सर्व लोकांच्या सुखदुःखाचा ज्यांशी निकट संबंध आहे, असे अधिकार असून, ते त्यापासून काढून घेण्याची सत्ता लोकांस नसणे हे फार वाईट आहे. अशाणे गरीबगुरीबांस योग्य न्याय मिळत नाही. श्रीमंत, जोरदार व पदस्थ लोकांचाच बहुतकरून जय होतो आणि तेथे नित्यशः अन्यायाच्या पायी न्यायदेवतेचा बळी पडतो.

संस्थाने

वर सांगितल्याप्रकारचे पुष्कळ सुभे मिळून एक संस्थान बनते. सुभ्याची राज्यव्यवस्था जशी स्थानिक राज्यव्यवस्थेचे मोठे रूप आहे, तशीच संस्थानाची राज्यव्यवस्था हे सुभ्याच्या राज्यव्यवस्थेचे थोरले रूप आहे. प्रत्येक संस्थानावर एक मुख्य अधिकारी असतो, त्यास गव्हर्नर म्हणतात. तो त्या संस्थानातील सर्व लोकांच्या संमतीने निवडला जातो. युनाइटेड स्टेट्‌सच्या प्रेसिडेन्ट याचे सर्व राष्ट्रांशी जे नाते आहे, तेच संस्थानाशी गव्हर्नरचे नाते आहे. स्थानिक आणि सुभ्याच्या राज्यव्यवस्थेपेक्षा संस्थानिक राज्यव्यवस्थेमध्ये एक दोन अंगे अधिक आहेत ती फार महत्त्वाची आहेत. प्रत्येक संस्थानाला आपापले कायदे करण्याचा अधिकार आहे. संस्थानाच्या मुख्य शहरात म्हणजे राजधानीत एक संस्थानिक सभागृह असते. त्यात संस्थानाचे कायदे करणाऱ्यांची सभा,

गव्हर्नरचे कार्यालय आणि संस्थानातील वरिष्ठ न्यायसभा, संस्थानिक विद्याखात्यावरच्या मुख्य अधिकाऱ्याचे कार्यालय ही असतात. प्रत्येक संस्थानातील कायदे करणाऱ्या मंडळीमध्ये दोन भाग असतात. त्यापैकी एका भागाला लोकप्रतिनिधींची सभा म्हणतात, आणि दुसऱ्या भागाला कारभार्यांची सभा म्हणतात. लोक प्रतिनिधी आणि कारभारी हे संस्थानातील सर्वसाधारण लोकांनी निवडीलेले असतात. ह्या दोन्ही मंडळ्या मिळून संस्थानास लागणारे सगळे कायदे करतात. युनाइटेड स्टेट्सच्या राष्ट्रीय शासनपद्धतीस विरोध आणणार नाहीत, असलेच कायदे करण्याचा संस्थानिक सरकाराला अधिकार आहे. संस्थानातले कायदे अंमलात आणणे हे गव्हर्नरचे काम आहे. संस्थानाच्या वरिष्ठ न्यायसभेत न्यायाधीश असतात, ते राष्ट्रीय सभेचे अनुमत घेऊन देशाध्यक्षाने नेमलेले असतात व ते संस्थानिक शासनपद्धतीप्रमाणे आपल्यासमोर आलेल्या खटल्यांचा निवाडा करीतात. संस्थानिक विद्याखात्याचा वरिष्ठ अधिकारी सगळ्या संस्थानातील शाळांची देखरेख करितो. प्रत्येक संस्थानाचा खजिना निराळा असतो. संस्थानाची जमाबंदी वगैरे संस्थानिक सरकारच करिते. ह्याचप्रमाणे प्रत्येक संस्थानाचे सेनाखातेही निराळेच असते; मात्र ह्या खात्याचा उपयोग राष्ट्रातील निरनिराळी संस्थाने आपसात भांडण्यामध्ये करित नाहीत. आणि युनाइटेड स्टेट्सच्या एकाच संस्थानाला कोणत्याही परराष्ट्रांशी युद्ध किंवा तह करण्याचा अधिकार नाही. तो अधिकार राष्ट्रीय सरकाराकडे आहे. संस्थानिक सेनाखात्याचा व विद्याखात्याचा वगैरे खर्च संस्थानिक सरकारानेच पुरवावा असा नियम आहे. सारांश एखाद्या स्वतंत्र राज्याला किंवा राष्ट्राला जितके अधिकार किंवा अंगे असावी, तितकी ती संस्थानिक राज्यव्यवस्थेत असलेली दिसून येतात. परराष्ट्रांशी तह करणे इत्यादी महत्त्वाचे अधिकार सर्वांच्या सोईकरिता आणि संस्थानांत एकी राहावी म्हणून, संस्थानिक सरकाराने स्वसंतोषाने राष्ट्रीय सरकाराकडे सोपून दिले आहेत. ह्याशिवाय इतर सर्व गोष्टीत प्रत्येक संस्थान आपआपल्या ठिकाणी स्वतंत्र राष्ट्र आहे.

उपसंस्थाने

संस्थानांच्या खालोखाल महत्त्वाचा विभाग म्हटला म्हणजे उपसंस्थान होय. उपसंस्थानातील लोकांना स्वतः आपला गव्हर्नर निवडून घेण्याचा

अधिकार नाही. कारण उपसंस्थान म्हणजे सगळ्या राष्ट्राची सामान्य स्थावर संपत्ती आहे. संस्थानाला जितके लोक हवे असतात तितक्यांची वस्ती उपसंस्थानात झाली म्हणजे त्याला संस्थानाचे रूप येते. त्यानंतर युनाइटेड स्टेट्स्च्या शासनपद्धतीप्रमाणे राष्ट्रीयसभेमध्ये ते उपसंस्थान संस्थानवर्गात घ्यावयाचे असा ठराव झाला म्हणजे, त्याला संस्थानास आहेत तितके सगळे अधिकार मिळतात. उपसंस्थानामध्ये स्थानिक आणि सुभ्याची राज्यव्यवस्था संस्थानाप्रमाणेच स्वतंत्र रीतीने चालतात. उपसंस्थानांमध्येही एक गव्हर्नर आणि वरिष्ठ न्यायसभा असते. त्यातील अधिकाऱ्यांचे अधिकार संस्थानातील अधिकाऱ्यांसारखेच असतात. ते अधिकारी राष्ट्राध्यक्षाने राष्ट्रीयसभेचे अनुमत घेऊन त्या त्या हुद्यांवर नेमून उपसंस्थानात पाठविलेले असतात. उपसंस्थानास आपल्या वतीने प्रतिनिधी आणि कारभारी राष्ट्रीयसभेस पाठविण्याचा अधिकार नाही; तरी प्रत्येक उपसंस्थानाचा डेलिगेट म्हणजे मुक्त्यार, वॉशिंग्टन येथे जाऊन राहात असतो. तेथे जरी राष्ट्रीयसभेत त्याचा प्रवेश होत नाही तरी उपसंस्थानासंबंधी ठराव आणि कायदे करित असताना राष्ट्रीयसभेतील सदस्यांस हा मुक्त्यार महत्त्वाच्या सूचना करू शकतो. उपसंस्थानास आपले प्रतिनिधी पाठविण्याचा अधिकार नाही, यामुळे राष्ट्राचा अध्यक्ष आणि उपाध्यक्ष निवडण्यात त्याचे अंग नसते.

राष्ट्र

ह्या प्रकारची अडतीस संस्थाने आणि बारा उपसंस्थाने मिळून युनाइटेड स्टेट्स् म्हणजे संयुक्त संस्थाने या नावाचे हे थोरले लोकसत्ताक राष्ट्र बनलेले आहे. ह्यात अमुक इतकीच संस्थाने असावयाची, अशी काही इयत्ता केलेली नसल्याने त्यांत पाहिजे तितकी नवी संस्थाने सामील करता येतील. ही संस्थाने नुसती लहान लहान जिल्ह्यासारखी नसून स्वतंत्र राष्ट्रे आहेत हे मागे सांगितलेच आहे. प्रत्येक संस्थानात एक प्रतिनिधींची व कारभार्यांची कायदे करणारी सभा, संस्थानाचा अध्यक्ष (गवर्नर), वरिष्ठ न्यायाधीश, सेना, कोष, शासनपद्धती, ही सगळी राज्यांने निरनिराळी असल्याने सगळी संस्थाने आपल्या ठिकाणी स्वतंत्र राजसत्ताधारी आहेत. ही संस्थाने एकेक निरनिराळी होऊन राहिल्याने परचक्रपुढे ह्यांच्याने टिकाव धरवणार नाही आणि व्यापाराला व देशाच्या उन्नतीला मोठा जबर धक्का पोचेल, म्हणून आपसांत काही निर्बंध करून त्या नियमांस अनुसरून

एक विचाराने वागतात. आणि आपली ही एकी दृढ व्हावी व आपल्या राज्यव्यवस्थेस बळकटी यावी, म्हणून त्यांनी स्वसंतोषाने कित्येक एकाधिपत्याचे अधिकार देऊन एक संयुक्त राज्यव्यवस्था निर्मिली आहे. ह्या संयुक्त राज्यव्यवस्थेची सूत्रे देशाध्यक्षाच्या हाती आहेत. पण, तो स्वतंत्र नाही. त्याला देशातील सर्व जानपदांच्या प्रतिनिधींचे व कारभार्यांचे विचार घेऊन राज्यव्यवस्था पाहावी लागते. ह्या संयुक्त राज्यव्यवस्थेचे मुख्य स्थान वाशिंग्टन नगरी ही अमेरिकेच्या संयुक्त संस्थानांची राजधानी असून ती डिस्ट्रिक्ट ऑफ कोलंबिया ह्या महालात आहे. हा महाल एक विशेष संस्थान नसून तेथील संयुक्त राज्यव्यवस्थेप्रमाणेच युनाइटेड स्टेट्स्च्या सर्व संस्थानांची साधारण संपत्ती आहे. राष्ट्रीय कोष वगैरे सगळ्या संस्थानांचा ज्यावर सारखा हक्क आहे असे पदार्थ, न्यायसभा, विद्याखाते, शास्त्रीय विचारालये, वगैरे वाशिंग्टन शहरात आहेत.

राष्ट्रीय न्यायसभा

ह्या संयुक्त राज्याला स्वैर्य आणि बळकटी आणणारे एक थोरले अत्युत्कृष्ट साधन आहे, ते युनाइटेड स्टेट्स्ची वरिष्ठ न्यायसभा (The Supreme Court of United States) ही होय. संस्थानिक आणि राष्ट्रीय ह्या दोन सरकारांमध्ये कोणास कोणते अधिकार आहेत आणि ते कोणी कोठवर चालवावे ह्याविषयी व दुसऱ्या राष्ट्रीय गोष्टीबद्दल वाद उपस्थित झाल्यास, राष्ट्रीय न्यायसभा त्याचा निवाडा करिते. सर्व संस्थानांचे मत घेऊन राष्ट्रीय सरकार एखादा नवा कायदा करितोपर्यंत, संस्थानिक आणि राष्ट्रीय अशा दोन्ही सरकारांनी ह्या वरिष्ठ न्यायसभेने केलेल्या निवाड्याप्रमाणे वागलेच पाहिजे. हे लोकसत्ताक राज्य स्थापन होताच जी राष्ट्रीय नीती सर्व संस्थानांच्या अनुमताने मंजूर करून घेण्यात आली, तिच्या विरुद्ध जर एखादा नवा कायदा करून युनाइटेड स्टेट्स्ची राष्ट्रीय सभा तो अंमलात आणू पाहील, तर सदरील वरिष्ठ न्यायसभा त्या कायद्याच्या युक्तायुक्ततेबद्दल विचार करून, तो रद्द करण्याचा हुकूम देते. ह्यावरून राष्ट्रीय न्यायसभेची शक्ती अपरिमित आहे असे कोणी समजू नये. काँग्रेस प्रेसिडेंट इत्यादी युनाइटेड स्टेट्स्ची शासक मंडळी सुद्धा ह्या सभेची आज्ञा शिरसामान्य करून घेते खरी, पण ह्या सभेला राष्ट्रीय नीतीला अनुसरून खटल्यांचा निवाडा करणे, ह्यावाचून इतर कोणत्या गोष्टी आपल्या मर्जीस वाटतील तशा करण्याचा

अधिकार नाही. नवे कायदे करणे किंवा चालू असलेले कायदे अंमलात आणणे, हेही तिच्या हाती नाही. जेव्हा एखादी गोष्ट रीतीप्रमाणे तिच्यापुढे आणली जाईल, तेव्हा ती राष्ट्रीय नीतीस अनुकूल आहे की नाही याचा विचार करून, वरिष्ठ न्यायसभा त्या गोष्टीस अनुकूल किंवा प्रतिकूल असे आपले मत देते. ह्याप्रकारे रीतीप्रमाणे एखादी गोष्ट आपल्यापुढे येण्याच्या अगोदर संस्थानिक, व स्थानिक सरकार किंवा प्रेसिडेंट यांच्या कारभारात हात घालून ढवळाढवळ करण्याचा हक्क सदरील सभेला नाही. आणि आपण केलेले निवाडे कोणते व ते तसे करण्याची कारणे काय हेही तिने सर्व लोकांस कळविले पाहिजे. अशा रीतीने राष्ट्रीय न्यायसभेची शक्ती समर्याद केलेली आहे. अशा नियमांत राहून आपल्या राष्ट्राने आपणास दिलेल्या अधिकारांच्या बळाने राष्ट्रीय नीतीला अनुसरून ही सभा कोणत्याही गोष्टीचे युक्त्यायुक्ततेविषयी जे मत देईल ते अन्यथा करण्याची शक्ती (कायदेशीर रीतीने) ह्या राष्ट्रात कोणासच नाही.

निरनिराळ्या संस्थानांतील कायदे करणाऱ्या सभा आपापल्या ठिकाणी हवे तसे कायदे करण्यास स्वतंत्र आहेत; तरी ते कायदे कोणत्या तरी गोष्टीत राष्ट्रीय नीतीच्या विरुद्ध असतील, तर ते रद्द करण्याचा अधिकार राष्ट्रीय न्यायसभेस आहे, असे सर्वांस ठाऊक असल्याने, त्या सभा नवे कायदे करण्याच्या वेळी ते राष्ट्रीय नीतीस विरोधी होणार नाहीत ह्याविषयी फार काळजी घेतात. राष्ट्रीय नीतीच्या विरुद्ध कायदे करण्याचे मुळी कारणच नाही; कारण सगळ्या संस्थानांनी आपल्या संरक्षणाकरीता म्हणून स्वसंतोषाने जे काही हक्क देऊन संयुक्त राष्ट्राला आपल्या शासकाच्या जागी नेमले आहे, त्याच्या नीतीस प्रतिकूल असे कायदे करण्यास आधी संस्थानातील रहिवासीच आपले मत देणार नाहीत. परंतु कदाचित् असा प्रसंग आलाच आणि एखाद्या संस्थानाने राष्ट्रीय नीतीच्या बाहेर काही कार्य केलेच, तर त्यांचे कारणे बरोबर नाही म्हणून सांगण्याचा अधिकार कोणास तरी असावा, तो राष्ट्रीय न्यायसभेला आहे हे ठीकच आहे. युनाइटेड स्टेट्स्ची स्थापना झाल्यापासून आजपर्यंत कायतो एकदाच अशा प्रकारचा खटला ह्या सभेपुढे आला होता. सुमारे पंचवीस वर्षांपूर्वी काही दक्षिणात्य संस्थानांनी हबशी लोकांस गुलामगिरीत ठेवून, आपली तुंबडी भरण्याच्या उद्देशाने आपण युनाइटेड स्टेट्स्च्या राष्ट्रांतून वेगळी होणार, व तसे करण्याचा अधिकार आपल्यास आहे, म्हणून ह्या संयुक्त राष्ट्रांतून विभक्त होण्याचा प्रयत्न केला होता. त्यावेळी ती गोष्ट राष्ट्रीय नीतीच्या बाहेर आहे, संस्थानास राष्ट्रातून

विभक्त होण्याचा अधिकार नाही, असे राष्ट्रीय न्यायसभेने आपले मत दिले. दाक्षिणात्य संस्थानांनी तिचा हुकूम न मानून बंड केले; पण उत्तरेच्या व राष्ट्रीय ऐक्य इच्छिणाऱ्या संस्थानांनी मिळून ते बंड मोडले.

संस्थानांच्या अधिकारांच्या मर्यादितविषयीचे खटले फारच थोडे असतात, त्यावर आपले मत देण्याचे प्रसंग ह्या सभेस फारसे येत नाहीत, तरी निरनिराळ्या संस्थानांच्या रहिवाशांचे मोठ्या रकमेबद्दल किंवा फार महत्त्वाच्या गोष्टींविषयी आपसात तंटे झाल्यास, ते निवाड्याकरता ह्या राष्ट्रीय न्यायसभेपुढे नेता येतात; म्हणून ह्या सभेला हातपाय जोडून स्वस्थ बसण्यास सवड सापडत नाही.

ह्या सभेत नऊ न्यायाधीश असतात. इतर सरकारी (म्हणजे प्रेसिडेंट व त्याचे प्रधान इ.) कामदारांप्रमाणेच थोड्या थोड्या वर्षांनी ह्यांच्या ठिकाणी दुसऱ्या सभासदांची नेमणूक होत नाही. एकदा ह्या सभेत त्याची नेमणूक झाली, म्हणजे एक तर आपले काम बजावण्यास ते समर्थ नाहीत असे दिसून आल्यास, किंवा राष्ट्रीय सभेने त्यावर काही ठपका आणून तो शाबीत झाल्यास मात्र, त्यास राष्ट्रीय सरकार कामावरून काढते. एरवी त्यास आपापले कर्तव्य करण्याची शक्ती असेतोपर्यंत आपल्या हुद्यावर राहण्याची व्यवस्था केलेली आहे. त्यांपैकी एखादा इसम मरून वगैरे त्याची जागा रिकामी झाल्यास प्रेसिडेंट योग्य मनुष्यास पसंत करून त्याची त्या ठिकाणी योजना करतो; परंतु योजना करण्यापूर्वी प्रेसिडेंटाने सिनेट सभेला ह्या गोष्टीस रुकार देण्याची विनंती केली पाहिजे. सिनेट सभेचा विचार घेतल्यावाचून किंवा तिच्या मर्जीविरुद्ध राष्ट्रीय न्यायसभेत नव्या सभासदांची नेमणूक करण्याचा अधिकार प्रेसिडेंटाला नाही. ह्या सभेच्या सभासदांस (प्रत्येकी) दरवर्षी दहा हजार डालर पगार मिळतो; आणि त्यांपैकी मुख्य न्यायाधीशास पाचशे डालर अधिक म्हणजे साडेदहा हजार डालर मिळतात. त्यांपैकी ज्यांचे वय सत्तर वर्षांचे झाले असेल त्याने आपल्या कामाचा राजीनामा देऊन घरी बसावे; त्यानंतर तो जिवंत असेतोपर्यंत त्याला आपल्या हुद्यावर असताना मिळत होता तितका पगार दरवर्षास मिळत जातो.

युनाइटेड स्टेट्स्मध्ये दुसऱ्या पुष्कळ कामदारांस आणि वकिलांस ह्या पेक्षा दहापट अधिक पैसा मिळत असेल. धनलाभाच्या मानाने पाहिले असता राष्ट्रीय न्यायसभेच्या सभासदांची पदवी मोठी स्पृहणीय आहे असे नाही. एकाद्या वकिलाला किंवा शिक्षकास देखील त्यांच्या तिप्पट चौपट पगार मिळतो. परंतु

त्यांच्या पदाची योग्यता पैशाच्या योगाने मिळणारी नव्हे. त्यांची धोर पदवी हीच त्यांच्या अनन्यसाधारण योग्यतेस कारण आहे. ह्या राष्ट्रातील सर्व जानपद त्यास बहुमान देतात. संस्थानाचे आणि राष्ट्राचे अध्यक्ष व राष्ट्रीय सभेसारखी धोरलाली प्रकरणे, त्यांची आज्ञा शिरसामान्य करतात. ते न्यायदेवतेचे प्रतिनिधी असून राष्ट्रीय न्यायासनासारख्या अत्युत्तम पदावर आहेत; त्या पदाच्या बरोबरीचे पद ह्या जगात दुसरे कोठे नसेल, असल्या पदावर चढण्याला पैशाची लालूच जर कारण होईल, तर मग न्यायदेवतेचा मान राहिल कसा? म्हणून त्या पदावर चढण्याची इच्छा करण्यास घनासारखे जबरदस्त प्रलोभन नाही, हे फार चांगले आहे. राष्ट्रीय न्यायसभेचे सभासद बहुतकरून सुशील, वजनदार, विद्वान, व्यवहारशास्त्रवेत्ते आणि अनुभवी गृहस्थ असतात. त्यांची राहण्याची आणि पोशाख वगैरे करण्याची रीती अगदी साधी असते, ह्यामुळे त्यांच्या योग्यतेस अधिकच इभ्रत येते.

ह्या राष्ट्रीय वरिष्ठ न्यायसभेचे मुख्य ठिकाण वाशिंग्टन शहरात आहे. तेथे नेहमी तिचे काम चालते. परंतु तिच्या सभासदांपैकी प्रत्येक असामी पाळीपाळीने दरवर्षी नेमलेल्या वेळी ह्या राष्ट्रातील सर्व प्रांतात जाऊन तेथील खटल्यांचा वगैरे तपास करण्यात त्या त्या ठिकाणच्या न्यायाधीशांस मदत देतात. न्याय करण्याच्या कामी सोईचे पडावे म्हणून, राष्ट्रीय सरकाराने ह्या राष्ट्राचे नऊ भाग केलेले आहेत, आणि त्या भागांचे विभाग करून निरनिराळे महाल केलेले आहेत. ह्या सगळ्या महालांतून न्यायगृहे आणि न्यायाधीश आहेत. ही न्यायगृहे राष्ट्रीय असल्या कारणाने त्यांतून न्यायाधीशांच्या नेमणुका व्हावयाच्या त्या प्रेसिडेंट्याच्या सूचनेवरून सिनेट सभेच्या अनुमतानेच होत असतात. ह्या पदावर नेमलेल्या न्यायाधीशांची चाकरी (त्या कामास त्यांच्या नालायकीबद्दल किंवा गैर वर्तणुकीबद्दल परावा मिळून, दोष शाबीत झाला नाही तर) जन्मभर कायम असते.

राष्ट्रीयसभा—काँग्रेस (The Congress).

ज्या कायद्यांच्या अन्वये न्यायाधीशांनी लोकांच्या तंट्यांचे उलगडे करायचे आणि देशात सामाजिक व्यावहारिक, आणि राष्ट्रीय नीतीची सुव्यवस्था ठेवायची, ते कायदे करणारी मंडळी कोणती, ह्याचा आता विचार करू. राष्ट्रीय नियम करणाऱ्या मंडळीच्या (काँग्रेसच्या) दोन शाखा आहेत, पैकी एक

लोकप्रतिनिधीची सभा (House of Representatives) आणि दुसरी कारभान्यांची सभा (The Senate). ह्या दोन्ही सभा वाशिंग्टन शहरी असून आपापली कामे करतात. त्या दरवर्षी मार्च आणि डिसेंबर ह्या महिन्यांतून नेमलेल्या तारखांस जमून आपल्या कामास सुरुवात करतात. प्रतिनिधीच्या सभेत हल्ली तीनशे पंचवीस सभासद आहेत. प्रत्येक संस्थानात जितके रहिवासी असतील त्या मानाने त्या संस्थानातून गेलेल्या प्रतिनिधीची संख्या लहान किंवा मोठी असते. राष्ट्रीय सरकार दहा दहा वर्षांच्या अंतराने खानेसुमारी करून संस्थानाची लोकसंख्या कळल्यावर त्यातून किती प्रतिनिधी राष्ट्रीय सभेस पाठविण्याचा हक्क आहे हे सांगून देते. ह्या देशाची लोकसंख्या वाढत जाते त्याप्रमाणे प्रतिनिधी निवडणारांची संख्याही मोठी केली जाते. १८७० त एक लक्ष अडतीस हजार रहिवाशांनी एक प्रतिनिधी पाठवावा असा ठराव झाला होता. १८८० त तो बदलून एक लक्ष चौपन्न हजार रहिवाशांस एक प्रतिनिधी पाठविण्याचा हक्क आहे असे ठरले. ह्या तरतुदीने सगळ्या संस्थानास आपापल्या लोकसंख्येप्रमाणे प्रतिनिधी निवडण्याचा समान अधिकार मिळून, कोणाशी कोणाचे भांडण राहत नाही.

लोकप्रतिनिधी दोन वर्षे आपल्या कामावर राहातात. मार्च महिन्याच्या चौथ्या तारखेस काँग्रेसचे काम बंद होते, त्याबरोबर प्रतिनिधीच्या अधिकाराची मुदतही सरते; परंतु ते जर आपल्या कामात हुशार व लोकप्रिय असले, तर पुनः त्यांची निवडणूक होऊन त्यांस आणखी दोन वर्षे राष्ट्रीय सभेत काम करण्याचा अधिकार मिळतो. ह्यामुळे नव्याने ह्या महत्त्वाच्या पदावर आलेली मंडळी चांगल्या अनुभवी, जुन्या मुत्सद्यांच्या देखरेखीखाली असते. एकेका प्रतिनिधीस वर्षास पाचहजार डालर पगार व वाटखर्चास काही पैसा मिळत असतो. राष्ट्रीय सरकारच्या कामदारांस पगार मिळावयाचे ते राष्ट्रीय नीतीच्या नियमानुसार त्या सरकाराच्या खजिन्यातून मिळतात.

कारभान्यांची सभा

ह्या सभेस प्रत्येक संस्थानातून दोन दोन सभासद निवडून पाठविण्यात येतात. दर संस्थानात लोकांच्या पसंतीने स्थापित झालेली संस्थानची कायदे करणारी मंडळी कारभारी निवडून, आपल्या संस्थानाच्या वतीने काम करण्यास पाठविते. कारभान्यांच्या कामाची मुदत सहा वर्षे असून त्यालाही दर वर्षास पाच

हजार डालर पगार व वाटखर्च मिळतो. सगळ्याच कारभान्यांच्या कामाची मुदत एके वेळीच सुरू नये अशी तजवीज केलेली आहे. दर दोन वर्षांनी कारभान्यांच्या मंडळीपैकी एकतृतीयांश सभासद आपल्या कामाचा राजीनामा देतात; परंतु ते हुशार व लोकप्रिय असल्यास पुनः निवडले जाऊन, आणखी सहा वर्षे आपल्या कामावर रुजू होतात. कारभान्यांच्या मंडळींतल्या सभासदास आपापल्या संस्थानातून ज्या तटाचे वर्चस्व झाले असेल त्याचेच पक्ष समर्थन करावे लागते खरे; परंतु प्रतिनिधीमंडळीप्रमाणे ह्या मंडळीचा शोक लोकमताबरोबर एकाएकी बदलत नाही. कारभान्यांच्या मंडळीला फारच महत्त्वाचे आणि मोठे अधिकार आहेत. ह्यामुळे राष्ट्रीय सभेचे हे अंग फारच शक्तीमान आहे. नव्या कायद्यांचे मसुदे प्रतिनिधीच्या मंडळीने पसंत केल्यावर कारभान्यांच्या मंडळीपुढे नेतात. ह्या मंडळीने त्यास आपली मंजूरी दिली नाही तर कोणताच कायदा अंमलात यावयाचा नाही. परराष्ट्रांशी केलेले तह, कारभारी मंडळीतील दोनतृतीयांश सभासदांचे मत अनुकूल नसल्यास कायम होत नाहीत.

युनाइटेड स्टेट्‌सच्या सरकाराकडून परराष्ट्रास जाणारे वकील आणि गुमास्ते, ह्या मंडळीने पसंत केले पाहिजेत. प्रेसिडेंटाला आपल्या पसंतीचे बरेच कामदार निरनिराळ्या कामावर नेमता येतात खरे, परंतु त्यास कारभारी मंडळीची मंजूरी मिळाली नाहीतर, एकच नाही पण दहा प्रेसिडेंटानेही आपल्या मर्जीतील लोकांस कामे देवणार नाहीत. प्रतिनिधींच्या सभेत काम केल्यावर त्या सभासदांची बदती होऊन कारभान्यांच्या मंडळीत त्यांचा प्रवेश होणे, हे अमेरिकन लोकसमाजात फारच मोठे मान्यतेचे लक्षण असे मानलेले आहे. ह्या राष्ट्राला आपल्या कारभारी मंडळीचा मोठा अभिमान आहे, तो पोकळ नाही. राष्ट्रीय वरिष्ठनाय सभेप्रमाणेच ह्या मंडळीच्या समान योग्यतेच्या व इतक्या प्रतापशाली मंडळ्या कोठेच नाहीत. इंग्लिश पार्लमेंट सभेत सुद्धा ह्या मंडळीची बरोबरी करणारी दुसरी मंडळी नाही. इंग्लिश पार्लमेंटात "हौ ऑफ कॉमन्स" म्हणजे साधारण लोकांची व "हौ ऑफ लार्ड्‌स्" म्हणजे अमीरांची मंडळी असे दोन भाग आहेत. हाऊस ऑफ कॉमन्समध्येच केवळ सर्वसाधारण लोकमताचा काहीसा मान आहे, अमीरांच्या मंडळीत लोकमत म्हणजे कस्पटासारखे असून तेथे केवळ बड्या लोकांचा प्रवेश होतो; मग ती बडी धेडे साधारण लोकांस आवडोत किंवा न आवडोत. इंग्लिश राणीचे हल्लीचे मुख्य प्रधान लार्ड साल्‌स्बरी ह्यांचे म्हणणे आहे की - "अमेरिकन लोकांमध्ये

राष्ट्रीयन्यायसभा आहे तिची मला मोठी ईर्ष्या वाटते. अमेरिकन लोकांमध्ये कारभान्यांची मंडळी आहे हे तुम्हास ठाऊकच आहे. आमच्या देशातही असली एखादी मंडळी असावी अशी मला उत्कट इच्छा आहे. त्या मंडळीची गुणाकारिता आणि शक्ती ह्या काही विलक्षण आहेत." ह्या विलक्षण शक्तीच्या आणि गुणाकारितेच्या पाठीशी लोकमताचे जबरदस्त टेकण आहे ही गोष्ट ध्यानात ठेवली पाहिजे. सर्वसाधारण लोकांस आपल्या भावी, हिताहिताचा विचार करून राष्ट्राचे कारभार चालविण्यात आपले मत देण्याचा अधिकार असणे हे राष्ट्राचे मुख्य बळ होय. अशा वीर्यवान् मुळापासून जिची उत्पत्ति व लोकमतरूपी रसाच्या पानानेच जिची वाढ होते, त्या कारभारी मंडळीरूपी वल्लीच्या अंगी विलक्षण शक्ती आणि गुणाकारिता का असणार नाही?

कारभारी मंडळीच्या संमतीवाचून परराष्ट्रांशी तह किंवा लढाई करण्याचा अधिकार ह्या राष्ट्रात कोणाला नाही; ही व हिच्याच सारख्या दुसऱ्या कित्येक गोष्टी ह्या राष्ट्राच्या मोठेपणास कारण झाल्या आहेत. कारभारी मंडळीच्या विचारी वर्तनामुळे, पुष्कळ अविचाराच्या गोष्टी केल्यापासून होणारे भयंकर परिणाम ह्या राष्ट्राला भोगावे लागले नाहीत, ज्या राज्यातून एका किंवा दहा पाच माणसांच्या हाती काही वेळपर्यंत राज्याची अदृष्टसूत्रे असतात, तेथे त्या पदस्थ मनुष्यांना आपली महत्त्वाकांक्षा तृप्त करून, लोकांकडून शाबासकी मिळविण्याकरिता, क्षणभर चांगल्याशा वाटणाऱ्या व बाहेरून भपकेदार पण परिणामी सर्व राष्ट्रास तोंडघशी घालणाऱ्या भयंकर गोष्टी करण्याची उत्कट इच्छा उत्पन्न होऊन, ती सफल होण्याचा पुष्कळ संभव आहे. ती मनुष्ये परिणामी कोणती गोष्ट राष्ट्राला हितावह होईल ह्याचा विचार न करता, सद्यः काय केले असता लोकांचे डोळे दिपून जनांत आपली वाहवा होईल, ह्याचाच आधी विचार करतात. राजसत्तेतील प्रधानांच्या किंवा सेनापतींच्या हातात ज्याची अदृष्टसूत्रे आहेत. अशा देशांवर पडणाऱ्या ह्या आकाशाच्या कुन्हाडीचा धाव प्रजासत्ताक राष्ट्राच्या गळ्यावर पडण्याचा संभव नाही. एथे अमुक एक अदूरदर्शीपणाचे कृत्य केल्याने अमुक व्यक्तीविशेषांचे वैभव वाढेल, व ते न. केल्याने त्याला कोपऱ्यात बसून कालक्षेप करावा लागेल असे मुळीच नाही. व्यक्तीविशेषाचा ज्या गोष्टीशी संबंध नाही ती केल्याने किंवा न केल्याने कोणाचा मान किंवा अपमान होत नसून, ती झालीच पाहिजे असा हट्ट धरण्याचे कोणासच कारण नाही. कारभान्यांची म्हणजे सर्व राष्ट्रांच्या प्रतिनिधीची

मंडळी खोल विचार करून ज्या गोष्टीस अनुकूल किंवा प्रतिकूल असे आपले मत देईल, ती सर्व मान्य होते. जेणेकरून परिणामी राष्ट्राचे हित होईल तेच कृत्य करावे; तेच सर्वमान्य असावे. राष्ट्राच्या हिताहिताकडे लक्ष न देता जेणेकरून अमुक एका मनुष्याची प्रधानकी कायम राहिल किंवा अमुक मनुष्याची वाहवा होईल, असल्या कृत्याला एथे कोणी विचारित नाही. परराष्ट्रांशी लढाई करण्याचा प्रसंग आलाच तर त्याची कारणे काय, ती लढाई करून मनुष्य रक्ताचा पात करण्यापर्यंत ठेप नेण्यापुरती ती सबळ आहेत की नाहीत, लढाईपासून आपला नफा किंवा नुकसान काय होणार, ह्या गोष्टीची वाटाघाट व विचार करून, प्रतिनिधी, कारभारी व प्रेसिडेन्ट ह्यांचे मत एकसारखे पडून बहुमताने लढाई करण्याचे ठरल्यावाचून, युनाइटेड स्टेट्स्चे सरकार असल्या राक्षसी कृत्यात हात घालित नाही. सदरील गोष्टींची वाटाघाट होऊन निर्णय होण्यास पुष्कळ वेळ लागतो. तितक्या अवकाशात राष्ट्रातील सर्व रहिवाशांस सरकारच्या कृत्यावर आपापले मत देण्यास संधी सापडते, आणि कधी कधी कालक्रमेकरून परराष्ट्रांशी भांडण करण्याची कारणेही नाहीशी होतात. मग युद्धाची जरूरच राहत नाही आणि युद्ध करण्याचा ठरावच झाला तर राष्ट्राचे सगळे प्रतिनिधी, कारभारी आणि अध्यक्ष त्याची जबाबदारी घेतात. अमुक साहेबांचा अमक्याने अपमान केला म्हणून त्या साहेबाने मनःपूत कृत्य करून सूड उगविण्याकरता लढाई केली, आणि मग निर्दोषी मनुष्यांस तिचे परिणाम भोगावे लागले, असे काही मुळीच घडून येत नाही. ब्रिटिश राज्यव्यवस्थेतील कित्येक नियमांशी ह्या लोकसत्ताक राष्ट्रातील काही नियमांची तुलना करून पाहिल्यास ह्यांचे उत्तमत्व तेव्हाच कळून येईल. ब्रिटिश राज्यात काही सार्वजनिक लोकोपयोगी कृत्य करण्याचे झाल्यास सगळ्या पार्लमेंट सभेचे अनुकूल मत पडून त्याविषयी कायदा करावा लागतो. इजिप्त, ब्रह्मदेश, अफगाणिस्थान वगैरे देशांशी लढाई करून समराम्नीत हजारो लक्षावधी मनुष्य प्राण्यांचे बळी देऊन, हिंदुस्थानासारख्या गरीब देशाला अतोनात कर्जाच्या भाराखाली दडपून गुदमरायला एक दोन किंवा सहा सात प्रधान मंडळींनी मान हलवून हो म्हटले म्हणजे पुरते. ह्यात कोणी पार्लमेंटचा सल्ला घेत नाही. पाच सहा स्वार्थी मनुष्यांनी राणीच्या नावाने - (आणि राणी किंवा राजा ह्या काही सत्ताधारी व्यक्ती नसून त्या पदस्थ प्रधानांच्या हातात बाहुल्यांसारखी ते नाचवितील तशी नाचणारी गरीब मनुष्ये आहेत, ही गोष्ट ध्यानात ठेविली पाहिजे.) - सगळ्या राष्ट्राला आग लावून द्यावी, किंवा परराष्ट्रांशी अविचाराचा

तह करून आपल्या व आश्रित राष्ट्रांच्या माना कसापाच्या सुरीखाली खुशाल द्याव्या. हे काय तर म्हणे एका सुधारलेल्या राष्ट्राची सुधारलेली राजनीती.

ह्या लोकसत्ताक राष्ट्राचा कित्ता वळवून ब्रिटिश सरकार जर बहुत विचारी लोकांच्या विचाराने वागते आणि दहा पाच मनुष्यांस परराष्ट्रांच्या घरगुती गोष्टीत रिकामा हात घालून लुडबूड करू न देते, तर किती बरे झाले असते! युनाइटेड स्टेट्स्च्या सरकाराची ठरीव नीती अशी आहे की, आपण परराष्ट्रांच्या गोष्टीत हात घालावयाचा नाही आणि कोणाला आपल्या घरगुती प्रकरणात रिकामे कारभार करू द्यावयाचे नाहीत. ह्या राष्ट्रात दोन प्रबळ तट आहेत. त्यांपैकी पाहिजे त्याची चलती असो, परराष्ट्रांशी भांडण करण्याची सबळ कारणे असली, तरी त्यांनी लोकांशी एकदम हातघाईवर न येता आधी तिन्हाईताच्या मध्यस्थानी त्या कारणांचा पूर्ण विचार करून शांतपणे ह्या गोष्टीचा निकाल लावण्याचा प्रयत्न केलाच पाहिजे; अशी त्यांची प्रतिज्ञा आहे. थोडक्या काळापूर्वी युनाइटेड स्टेट्स् आणि इंग्लंड या दोन्ही सरकारांमध्ये असा तह झाला आहे की, आपसात तंटे उपस्थित झाल्यास त्यांनी परस्परास शस्त्रप्रहार न करीता तिन्हाईत राष्ट्रांच्या मध्यस्थीने त्या तंट्यांच्या निकाल करून घ्यावा. ही गोष्ट त्यांच्या सभ्यतेस मोठी भूषणास्पद आहे. युनाइटेड स्टेट्स् सरकार इतर राष्ट्रांशीही असा करार करण्यास सिद्ध आहे. त्यांशी भांडण होण्याचा प्रसंग आल्यास मध्यस्थीने आपसातील तंट्याचा निकाल लावावा असे युनाइटेड स्टेट्स्च्या सरकारने सांगून धाडल्यावरही जर प्रतिपक्ष त्या सांगण्याचा अनादर करून 'युद्ध देहि' म्हणेल, तर मात्र हे सरकार निरुपायास्तव त्यांच्याशी युद्ध करण्यास पुढे होईल.

राष्ट्राध्यक्ष

एषपर्यंत ह्या राष्ट्राच्या शासक मंडळ्यांविषयी आपण विचार केला. आता ह्या मंडळ्यांच्या मोहोरया होऊन त्यांनी चांगले व देशात चालू करण्यास योग्य म्हणून ठरविलेले कायदे अंमलात आणणारा त्यांचा एक मुख्त्पार आहे, त्याविषयी थोडा विचार करू. ह्या मुख्त्पारास युनाइटेड स्टेट्स्चा अध्यक्ष (प्रेसिडेंट President) म्हणतात. तो राष्ट्रीयसभेच्या संमतीने ह्या राष्ट्रांने आपल्यास दिलेले अधिकार हाती घेऊन राष्ट्राच्या वतीने सगळी कामे करतो. त्याच्या कामाची मुदत चार वर्षे असते, मुदत भरल्यानंतर तो फारच लोकप्रिय असल्यास युनाइटेड स्टेट्स्चे लोक पुनः रीतीप्रमाणे त्याला निवडून आणखी चार

वर्षापर्यंत प्रेसिडेंटच्या पदावर त्याची योजना करतात. जॉर्ज वाशिंग्टन, टामस जेफर्सन, जेम्स म्याडिसन, जेम्स मन्रो, आंड्र्यू जॅकसन आणि युलिसेस ग्रांट ह्यांनी दोन दोन वेळा युनाइटेड स्टेट्सचे प्रेसिडेंट होऊन आठ आठ वर्षे त्या पदाचा उपभोग घेतला. आठ वर्षांहून अधिक काळ कोणालाच प्रेसिडेंट नेमीत नाहीत. जॉर्ज वाशिंग्टनने ज्याप्रमाणे राजपद घेण्याचे नाकारून आपली कीर्ती अजरामर केली, त्याचप्रमाणे त्याने आपल्या देशाच्या भावी हिताहिताकडे लक्ष देऊन लोकांची इच्छा होती तरी तिसऱ्यांदा प्रेसिडेंट होण्याचे नाकारले. एकाच मनुष्याला तीन चारदा प्रेसिडेंटाचे पद मिळाल्यास युनाइटेड स्टेट्सच्या स्वातंत्र्याला मोठा धक्का बसणार आहे असे समजून त्याने तिसऱ्या वेळी प्रेसिडेंटपद न घेऊन आपल्या देशभक्तीचे उत्तम स्मारक करून ठेवले व पुढील युनाइटेड स्टेट्सच्या प्रेसिडेंटस चांगला कित्ता घालून दिला.

युनाइटेड स्टेट्सचा प्रेसिडेंट म्हणजे प्रधानांनी नाचविले तसे नाचणारे नावापुरते सिंहासनावर बसवून ठेवलेले बाहुले नाही. तो सगळ्या राष्ट्राचा अध्यक्ष आहे तसाच राष्ट्रातील वरिष्ठ फौजदार व जमिनीवर लढणाऱ्या आणि नाविक सैन्यांचा मुख्य सेनापती आहे. तो आपल्या पदावर असता त्याची राज्यसत्ता निस्सीम आहे. राष्ट्रातील न्याय, मुलकी, सेना इत्यादी खात्यात त्याच्या हुकुमावाचून काही फेरबदल व्हावयाचा नाही व काही विशेष काम चालावयाचे नाही. त्याने हुकूम केल्याबरोबर तो अंमलात आणायला सर्व लोक सिद्ध असतात. सर्व संस्थानांतील सेनाखाती मिळून युनाइटेड स्टेट्सची खडी फौज २५ किंवा २६ हजारांवर नाही; परंतु प्रेसिडेंटचा हुकूम मिळाल्याबरोबर आज काही नाही तरी साठ सत्तर लक्षांहून अधिक बलिष्ठ पुरुष तो सांगेल त्याच्याशी देशसंरक्षणार्थ युद्ध करण्यास तयार होतील. ह्या सगळ्या शिपायांना जन्मभर राष्ट्राच्या खजिन्यातून पागर द्यावा लागत नाही. ते कामावर असेतोपर्यंत त्यांचा निर्वाह चालविणे हे राष्ट्राचे काम आहे. ते लढतात ह्याचा राष्ट्रावर उपकार नसून ते आपल्या देशाच्या संरक्षणाकरता लढतात, ते कोणा एका माणसाच्या गौरवाकरता लढत नसून, आपल्या देशाच्या संरक्षणाकरता फुकट प्राण देण्यास नेहमी सिद्ध असतात. प्रेसिडेंट हा सेनेतील पाहिजे त्या अधिकाऱ्याला योग्य कारण मिळाल्यास पदच्युत करू शकतो. लोकांनी त्याला आपला प्रतिनिधी केला आहे म्हणून त्याच्या निस्सीम शक्तीला कोणी सीमा घालू इच्छित नाही. प्रेसिडेंटचे करणे लोकांला आवडले नाही तर त्यांच्याबद्दल आपले मत द्यायचे ते ते पुढील

अध्यक्षांच्या निवडणुकीचा काळ येईतोपर्यंत राखून ठेवतात. प्रेसिडेंट आपली निस्सीम शक्ती अंमलात आणतो ह्याचा लोकांस मत्सर वाटण्याचे काही कारण नाही; कारण, ह्या लोकनियुक्त वरिष्ठ अधिकाऱ्याने अयोग्य काम केले तर त्यास पदच्युत करणे हे लोकांच्या शक्तीपलीकडे नाही. प्रेसिडेंट अधिकारावर असेतोपर्यंत त्याला दरवर्षास ५०,००० डालर पगार मिळतो; आणि वाशिंग्टन शहरात राष्ट्रीय सभागृहाच्या जवळ त्याला राहायला एक मोठा वाडा आणि कधी कधी बाहेरगावी जाऊन विश्रांती घ्यायला म्हणून शहरापासून थोड्या मैलावरील एक उद्यानगृह त्याच्या स्वाधीन केलेले असते. प्रति आठवड्यात नेमलेल्या वेळी काही तासांपर्यंत प्रेसिडेंट लोकांची भेट घेतो. प्रेसिडेंटावर त्या राष्ट्रात राहाणाऱ्या धनकुबेरापासून तो निष्कांचन मजुरापर्यंत सगळ्याचा हक्क सारखा आहे; ज्याने पाहिजे त्याने ह्या नेमलेल्या वेळी प्रेसिडेंटला भेटून यावे; प्रेसिडेंटने सगळ्यांचा योग्य मान राखला पाहिजे. ह्या आणि अशाच दुसऱ्या पुष्कळ चालींच्या योगाने त्या राष्ट्राची सत्ता एका व्यक्तीत नसून सर्व जानपदांमध्ये सारख्या परिमाणाने ती वसत आहे; ह्या गोष्टीचे प्रेसिडेंटाला वारंवार स्मरण होते. लोकांनी निवडलेला मनुष्य देशाध्यक्षाच्या पदावर बसताना आपले मंत्रिमंडळ^१ आपणच नेमून घेतो. प्रेसिडेंट हा स्वतःच आपला प्रधान असल्याकारणाने त्याच्या मंत्र्यांच्या पदव्यांत लहान मोठी असे तारतम्य नसून, सगळ्या एकाच योग्यतेच्या असतात; ह्या मंत्र्यांना 'चिटणीस' असे म्हणतात. जसे लढाईखात्याचा चिटणीस, जामदारखान्याचा चिटणीस इ. इ. हे मंत्री कायमचे नसतात. ते अयोग्य ठरल्यास त्यांच्या ठिकाणी दुसऱ्याची योजना करण्यास काही अडचण नसते. मंत्रिमंडळी जातीने कायदे

१ हे मंत्री एकंदर सात असतात त्यांचा अनुक्रम असा : - सेक्रेटरी ऑफ स्टेट, सेक्रेटरी ऑफ दि ट्रेजरी, सेक्रेटरी ऑफ वार, अटर्नी जनरल, पोस्टमास्तर जनरल, सेक्रेटरी ऑफ दि नेवी, आणि सेक्रेटरी ऑफ दि इंडीरियर्.

राष्ट्राध्यक्ष निवडण्याच्या वेळीच एक उपाध्यक्ष निवडला जातो. त्याच्या कामाची मुदत प्रेसिडेंटच्या मुदतीइतकीच असते. त्याला दरवर्षी नऊ हजार डालर पगार मिळतो. प्रेसिडेंट आपल्या पदावर असताना मरण पावल्यास किंवा पदच्युत झाल्यास ह्या उपाध्यक्षालाच त्याची मुदत सरेतोपर्यंत प्रेसिडेंट करतात. जातीने कायदे आणि उपाध्यक्षही मयत किंवा पदच्युत झाल्यास सदरी सांगितलेल्या अनुक्रमाने मंत्रिमंडळीपैकी एखाद्या व्यक्तीस मुदत संपेतोपर्यंत प्रेसिडेंटाचे अधिकार मिळतात.

करणान्या मंडळीपुढे जात नाहीत. आपल्यास काय सूचना करावयाच्या असतील त्या लिहून कळविते. पूर्वी काँग्रेसच्या प्रत्येक बैठकीचे वेळी प्रेसिडेंट स्वतः राष्ट्रीयसभेत हजर असून आरंभीचे भाषण करीत असे; परंतु कायदे करताना ते अंमलात आणणारी व्यक्ती तेथे नसणे अधिक महत्त्वाचे आहे असे कळून आल्यावरून, ही चाल मोडून टाकण्यात आली आहे. आता काँग्रेसला काही सूचना करावयाच्या त्या प्रेसिडेंट लिहून घाडतो. एखादी अधिक उणी गोष्ट करणे राष्ट्राच्या हिताला कारणीभूत होणार आहे असे वाटल्यास ती गोष्ट काँग्रेसला कळविण्याचीही मोकळिक त्याला आहे. ह्या देशाध्यक्षाची शक्ती फार मोठी आहे असे म्हटले आहे. ह्याच्या जितक्या म्हणून खुणा आहेत, तितक्या त्यांची प्रतिषेधाधिकारशक्तीही फार मोठी आहे. प्रतिषेधाधिकार म्हणजे मुक्त्यारांच्या व कारभान्यांच्या पसंतीस पडून जो कायद्याचा खरडा अध्यक्षाच्या मंजूरीकरिता त्यांच्याकडे येईल तो, आपल्यास पसंत नसल्यास योग्य कारण दाखवून प्रेसिडेंटाने त्याचा प्रतिषेध करणे म्हणजे तो कायदा करण्यास आपले अनुमोदन न देणे हा अधिकार. प्रेसिडेंटाने नापसंत केलेला खरडा कायदा होत नाही. अध्यक्षाने सांगितलेली कारणे योग्य नाहीत असे वाटल्यास राष्ट्रीय सभेच्या दोन्ही भागांतील दोनतृतीयांश सभासदांचे मत त्यास अनुकूल असे पडल्यास, पुनः त्याचा विचार करून तो कायम करण्यात येतो. ह्याप्रमाणे एकाअर्थी अध्यक्षाची शक्ती निस्सीम असूनही तिला सीमाबद्ध करणे राष्ट्रीयशासक सभेच्या आढोख्यात आहे.

आपले देशाध्यक्ष निवडून काढण्यात अमेरिकन लोकांच्या हातून फारशा चुका होत नाहीत. आजपर्यंत जे प्रेसिडेंट होऊन गेले ते बहुतेक चांगलेच झाले. वाशिंग्टन, आडम्स, जेफर्सन, लिंकन, गार्फील्ड ह्यांसारखे कित्येक अध्यक्ष तर अप्रतिम सदाचरणी आणि राज्यकार्यज्ञता इत्यादी गुणांही सर्व प्रकारे लोकप्रिय देशाध्यक्ष होण्यास योग्य होते. लिंकन आणि गार्फील्ड हे लक्षाधीश नव्हते व मोठ्या ऋषीच्या किंवा राजांच्या कुलांतून उत्पन्न झालेलेही नव्हते. त्यांची मूळची गरिबी, विद्याभ्यासाची अडचण व निष्कांचनत्व, आणि ह्या सगळ्या विघ्नांतून उद्योगाच्या व सदाचरणाच्या बळाने पार पडून ते यःकश्चित गरीब शेतकऱ्यांच्या मुलांचे विद्वान, शिक्षक, वकील, युनाइटेड स्टेट्स्चे देशाध्यक्ष आणि आपल्या अंगच्या सौजन्यादी गुणांनी अमर झाले; ह्या गोष्टी मनात आणल्या म्हणजे आमचे मन सानंदाश्चर्याने धक्क होऊन युनाइटेड स्टेट्स्मधील सर्वसाधारण लोकांस जाती, कुल, धन ह्या तीन प्रबल शक्तींचा आश्रय घेतल्यावाचूनच

आपापल्या योग्यतेनुसार उन्नत पदावर आरूढ होता येते, हे समजून तिच्याविषयी आमच्या हृदयात पूज्यबुद्धी उत्पन्न होते. देशाध्यक्ष निवडण्यात जेथे म्हणून चुकी झाली असे अमेरिकन लोकांस दिसून येते, तेथे ती दुरुस्त करण्याचे उपाय त्यांस सुसाध्य आहेत. अध्यक्षाला आचरणाकडे आणि कार्यपद्धतीकडे सगळ्यांची नजर लागलेली असते. लोकांस न आवडणारी अशी एकदोन कृत्ये त्याच्या हातून झाली की पुरेत; देशभर वर्तमानपत्रांतून त्यांचा गवगवा होतो. प्रसिद्ध ठिकाणी व्याख्यानांतून त्यांचा उल्लेख होतो. पुढच्या वेळी अध्यक्ष नेमावयाचा तो आताच्या अध्यक्षपेक्षा अधिक नीतिमान आणि कार्यदक्ष असलाच पाहिजे असे सर्व लोक म्हणू लागतात. हे ऐकून अनीतीकडे ज्याचा कला आहे असला देशाध्यक्ष बहुतकरून सावध होतो. नाहीच झाला तर त्याची मुदत सरल्यानंतर त्याच्या जागी दुसऱ्याला नेमण्याचे प्रयत्न चाललेलेच असतात. युनाइटेड स्टेट्स्च्या राष्ट्रीय कायद्यांविरोद्ध त्याचे वर्तन असल्यास साधारण मनुष्याप्रमाणेच राष्ट्रीय न्यायसभेपुढे त्याचा तपास होऊन त्याला पदच्युत करता येते. अध्यक्षाला काम करण्याची मुदत सरल्यावर तो इतर साधारण जानपदांप्रमाणे आपल्यास इष्ट वाटेल ते काम करू लागतो. कोणी वकिलीचा व कोणी शेतकीचा धंदा करतो. कोणी आपल्या मूळच्या संस्थानाचा लोकनियुक्त प्रतिनिधी होऊन राष्ट्रीय सभेत राहून देशाची चाकरी करतो. माजी प्रेसिडेंटाला 'पेन्शन' म्हणजे बैठा पगार मिळत नाही. तो प्रेसिडेंट असताही अमेरिकन जानपद असतो आणि त्या वेळेस त्याच्या संस्थानाचा गव्हर्नर निवडण्याची वेळ आली म्हणजे साधारण जानपदांप्रमाणे त्या संस्थानांतील आपल्या मूळच्या ठिकाणी जाऊन ह्या निवडणुकीत आपले मत देऊन येतो. तो प्रेसिडेंट म्हणून त्याच्या मताचे वजन जेम्स शेतकऱ्याच्या किंवा सॅम्युएल कोल्सेविक्याच्या मतापेक्षा गुंजभर देखील अधिक भरत नाही. तो आपल्या शहरात आला म्हणून काही विशेष कारण असल्यावाचून शहराची म्युनिसिपालिटी मोठा समारंभ करून, गरीब लोकांकडून घेतलेल्या पैशाचा अपव्यव करित नाही; परंतु त्याचा योग्य मान राखण्यास सर्व लोक फार उत्सुक असतात. हा मान त्या व्यक्तीचा नव्हे, तर त्याच्यात जी लोकसत्ता विराजमान आहे तिचा मान असे समजायचे. तो मागे प्रेसिडेंट होता म्हणून त्याला कोणी बेतापेक्षा जास्ती मान देत नाही. आपणास अध्यक्ष करून अमेरिकन जानपदांनी सर्वोत्कृष्ट मान दिला म्हणून तोच त्यांचा आभारी असतो.

प्रेसिडेंटालाची निवड करायची ती सर्व लोक मिळूनच करतात, परंतु ती

प्रत्यक्ष रीतीने करित नाहीत. दर संस्थानाला त्याच्या लोकसंख्येच्या प्रमाणाने कमी किंवा जास्ती 'इलेक्टर्स' म्हणजे निवडणारे नेमता येतात. ह्या निवडणारांनी आपापल्या संस्थानांतील लोकमत घेऊन वाशिंग्टन शहरास जायचे आणि तेथे अमुक मनुष्यास अमुक इतकी मते मिळाली असे सांगून यायचे, मग ज्यास अधिक मते मिळाली असतील त्याला अध्यक्ष नेमतात. दर चार वर्षांनी एकदा नवेंबर महिन्याच्या सहा तारखेस प्रेसिडेंटची निवडणूक होते. आणि त्यानंतर चार महिन्यांनी म्हणजे मार्च महिन्याच्या चार तारखेस जुना प्रेसिडेंट नव्या प्रेसिडेंटच्या हाती आपले काम सोपून देतो. त्यावेळेस नवा प्रेसिडेंट मी इमाने इतबारे युनाइटेड स्टेट्स्चे कायदे अमलांत आणीन व प्रामाणिकपणाने देशाची सेवा करीन, अशी शपथ घेतो. प्रेसिडेंट निवडण्याकरता दरवेळेस सहा लक्ष डालर म्हणजे सरासरी अठरा लक्ष रुपये खर्च येतो; परंतु हा सगळाच खर्च प्रेसिडेंटप्रीत्यर्थ होते असे म्हणता येत नाही. लोकप्रतिनिधी निवडण्याच्या वेळी प्रत्येक संस्थानात प्रेसिडेंट निवडणारे देखील निवडून काढावे लागतात; तेव्हा एकाच्या पोटात दुसऱ्याचा खर्च भागून जातो.

युनाइटेड स्टेट्स्मध्ये इंग्लंडप्रमाणेच कोणत्या तरी दोन राजकारणी मंडळ्या प्रबळ असतात. अशा प्रकारच्या मंडळ्या आजपर्यंत पुष्कळ होऊन गेल्या. कोणती तरी एखादी महत्त्वाची गोष्ट घेऊन तिच्या सिद्धीकरता झटणे हे ह्या मंडळ्यांचे काम आहे. पंचवीस तीस वर्षांमागे रिपब्लिकन मंडळी अस्तित्वात आली; हिचा उद्देश आफ्रिकन मनुष्यांना दास्यमुक्त करणे हा होता. डेमोक्रेटिक मंडळींचा मूळचा उद्देश व्यक्तीमात्राचे स्वातंत्र्य राखणे, हा फार चांगला होता; परंतु ह्या मंडळीला आता साठी आली तेव्हा तिची बुद्धी नाही होत चालली आहे ह्यात मोठेसे आश्चर्य नाही. रिपब्लिकन मंडळीसही आता चाळशी येत चालली आहे. हल्ली आणखी तीन नव्या मंडळ्या निघाल्या आहेत. त्यात प्रोहिबिशन म्हणजे मद्यनिषेधक मंडळी ही फार महत्त्वाची आहे. ह्या मंडळीस उत्पन्न होऊन फार वर्षे झाली नाहीत, तरी ही युनाइटेड स्टेट्स्मधील नीतिमान् स्त्रीपुरुषांच्या साहाय्याने प्रबल होत चालली आहे. मागे जसा डेमोक्रेटिक मंडळींचा चालता काळ होता, आणि आता रिपब्लिकन मंडळींचा जय झाला आहे, त्याचप्रमाणे पुढे ह्या प्रोहिबिशन मंडळीच्या यत्नास यश येऊन युनाइटेड स्टेट्स्चे राष्ट्र मद्यरूपी भयंकर शत्रूच्या कचाट्यातून सुटेल अशी आशा पुष्कळ लोकांस आहे. विचारस्वातंत्र्य व मतस्वातंत्र्य सगळ्यांस हवे असल्यामुळे कोणी

आपल्याविरुद्ध पक्षांतील मंडळींशी वैर धरीत नाही. प्रत्येक मंडळीचे अनुयायी उघड रीतीने साधक बाधक प्रमाणे देऊन आपल्या मंडळीच्या पक्षाचे समर्थन करतात; आणि तशा प्रसंगी काही कमीजास्त बोलले तरी कोणी त्याचा राग धरीत नाही. एका कुटुंबातील माणसे, म्हणजे भाऊ-भाऊ, बापलेक हे स्वतंत्रपणे दोन विरुद्ध मंडळ्यांचे अनुयायी असूनही परस्परांविषयी त्यांचे प्रेम व पूज्यबुद्धी कमी होत नाही. प्रेसिडेंट इत्यादी राष्ट्रीय संस्थानिक किंवा स्थानिक अधिकारी नेमावयाचे ते कोणत्या तरी विशेष मंडळीने पसंत केलेले उमेदवार असतात; मग सार्वजनिक मत घेऊन जो बहुमताने पसंत ठरेल तो कोणत्याही पक्षाचा असला तरी निर्दिष्ट अधिकारावर नेमला जातो.

युनाइटेड स्टेट्स् सरकाराचे उत्पन्न

युनाइटेड स्टेट्स्मध्ये जी राज्यव्यवस्था सुरू आहे तिच्या नियमांप्रमाणे गावाचा खर्च गाव, परगण्याचा खर्च परगणा आणि संस्थानाचा खर्च संस्थान भागविते. या देशाला ह्याच्या मोठेपणाच्या मानाने जे ऋण आहे ते फारच थोडे आहे. पुष्कळ संस्थानांस मुळीच कर्ज नसून संस्थानिक उत्पन्न, संस्थानाचा राज्यकारभार चालविण्यास पुरेसे आहे. युनाइटेड स्टेट्स्च्या एकंदर शहर-म्युनिसिपालिटीयांचे कर्ज सत्तावन कोट पन्नास लक्ष डॉलर आहे. आणि लोकसंख्येच्या मानाने पाहू गेले असता दर मनुष्याच्या मागे तीस डॉलर म्हणजे एक अब्ज पन्नास कोट डॉलर राष्ट्रीय कर्ज आहे. इ. स. १८३५ त ह्या युनाइटेड स्टेट्स्च्या राष्ट्राला कर्ज नव्हते इतकेच नाही, तर खजिन्यांत जमून राहिलेल्या पैशाचे काय करावे हेच त्याच्या चालकांस सुचत नव्हते. १८६१ पासून १८६५ पर्यंत अमेरिकन लोकांमध्ये जी भयंकर यादवी माजली होती, तिच्या योगाने युनाइटेड स्टेट्स्च्या खांद्यावर मोठाच ऋणभार लादला गेला. १८६६त ह्या राष्ट्राला तीन अब्ज डॉलरांवर कर्ज झाले होते. त्याचे व्याज १४ कोट ६० लक्ष डॉलर दरवर्षी भरावे लागत असे. इ. स. १८८५ पर्यंत ह्यातून अर्ध्याहून अधिक कर्ज वाटण्यात आले. आणखी दहाबारा वर्षांनी बहुतकरून सगळे कर्ज वारले जाईल असा रंग दिसत आहे. अलीकडे दोन वर्षांत सत्तावीस कोट डॉलर कर्ज वारले जात आहे, हे पाहून पुष्कळ कर अजिबात काढून टाकण्यात आले आहेत. त्याचप्रमाणे अमेरिकन यादवीत सरकारकडून लढलेल्या शिपायांस व त्यांच्या विधवांस शेकडा पंचवीस टक्केप्रमाणे बैठा पगार वाढवून देण्यात आला आहे.

ब्रिटिश सरकार जितक्या जलदीने आपले कर्ज वारते त्याच्या आठपट जलदीने युनाइटेड स्टेट्सचे सरकार आपले ऋण फेडीत आहे, हे पाहून मि. ग्लॅडस्टोन एके ठिकाणी म्हणतात की, शहाणपण, स्वार्थत्याग, आत्मसंयमन आणि दूरदर्शीपणाहे गुण ब्रिटिश सरकारच्या अंगी जितके आहेत त्याच्या आठपट युनाइटेड स्टेट्सच्या सरकारात वसत आहेत. वर सांगितलेल्या गृहस्थांसारख्या राज्यकार्य घुरंघरांनी या लोकनियुक्त सरकारबद्दल ह्या प्रकारचे आपले अभिप्राय देणे ही काही लहानसहान स्तुती नव्हे.

इ. स. १८३० ह्या साली यु. स्टे. सरकारचे सालीना उत्पन्न दर मनुष्यामागे सव्वा डालर होते आणि १८६० त दर मनुष्यामागे पावणे दोन डॉलर म्हणजे एकदर पाच कोट ६० लक्ष डालर उत्पन्न होते. हे उत्पन्न बहुतकरून विदेशांतून आलेल्या मालावरची जकात आणि सार्वजनिक जमिनीची विक्री यापासून होत असे. १८६१ पासून १८६५ पर्यंत दासांच्या व्यापाराच्या निमित्ताने अमेरिकन लोकांचे आपसांत भांडण झाले, त्यासंबंधाने झालेले तीन अब्ज डॉलर ऋण फेडण्याकरिता त्या काळापासून पुढे बऱ्याच वर्षांपर्यंत यु. स्टेट्सच्या लोकांवर पुष्कळ कर बसले. सन १८६६ त कराचा वसूल व जमिनीचे उत्पन्न मिळून ५५ कोट ८० लक्ष डॉलर उत्पन्न झाले. १८६१ पासून १८६७ पर्यंत दरवर्षी ४० कोटपासून ५० कोट डालरपर्यंत केवळ कराच्या वसुलाचे उत्पन्न होत होते. त्या काळापूर्वी दर मनुष्यामागे पावणे दोन डालर कर होता तो ह्या कर्जांमुळे १७ डॉलरांपर्यंत वाढविणे भाग पडले. अलीकडे राष्ट्रीय ऋण जसजसे कमी होत जात आहे, तसतसे निरनिराळे करही माफ होत आहेत. इ. स. १८३३ त यु. स्टे. सरकारचे उत्पन्न ४० कोट डॉलरांतके होते. ह्यातून राष्ट्रीय ऋणाचे व्याज पाच कोट डॉलर; अमेरिकन यादवीत सरकारच्या तर्फे लढलेल्या शिपायांचा बैठा पगार ६ कोट ६० लक्ष डॉलर; सेनाखात्याचा व नाविक सैन्याचा खर्च ६ कोट ४० लक्ष डॉलर (ह्यापैकी एक कोट डालर बंदरांची दुरुस्ती व इतर जलमार्गांची सुधारणा करण्यात खर्च झाले); व ६० लक्ष डॉलर अमेरिकन इंडियन लोकांच्या निर्वाहार्थ देण्यात आले; (यु. स्टे. सरकार इंडियन लोकांस दरवर्षी ६० लक्ष डॉलर धर्मार्थ देत आहे असे कोणी समजू नये. त्यांच्याकडून बळजबरीने किंवा छळाने हिसकावून घेतलेल्या अतोनात जमिनींच्या किंमतीबदली जो अगदी थोडा पैसा त्यांस दिलेला म्हणून यु. स्टे. च्या राष्ट्रीय खजिन्यात ठेवला आहे, त्याचे व्याज ६० लक्ष डॉलरांहून अधिक येते. तेच त्यांच्या चरितार्थाकरिता त्यांच्या

निरनिराळ्या जातीस थोडेथोडे वाटून दिले जाते. ते त्यांस पुरण्यासारखे नाही.) ६ कोट ८० लक्ष डॉलर लोकोपयोगी सार्वजनिक कामांकरता खर्ची पडतात. (ही कामे कोणती हे पुढे सांगायचे आहे.) राष्ट्राचा सगळा कारभार चालविणारी मंडळी म्हणजे युनाइटेड स्टेट्स्चा अध्यक्ष, राष्ट्रीयसभेचे दोन भाग (मुखत्यारांची व कारभाऱ्यांची मंडळी) आणि उपाध्यक्ष यांचा पगार एकंदर २० लक्ष ५४ हजार डॉलरांइतका झाला. हे ठळक ठळक खर्चाचे आकडे आहेत. ह्यातून अवांतर खर्च आणखी पुष्कळ आहेत.

ह्याप्रमाणे युनाइटेड स्टेट्स्च्या शासनपद्धतीची संक्षिप्त माहिती आहे. एथे युनाइटेड स्टेट्स्च्या नक्षत्रांक पताकेचे चित्र दिले आहे ते पहा. ह्या राष्ट्राचा पहिला देशाध्यक्ष जॉर्ज वॉशिंग्टन याची ढाल नक्षत्रे आणि तांबडे व पांढरे पट्टे यांनी चित्रित होते. ती फार सुरेख होती. आपली राष्ट्रीय पताका त्या ढालीसारखी असावी असे वाटून, अमेरिकन लोकांनी वाशिंग्टनाच्या सन्मानार्थ त्याच्या ढालीवरील चित्रे आपल्या राष्ट्रीय पताकेवर घातली. ही पताका किती सुंदर आहे म्हणून सांगू! आकाशासारख्या घननील पटावर पांढरी नक्षत्रे व त्यांपुढे तांबडे व पांढरे पट्टे असतात. इतकी सुंदर पताका कोणत्याच राष्ट्राची नाही - आणि इतके सुंदर सुव्यवस्थेने चाललेले जानपदसुखधाम राष्ट्र तरी दुसरे कोणाचे आहे? स्वच्छ नील नभोमंडलांत आनंदी तारे जसे स्वतंत्रपणे चोहोकडे फिरत असून आम्हा पृथ्वीस्थ लोकांचे नयनमनोरंजन करतात त्याचप्रमाणे, पृथ्वीवर अट्लांटिक व प्रशांत महासागरांच्या स्वच्छ नील जलांच्या मध्यभागी राहून ही अमेरिकेची स्वतंत्र संस्थाने आपल्या भव्य शांत तेजाने सर्व सहृदय मनुष्यांच्या हृदयास आनंद देत आहेत. युनाइटेड स्टेट्स्ची पताका पाहिल्याबरोबर राष्ट्राच्या शासनपद्धतीचे स्वरूप ध्यानात येते. हिच्या योगाने संस्थाने व उपसंस्थाने मिळून निरनिराळी पन्नास राज्ये आपापल्या ठिकाणी स्वतंत्र असूनही - पृथ्वी, बुध, शुक्र इत्यादी ग्रहमंडळे जशी स्वतंत्र गतिस्थिती विशिष्ट असूनही एक सूर्यमंडळाच्या अनुरोधाने चालतात त्याचप्रमाणे - ती एक वाशिंग्टनच्या राष्ट्रीय सरकाराच्या अनुरोधाने चालतात. ह्या सगळ्या संस्थानांचे क्षेत्रफळ आमच्या हिंदुस्थानच्या अडीचपट असून त्यांची संपत्ती तर फार मोठी आहे. एवढे थोरले राष्ट्र इतक्या थोड्या काळांत सर्व प्रकारची विघ्ने व विपत्तीयांचा सामना करून ज्या शासन पद्धतीच्या जोरावर पृथ्वीतील सर्व राष्ट्रांपेक्षा अधिक उन्नत व संपन्न होऊन सुरळीतपणाने चासू लागले आहे, त्या महाशक्तीची योग्यता केवढी म्हणून

सांगावी! त्या शासनपद्धतीची उत्पादक सर्व सुखांची खाण, मनुष्यजातीची खरी जीवनीशक्ती जी स्वातंत्र्यता, तिची मूर्ती युनाइटेड स्टेट्सच्या दिल्लीदरवाज्यासारख्या न्यूयॉर्क बंदरात उभी राहून आपल्या शांत, पवित्र मनोहर तेजाने सर्व जगाचे मन मोहून टाकीत असून, सर्व जगतावर स्वातंत्र्याचा प्रकाश पाडण्याकरता एका हातात मशाल व ज्ञान देऊन मनुष्यजातीचे अज्ञान घालविण्याकरता दुसऱ्या हातात पुस्तक घेऊन उभी आहे तिचे आणि स्वातंत्र्यदेवतेचे सिंहासन व ज्ञानाची आणि उन्नतीची विहारभूमी जी युनाइटेड स्टेट्स, तिचेही दर्शन करून दास्यदुःखदग्ध मानी मनुष्याचे मन आनंदभरित होते आणि तेथे असताना ते मनुष्य घटिकाभर आपली दुःस्थिती विसरून स्वर्गीय स्वातंत्र्यसुखात तल्लीन होऊन जाते. आणि जगातील सर्व देशास सर्व मनुष्यजातीस असली शासनपद्धती, असले स्वातंत्र्य, असली एकता आणि बंधुप्रीती मिळावी म्हणून मनापासून इच्छिते, ह्यांत काही नवल नाही.

लोकस्थिती

एखाद्या चित्रशाळेत शिकणाऱ्या माणसांच्या अभ्यासाकरता एक मनुष्य किंवा पदार्थ एके ठिकाणी ठेवून, त्यासभोवती विद्यार्थिंवरगांस बसवून, त्या पदार्थाचे किंवा मनुष्याचे चित्र काढायला सांगतात. त्यावेळी कोणी पुढे, कोणी बाजूस, कोणी पाठीमागे, कोणी तिरकस कोनांत बसून, त्या वस्तूचे चित्र काढतात, तेव्हा ती वस्तू ज्या ठिकाणाहून जशी दिसली तसे तिचे चित्र काढण्यात येते. आम्हाला जर त्या वस्तूच्या उजव्या बाजूचे चित्र दिसले तर तिला डावी बाजू नाही; किंवा पुढच्या भागाचे चित्र दिसले तर तिला पाठ नाही असे होत नाही. आम्हाला चित्रात ज्या पदार्थाची जी बाजू दिसते तीच चित्रकाराच्या पाहाण्यात आली, इतर बाजू त्याला दिसल्या नाहीत इतकेच त्यावरून समजावयाचे. एका मनुष्याने एकेकाळी सर्व बाजू पाहून कोणत्याही पदार्थाचे चित्र काढणे असंभवनीय आहे; ह्याचप्रमाणे एखाद्या देशातील लोकस्थितीच्या वर्णनाची गोष्ट होय. एका मनुष्याला लोकस्थितीची सर्व अंगे दिसून येत नाहीत, म्हणून त्या गोष्टीविषयी एकाचे मत अचूक आहे असे गृहीत धरून चालता येणार नाही.

इंग्रज आणि अमेरिकन मनुष्यांनी हिंदुस्थानात पर्यटन करून आमच्या चालीरीतीचा आणि लोकस्थितीची वर्णने केली आहेत. ती वाचली म्हणजे, विदेशी मनुष्याला तो गेला असेल त्या देशातील मनुष्ये किती निराळ्या तऱ्हेची दिसून येतात, हे चांगल्या रीतीने कळून येण्यासारखे आहे. म्हणून अमेरिकन लोकस्थिती अशाच प्रकारची आहे, आणि तिचे अमुक इतकेच प्रकार आहेत असा अचल सिद्धांत करून न सांगता, मला ती कशी आहे असे वाटले हेच सांगण्याचा

ह्या अध्यायाचा आणि सर्व ग्रंथांचा उद्देश आहे.

अमेरिकन लोकस्थितीचे जे अंग सर्वत्र स्पष्ट दिसून येते त्या लोकांच्या विचाराचा, राज्यशासनाचा आणि इतर ठळक ठळक गोष्टीचा सार्वजनीनपणा (सर्व जनास हितावहत्व) हे होय. हिंदुस्थान, इंग्लंड किंवा इतर जुन्या राष्ट्रांमध्ये एखाद्या निवडक वर्गाकरता सर्व सोई आणि सर्व गोष्टी केलेल्या असून, त्या साधारण मनुष्यसमुदायास लभ्य नसतात. असा प्रकार युनाइटेड स्टेट्स्मध्ये फारच विरळा. इकडच्या राज्यशासनपद्धतीचा सार्वजनिकपणा हा ह्या बहुतेक सगळ्या गोष्टींच्या सार्वजनीनपणाचे मुख्य कारण आहे. येथे राजा म्हणजे प्रजांचा पालक आणि मालक असून, प्रजा आणि इतर सर्व गोष्टी राजाच्या सुखाकरताच पृथ्वीवर सृष्ट झाल्या आहेत, असे कोणी समजतच नाही; कारण येथे प्रजाच राजा, आणि जे सर्व प्रजास हितवाह तेच राज्य शासनपद्धतीत असणे योग्य आहे असा सगळ्यांचा समज आहे. ह्या 'लोकांच्या, लोकांनी शासिलेल्या, आणि लोकांकरताच अस्तित्वात आलेल्या' राष्ट्रांत सर्व लोकांचे मत घेऊन बहुमताने जे चांगले ठरेल तेच अमलांत आणले जाते. लोक आपल्याला पाहिजे तो देशाच्या संस्थानाचा आणि गावांचा अध्यक्ष निवडून त्याची योग्य ठिकाणी योजना करतात. लोकच आपल्याला पाहिजे तो कायदा करून घेतात. राजाच्या मर्जीप्रमाणे प्रजांवर हवे तसे कारभार घालून चैन मारणाऱ्या लोकांस ह्या देशात मनमानते पराक्रम करायला सवड सापडत नाही.

येथे उत्तम, मध्यम आणि कनिष्ठ असे वर्ग लोकसमाजात मुळीच नाहीत. जातिभेद आणि जातिमत्सर हा जरी थोडाबहुत सर्वत्र आहे, तरी तो आमच्या देशातील किंवा इतर जुन्या राजशासित राष्ट्रांतील जातिभेदासारखा कडक आणि राष्ट्रास अपायकारक असा नाही. हल्ली असलेला जातिभेद दूर करण्यास जे पुष्कळ उपाय योजले आहेत, त्यात सर्वसाधारण मुलांस शाळांतून फुकट मिळणारे विद्याशिक्षण हा मुख्य होय. युनाइटेड स्टेट्स्च्या सगळ्या रहिवाशांच्या मुलांस शाळांतून फुकट शिक्षण मिळते. तेथे सर्व मुले एकाच जातीची, आणि एकाच राष्ट्रातील रहिवाशी ह्या नात्याने परस्परांशी सलग्नीने व सभ्यतेने वागायला शिकतात. त्यांस आपल्या समाजात अमुक एक जातीने मोठा आणि अमुक एक जातीने नीच, असे शिक्षण मिळत नसून आपण सगळी माणसे आहो, आपल्यास परस्परांशी मनुष्यपणाचे वर्तन केले पाहिजे अशी याची समजूत होईलसे शिक्षण मिळते. आपण आज अगदी गरीब नादार अवस्थेत असलो तरी

प्रयत्न केल्याने उद्या आपल्याला ह्या देशाचे अद्यक्षत्व प्राप्त होणे संभवनीय आहे; अशी प्रत्येक मुलाची खात्री आहे. त्याला आपल्या योग्यतेनुरूप आपल्या समाजात उत्तम किंवा अद्यम पद मिळेल असे पक्के ठरूक आहे. कोणत्याही प्रकारच्या स्थितीस आणि पदास जाती हे कारण नसून, मनुष्यमात्राची योग्यता हेच उत्तमत्व किंवा अद्यमत्व प्राप्त करून घेण्याचे मुख्य साधन आहे.

शहरांतून आणि खेडे गावांतून सुद्धा रस्ते, सभागृहे, वस्तीगृहे पदार्थांचे भाव, इ. सर्व जनांच्या सोईकरता केलेले असतात. शहरांतील मोठाले रस्ते बहुतकरून गोल किंवा चौकोनी दगडांनी नाहीतर विटांनी फरसबंदी केलेले असून त्यावरून लोखंडाच्या कांबीचे रस्ते करून घोडे, गाड्या स्वस्त दराने जिकडे तिकडे जायला सोईवार केलेल्या असतात. श्रीमंती घाटाने पाच डांलर दराच्या बग्यांत बसून ह्या रस्त्यावरून जाणाऱ्या लोकांस चांगले धक्के खावे लागतात. दोन आणि भाडे देऊन चारचार पाचपाच मैलांवर फिरणाऱ्या गरीबांस तसे धक्के खावे लागत नाहीत. हे एक इकडील बहुत लोकांच्या सोईकडे लक्ष देऊन केलेल्या गोष्टीचे उदाहरण आहे. मनुष्याला रस्त्यांतून जाण्यायेण्यास काही अडथळा नसून मार्ग चांगला प्रशस्त असणे हे फार अवश्य आहे, म्हणून या देशांत प्रत्येक शहरांतले रस्ते चांगले मोठाले केलेले असतात. रस्त्यात दुतर्फा चिरेबंदी वाटा असतात. त्या पायवाटांखालून किंवा रस्त्यांच्या मधोमध आतील बाजूस नाले बांधून गावांतील मोऱ्यांचे पाणी जाण्यास मार्ग केलेले असतात. पायवाटा असल्याकारणाने रस्त्यांच्या मधून जेथे गाड्यांचे येणेजाणे आहे, तेथून मनुष्याला चालण्याची जरूर नाही. यामुळे त्यांचे जाणेयेणे अबाधित असते. अर्थातच घरातून कामावर जाण्याच्या व येण्याच्या वेळी, फारसा वेळ मोडत नाही. त्याचप्रमाणे शहरांतील गटारे खुली नसल्याने मोऱ्यांच्या दुर्गंधीपासून त्यांस त्रास होत नाही. इकडच्या म्युनिसिपालिट्या आमच्या देशांतल्या स्वराज्यसंपन्न

१ आपल्या देशात जसे पुरुष पाहिजे तेथे रस्त्यावर बसून घाण करतात, तसे इकडे कोणी करीत नाही. सदरील अत्यंत निर्लज्जपणाचा प्रकार बंद करण्याची खटपट कोणी करीत नाही ह्याचे मोठे आश्चर्य वाटते. इतर सगळ्या सामाजिक सुधारणांप्रमाणेच ही सुधारणा होणे फार इष्ट आहे. संभावित बायका व लहान मुले रस्त्यांतून जात असता असले घाणेरडे आणि निर्लज्जपणाचे प्रकार त्यांच्या दृष्टीस पडणे फारच भयंकर व अपायकारक आहे. आमच्या देशांतील म्युनिसिपालिट्यांनी अशा जागा पाहून पुष्कळ मोऱ्या बांधल्याच पाहिजेत, असा लोकांचा आग्रह पडला तर हे काम सहज होण्यासारखे आहे.

विधाचारयुक्त म्युनिसिपालिट्यांसारख्या शहाण्या आणि कर्तव्यदक्ष नाहीत, हे युनाइटेड स्टेट्स्च्या लोकांचे महद्भाग्यच समजले पाहिजे. कारण, आमच्या तिकडले म्युनिसिपालिट्यांचे विद्वान् व्यवस्थापक कोणी साहेब आले म्हणजे शहर शृंगारण्यात आणि रोषणाई करण्यात, त्याचप्रमाणे साहेब असतील तेथे एखादे सर्वगुणसंपन्न सर्वतोभद्र वन सृष्ट करण्यात पुष्कळ पैसा खर्ची घालतात, म्हणून शहरांत स्वच्छता ठेवण्याच्या आणि सर्वसाधारण लोक जेथे फार जातात येतात अशा ठिकाणी दिवेदिवे लावण्याच्या कामी खर्च करण्यापुरता पैसा त्यांच्या हाती नसतो. अर्थातच साधारणप्रतीच्या मनुष्यास स्वच्छतेचे सुख आणि आरोग्यसुख व सोई मिळाव्या तितक्या मिळत नाहीत. युनाइटेड स्टेट्स्मध्ये असला प्रकार घडून येण्याचा संभवच नाही. एथे शहरवासी लोक घरपट्टी देतात ती आपल्याच सोईकरिता देतात. ती सोय जर त्यांना मिळाली नाही, तर ते म्युनिसिपालिटीच्या हयगयीबद्दल नुसता शवगवा करूनच राहत नाहीत, तर एकदा दोनदा सूचना करूनही जर व्यवस्थापकमंडळी कर्तव्यतत्पर झाली नाही, तर लागलीच तिची उचलबांगडी करीतात. युनाइटेड स्टेट्स्मध्ये कोणी पाहिजे ते साहेब आले तरी त्यांच्याप्रीत्यर्थ, म्युनिसिपालिटीच्या खर्चाने शहर शृंगारण्याची चाल मुळीच नाही. म्हणून सार्वजनिक रस्त्यांवर दिवे लावण्याकरिता व मोऱ्या वगैरे साफ करण्याकरिता दिलेले पैसे, साहेबांच्या सन्मानार्थ कमानी बांधण्यात आणि निशाणे उभारण्यात व्यर्थ खर्चून जात नाहीत. म्युनिसिपालिट्यांना लागून एक आरोग्यरक्षक मंडळी असते, ती कोणी सांगितल्यावाचून चोहोकडे जाऊन शहराच्या आरोग्याची देखरेख करीते. बाजारात विक्रीस ठेविलेले भाजीपाले, मासे, दूध, लोणी इत्यादी पदार्थ निरोग आणि खाण्याजोगे आहेत की नाहीत हे तपासून घाहण्याकडे त्यांचे विशेष लक्ष असते. त्याचप्रमाणे शहराच्या ज्या भागांत कोणाला काही विशेष रोग उद्भवला असेल त्यांतील मोऱ्या बिन्या साफ आहेत किंवा नाहीत, व ते रोग उद्भवण्याची कारणे यांचा शोध करून, ती नाहीशी होतील असा प्रयत्न करण्याची फार काळजी घेतात. शहरांमधून ठिकठिकाणी सार्वजनिक उद्याने आणि हवा खाण्याच्या जागा केलेल्या असतात. ही उद्याने म्हणजे अमुक एका विशेष वर्गाच्या घराभोवतालीच असली पाहिजेत असे नाही. जेथे जाणे सर्व लोकांना सोईचे पडेल, अशा ठिकाणी ती केलेली असतात. श्रीमंत लोक आपल्याला पाहिजे तर स्वतःचा पैसा खर्च करून पाहिजे तसे घरगुती बगीचे किंवा दुसरी सुखाची साधने करून घेवोत; परंतु

म्युनिसिपालिट्या गरीब लोकांचा पैसा खर्च करून श्रीमंतांच्या घराभोवती शोभा आणून सर्वसाधारण लोकांची गैरसोय करणार नाहीत. कोणत्याही प्रकारची माहिती मिळविण्यास फार श्रम किंवा खर्च करावा लागत नाही. शहरांमध्ये आणि गावांतून पोलिसांचा बंदोबस्त फार चांगला असतो. आमच्या देशातील पोलिसांप्रमाणे घरात चोरी किंवा रस्त्यात मारामारी होऊन अपराध्याला पळून जाण्याचा अवकाश दिल्यानंतर हळूच गडबड झालेल्या ठिकाणी येऊन शेंदाडशिपायगिरी करण्याची विद्या युनाइटेड स्टेट्स्च्या पोलीस शिपायांस अजून साधली नाही. कोणा अनोळखी मनुष्याला शहराच्या रस्त्यांची माहिती वगैरे विचारणे झाल्यास ती पोलीसच्या शिपायास विचारली म्हणजे तो मोठ्या अदबीने सांगतो. दर चौकांत चवाठ्यावर व फार गर्दीच्या रस्त्यावर, गल्या कुच्यांतून आणि रस्त्यांच्या वळणांवरून पोलीसचे शिपाई एकमेकांपासून थोडथोड्या अंतरावर पाहारा देत उभे राहिलेले असतात. सार्वजनिक घोडेगाड्या चालविणारे, आगगाड्यांचे चालक, तिकिटे गोळा करणारे वगैरे लोक, उतारू लोकांशी फार अदबीने वागतात. (आगगाड्यांच्या व्यवस्थेविषयी मला आणखी काही बोलावयाचे आहे, ते पुढे आगगाड्यांची माहिती देताना बोलेल.) शहरातल्या जितक्या व्यवस्था आहेत, त्यांच्यामध्ये नळाच्या पाण्याची व्यवस्था फारच महत्त्वाची आणि उत्तम असते. शहरापासून थोड्या अंतरावर किंवा शहराजवळच दररोज उपयोगास लागणाऱ्या पाण्याचा साठा केलेला असतो. इकडे गोडे पाणी विपुल आहे म्हणून कधी पाण्याचा दुष्काळ पडत नाही. जेथे पाणी साठवून ठेवतात, त्याला “वॉटर रिझर्व्हायर” म्हणतात. त्यातून वाफेच्या यंत्राच्या जोराने पाणी शहरातल्या नळात जाते. दिवसाच्या किंवा रात्रीच्या कोणत्याही भागांत नळांतून पाणी येण्याचं बंद होत नाही. शहरांतून ठिकठिकाणी जनावरांस आणि जाणाऱ्या येणाऱ्या मनुष्यास पाणी प्यावयास मिळावे म्हणून हौद आणि नळ बांधलेले असतात. कोठे घराला किंवा वखारींना आग लागल्यास ती विझविण्याला पाणी जवळ असावे म्हणून थोडथोड्या अंतरावर रस्त्यांच्या कोपऱ्यावरून पाण्याचे बंब बांधून ठेवलेले असतात. घरास आग लागली म्हणजे ती विझविण्याच्या ज्या सोई आहेत, त्या फार उत्तम व लक्षात ठेवण्यासारख्या आहेत. थोडथोड्या अंतरावर “फायरस्टेशन” म्हणजे आगीची ठाणी बांधलेली असतात त्यामधून आगी विझविण्याच्या कामात फार कुशल आणि मोठ्या धाडसाचे लोक त्याच कामाकरिता ठेविलेले असतात. त्यांना पगार मोठमोठाले

असतात. आपले सरकार जसे लढाई नावाच्या वधस्थानी मनुष्यांचे प्राणबळी द्यावयास आपल्या ऐपतीच्या बाहेर पैसा खर्च करून जंगी सैन्य ठेवीत असते, त्याचप्रमाणे पुनाइंटेड स्टेट्सचे स्थानिक सरकार लोकांचे प्राण वाचविण्याकरिता हे अग्नीशी लढणारे सैन्य तयार करून ठेवीत असते. त्याची कवाईत, काम करण्याची चपळाई आणि व्यवस्थेशीरपणा ही फार आश्चर्यकारक आणि उत्तम असतात. त्यांच्या घोड्यांनासुद्धा आपले काम उत्तम रीतीने करिता पावे असे शिकविण्यांत येते. आग विझविण्याच्या कामी लागणाऱ्या शिड्या, रबराचे बंब, खोरी, कुदळी, कुन्हाडी आणि बंबातून पाणी वर चढविण्याकरिता अवश्य लागणारे वाफेचे यंत्र इत्यादी पदार्थ उचलून नेण्यास घोडे हवे लागतात. त्या घोड्यांचे सामान अशा काही व्यवस्थेने जागच्या जागी तयार करून ठेविलेले असते की, ते घोड्यांवर घालण्यास अगदी उशीर लागत नाही इतकेच नव्हे तर इकडे इमारतीच्या घंटेचे ठोके ऐकिल्याबरोबर स्वतः घोडेच त्या सामानापाशी जाऊन, ते हलवून आपल्या पाठीवर उतरून घेतात; इतके ते शिकलेले असतात. त्यांची बुद्धी पाहिली म्हणजे मनाला मोठाच चमत्कार वाटतो. गावांतील निरनिराळ्या ठिकाणी थोड्या थोड्या अंतरावर आगीच्या ठण्यास इशारा देण्याकरिता यंत्रांच्या मुठी लावून ठेविलेल्या असतात. त्यांना तारा जोडून विजेच्या योगाने तारायंत्रासारखी उपयोगिता त्यांच्यात आणलेली असते. त्या कोठे आहेत, हे प्रत्येक घराच्या मालकास माहित असते. ठिकठिकाणी कोनाड्यांत किंवा पेटीत लावून ठेविलेल्या छापिल नियमांप्रमाणे ती मूठ फिरवावी किंवा दाबावी म्हणजे तिला लागून असलेल्या तारेच्या हलण्याने जवळील आगीच्या ठण्यात घंटा वाजते. त्या घंटेच्या ठोक्यांच्या संख्येवरून जेथे आग लागली असेल, ते घर कोणत्या मोहल्यात व कोणत्या रस्त्यावर आहे हे कळून येते. मग त्या रस्त्यास नजीक असलेल्या ठण्यावरचे लोक पाच सैकदांच्या आत सर्व तयारी करून, आगीशी युद्ध करण्यास लागणाऱ्या शत्रास्त्रांनी आणि कवचांनी सज्ज होऊन मोठ्या वेगाने संकटात पडलेल्या मनुष्यांचे साहाय्य करावयास जातात. ज्या घरास आग लागलेली असते ते घर किती उंच असले आणि आग किती भयंकर असली तरी त्यांना वर चढून आग विझविण्याचे काम करण्यास भय किंवा आळस मुळीच वाटत नाही.

इकडेचे लोक कोणी संकटांत पडले असता त्याच्या साहाय्यास जाण्यास आळस करीत नाहीत. रस्त्यांत गाढ्या बिड्या अडल्या असल्या तर चांगले उंची

पोशाख घातलेले पुरुष देखील चिखलात किंवा गटारांत जाऊन गाडी बाहेर काढण्यास साहाय्य करतील. आमच्या देशातील संभवित गृहस्थ असल्या प्रसंगी हे काम आपल्या जातीस आणि पदास योग्य नाही असा विचार करून शांतपणे पुढे निघून जातील.

कोणत्याही देशातील लोकस्थितीचे खरे स्वरूप पाहाणे असल्यास मुंबई कलकत्त्यासारख्या मोठ्या शहरांतून तिचा मासला न घेता खेड्यागावातून लोकांची अवस्था कशी आहे हे पाहाणे उचित आहे. मला इकडे आल्यापासून शहरात राहूनच पुष्कळ काळ घालवावा लागला, परंतु खेड्यागावांची माहिती मिळवून घेण्यासही बरीच संधी सापडली. पेन्सिल्वेनिया, न्यूयॉर्क, न्यूजर्सी, कनेटिकट व मासचुसेट्स् ही संस्थाने जुन्या, आणि इलिनोइस, आयोवा, निब्रास्का, कॉलराडो व कॅलिफोर्निया ही संस्थाने नव्या तऱ्हेच्या लोकस्थितीची दर्शक आहेत, असे म्हटल्यास चिंता नाही.

लहान गावांतून आणि खेड्यापाड्यांमधून बहुतेक सर्व कुटुंबे आपापल्या घरांतून राहतात, आणि ती घरे जीवर बांधलेली आहेत ती जागाही त्यांचीच असते. जमीनदार आणि कूळ व त्यांचा परस्परंशी असणारा संबंध हे जरी ह्या देशात अगदी नाहीसे नाहीत, तरी ते फारच विरळा. एखादा मनुष्य पुष्कळ जमिनीचा मालक किंवा मोठा धनिक असल्यानेच समाजात त्याला थोरवी मिळत नाही, तो हजारांसारखा एक अमेरिकन; एवढीच कायती त्याची प्रतिष्ठा. स्थावर किंवा जंगम मालाच्या देण्याघेण्याविषयीचे कायदे फारच सोपे आणि सोईवार आहेत. ह्यास्तव प्रत्येक घराचा किंवा जमिनीचा मालक जरी आपल्या मालाचा स्वतंत्र धनी आहे तरी तो जाहागिरदार किंवा जमीनदार म्हणविला जात नाही. कारण इंग्लंड, स्कॉट्लंड वगैरे जुन्या देशांतून जमीनदारांवर सदोदित अवलंबून असणारा जसा कुळांचा एक निराळाच वर्ग आहे, तसा तो ह्या देशांत कोठे नाही. मोठ्या विस्तृत जमिनीचा धनी देखील स्वतः शेतकी करतो. त्याचे मुलगे नाही तर मोलकरी त्याला काम करू लागतात. लहान लहान शेतांचे मालक आपल्या शेतांत आणि घरांत काम करून, उरलेल्या वेळांत दुसऱ्या मोठ्या शेताच्या मालकाला काम करू लागून चार पैसे मिळवितात. अशाने म्हणजे मोलकरी त्या श्रीमंत शेतकऱ्यापेक्षा योग्यतेने कमी ठरतो असे नाही. म्हणूनच संभावित गरीब गृहस्थांना मोलाने ते काम करून पैसा मिळविण्यास ओशाळगत वाटत नाही.

घरातून ह्या गृहस्थांच्या बायका आणि मुलीच सगळे काम करतात. शेत

कापणीच्या दिवसांतून कामाची गर्दी असते तेव्हा एखाददुसरी मोलकरीण दोनएक महिने काम करू लागते. त्यांना आमच्या देशात अतिनिकृष्ट अशा मानलेल्या भंग्याच्या कामापासून तो सगळ्यांत श्रेष्ठ अशा शिक्षकाच्या आणि उपदेशकाच्या कामापर्यंत ज्या ज्या वेळी जी जी कृत्ये करावी लागतील, ती यथास्थित करण्याची मोकळीक असून अमुक एक काम केल्याने कोणाची मर्यादा कमी होते असे वाटत नाही. मात्र ते काम कोणाच्या अब्रूला धक्का न लावणारे असे असले पाहिजे.

अशी सर्वत्र सर्व प्रकारची कामे करण्याची चाल आहे. तरी इकडचे गावकरी गांवढेकरांसारखे गंवार असलेले दिसून येत नाहीत. दरिद्री आणि भिकारड्यासारखे दिसणारे फाटकी वस्त्रे नेसलेले असे लोक फार विरळा. गावात कोणी मोठे डौलदार पोशाख करून मिरवत प्रतिष्ठा दाखवीन म्हणेल, तर त्याकडे कोणी फारसे लक्ष देत नाहीत. एखादा मनुष्य कामाच्या वेळी साधारण मळकट पोशाख घालून वाटेने जात असल्यास, कोणी नवखा तो गरीब म्हणून दया येऊन त्याला अघेेली रुपया द्यावयास काढील, तर ही मोठी बेअदबी आहे असे समजतात.

लहान गावांतून फारसे गुन्हे, आणि दारू पिणे, तंबाखू ओढणे ह्यावाचून इतर दुर्व्यसने असलेली दिसून येत नाहीत. चोरीचे भय फारच कमी. कधी कधी लोक घरांच्या दारांस आतून कड्या कोयंडे लावल्यावाचून निजतात आणि बाहेर जाताना कुलूपही लावीत नाहीत. एक हजार मनुष्यांची जेथे वस्ती आहे, अशा लहानशा गावांत बहुतकरून एक भिकारी घर किंवा छत्र असते. तेथे फार झाल्यास पाचसहा म्हातारी कोतारी किंवा काही रोगामुळे काम करण्यास असक्त अशी अनाथ मनुष्ये, त्या गावांतील रहिवाशांच्या खर्चाने पोसली जातात. गावकऱ्यांमध्ये जशी सर्वप्रकारची कामे करण्याची चाल आहे तशीच त्यास विद्याव्यासंगाची फाच चाड असलेली दिसून येते. हजार मनुष्ये जेथे राहतात अशा गावांत बहुतकरून एक सार्वजनिक पुस्तकालय असते. तेथे हलकीसलकी पुस्तके नसून, हक्सलेसारख्या महाविद्वानांनी रचलेले, शास्त्रीय, ऐतिहासिक, कायद्यांचे, धर्मनीतिविषयक ग्रंथ, काव्ये (गद्यपद्यमय), शिल्प, चित्रकला, गायन, वैद्यक, उत्तम कादंबऱ्या, युरोपातील व ह्या देशातील प्रसिद्ध आणि लोकप्रिय दोनचार मासिक पुस्तके, साप्ताहिक आणि रोज निघणारी वर्तमानपत्रं वगैरे सर्वास वाचायला मिळण्याची सोय असते. अशा गावात निदान एक तरी वरिष्ठ शाळा

आणि लहान मुलांकरिता पाचसहा प्राथमिक शिक्षणाच्या शाळा असतात. ज्यास लिहिता वाचता येत नाही असं मनुष्य फारच विरळा. सकाळी आपण ज्या मनुष्याला अंगात मळके कपडे घालून खांद्यावर आउते घेऊन शेत नांगरायला, खत घालायला किंवा लाकडे फोडायला जाताना पाहिले, तोच संध्याकाळी स्वच्छ कपडे नेसून आपल्या घरात सुखाने शोगडी तापत, बायकोशी आणि मुलांशी आनंदाने गोष्टी सांगत बसलेला आहे; किंवा 'सेचुरी' अटलांटिक मॅप्ली' नाही तर 'नॉर्थ अमेरिकन रिव्यू' सारखे मासिकपुस्तक, किंवा दुसरे एखादे पुस्तक वाचत बसलेला आहे; असे आपल्या पाहण्यात येईल. त्याच्या घरात बसण्याच्या खोलीमध्ये एक वाद्ययंत्र आहे; मेजावर एकदोन वर्तमानपत्रे आणि पोथ्या ठेवण्याच्या फळीवर मिल्टन, टेनिसन्, लॉगफेलो, गिबन्, मेकॉले आणि इतर प्रसिद्ध विद्वानांचे व कवींचे ग्रंथ ठेवलेले आहेत. ते नुसते शोभेकरिता नव्हे, तर त्या कुटुंबात त्यांचा चांगला व्यासंग होत असतो. भिंतीवर निदान पाचसहा तरी चित्रे टांगलेली आहेत. कुटुंबातील माणसांस आपल्या व दुसऱ्या देशांत काय काय गोष्टी घडत आहेत, ह्याचीही बरीच माहिती आहे. त्याची घरधनीण व मुली सकाळी स्वैपाक, धुणे, भांडी घासणे वगैरे घराचे काम करित होत्या हे आपण पाहिले आहे. दुपारून किंकेवा संध्याकाळी जेवण आटोपल्यार त्यांपैकी एक भोजे विणीत किंवा कशिवा काढित आहे. कोणी मधुर वाद्य वाजवीत आहे, नाही तर चिनी मातीच्या पेल्यांवर किंवा पटांवर सुंदर पुष्पांची वगैरे चित्रे काढित आहे, कोणी लॅटिन व्याकरणाचे पुस्तक घेऊन (एखाद्या मोठ्या विद्यालयात प्रवेशपरीक्षा देऊन तेथे अध्ययन करण्याच्या उद्देशाने) रोजचे धडे शिकत आहे असे आपल्या पाहण्यात येईल. नित्य सकाळी आणि संध्याकाळी, घरधनी किंवा घरधनीण धर्मग्रंथाचे एकदोन अध्याय वाचून देवाची प्रार्थना करतात; आणि आई आपल्या लहानग्या मुलांस धर्मग्रंथातील किंवा इतिहासातील आणि इतर पुस्तकांतील गोष्टी वाचून त्यांचे मनोरंजन करते. आपल्या शूर पूर्वजांनी किती दुःखे भोगून कष्ट साहून आपल्याला हे स्वतंत्र राष्ट्र मिळवून दिले, आणि त्यांचे पराक्रम केवढे होते; अमुक एक लिंकन लहान असताना किती गरीब होता परंतु तो उद्योगाच्या आणि उत्तम स्वभावाच्या योगाने कसा ह्या देशाचा अध्यक्ष झाला; इत्यादी ऐतिहासिक गोष्टी आईच्या तोंडून ऐकून लहान मुलांच्या हृदयात देशभक्ती, महत्त्व प्राप्त करून घेण्याची इच्छा आणि आपण उद्योग केल्यास वाशिंग्टन, लिंकन, गार्फील्ड ह्यांसारखे आपल्यासही यश आणि उत्तमत्व मिळेल,

अशी आशा अंकुरित होते. मुलींना म्हणजे निराश व्हावे लागते असे नाही. त्याही उत्तम व प्रसिद्ध स्त्रियांची चरित्रे ऐकून आपल्याला कधीना कधी त्यांच्यासारखे होता येईल अशी आशा घरीतात. वेळ मिळेल तेव्हा आपली आई विद्याव्यासंगाच्या उद्देशाने किंवा परोपकारार्थ किंवा धर्मप्रसारार्थ स्थापिलेल्या एखाद्या सभेस जायला निघाली, म्हणजे तिच्याबरोबर जाऊन तेथे काय काय चालले आहे हे पाहातात. त्यामुळे त्यांस विद्याभिरुची व परोपकारेच्छा उत्पन्न होते. त्यांस आमच्या तिकडच्याप्रमाणे सामाजिक बालविवाह रीतीच्या जुलुमामुळे होणारा मातृवियोग आणि सासुरवास भोगावा लागत नाही. आपण बायको माणूस म्हणून आपल्याच्याने काही होणार नाही, आपल्याला पराधीनतेत सारा जन्म घालविला पाहिजे; स्वातंत्र्यसुख आपल्या कपाळी नाही; उद्या आपला नवरा मेला तर लोक आपल्याला बालविधवा म्हणून आपला अपमान करतील, गांजतील, उपास घालतील आणि आपल्याला इच्छेविरुद्ध काबाडकष्ट करायला लावतील, शिव्याशाप देतील, न्हाव्याकडून आपले केश काढवून टाकतील किंवा आपण निराश्रित म्हणून आपला तिरस्कार करतील; इहपरलोकी आपला वाली कोणी नाही; अशी निराशेची आणि दुःखाची ज्वाला अमेरिकन मुलींच्या हृदयातील आशांकुराला जाळून टाकीत नाही ! ती बायको किंवा पराधीन मुलगी आहे, असे म्हणून तिचा कोणी पाणउतारा करित नाही. ती आपल्या भावाप्रमाणेच आईबापांच्या लाडास आणि प्रीतीस पात्र असते. तिला आपल्या भावाप्रमाणेच विद्या, कला, आणि शिल्पे शिकण्याच्या सोई आहेत. आणि कधीनाकधी तरी ती आपली मालकीण, आपल्या घराची घनीण, आणि आपल्यावर अवलंबून राहाणारी स्वतंत्र अमेरिकन जानपद होऊ शकेल, अशी आशा तिला असते. हे आनंदकारक अमेरिकन कुटुंबाचे वर्णन करता मी त्या देशात जी पुष्कळ कुटुंबे पाहिली, ती माझ्या डोळ्यांपुढे मूर्तिमान उभी आहेत. उदाहरणार्थ त्यापैकी एका कुटुंबाची गोष्ट सांगितल्यास पुरे आहे.

न्यूयार्क संस्थानांत गिल्बर्टविल् नावाचे एक लहानसे गाव आहे. एक वर्षापूर्वी मी त्या गावात गेले होते. १८८७ च्या मे महिन्यात कोर्नेल युनिव्हर्सिटीतील पुष्कळ विद्यार्थिवर्गाची माझी ओळख झाली; त्यांपैकी एका विद्यार्थ्याने मला, आपल्या गावात येऊन तेथे भाषण करा, म्हणून आमंत्रण केले. सुट्टीच्या वेळी त्याने घरी जाऊन सर्व तयारी केल्यावर त्याच्या आईने मला आमंत्रणपत्र पाठविले. मी गिल्बर्टविल् येथे जाऊन पोहोचल्याबरोबर जॉर्ज (हे

त्या मुलाचे नाव) आपली गाडी घेऊन आगगाडीपाशी येऊन, मला आपल्या घरी घेऊन गेला. त्याचे घर गावापासून सुमारे अर्ध कोसावर होते. जॉर्जची आई आणि बहीण ह्या पुढच्या दारावर उभ्या होत्या. त्या आम्ही तेथे पोहोचल्यावर गाडीजवळ येऊन मोठ्या आदराने माझे स्वागत करून, मला घरात घेऊन गेल्या. इकडे जॉर्ज घोड्यांना घेऊन जवळच शेतावर चरायला सोडून आला. संध्याकाळी त्याचा बाप आणि भाऊ शेतावरून काम करून घरी आले. त्यांचे कपडे अगदी मलिन होते. त्याची आई स्वैपाक करू लागली, आणि बहीण मेजावर ताटे, वाट्या, चमचे वगैरे मांडून जेवणाची तयारी करू लागली. मग सर्व सिद्धता झाल्यावर कुटुंबातील सगळी माणसे हाततोड घुऊन स्वच्छ कपडे नेसून मेजाभोवती खुर्चावर बसून जेवली. इकडच्या लोकांस पुरुषांनी आधी आणि बायकांनी मागून जेवण्याची चाल माहीत नाही! घरघनी, घरघनीण आणि मुले सगळी एकाच वेळी जेवतात. मुलगी, मुलगा किंवा दुसरे कोणीतरी उठून मध्ये लागणारे पदार्थ आईच्या हाताशी आणून देते. जेवणखाण व घरातील काम संपल्यावर कुटुंबातील सगळी माणसे बसण्याच्या खोलीत आली. आई लिहिण्याच्या मेजापाशी जाऊन पत्रे लिहीत बसली. बाप आणि भाऊ मुलगी वाद्य वाजवीत होती तिच्या मागे उभे राहून तिच्या मधुर स्वराशी सूर मिळवून गाणे गाऊ लागले. मग काही वेळाने आम्ही चार इकडच्या तिकडच्या गोष्टी सांगत मोठ्या आनंदाने काळ घालविला.

दुसऱ्या दिवशी सकाळी घरघनी, जॉर्ज आणि त्याचा भाऊ मळ्यात जाऊन काम करू लागले. जॉर्जची आई आणि बहीण गृहकृत्यात निमग्न झाल्या. जेवणानंतर दोन वाजता आमची सभा भरायची होती. जॉर्जची आई ह्या सभेच्या अध्यक्षस्थानी बसावयाची होती. ती येथील धर्मप्रसारार्थ व परोपकारार्थ स्थापन झालेल्या मंडळीची अध्यक्ष आहे. तेथे तिने चांगले भाषण करून सभेचे काम उत्तम रीतीने चालविले. घरी तिला स्वैपाक करताना पाहणारास तिने जन्मात कधी स्वैपाकावाचून दुसरे काही काम केले नसावे, असे वाटले असते. सभेत ती उत्तम शिक्षण पावलेली असून शिष्टाचार आणि लोकरीती तिला विदित आहेत, असे दिसून आले. तिचा नवरा शेत नांगरतो, गुरे चारतो, गाड्या जुंपतो, खत घालतो, लाकडे फोडतो, गवत कापतो, व मळ्याची देखरेख करतो. शेतात काम करीत असताना त्याला ह्याच कामाची उत्तम माहिती असून दुसऱ्या कोणत्याही विषयात त्याची गती नसेल असे वाटणार. परंतु दुपारून घरी आल्यावर तोच

शेतकरी तत्त्वज्ञानाच्या गोष्टी सांगतो. ग्रीक शब्दांची उच्चारणे, लॅटिन व्याकरणाशी ग्रीक व्याकरणाचा निकट संबंध, आर्नोल्ड्कृत "लाइट् आफ् एशिया" काव्यात आणि ख्रिस्तचरित्रांत किती साम्य आहे, थियासफी व तिच्या प्रसारकांविषयी माझे काय मत, इंग्रजी आणि एतद्देशीय राज्यशासनपद्धतीत काय भेद आहे, इत्यादी गोष्टींचा ऊहापोह करीत आहे. मुलगा घरी असताना पक्का शेतकरी; पण तोच सुट्टीचे दिवस संपल्यावर विश्वविद्यालयात शिकायास जाणार आणि चवथ्या वर्षाच्या शेवटी परीक्षा देऊन, पुढे एक तर धर्मोपदेशक नाही तर व्यापारी होणार. दुसरा एक मुलगा विद्याभ्यास संपवून, न्यूयार्क शहरात एका महत्त्वाच्या कामावर आहे. तिसरा मुलगा घरीच राहून शेतकी करणारा. एक मुलगी विद्याध्ययन संपवून आपल्या पसंतीच्या मनुष्याशी लग्न करून, स्वतंत्रपणे आपला संसार चालवीत आहे. "माझी धाकटी मुलगी भावाबरोबर कोर्नेल युनिवर्सिटीत जाऊन शिकेल, तर बरं होईल. माझा जोर्जी काही दिवस काम करून खर्चापुरता पैसा मिळवून, पुनः युनिवर्सिटीत जाऊन विद्याभ्यास करील. माझ्या मुलीनेही तसेच करावे अशी मला मोठी हौस आहे. तिला जोर्जीबरोबर तेथे जाऊन पढण्याची मोठी हौस आहे." हे बोलताना त्या प्रेमळ आईला आपल्या दोन्ही मुलांबद्दल केवढा अभिमान वाटला असेल! आणि अहाहा, तिथे आपली मुलगी ही मुलासारखीच विश्वविद्यालयात शिकायला जावी म्हटलेले ऐकत असता मला केवढा आनंद वाटला म्हणून सांगू! आमच्या देशातील मुलांचे आईबाप असे केव्हा म्हणू लागतील? मुलांपेक्षा मुलीची योग्यता किंवा सामर्थ्य कमी आहे हा त्यांचा वाईट समज केव्हा नाहीसा होईल!

तिसऱ्या दिवशी जोर्जाला विद्यालयात जाण्याची वेळ आली. आईने त्याला पुष्कळ फळे, मोदक वैगरेची शिदोरी बांधून दिली. बहीण भावाबरोबर गाडीत बसून त्याला आगगाडीपर्यंत पोहोचवायला आली. वाटेत जाताना बहीणभावंडे आनंदाने गाऊ लागली. त्या निष्कलंक, शुद्ध आनंदगीत गात, जंगलांतून आगगाडीकडे जात असलेल्या सुखी बहीणभावंडांस पाहून आमच्या देशातील प्राचीन काळच्या ऋषिबालकांची गोष्ट माझ्या मनात आली. ती दोघे किती सुखी, किती आनंदी होती म्हणून सांगू! दोघांसही आपल्या जन्माचे सार्थक होईल अशी आशा, दोघांसही सारखे हक्क, सारखी योग्यता असून, उन्नतीचे सगळे रस्त मोकळे आहेत. त्यांपैकी एक जातीने मुलगी म्हणून तिला अस्वातंत्र्यापासून उद्धवणारी निराशा स्वप्नीही ठाऊक नाही. दुसरा पुरुष म्हणून

उद्धटपणाने वागून, बोलाने किंवा कृतीने आपल्या बहिणीचा पाणउतारा करीत नाही. दोघेही उद्योगी आणि महत्त्व इच्छिणारी आहेत. दोघांसही समान स्वातंत्र्य असल्यामुळे, कष्ट किंवा दीर्घ उद्योग करून का होईना, पण परस्वतीची आणि लक्ष्मीची कृपा संपादन घेता येईल. ज्या राष्ट्रात असे स्त्रीपुरुषांचे व सर्व मनुष्यजातीचे साम्य आहे व ज्यात सर्व लोक आपल्या जिण्याचे, घनाचे, स्वातंत्र्याचे आणि विवेकबुद्धीचे मालक आहेत, ते राष्ट्र उन्नत, आणि त्यातील रहिवासी सुखी असावे ह्यात मोठेसे नवल नाही. सगळीच अमेरिकन कुटुंबे सदरी सांगितलेल्या कुटुंबासारखी असतात असे नाही. "गाव आहे तेथे म्हाखाडा आहे," ही म्हण अमेरिकेसही लागू आहे. अमेरिकन खेड्यांतूनही उत्तम, मध्यम आणि कनिष्ठ प्रकारची मंडळी आहेत. कोणी हलक्या ऐषआरामीत निमग्न असून वृथा कल्पना करणारे, कोणी गंभीर स्वभावाचे उद्योगी व आत्मसंयमी, कोणी समाजाचे चालक, कोणी गतानुगतिक, कोणी अहंकारी, कोणी निरभिमानी, कोणी शूठमूर्ख, कोणी चाणक्ष, किंवा कपटी, असे सगळे प्रकार अमेरिकन समाजात असलेले पाहाण्यात येतात. तरी एकंदरीत अमेरिकन समाज स्वतंत्र असून केवळ स्वातंत्र्याच्या योगानेच जी उन्नती लोकसमाजात असणे संभवते, तिची चिन्हे त्यात सर्वत्र असलेली दिसून येतात.

समुद्राच्या किंवा नदीच्या प्रत्येक बिंदूच्या अंगी जसे समुद्रात किंवा नदीत असणारे सर्व गुण विद्यमान असतात, तसेच युनाइटेड स्टेट्सांमध्ये स्वतंत्र राष्ट्र उत्पन्न करणारे सर्व गुण प्रत्येक अमेरिकन गावांत, आणि मंडळींत विद्यमान आहेत. जी उत्तम राज्यव्यवस्था ह्या राष्ट्राच्या उन्नतीस कारणीभूत झाली आहे, ती ह्यांच्या गावांतून व समाजांत विद्यमान असलेल्या आत्मशासनाचे फळ आहे. अमेरिकन ज्ञानपदाला आत्मशासनाची आणि राज्यव्यवस्थेची रीत जशी काय बाळघुटीबरोबरच पाजलेली असावी, असे दिसून येते. लहानशा गावांतून किंवा मोठ्या शहरांतून पाहिजे तेथे जा, ह्यांची एकी व व्यवस्थेशीर काम करण्याची रीत आपल्या पाहाण्यात येईल. अमुक एक काम करावयाचे असे कोणाच्या मनात आले की, आपल्या माहितीच्या चारचौघांस बोलावून आपला उद्देश कळवावयाचा, आणि बहुमताने जे योग्य ठरेल ते करावयाचे. भग ते काम

१ आत्मशासन=आपणावर आपली सत्ता ठेवून लोकांचे हक्कांस जेणेकरून धक्का लागणार नाही, अशा प्रकारचे विचारपूर्वक आचरण.

कितीका लहान असेना, ते करायला एक मंडळी पाहिजे; आणि ती मंडळी कितीका लहान असेना, तिची व्यवस्था ठेवण्याला निदान तीन तरी अधिकारी असले पाहिजेत; ते अध्यक्ष, चिटणीस आणि खजिनदार हे होत. दोन तीन मनुष्ये मिळून सुद्धा अशा प्रकारची मंडळी होते; आणि ह्या मंडळीचे काम कोणत्या रीतीने करावयाचे ते एका नियमावलीत प्रतिपादिलेले असते. ह्याप्रमाणे बहुतेक सर्व महत्त्वाची कामे करण्यास मंडळ्या, मंडळ्यांस आपापल्या कामी योग्य रीतीने तत्पर ठेवण्यास नियम, ते नियम करण्यात मंडळीतील सर्व मनुष्यांचे मत विचारणे, आणि ते नियम एकदाचे बहुमताने स्वीकारल्यावर त्यास अनुसरून चालणे, ही जी आत्मशासनाची मुख्य बीजे ती येथे बहुतेक सर्वत्र असून त्याच बीजास अंकुर येऊन स्थानिक राज्यरूपी रोप उपजले; त्या रोपास सुभ्यांच्या राज्यव्यवस्थारूपी पुष्कळ फांद्या फुटल्या; त्यास संस्थानव्यवस्थेच्या रूपाने उत्तम फुले आली, आणि त्याच फुलांपासून युनाइटेड स्टेट्स्ची राष्ट्रीय शासनपद्धती हे दिव्य फळ उत्पन्न झाले आहे. मुलांस कुटुंबांतून आणि शाळांमधून ह्या प्रकारच्या आत्मशासनाचे शिक्षण मिळते. घरात त्याचे आईबाप नेमल्या रीतीने सर्व कामे करतात. शाळांतून मुलास खेळाच्या वेळी कोणता खेळ खेळावयाचा, तो बहुमताने ठरविण्याची आणि व्यवस्थेशीर रीतीने वागण्याची सवय लावण्यात येते. होईल तसे करून शक्यतेनुसार आपल्यास लागणारे सर्व काम आपण करून घ्यावे, आणि लहानसहान गोष्टीकरता लोकांस भीड घालू नये व लोकांची मदत मागू नये, असा समज मुलांच्या मनांत पक्केपणी बिंबवून देण्याचा प्रयत्न करतात.

युनाइटेड स्टेट्स्ची राज्यव्यवस्था अशा प्रकारची आहे की, वाशिंग्टन शहरातील वरिष्ठ सरकार संस्थानिक सरकारच्याने करवेल अशा कामांत मुळीच हात घालीत नाही. आणि सुभ्यांच्या हातून होण्याजोग्या कामांत संस्थानचे सरकार मदत देत नाही. आणि जे काम स्थानिक व्यवस्थेच्या योगाने पार पडण्यासारखे आहे त्यात सुभा हात घालून चिवडाचिवड करीत नाही. ही उत्तम व्यवस्था अमेरिकन लोकांस आत्मशासनात तरबेज करते. आणि ह्यामुळे ते लोक स्वावलंबी झाले आहेत. ह्या स्वावलंबनाचे बीज प्रत्येक कुटुंबात असले पाहिजे, आणि ते तेथे असेल तरच सहस्रावधी लक्षावधी कुटुंबे मिळून झालेल्या राष्ट्राच्या अंगी स्वावलंबनासारखा उत्तम गुण असणार. अमेरिकन कुटुंबव्यवस्था राष्ट्रव्यवस्थेसारखीच आहे. बायकोच्याने करवेल अशा कामांत नवरा आपले घोडे पुढे घालीत नाही. आणि मुलांच्या हातून होण्याजोगे काम आईबाप आपण पुढे

होऊन करीत नाहीत.

ह्यांच्या स्वदेशभक्तीत आणि देशाभिमानात अहंपणाचे बरेच मिश्रण आहे. इंग्रजी लोक आपल्यास सर्व जातीत श्रेष्ठ असे म्हणत असतात. अमेरिकनांचे पूर्वज इंग्रजी जातीचेच असल्याकारणाने ह्यांच्या अंगी इंग्रजी पूर्वजांचा अहंपणा असावा हे ठीकच आहे; परंतु हा देश नवा, आणि नव्या जमिनीवर सर्व काही लवकर वाढते, ह्या नियमाप्रमाणे यांच्या अहंपणाचा अहंकार ह्या पिकाऊ जमिनीत रुजल्यापासून फारच वाढत गेला आहे; आणि हे लोक 'बापसे बेटा सवाई' झाले आहेत. आपल्या देशांतील काही गोष्टींचे वर्णन करावयाचे झाले म्हणजे ह्यांना इतर देशांतील गोष्टींशी त्यांचे तारतम्य करून आपण व आपले ते सवपिक्षा उत्तम, असे म्हणण्याची सवयच लागून गेली आहे. 'आमचा कारखाना सगळ्यांत मोठा, आमचा देश सर्वोत्तम, आमचे राष्ट्र सर्वश्रेष्ठ, आमच्या ज्ञानतंतूची रचना, आमचे मेंदू सर्वांपासून अधिक नाजूक व सुरेख आहेत; असे एक का दोन? आमचे तेवढे सर्वोत्तम म्हणण्याची ह्यांची खोड सर्व प्रसिद्ध आहे. भजनमंदिरात उपदेश ऐकायला जा, तेथे उपदेशक म्हणतो, आपचा धर्म, आमचा समाज किंवा आमची सामाजिक रीती हीच सर्वोत्तम. एखाद्या जनरल ग्रॅंटसारख्या सेनापतीने लिहिलेले पुस्तक वाचा, तो म्हणतो, आमची सेना पृथ्वीतील सर्व राष्ट्रांतील सेनेपेक्षा आधिक युद्धकुशल. एखाद्या सभेस जा, तेथे वक्ते आपले आपल्या देशातील आणि जातीतील चालीरीतीचे पोवाडे गात आहेत. ह्यास आपल्या तेजापुढे लोकांचे काहीच वाटत नाही. सर्वसाधारण लोकांमध्ये नग्नतेची विशेष उणीव असलेली दिसून येते. तरी एकंदरीत अमेरिकन लोक लोकांस योग्य मान देण्यास कमी करीत नाहीत; कारण आत्मशासनाचे धडे लहानपणापासून शिकल्यामुळे आत्मसन्मान ह्या उत्कृष्ट गुणाचा त्यांच्या अंगी विकास झालेला आहे; ज्या मनुष्याला आपल्या अब्रूची किंमत कळून ती राखता येते, त्याला लोकांच्या अब्रूचीही विशेष काळजी असते.

गृहस्थिती

ही सर्वसाधारण लोकस्थिती झाली. शहरांमधून आणि खेड्यागावांतून वगैरे गृहस्थिती कशी असते ह्याबद्दल आता दोन शब्द सांगितले पाहिजेत. गृहामध्ये गृहिणी ही मुख्य आहे असे जरी साधारणतः सर्वत्र मानतात, तरी अमेरिकन गृहांत गृहिणी ही विशेषकरून मुख्य मानिली जाते. अमेरिकन गृहिणी ही खरोखरच गृहस्त्री असते. (ह्या नियमाला अपवादही आहेत.) गृहिणीला राहायला गृह हे अवश्य असले पाहिजे, तेव्हा तिचे वर्णन करण्यापूर्वी इकडील घरांबद्दल एकदोन शब्द बोलल्यास अप्रासंगिक होणार नाही. गावढ्यांतील आणि शहरांतील घरांच्या आतल्या भागाची रचना बहुशः सारखीच असते; परंतु बाहेरच्या बाजूची रचना निराळ्या प्रकारची असते. शहरात बहुतकरून दगड आणि विटांच्या भिंतीची घरे असतात. खेड्यांतून आणि लहान शहरांमधून लाकडाच्या फळ्यांची घरे फार असतात. इकडे जळणाबद्दल सर्वत्र कोळशांचा उपयोग होत असून जिकडे तिकडे झाडांची विपुलता असल्यामुळे, लाकडांचा खप घर बांधण्यातच फार होतो. घराचा पाया विटा नाही तर दगड घालून बांधलेला असतो; वरची इमारत लाकडाच्या फळ्या, तुळ्या आणि खांबे मिळून बांधलेली असते. बाहेरून घराच्या भिंती झिळमिळ्यांच्या खिडक्यांच्या दारांसारख्या दिसतात. आतून त्यांना जाड फळ्या किंवा कागद लावून गिलावा नाही तर गच्ची केलेली असून, त्या चित्रविचित्र रंगारंगाच्या कागदांनी मढवितात. ही कागदांची आच्छादने चांगली टिकाऊ असून त्यांत ढेकणांना वगैरे राहाण्यास जागा नसते. घरांना पुष्कळ खिडक्या असतात त्यांतून पुष्कळ उजेड आणि विपुल स्वच्छ हवा घरात येऊन चोहोकडे खेळत असते. खिडक्यांना मोठली काचेची तावदाने लावलेली असतात; त्यामुळे थंडीच्या दिवसांत खिडक्या बंद कराव्या लागल्या तरी घरात अंधार पडत नाही. उन्हाळ्याच्या दिवसांत माशा, चिलटे

इत्यादिकांची समृद्धी असते म्हणून काही अंशी तरी त्यांचा उपद्रव नाहीसा करण्यास्तव, बारीक तारेच्या जाळीची दारे लावतात, म्हणजे घरात हवा येण्याला अटकाव न होऊन माशांचा उपद्रवही कमी होतो. खिडक्यांस शोभा आणण्याला व अतिशय उजेड घरात न पडावा म्हणून, निरनिराळ्या प्रकारचे जाळीदार किंवा साध्याच कापडाचे पडदे लावलेले असतात, ते पाहिजे तेव्हा एकीकडे सारायची वगैरे उत्तम सोय केलेली असते. स्वैपाकघर आणि दरवाज्याच्या पायऱ्या ह्यांवाचून घरात सर्वत्र जमिनीवरून व जिऱ्यांवरून गालीचे किंवा चट्या बिछावलेल्या असतात. त्याखाली भुई लाकडाच्या फळ्या घालून कडीपाट केलेली असते. वर्षांतून एक दोनदा गालीचे आणि चट्या काढून शाडवून स्वच्छ करण्यात येतात. साधारण घरात एक बसण्या उठण्याची खोली, जेवणाची खोली, स्वैपाकघर, पाहुण्याची खोली, व प्रत्येक माणसाला निजायला निरनिराळी खोली असते. पोशाख टांगून ठेवण्याला फडताळे, पुस्तके ठेवण्याला फळ्या, मेजे, खुर्च्या इत्यादी पुष्कळ सोई केलेल्या असतात. तळघरात सर्पण, भाजीपाला, दूध इत्यादी पदार्थ ठेवण्यात येतात. शहरांतील घरातून एक न्हाणी असते, त्या न्हाणीत जस्ताच्या पात्र्याने मढविलेले मोठे लांबट हौदासारखे पातेले असते, त्यास स्नानाचा 'टबू' म्हणतात. त्यात एक थंड्या व दुसरा गरम पाण्याचा असे दोन नळ आणलेले असतात. गरम पाण्याचा नळ स्वैपाकघरातील चुलीजवळील नळाकृती हांड्याला लागलेला असतो; ह्यामुळे वर पाणी वाहून नेण्याचे श्रम व पाणी तापवायला निराळी चूल करावी लागत नाही. खेड्यांतील बहुतेक घरांतून न्हाणी नसते. ह्यामुळे ज्यास दररोज स्नान करण्याची सवय आहे त्यास मोठी अडचण सोसावी लागते. बहुतकरून इकडचे सर्व लोक रोज स्नानच करीत नाहीत; तांब्याभर पाणी हात धुण्याच्या घंगाळात घालून फडके ओले करून अंग पुसतात; आणि कधी कधी स्नान करतात. खेड्यांतील लोक महिनोगणती 'वस्त्रस्नान' करूनच तृप्त राहतात. थंडीच्या दिवसांतून तळघरात एक मोठी आगटी पेटवितात, आणि तिचा उष्ण सर्व घरात जावा म्हणून त्या शेंगडीला लोखंडाचे नळ लावून प्रत्येक खोलीत नेलेले असतात; ते स्वेच्छेनुरूप उघडण्याची किंवा बंद करण्याची सोय केलेली असते, ह्यास 'रेजिस्ट्रस' म्हणतात.

इकडच्या बहुतेक शहरांतून आणि लहान गावांमधूनही घरांमध्ये आणि रस्त्यांवरून घुराचे दिवे लावतात. ह्या देशांत जाळण्याच्या उपयोगी खनिजवात किंवा 'गॅस' विपुल आहे. पिट्सबर्ग नावाच्या शहरात आणि दुसऱ्या कित्येक

गावांमधून तर ह्या ज्वालाग्राही वाताच्या योगानेच रांधणे, यंत्रे चालविणे, घरात शेक आणणे, घरातील आणि रस्त्यावरची रोशणी, इत्यादीक सगळी कामे होतात. ज्या लहानसहान गावांमधून ज्वालाग्राही वात तयार करण्याचे कारखाने नाहीत, तेथे खनिज तेलाचा उपयोग करतात. पश्चिमेकडच्या नवीन वसलेल्या शहरांतून एकंदर विजेचे दिवे लावतात. पूर्वेकडच्या आणि बऱ्याच जुन्या शहरांमधून कोठे कोठे विजेचे दिवे लावलेले पाहाण्यात येतात.

घरांतील जेवणाखाणाची व्यवस्था युरोपियनांसारखीच असते. जेवायच्या मेजावर घालण्याची पांढरी वस्त्रे, जेवताना हाततोड पुसण्याचे पांढरे रुमाल, प्रत्येक खोलीत तेथे राहाणाऱ्या मनुष्यास हातपाय आणि अंग पुसण्यास लागणारी वस्त्रे म्हणजे पंचे, बिछान्यावरच्या चादरी आणि उशांचे अग्ने इत्यादी वस्त्रे घरातच धुण्याची चाल आहे. स्वैपाकीण किंवा परिचारिकीण, कधी कधी स्वतः घरघनिणी सुद्धा आपणच धोबिणी बनून ती वस्त्रे धुतात, व त्यांवर इस्त्री करतात. स्वैपाकीण बहुतकरून निग्रो किंवा आयरिश जातीची असते. पुष्कळ गरीब अमेरिकन बायकाही लोकांच्या घरी स्वैपाकिणी होऊन राहातात. आमच्या तिकडल्याप्रमाणेच इकडेही चाकर ज्यांस धार्जिणे आहेत, अशी मनुष्य फार थोडी. बुद्धिवान्, विचारी घरघनिण स्वतः सर्व कामे करायला शिकते; ती चाकरणीला काम करण्यात मदतही करते. परंतु अविचारी घरघनिणी इकडे बऱ्याच आहेत. पुष्कळांना स्वैपाक करता येत नाही; म्हणून इकडे स्वैपाक शिकविण्याच्या शाळा घातलेल्या आहेत. शहरांतून घर करून राहाण्याला फार खर्च पडतो, म्हणून पुष्कळ लोक बिऱ्हाड करून राहातात. महिन्याचे पंचवीस किंवा तीस डालर (एका डालरची किंमत सरासरी ३ रुपये आहे.) दिल्यास एक मनुष्याला साधारण चांगले बिऱ्हाड मिळते. बिऱ्हाडकऱ्याला घरात एक स्वतंत्र खोली दिलेली असून इतर कुटुंबातील माणसांबरोबरच त्याच्या जेवणाखाण्याची व्यवस्था केली जाते. संभावित मनुष्यांस कुलीन सुस्वभावाच्या कुटुंबांत बिऱ्हाडास राहाता येते. इकडे पुष्कळ चांगल्या बाया गरिबीमुळे घरात बिऱ्हाडकऱ्यांस राहून घेऊन, आपला चरितार्थ चालवितात. मध्यम प्रतीच्या बऱ्याच सधन अशा कुटुंबांतूनही बिऱ्हाडकरी घेण्याची चाल आहे. खाणावळीतून किंवा मोठाल्या वस्तीगृहांतून राहण्यास विशेष खर्च लागतो इतकेच नव्हे; तर तेथे गृहसुख मुळीच मिळत नाही.

सुमारे दोन वर्षांपर्यंत मी फिलाडेल्फियात एका बाईच्या घरी बिऱ्हाडास

राहिले होते. ही बाई स्वभावाने फार चांगली आहे. सर्वच म्हणजे बाया अशा चांगल्या सुग्रणी, आणि उत्तम स्वभावाच्या व गृहकार्यदक्ष असतात, असे नाही. तरी ह्या बाईच्या संसार करण्याच्या रीतीवरून इकडील बहुतेक गृहिणींच्या नित्य कृत्याची माहिती होण्याजोगी आहे. ही बाई सकाळी साडेपाच किंवा सहा वाजता उठून स्नान (अंग पुसणे किंवा सचैल) करून, वेणी घालून पोशाख करून खाली येते. (शहरात घराना तीनचार मजले असतात, खालच्या मजल्यावर स्वैपाकघर, जेवणघर आणि बसण्याजठण्याची खोली असते.) त्यानंतर स्वैपाकघरात जाऊन न्याहारीला काय काय पदार्थ करावयाचे हे स्वैपाकिणीला सांगते, आणि जेवणघर झाडून मेजावर सुन्या, काटे, चमचे, रुमाल, बशा, चहाचे पेले, पाणी पिण्याचे काचेचे पेले इत्यादि जेवल्या तेथे मांडून, मग एक कानटोपी घालून अंगावर शाल किंवा कांबळे आणि हातात परडी घेऊन मंडईत जाते; तेथून नित्य घरात लागणारा भाजीपाला, फळफळावळ विकत घेऊन घरी आणते. सात वाजता ती स्वतः नाही तर स्वैपाकीण एक घंटा वाजविते. घंटेचा शब्द ऐकला म्हणजे घरातील सर्व माणसे अंथरुणावरून उठून, तोंडबीड घुऊन स्नान करून पोशाख घालून तयार होतात. साडेसात वाजता दुसरी एक घंटा वाजते; ती ऐकून सगळी माणसे न्याहारी करायला खाली येतात. आठ वाजता न्याहारी उरकली म्हणजे स्वैपाकीण माडीवर जाऊन सगळ्यांच्या निजायच्या खोल्या झाडून अंथरुणे झाडून पुनः पलंगावर घालून येते. बायका बहुतकरून आपापली अंथरुणे झाडून बिछावून घेतात, आणि खोलीची नीट व्यवस्था ठेवितात. घरात बिन्हाडाला असलेले पुरुष कामाच्या गर्दीमुळे म्हणा, किंवा आळसामुळे म्हणा, हे काम चाकरिणीवर टाकून जातात. ह्या अवकाशात बाई उष्टी ताटे (चिनी मातीची) वाट्या, पेले, चमचे, सुन्या वगैरे साबणाने व उन्हे पाण्याने घुऊन पुसून ठेवते. मग दुपारच्या स्वैपाकाकरता भाजी चिरून झाली म्हणजे, बाई जमाखर्चाचा हिशोब तपासते. त्यानंतर थोडा वेळ वर्तमानपत्रे वाचते, आणि दुसरे काही काम करावयाचे असल्यास ते वेळच्या वेळी करते. मग बाजारातून काही आणावयाचे असल्यास बाहेर जाऊन सौदा करून येते. ती स्वैपाकिणीला बरीच मदत करते. स्वैपाकीण घरातील धुणे, झाडणे, खरकटी घासणे, केर काढणे, दाराच्या पायऱ्या आणि अंगण घुऊन स्वच्छ करणे, आगट्या, चुली वगैरे पेटवणे इत्यादि सगळी कामे करते. तिला दरमहा १६ डालर म्हणजे ४८ रुपये पगार आणि पोटगी देण्यात येते. सोमवारपासून मंगळवारपर्यंत घरात धुण्याचा सपाटा चाललेला

असतो. परसामध्ये मोठले 'टब' ठेवून त्यात आघण आलेले पाणी घालून साबण लावून काही वेळ वस्त्रे भिजवून मग धुतात. इकडे धुणी दगडावर आपटीत नाहीत; एका लाकडी फळीवर (तिला बोटाबोटाच्या अंतराने समांतरावर लहान लहान तरंगांसारख्या उंचसखल रेघा पाडलेल्या असून, ती टिनाच्या पत्र्याने मढविलेली असते, तीवर) साबण लावून वस्त्रे घासून धुतात. मग ती निळीच्या पाण्यात भिजवून पिळून वाळवितात. वस्त्रांना खळ लावल्यावाचूनच इस्त्री करून त्यांच्या घड्या करतात. ह्याप्रमाणे प्रत्येक घरात एक एक घोबीखाना असतो.

दुपारून बारावर एक वाजता दुपारचे जेवण होते. ह्या वेळीही घरातील माणसांना जेवायला बोलावण्यास घंटा वाजते. स्वैपाक इकडच्या रीतीप्रमाणे चांगलाच असतो. उकडलेले बटाटे, कोबी, सलगम, बीट किंवा दुसऱ्या ज्या भाज्या ज्या वेळी मिळत असतील त्या, मांस किंवा मासे, अंडी, कोशिंबिरी दाखल 'लेट्स' नावाचा पाला नाही तर तांबडे मुळे, टुमाटो म्हणजे विलायती वांगी, खिऱ्याच्या दिवसात खिरे घिरून जेवायच्या मेजावर आणून ठेवतात. आमच्या तिकडल्याप्रमाणे भाज्यास मसाला घालून फोडणी देणे ह्यास ठाऊक नाही. मेजावर मीठ आणि मिऱ्यांची व मिरचाची पूड असते, ती ज्याला जशी लागेल त्याने तशी घ्यावी. कोशिंबिरीकरता शिरक्याची कुपी असते तीतून पाहिजे तितका शिरका घ्यावा. कधी कधी, वांगी किंवा बटाटे चरबीत तळतात. ह्याशिवाय 'केक' नावाचे एक पक्वान्न केलेले असते; ते व कित्येक प्रकारच्या खिरी जेवणाच्या शेवटी वाढतात. फळांच्या दिवसातून फळे वाढतात. ज्या माणसाला मत्स्य, मांस, किंवा अंडी आणि चरबी घालून केलेले पदार्थ खाण्याचा कंटाळा असेल, त्याचे जेवणखाण्याचे इकडे पुष्कळ हाल होतात. अशा माणसांना बहुतेक दूध भाकरी आणि फळे ह्यावरच निर्वाह करावा लागणार.

दुपारून किंवा सकाळी न्याहारी झाल्यावर बाई फाटकी वस्त्रे शिवते, ठिगळे लावते, किंवा नवी वस्त्रे शिवून तयार करते. प्रत्येक घरात बहुतेककून एक शिवण्याचे यंत्र असते. ह्या थंडीच्या देशात त्याचा फार उपयोग आहे. सकाळच्या प्रहरी किंवा दुपारून लोक भेटायला येतात. घरचे काम आटपल्यानंतर मिळेल त्या वेळात बाई पुस्तके व वर्तमानपत्रे वाचते, आणि व्याख्याने ऐकायला जाते, ह्याशिवाय ती कित्येक परोपकारी कृत्यास मदत देते. एथे एक पतित बायकांचा आश्रम आहे, ही बाई त्या आश्रमाचे पोषण करणाऱ्या मंडळींची चिटणीशीण आहे. ह्याशिवाय ती दुसऱ्या पुष्कळ धर्माच्या आणि

परोपकाराच्या कृत्यांस यथाशक्ती पैशाने व अंगमेहनतीने मदत करीत असते. कधी कधी दवाखान्यात जाऊन दुखणाईतांचा समाचार घेते.

ज्या कुटुंबामधून मुलेबाळे असतात तेथे आया उत्तम प्रकारे मुलांची जोगवण करतात. जेथे आईबाप व मुले चांगल्या रीतीने वागून आपापल्या कर्तव्यकर्मात तत्पर असतात, असले अमेरिकन् गृह सुखाचे माईरघर असते. संध्याकाळच्या वेळी जेवणखाण आटपले म्हणजे मुलाना घेऊन आईबाप बसण्याच्या खोलीत शेंगडीपाशी तापत बसून, सुखाच्या आणि मौजेच्या गोष्टी सांगतात आणि मधुर शब्दांनी बोलतात. हा त्यांचा समय फार सुखाचा असतो. मुले "प्रिय आई" "प्रिय बाबा" म्हणून हाक मारतात. आईबाप मुलास "माझ्या लाडक्या" किंवा "बाळा", असे मधुर संबोधन करतात. त्यांच्या बोलण्यात अपत्यप्रेम हे सर्वदा व्यक्त होत असते. नवराबायको एकमेकांशी बोलताना "माझ्या प्रिया," किंवा "प्रिये" असे संबोधन केल्यावाचून राहात नाहीत. संभावित घराण्यातून कधी कोणी वार्ड शब्द किंवा शिवी तोंडी आणीत नाही. शपथा वहाणे, शिव्या देणे, किंवा वार्ड उद्धटपणाचे बोलणे हे पाप असून, असभ्यतेचे लक्षण आहे असे समजतात. साधारण कोणाला काही मागावयाचे किंवा काम करावयास सांगावयाचे असले तर, "आपण कृपा करून एवढे कराल काय?" "कृपा करून अमुक अमुक करा," आणि कोणी सांगितलेले काम केल्यावर काही निरोप सांगितल्यावर किंवा पदार्थ आणून दिल्यावर आणि अशाच दुसऱ्या प्रसंगी "मी तुमचे उपकार मानते," असे मोठ्या अदबीने म्हणतात. दोन मनुष्ये बसलेली किंवा उभी असता त्यांच्यामधून किंवा एखाद्याच्या समोरून जात नाहीत, तसे करण्याचा प्रसंग आलाच तर मला "माफी करा" असे म्हणतात. घरात चार मंडळी जेवायला बसली असता तेथून उठून जाणे अवश्यच असल्यास घरधनिणीची किंवा धन्याची परवानगी मागतात. कोणी काही बोलले ते आपल्यास ऐकू आले नाही तर पुनः विचारून घेताना "माफी मागतो, आपण काय म्हटले?" असे म्हणतात. मुलास लहानपणापासून असे शिष्टाचाराचे शिक्षण मिळते, ह्यामुळे त्यांचे मोठे हित होते.

संभावित लोक कुटुंबामध्ये आणि समाजामध्ये बायकापुरुषांचा यथोयोग्य सन्मान ठेवतात. पुरुष बायकांस पुष्कळ रीतीने बहुमान देतात. ते कोणा बाईशी-मग ती कोणीही असो-बोलावयाचे झाले म्हणजे टोपी उतरतात, आणि 'बाईसाहेब' म्हणून संबोधन करतात. घरात किंवा सभेत बायकांना प्रथम

आसने बसावयाला मिळतात. आगगाड्यांतून आणि सार्वजनिक घोडेगाड्यांतून फार भीड असली आणि तेथे कोणी बाया आल्या तर पुरुष जागचे उठून बायकांना सोय करून देतात—(सगळेच पुरुष असे शिष्टसंप्रदायाचे अनुसरण करतात असे नाही.)—तरुण आणि सशक्त बायका वृद्ध किंवा अशक्त मनुष्यास ह्याच रीतीने बहुमान देतात.

समजदार आणि संभावित बायका कोणाशी भांडत नाहीत. वर सांगितलेल्या 'गाव आहे तेथे म्हारवाडा आहेच' ह्या म्हणीप्रमाणे इकडे भांडणे आहेतच; पण ती आमच्या तिकडल्यासारखी ओरडाओरडीची व शिव्यागाळ्यांच्या सुकाळाची नसतात. कोणाला कोणाचा राग आला, म्हणजे त्याशी फारसे दळणवळण ठेवले नाही म्हणजे झाले. साधारण भांडणाच्या वेळी बोलण्याचा सूर बदलला म्हणजे झाले. मी तुमचे उपकार मानतो असे हळूच गोड स्वराने म्हणायच्या बदली बरे, मी तुमचे उपकार मानतो, असे अंमळशा कठोर व रागीट स्वराने म्हणायचे. अशिष्ट व अज्ञलोकांच्या भांडणात अर्वाच्य शब्दांचा भडिमार होतो इतकेच नव्हे; तर ते कधीकधी हातधाईवरही येतात.

कोणी भेटले म्हणजे एकमेकांचा उजवा हात धरून हालवितात, आणि त्यावेळी जो कुशल प्रश्न करावयाचा त्याचे शब्दशः भाषांतर केल्यास 'तुम्ही कसे काय करता?' असे होतो. ह्याचा अर्थ 'तुमची प्रकृती कशी काय आहे?' प्रत्येक वेळी एकमेकांची भेट होतांक्षणी असा प्रश्न करावयाची चाल असल्यावरून, त्यास उपयुक्त उत्तर 'मी बरा आहे, माझी प्रकृती फार उत्तम आहे' हे होय. हे उत्तर म्हणजे सर्वकाळ खरे असते असे नाही, परंतु भाषारूढी अशी काही विलक्षण आहे की, तीत खऱ्याखोटेचाची निवड करण्यास थोडीच सवड असते.

कोणाची भेट झाली म्हणजे काही तरी बोलले पाहिजे म्हणून इकडची माणसे प्रथम सांप्रतच्या दिनचर्येवर टीका करण्यास आरंभ करतात. दिवस चांगला प्रसन्न व आकाश निरन्न असेल, तर 'अहाहा हा दिवस किती चांगला आहे?' म्हणून स्तुती करावयाची. परंतु असले सर्वास संतोषविणारे दिवस फार थोडे. तेव्हा सर्वकाळी सगळ्यांची मर्जी संभाळणे हे दिनचर्येला साधत नाही. कोणाला पाऊस आवडत नाही, कोणाला थंडी सोसवत नाही; कोणाला उकाड्याचा मोठ तिटकारा; कोणाला पाऊस कधी येईल अशी उत्कंठा लागलेली असते, कोणाला तुषारवृष्टी कधी होईल, नद्या थिजतील केव्हा आणि

आम्ही स्केटायला जाऊ कधी, असे झालेले असते. सारांश बिचान्या दिनचर्येला कोणाची मर्जी म्हणून राखवत नाही. बहुतेक प्रसंगी दिनचर्येबद्दल नाके मुरडण्याची जरी या लोकांस संवयच लागून गेली आहे, तरी स्वाभाविक शोभेची गुणग्राहकता ह्यांस उत्तम साधली आहे. सर्वच लोक म्हणजे ह्या गोष्टीचे मार्मिक आणि रसज्ञ आहेत असे नाही, परंतु एखादी चांगली वस्तू पाहून तिची स्तुती करणार नाहीत, अशी मनुष्ये इकडे फार थोडीच आढळतात.

कोणा विदेशी व नवख्या मनुष्याची भेट झाली म्हणजे त्यास पुष्कळ गोष्टी विचारणे हे स्वाभाविक आहे. त्या मोठ्या संभावितपणाने विचारतात. इकडील व दुसऱ्या पाश्चात्य बायका आमच्या इकडे आल्या म्हणजे आम्ही त्यास पुष्कळ विलक्षण तऱ्हेचे प्रश्न करीत असतो, तसेच आम्ही इकडे आलो म्हणजे इकडच्या बायकाही ते करण्यास चुकत नाहीत.

नखरे

न खरे म्हणजे खरे नव्हते ते, असा जर ह्या शब्दाचा मूळचा अर्थ असेल, तर इकडच्या बायकांच्या पोषाखात आणि श्रृंगारात पुष्कळच नखरे असलेले दिसून येतात. इकडच्या स्त्रिया बहुतकरून चांगल्या देखण्या, आणि कित्येक तर जात्या परम सुंदर आहेत. त्यास स्वाभाविक सौंदर्याची केवडी आवड आहे हे त्यांच्या धरादारांची रचना वगैरे पाहिल्यास सहज कळून येते. प्राचीन काळाच्या हेल्सेणी लोकांची स्वभावसौंदर्यप्रीति त्यांचे अनुकरण करणाऱ्या रोमकरांनी घेऊन, ती इंग्रजी आणि इतर यूरोपातील लोकांस शिकविली. ह्या देशाच्या लोकांनी तिचेच सर्वत्र अनुकरण केले आहे; हे ह्यांच्या शहरांच्या, साधारण घरांच्या, मोठाल्या इमारतींच्या आणि देवळांच्या वगैरे रचनेवरून स्पष्ट दिसून येते. तरी बायकांच्या पोषाखात व दुसऱ्या कित्येक गोष्टीत फारसे सौंदर्य नसून त्यात दरवर्षी पुष्कळ फेरबदल होत असतात. फ्रान्स देश राजसत्तेत असता, पॅरिसची महाराणी सर्व यूरोपातील व अमेरिकेतील बायकांस निरनिराळ्या तऱ्हेचे पोषाख आणि श्रृंगार करण्याचा कित्ता घालून देत असे. पॅरिसच्या महाराणीने व तेथील इतर श्रीमंत नखरेबाज बायांनी जे करावे ते सर्वास वंद्य असून, सर्वांनी त्यांचे अनुकरण करावे, अशी चाल होती.

पंचवीस वर्षांपूर्वी माझी मातापितरे सपरिवार कुमठ्याहून नावेत बसून मुंबईस जात असता, त्यांस सदाशिवगडात दोन तीन दिवस थांबून दुसऱ्या

नावेची वाट पाहावी लागली. आम्ही जेथे उतरलो होतो ते ठिकाण तेथे नवीनच झालेल्या लोखंडी रस्त्याजवळ असून, त्याच्या पलीकडच्या बाजूस आगगाडीचा टप्पा होता. आम्ही तेथे उतरलो त्या दिवशी दुपारून तिघी इंग्रजी बायका त्या टप्पात एका बाकावर येऊन बसल्या, त्यांचे लहंगे इतके फुगीर होते की, त्यांपैकी एक बाई उभी राहिली किंवा बसली असल्यास तिच्या लहंग्याने निदान दीड दोन वार व्यासाच्या वर्तुळाएवढी जागा व्यापून टाकली असती. ह्या प्रकारचा विचित्र पोषाख व तो धारण करणाऱ्या ताम्रमुखी बाया, त्यापूर्वी कधीच माझ्या दृष्टीस पडल्या नव्हत्या. त्यांस पाहून मला आधीच भय वाटू लागले होते, इतक्यात एका मनुष्याने काही पदार्थांने भरलेली एक लहानशी टोपली त्या बायांपाशी आणली; तेव्हा त्यांपैकी एक बाई पटकन् उठून ती टोपली घेऊन आपण बसली होती त्या बाकाखाली ठेवून, पुनः बाकावर बसली. हे पाहून मला जे काय भय वाटले, आणि पोटात कसे घस्स झाले, ते आठवल्यास आता मला हसू येते; पण तेव्हा माझ्या मनाची पक्की खात्री झाली की, ह्या बायका कोणी तरी कैकाडिणी, नाही तर राक्षशिणी असाव्यात. ह्या लोकांची पोरे आणि दुसरे पदार्थ चोरून आपल्या फुगीर लहंग्यामध्ये लपवून घेऊन जात असतील, आणि कदाचित् एखादे दिवशी मी आईच्या किंवा बाबांच्या डोळ्यांआड झाले तर त्या मला देखील उचलून आपल्या लहंग्याच्या आतील पिशवीत घालून नेतील, ह्याविषयी मला अगदी संशय राहिला नाही!

अशा प्रकारे लहानपणी मला ज्या फुगीर लहंग्यांचे अतोनात भय वाटत असे, ते पॅरिसच्या महाराणीच्या कल्पनेने सृष्ट झालेले असून, काही वर्षांपर्यंत सर्व युरोपातील लहान, मोठ्या, गरीब, श्रीमंत, विद्वान्, अविद्वान्, बायका ते फार सुरेख आहेत असे समजून नेशीत होत्या. पारिसची सम्राज्ञी गरोवर असता तिने आपल्या आकृतीत फेरफार झालेला लोकांच्या पाहण्यात न यावा, म्हणून फुगीर लहंगे नेसण्यास सुरुवात केली. ते पाहून ही काही तरी नवीन छानदार रीती आहे, म्हणून तिच्या मूळ कारणाचा पुरता शोध न करता सगळ्या नखरेबाज बायकांनी स्वतः तशा प्रकारचे लहंगे नेसण्याची सुरुवात केली इतकेच नव्हे; तर लहान मुलींनासुद्धा तशाच आकृतीचे परकर नेसविले. हे पाहून पारिसची राणी मनातल्या मनात किती हसली असेल! दुसरी एक सुंदरी अमळशी ठेंगणी होती, तिने आपल्या जोड्यांच्या टाचा दोन तीन बोटांइतक्या उंच करवून आपले ठेंगणेपण झाकण्याचा प्रयत्न केला. हे पाहून इतर बायकांनी त्या रीतीचे मूळ कारण न

जाणून आपल्याही जोड्यांच्या टाचा उंच करविल्या. ही उंच टाचांचे जोडे घालण्याची चाल अद्यापिही चालू आहे. सोन्यारुप्याची किंवा इतर प्रकारची भूषणे लेऊन किंवा तऱ्हेवाईक, पोषाक घालून आपले सौंदर्य वाढवू पाहणारी माणसे कधी कधी सुरुपाचे कुरूप करून टाकतात, हा नियम आमच्याच देशाला लागू आहे असे नाही; तर तो सुधारणेच्या शिखरास जाऊन पोहोचलेल्या इंग्लंडास आणि अमेरिकेच्या संयुक्त संस्थानांसही लागू आहे. चीनच्या बायकांचे पाय बांधून ते लहान करण्याचे प्रयत्न करताना चिनी बायकांस किती दुःख भोगावे लागते म्हणून इकडच्या बायकांस त्यांची फारच कीव येते. कोणी म्हणतात ही चिनी लोकांची चाल बायकांच्या दास्याची खूण आहे; कोणाच्या भते चिनी लोकांवर बौद्ध आणि कनफ्यूशी धर्माचा परिणाम कसा वाईट झाला, ह्याचे हे प्रमाण होय. इतर जातीच्या वाईटसाईट चालींवर टीका करताना ह्यांच्या मनात पुष्कळ विलक्षण तर्क येतात. परंतु इसापाच्या नीतिकथांत सांगितलेल्या पडशीवाल्या मनुष्याप्रमाणे ह्यास आपल्या पडशीच्या पुढच्या पिशवीतील पदार्थ सगळे उत्तम प्रकारे दिसतात, पाठीकडच्या पिशवीत असलेले पदार्थ न दिसणे हे स्वाभाविकच आहे. इकडच्या बायकांना बारीक कंबर हे मोठे सौंदर्याचे लक्षण आहे असे वाटून, त्या "कोर्सेट्" नावाच्या देवमाशाची हाडे आणि पोलाद यांच्या चापट कांबी घालून केलेल्या बिनबाह्यांच्या बंड्यांसारख्या मध्ये बारीक व वरच्या आणि खालच्या बाजूस बऱ्याच पोकळ, अशा कंचुक्या घालून आपली कंबर बारीक करतात. मध्यम उंचीच्या साधारण छष्टपुष्ट बायकांच्या कंबरेचा मोज स्वभावतः एकुणचाळीस किंवा चाळीस बोटे असावा; तो इकडच्या बायका कंबर आवळून तिसांपासून चोवीस बोटांवर आणतात. मुलगी बाराएक वर्षांची झाली म्हणजे तिला कोर्सेट् घालण्याची संवय लावण्यात येते. ह्या चालीमुळे पुष्कळ बायकांना मोकळेपणे श्वासोच्छ्वास करायला सापडत नसल्याने त्यांचे फुफ्फुस बिघडतात; पोटावर "कोर्सेट्"चा दाब बसल्यामुळे प्लीहा व अत्राशय ओटीपोटात पडून गर्भाशयावर त्याचा मनस्वी दाब पडतो. ह्यामुळे त्यास व्हावे तसे अन्नपचन होत नाही, लांब श्वास घेता येत नाही, प्लीहाविकार आणि फुफ्फुस विकार होतात; बाळंतपणी बेतापेक्षा अतिशय अधिक यातना भोगाव्या लागतात; आणि दुसरे किती कष्ट व अडचणी सोसाव्या लागतात हे ईश्वरच जाणे! ह्याशिवाय आकृतीला आणि पोषाखाला सुरेखपण आणण्याची दुसरी एक चीज आहे, तिला "बस्ल्" म्हणतात. हे "बस्ल्" जाड तारा विणून केलेले असते. ह्याच्या दोन

चार आकृती असतात. हे लहंग्याच्या आतून पाठीकडे कंबरेला बांधून लटकवून त्यावर लहंगा नेसल्यास, तो पाठीकडे कंबरेखाली फुगीर दिसतो. ह्या "बस्ला"त काय सुरेखपणा आहे, हे सठ्ठाईवाचून दुसऱ्या कोणास ठाऊक नाही. ह्याची सृष्टी तरी षष्ठीदेवीनेच केलेली असावी असे दिसते; कारण सृष्टिदेवतेला जन्मताच युरोपियन् व अमेरिकन् बायकांच्या पाठीस एक स्वाभाविक "बस्ल" लावण्याची कल्पना सुचली नाही. बस्लाभोवती लहंग्याच्या आतून दोनतीन जाडे परकर नेसतात त्यांचा व लहंग्याचा व बस्लाचा मिळून सहासात शेरांचा भार पोटावर पडतो ह्याचा परिणाम बरा होत नाही, हे सांगायला नकोच. ह्या थंड देशात पापाला जोड्याचे रक्षण असणे हे ठीकच आहे; परंतु हौशी बायकांना आपले पाय लहान असावे असे वाटून त्या फारच आवळ जोडे घालतात. त्यामुळे पायांची आकृती बिघडून बोटांवर थोरलाले घट्टे पडतात; आणि जोड्यांच्या टाचा उंच असल्यामुळे चालताना शरीराचा भार सर्व पायावर सारखा न पडून, तो पायाच्या पुढच्या भागावर जास्ती पडतो; त्यामुळे आंगठ्याच्या व दुसऱ्या बोटांच्या नखांना इजा होते. लहान गावापेक्षा शहरांतून असल्या नखऱ्यांची आवड अधिक असते. श्रीमंतांची छानछुकीची तऱ्हा पाहून गरीब बायका त्यांचे अनुकरण करतात. गरीब आणि श्रीमंत बायका पोशाखाचे पदार्थ विकत घेण्यात अतोनात पैसा खर्च करतात. हातात घालायचे कातड्याचे हातमोजे इतके घट्ट केलेले असतात की, ते हातात चढविण्यास बराच वेळ लागून, ते हातात असत तोपर्यंत बायकांचे हात वाटोळ्या वळकट्यांसारखे दिसतात. त्या कोठे जेवायला, फिरायला किंवा कोणास भेटायला बाहेर जाऊ लागल्या, म्हणजे उन्हाळ्यात अतिशय जकडत असते तेव्हा देखील अंग घामाघूम होत असले तरी हातमोजे हे त्यांच्या हातात असलेच पाहिजेत.

अलीकडे इकडे एक "ट्रेस रिफॉर्म" म्हणजे पोशाख सुधारणा सुरू झाली आहे. पुष्कळ जाणत्या आणि शरीरशास्त्रज्ञ बायका आपल्या पोशाखांच्या धाटणीची सुधारणा करित आहेत. हा सुधारलेल्या तऱ्हेचा पोशाख शास्त्रीयरित्या तयार केलेला असून, शरीरास सुखदायक व स्वास्थ्यकारक असा आहे इतकेच नव्हे; तर तो अंगावर घालून पाहिजे ते काम करता येते; तो घातल्याने म्हणजे अमुक एक काम करता येणार नाही, असा अडथळा त्याकडून येत नाही. ह्या पोशाखसुधारक बाया स्वदेशात आणि परदेशात स्त्रियांनी वाईट नखरेदार पोशाख घालून शरीराची स्वाभाविक आकृती आणि प्रकृती बिघडवून घेऊ नये, म्हणून

मनापासून प्रयत्न करित आहेत. जपानच्या उन्नतिशील रहिवाशांनी युरोपियनांच्या सद्गुणांबरोबर दुर्गुणांचेही अनुकरण करण्याचा झपाटा चालविला आहे. तिकडच्या बायकांनी आपला ओबडधोबड पोशाख टाकून युरोपियन बायकांसारखे कपडे घालण्याचे आरंभिले आहे. फ्रान्सेस् बार्ड विलर्ड ह्यांचा निरोप घ्यायला मी त्यांच्या घरी गेले, तेव्हा त्यांनी मला सांगितले की, "तुम्ही जेथे जाल तेथे, विशेषेकरून जपानात, बायांना नखरेदान नादान पोशाख घालून प्रकृती बिघडवून घेऊ नका, असा आग्रह करा. हे तुम्हास माझे शेवटचे सांगणे आहे. आम्ही लोकसमाजास उपयोगी पडावे असा आमचा उद्देश असल्यास आम्ही सर्वांनी आपल्या पोशाखात सुधारणा केली पाहिजे." थंडी किंवा कडक ऊन ह्यांपासून डोक्याचा बचाव करून घेणे हा जो टोप्यांचा उपयोग तो इकडच्या बहुतेक बायका विसरून गेल्या आहेत. टोप्या हे आता एका प्रकारचे शिरोभूषणच बनून गेले आहे. रंगीत रेशमी कापड, रेशमी व मखमलीच्या नाड्या, कापडाची कृत्रिम फुले वगैरेंनी टोप्या शृंगारतात. ह्या शिवाय सुरेख पाखरांचे पंख किंवा मारलेली सगळीच पाखरे त्यांच्या शरीरात पेंढा भरून, ती टोप्यांवर लावण्याची चाल आहे. थोड्या वर्षांपूर्वी पारिस शहरातील एक बदनामी बायको लोकांचे लक्ष आपल्याकडे वळवून घेण्याकरता एक सबंध पाखरू टोपीवर लावून नाटकगृहात गेली, हे पाहून ही एक नवीच ट्रूम निघाली आहे, असे समजून संभावित बायकांनी देखील त्याच्या कारणाचा शोध न करता आपल्या टोप्यांवर सुरेख पाखरे लावण्याची चाल पाडली. ह्या दुष्ट चालीच्या पायी लक्षावधी कोट्यावधी सुंदर पाखरांचे प्राण बळी पडून दुष्ट पारधी त्या व्यापाराने आपली पोटे भरतात; आणि शिष्ट बायका आपण काय करित आहो ह्याचा विचार न करता ह्या व्यापाराला उत्तेजन देतात. ह्यामुळे बिचान्या पाखरांचा जीव जातो इतकेच नव्हे; तर त्यास अतिशय यातना भोगाव्या लागतात. त्यांच्या सुरेख परांचे रंग फिके पडू नयेत, म्हणून ती अर्धी मुर्घी जिवंत असतानाच त्यांच्या अंगची कातडी सोलून काढावी लागतात. ह्या क्रूरपणाचे व बिचान्या पाखरांच्या यातनेचे वर्णन कोणाच्याने करवेल? दोन वर्षांपूर्वी लंडनच्या एका दुकानातून तीन महिन्यांत ४०४४६४ पश्चिम हिंदी बेटातल्या व ब्राझीलच्या पाखरांची कातडी आणि ३५६३८९ आमच्या हिंदुस्थानी सुंदर पक्ष्यांची प्रेते विकली गेली. अशा प्रकारची दुकाने युरोपात आणि अमेरिकेत हजारो असून, त्यात दरवर्षी किती असंख्य कोटी पक्ष्यांच्या शवांचा व्यापार होतो ह्याचा अदमास कोणाच्याने करवेल! ह्या

शिवाय किती असंख्य पाखरांच्या पिल्लांचा निरर्थक नाश झाला असेल तो निराळाच. आईबाप खुराक आणण्यास गेली तोच कोणी दुष्टाने त्यांचे प्राण घेतले; इकडे घरकुल्यांत दोनचार पिल्ले भुकेमुळे चोची वासून चिव चिव करून करुण स्वरांने आईला हाकां मारीत आहेत, पण त्यास उत्तर देण्यास आई जिवंत नाही; त्यास पुरते पंख फुटले नसल्यामुळे स्वतः बाहेर जाऊन खुराक शोधून घाता येत नाही. ती ओरडत ओरडत एक दोन दिवसांनी भुकेने मरून जातात! अरेरे! त्यांची ती स्थिती आठवून ज्याच्या डोळ्याला पाणी येणार नाही असा पाषाण जगात असेल तर तो मनुष्यजातीचा कलंक आहे, असे म्हटल्यावाचून राहवत नाही! पाखरे लावलेल्या टोप्या घालणाऱ्या बहुतेक बायकांना त्या चालीपासून जगाची केवडी हानी होते व पाखरांना किती दुःख भोगावे लागते हे ठळक असते, तर त्यांनी खचितच ती चाल सोडून दिली असती. अलीकडे पाश्चात्य राष्ट्रांमधून "ओडुबोन्" नावाच्या मंडळ्या स्थापन झाल्या आहेत. पाखरांचे संरक्षण करणे हा ह्या मंडळ्यांचा उद्देश आहे; त्यांच्या उद्योगास आशानुरूप यश येवो अशी आमची ईश्वरापाशी प्रार्थना आहे.

गालांना आणि नखांना गुलाबी रंग चोळून, पांढरी पूड लावून शोभा आणणे, हेही नख्यांचे एक अंग आहे. म्हातारपणी किंवा तरुणपणीही काही विकारामुळे डोक्याचे केस गेल्यास खोट्या केसांचा टोप आणि बुचढा घालून मस्तकास शोभा आणणे, हे तर सर्वत्र रीतिसिद्ध आहे. केस कुरळे दिसावे म्हणून रात्री निजण्याच्या पूर्वी शिंगाच्या काड्या, किंवा कागदाच्या वळ्या घेऊन त्याभोवती केस गुंडाळून पाणी लावून, चिमटे तापवून त्यांनी केसांच्या गुंडाळ्या दाबून, केस कुरळे करतात. कोणी कोणी तेल आणि मद्यार्क लावून कपाळावर उलट्या तुर्की कमानीसारख्या केसांच्या पट्ट्या बसवितात.

मध्यवयात दात पडू लागले म्हणजे त्यांच्या जागी खोटे दात बांधायची चाल आपल्या देशात सुद्धा कोठे कोठे चालू आहे. इकडे कृत्रिम दात तोंडात घालणे म्हणजे "वासांसि जीर्णानि यथा विहाय नवानि गृह्णाति नरोपराणि !" ह्यासारखे आहे. इकडच्या कुशल कारागिरांनी कृत्रिम दातांस हुबेहुब खऱ्या दातांइतकेच उत्तम बनवून टाकले आहे. कोणी सुंदर तरुणीचे दात वाकडे तिकडे असल्यास ती दंतवैद्याकडे जाऊन आपले दात उपटून टाकून, त्यांच्या जागी सुरेख कृत्रिम दात घालून मुखाला शोभा आणते. "तुमचे दात खरे आहेत काहो?" असा प्रश्न मला काही थोड्याथोडक्यांनी विचारला नाही.

फिलाडेल्फियाच्या एका वृद्ध बाईला तर माझे तोंड उघडून त्यातील टाळू आणि इतर भागांची परीक्षा करून पाहाण्यापूर्वी माझे दात 'खरे' आहेत ह्या गोष्टीची खात्री येईना. हे लोक अतिशय मास खातात म्हणून की काय कोण जाणे, ह्यांचे दात जात्या बळकट नसून ते लवकरच पडतात. कृत्रिम दातांचा ह्यास फार उपयोग आहे; ते केवळ तोंडाला शोभा आणतात इतकेच नव्हे तर, धट्ट आणि चिवट पदार्थ चावून खाण्यात त्यांचा फार उपयोग आहे.

बायकांप्रमाणेच पुरुषांमध्येही काही नखरे असलेले पाहाण्यात येतात. पण, पुरुष वरकांती अगदी साधे साळेभोळे दिसण्याचा प्रयत्न करीत असतात. नखरे करणारे पुरुष बहुतकरून अगदी तरुण किंवा श्रीमंतांचे मुलगे हे होत. गरीब मुलगेदेखील श्रीमंत व उघळे लोकांचे नखरे व पोशाखाची तन्हा पाहून, मोठ्या डौलाने त्यांचे अनुकरण करतात. दररोज तीनचारदा पोशाख बदलायाचा, निरनिराळ्या तन्हेचे पोशाख करायचे, टोपी डोकिस घालायची ती अंमळशी वाकडी असायाची, मिशांवरून हात फिरवीत असायाचे; हातात बारीकशी छडी, ऐटबाजीचे चालणे, ऐटीने बोलणे, इत्यादी कित्येक प्रकार पुरुषांच्या नखऱ्यात मोडतात. पुरुषांचा पोशाख युरोपियन तन्हेचा एकरंगी (बहुतकरून काळ्या किंवा शुन्या रंगाचा, व त्याच रंगाची टोपी) आणि साधा असतो. तो नेसून काम करण्यास अडचण मुळीच पडत नाही. तो उद्योगी व अष्टौप्रहर सगळ्या प्रकारचे काम करणाऱ्या मनुष्यास फार सोईस्कर असतो. धर्माचार्यांचा पोशाख साधारण लोकांच्या पोशाखाहून थोडासा निराळ्या तन्हेचा असतो; म्हणजे त्यांचे अंगरखे गुडघ्यांपर्यंत पोहोचतील इतके लांब असतात. मेजदानीला वगैरे जाण्याच्या वेळी घालायचे पोशाख उंची कापडाचे असून, काही पाहण्यास सुरेख व काही वाईट तन्हेचे असतात.

युनाइटेड स्टेट्सच्या पुरुषमंडळीत साधारणतः दोन व्यसनांचा अतिशय प्रसार झालेला आहे; त्यांपैकी एक दारू पिणे, व दुसरे चिरूट ओढणे. ज्या ऑग्लोसॅक्सन जातीपासून अमेरिकन लोकांपैकी बहुतेकांची उत्पत्ती झाली आहे त्यांचे पूर्वज फार प्राचीनकाळापासून 'बीर' नावाची दारू पीत असत. पुढे नवी नवी बहुतप्रकारची मद्ये निर्माण होऊ लागली, त्याबरोबर त्यांचे मद्यपानाचे व्यसनही अधिक वाढू लागले. हे युनाइटेड स्टेट्सचे राष्ट्र स्वतंत्र झाल्यापासून आजपर्यंत एथे येऊन वसाहत करण्याकरिता म्हणून युरोपातील बहुतेक सगळ्या जातींचे लोक एकसारखे या स्वतंत्र राष्ट्राकडे येत आहेत. दरवर्षास लक्षावधी

मनुष्ये वसाहती करण्यास युनाइटेड स्टेट्स्मध्ये येत आहेत. ह्यामध्ये, जर्मन, इटालियन आणि आयरिश ह्यांची संख्या फार असते. हे लोक मद्यपानाच्या संबधाने फार प्रसिद्धीस आले आहेत. युनाइटेड स्टेट्स्मध्ये त्यांचा भरणे फार झाल्यामुळे, त्यांचे पाहून मूळच्या अमेरिकन लोकांच्या अंगचे मद्यपानाचे दुर्व्यसन फारच वाढले. त्याचप्रमाणे तमाबू पिण्याचेही व्यसन अतिशय वाढले आहे. ह्या दोन व्यसनांचे प्राबल्य केवढे आहे हे खाली दिलेल्या युनाइटेड स्टेट्स्च्या राष्ट्रीय वार्षिक खर्चाच्या आकारावरून सहज समजून येईल. हे लोक दरवर्षास खाली लिहिल्याप्रमाणे खर्च करतातः--

	रु. कोटी लक्ष.		रु. कोटी लक्ष
धर्मप्रसारार्थ	१ ६५	जोडे मोजे वगैरे घेण्यात	५९ १०
धर्माचार्यांच्या पगाराकरिता	३ ६०	लॉखंड वगैरे घातू घेण्यात	७८ ८०
विद्याप्रसारार्थ	२८ ८०	मांस खाण्यात	९० ९०
चहाकॉफी पिण्याकरिता	४३ ५०	भाकरी खाण्यात	१६१ ५०
साखरगूळ खाण्याकरिता	४६ ५०	तमाबू खाण्यात	१४७
		मद्य पिण्यात	२७०

मद्यपानापासून लोकांच्या आरोग्याची आणि राष्ट्राची केवढी हानी होत आहे हे पाहून लक्षावघी अमेरिकन स्त्रिया आणि पुरुष मद्यपानाचा निषेध करीत आहेत. हल्ली अमेरिकन लोकांमध्ये नानाप्रकारच्या अनीतीचा जो प्रसार झालेला आहे तो बहुतेक वर सांगितलेल्या दोन व्यसनांपासून उद्भवलेला आहे, असे म्हटल्यास चिंता नाही.

जातिभेद आणि जातिभत्सर

‘पळस कोठे गेला तरी त्याला तीनच पाने’ असावयाची. मनुष्यप्राणी पाहिजे तेथे आणि पाहिजे त्या स्थितीत असो, त्याच्या अंगच्या गुणदोषांत फारसा फेरफार झालेला दिसून येत नाही. अमेरिकेतील संयुक्त संस्थाने ही येथील संपत्ती, विद्या, सुधारणा यांविषयी प्रसिद्ध आहेत, हे योग्यच आहे; परंतु जातिभेद आणि जातिभत्सर हे जे सर्व सुधारणेचे व सौजन्याचे हाडवैरी ते ह्या देशात अगदी

नाहीत असे नाही.

ह्या लोकांचे पूर्वज जेव्हा इंग्लंडांतून इकडे निघून आले, तेव्हा त्यांनी सगळ्या जुन्यापुराण्या इंग्रजी चाली आपल्याबरोबर आणल्या. ह्यांचा देश स्वतंत्र झाल्यावर 'सर्व ईश्वरसृष्ट मनुष्ये समान आहेत,' ह्या त्यांच्या स्वातंत्र्यनीतिसूत्रास अनुसरून त्यांना प्राचीन इंग्रजी जातिभेदाच्या चालीत पुष्कळ फेरफार करावे लागले. तथापि इ. स. १८६१ पर्यंत सदरील नीतिसूत्र सर्वांस लागू नव्हते. हबशी जातीच्या मनुष्यास गुरांप्रमाणे विकत घेण्यादेण्याचा जो त्यांचा संप्रदाय होता; त्यामुळे निग्रो जात गोऱ्या जातीच्या मनुष्यांपेक्षा जन्मतः नीच आहे, असा ह्यांचा समज होऊन गेला. निग्रो दास्यांत असता, त्यांच्याबरोबर एका पंक्तीस बसून जेवणखाण करणे, त्यांच्याशी लग्नसंबंध करणे वगैरे फार निषिद्ध मानले जात होते, ते अद्यापिही तसेच आहे. निग्रो दास्यमुक्त झाला खरा परंतु त्याच्या जातीविषयी गोऱ्यांच्या मनात जो तिरस्कार उत्पन्न झाला होता, तो अद्यापि तसाच आहे. मी आजवर शेकडो ठिकाणी जेवायला वगैरे गेले, परंतु निग्रो गोऱ्यांच्या पंक्तीला बसून जेवत असलेला कोठे माझ्या पाहण्यात आला नाही. इतकेच नव्हे; तर देवाच्या परमपवित्र मंदिरात उपासनेच्या वेळीही निग्रो गोऱ्यांच्या शेजारी बसलेला फारच विरळा पाहण्यात आला. निग्रो जातीची भजनमंदिरे निराळीच असतात; आणि त्यांचे उपदेशकही बहुतकरून तज्जातीय असून ते गोऱ्यांच्या समाजात असलेले फारसे कोठे दृष्टीस पडत नाहीत.

निग्रो जातीच्या मनुष्यांना दास्यमुक्त होऊन अजून पुरी पंचवीस वर्षे झाली नाहीत, इतक्यातच त्यांनी आपल्या उद्योगाच्या बळाने आपल्या जातीची उन्नती करून घेतली आहे, ती पाहिली म्हणजे त्यांच्या दीर्घप्रयत्नांची व स्वावलंबनाची शाबास आहे, असे म्हटल्यावाचून राहवत नाही. पंचवीस वर्षांखालील निग्रो जातीच्या मनुष्याला लिहिण्यावाचण्याची मनाई होती. ते जन्मले तसेच गुरांप्रमाणे वाढायाचे आणि गुरांप्रमाणेच विकत घेईल त्या माणसाची जिवापाड सेवाचाकरी करून शेवटी गुरांप्रमाणेच मरायाचे. कायद्याच्या दृष्टीने ते मनुष्य नव्हते. मनुष्याचे कोणतेही हक्क त्याला नव्हते. मनुष्यसमाजामध्ये सामाजिकबंधनाला दृढत्व आणणारा सर्वांत पवित्र जो विवाह, तो देखील कायदेशीर रीतीने करण्याचा हक्क त्याला नव्हता. पण धन्य असो विल्यम् लाईड ग्यारिसन, इलिजाबेथ हेरीक, लुकेशिया माट, वॅडेल फिलिप्स, ह्यांसारख्या कित्येक सज्जनांची ! त्यांनी नानाप्रकारचे कष्ट, विपत्ती आणि विरुद्ध लोकमत यांपासून उद्भवणारी यातना

भोगून युनाइटेड स्टेट्सचे लोकमत निग्रोजातीस दास्यमुक्त करण्यास अनुकूल करून, सर्व मनुष्यजातीवर जो उपकार केला आहे, तो कधी फेडवणार नाही. इ.स. १८६५त दास्यमुक्त अमेरिकन यादवी संपल्यापासून आजपर्यंत सज्जनांच्या मदतीने आणि स्वपराक्रमाने अमेरिकन निग्रो पशुत्वांतून निघून मनुष्यत्वाप्रत प्राप्त झाला आहे. त्याच्या जातीतील मनुष्ये आता कोणी शिक्षक, कोणी उपदेशक, कोणी वकील, कोणी वैद्य, कोणी व्यापारी, आणि कोणी युनाइटेड स्टेट्सच्या राष्ट्रीयसभेत कारभारी देखील झाले आहेत. आता युनाइटेड स्टेट्सच्या गोऱ्या जानपदाला जे जे हक्क आहेत त्यापैकी एक देखील हक्क काळ्याला नाही असे नाही, आणि ह्यापुढे काही काळाने आता जसा काळ्या गोऱ्या माणसांचा पंक्तिभेद होत आहे, तसा तो होणार नाही अशी सुचिन्हे दिसून येत आहेत.

साधारण अमेरिकन लोक अमेरिकेचे मूळचे रहिवासी तांबडे इन्डियन ह्यांचा देखील फार द्वेष करीतात. युनाइटेड स्टेट्सच्या सरकाराने निरनिराळ्या इन्डियन जातीशी तह करून ठेविलेल्या जमिनी तहातील प्रतिज्ञा मोडून त्यांच्यापासून हिसकावून घेतल्या, आणि उलट आपण साव बनून इन्डियन लोकांनाच चोर बनविले. आता काही सज्जन अमेरिकन ह्या आपल्या तांबड्या देशबंधूंच्या उन्नतीकरिता परिश्रम करून झटत आहेत. लोकलज्जेस्तव युनाइटेड स्टेट्सच्या सरकारने आपल्या खजिन्यात जमा असलेल्या इन्डियन लोकांच्या पैशाने इन्डियन मुलांकरिता दोनचार उद्योगशाळा स्थापिल्या आहेत. त्यामध्ये वर्जिनिया संस्थानांतील 'ह्याम्टन् इन्स्टिट्यूट', पेन्सिल्वेनियातील 'कार्लायल् इन्डियन् स्कूल' आणि फिलाडेल्फियातील 'लिनकन् इन्स्टिट्यूट' ह्या उद्योगशाळा फार चांगल्या चाललेल्या आहेत. इन्डियन लोकांस अमेरिकन जानपदाचे कोणतेच हक्क नाहीत, इतकेच नव्हे; तर त्यांस युनाइटेड स्टेट्सच्या साधारण न्यायगृहात कोणावर फिर्याद करण्याचा देखील हक्क नाही. निरनिराळ्या जातीच्या इन्डियन् लोकांनी अमुक अमुक ठिकाणी राहावे म्हणून युनाइटेड स्टेट्सच्या सरकाराने काही जागा नेमून दिल्या आहेत, त्यास "इन्डियन् रेझर्वेशन" म्हणतात. त्याच्या हद्दीच्या बाहेर कोणी इन्डियन आला की, तो एक तर अमेरिकन शिकारी मनुष्याच्या बंदुकीच्या तोंडी प्राणास मुक्तो, नाहीतर हुकुमावाचून आपल्या रेझर्वेशनच्या बाहेर आला म्हणून न्यायाधीशाच्या तावडीत सापडून शिक्षा भोगतो. ह्या रेझर्वेशनातून युनाइटेड स्टेट्सच्या सरकारकडून इन्डियन् लोकांवर देखरेख करण्याकरिता आलेला एकेक गुमास्ता राहात असतो;

त्याला 'इंडियन् एजन्ट' म्हणतात. हा 'एजन्ट' म्हणजे इन्डियन लोकांवर एकच्छत्र राज्य करणारा, सर्वसत्ताधारी मनुष्य असतो. युनाइटेड स्टेट्स्चे सरकार त्या रेझर्वेशनवरच्या इन्डियन लोकांस खाण्यापिण्याला लागणारे पदार्थ पुरविण्याचे काम त्याच्यावर सोपून देते. हा मनुष्य करील ती पूर्वदिशा, आणि म्हणेल ते वेदवाक्य. इन्डियन् एजन्टांमध्ये प्रामाणिक असे फारच थोडे असतात. त्यांच्या हातून बिचारे इंडियनांचे फार हाल होतात. इन्डियन लोक त्यांच्या अज्ञानामुळे किंवा अंगस्वभावामुळे म्हणा, फार सहनशील आहेत. ते सहसा आपली कांगाळी सरकारच्या कानापर्यंत जाऊ देत नाहीत; आणि ती गेली तरी सरकारांत त्याची दाद लागण्याचा संभव फार थोडा असतो. दयाळू लोकांच्या सांगण्यावरून साधारण लोकमत कधी कधी इन्डियनांस अनुकूल असे झाले, म्हणजे लोकलज्जेस्तव सरकार त्यांची खरी स्थिती जाणण्याकरिता 'कमिशन' नेमात असते. ह्या कमिशननांमध्ये चांगले निष्पक्षपाती स्त्रीपुरुष असतात. त्यांनी आजपर्यंत इंडियन लोकांवर केवढा जुलूम होत आहे तो अमेरिकन जानपदांच्या लक्षात आणण्यास पुष्कळ परिश्रम केले आहेत, व ते काही अंशी सफळही झाले आहेत. कित्येक दयाळू स्त्रीपुरुषांनी मिळून इन्डियन लोकांच्या हितार्थ एक सभा स्थापन केली आहे, तिच्या शाखा युनाइटेड स्टेट्स्मध्ये पुष्कळ ठिकाणी आहेत. इन्डियन लोकांचे खरे हित करणाऱ्या लोकांमध्ये हेलेन् हंट नावाची बाई श्रेष्ठ होती, असे म्हटले पाहिजे. तिने ऐतिहासिक प्रमाणांवरून आणि प्रत्यक्ष अनुभवावरून, इन्डियन लोकांची खरी स्थिती कशी आहे, हे अमेरिकन जानपदांस सांगण्यापूर्वी तिजविषयी कोणाला पक्की माहिती नव्हती. हेलेन् हंट ह्या बाईला युनाइटेड स्टेट्स्च्या सरकारने इन्डियन् कमिशनवर नेमिले होते. तिने पाच सहा वर्षांपर्यंत घोर अरण्यात त्या रानटी मनुष्यांच्या सहवासात राहून, त्यांच्या खऱ्या स्थितीचे वर्णन करून 'ए सेंचुरी ऑफ डिस्ऑनर्स' नावाचे पुस्तक लिहिले. ते वाचून युनाइटेड स्टेट्स्च्या लोकांचे डोळे उघडले. हिने कादंबरीरूपाने इंडियन लोकांच्या वाईट स्थितीचे वर्णन करून 'रमोना' नावाचे एक पुस्तक लिहिले. तिने इन्डियन लोकांच्या हिताकरिता जे पुष्कळ श्रम घेतले, ते आता काही अंशी सफळ होत चालले आहेत. आलिस् फ्लेचर नावाची तिच्याच तोडीची आणखी एक बाई 'विनेबेगो' आणि 'ओमहा' नावाच्या दोन इंडियन जातीच्या हिताकरिता अत्रांत श्रम करीत आहे. तिच्या आणि तिच्या मित्रांच्या उद्योगास यश येऊन, ह्या दोन जातीस युनाइटेड स्टेट्स्च्या सरकारने त्यांच्या

‘रिसेर्वेशन’ वरची जमीन लागवडीस आणण्याचा हक्क दिला आहे. ते लोक आता चांगली शेतकी करू लागले असून दुसरेही धंदे शिकू लागले आहेत. आणखी काही वर्षांनी त्यांना लिहिणे वाचणे व साधारण धंदे येऊ लागून मनुष्यसमाजामध्ये ज्या गोष्टी व नियम अवश्य असले पाहिजेत, ते समजू लागले म्हणजे त्यास युनाइटेड स्टेट्स्च्या जानपदांचे सगळे हक्क मिळावे असा ठराव झालेला आहे. ‘इंडियन टेरिटोरी’ नावाच्या उपसंस्थानात ‘चेरोकी इंडियन्’ नावाची एक जात आहे. तीतील मनुष्यांनी आपल्या बुद्धीच्या व उद्योगाच्या बळाने आपली जी उन्नती करून घेतली आहे, ती पाहून आश्चर्य वाटते. त्यांनी आपल्या ‘रिसेर्वेशन’ मध्ये युनाइटेड स्टेट्स्च्या राज्यशासनपद्धतीच्या धर्तीवर एक शासनपद्धती स्थापून आपले लहानसे संस्थान युनाइटेड स्टेट्स्च्या अमेरिकन संस्थानाच्या बरोबरीचे केले आहे. ह्या इंडियन जातीतल्याच एका मनुष्याने आपली भाषा लिहिण्याकरिता मूळाक्षरे कल्पून भाषालेखनाची पद्धती सुरू केली होती. ह्या उन्नतशील ‘चेरोकी’ इंडियनलोकांनी आपल्या जातीतील दास विकत घेण्यादेण्याची चाल अजिबात बंद करून टाकली आहे. त्यांनी सगळ्या रानटी चाली सोडून दिल्या आहेत; व आपल्या लोकांमध्ये विद्याप्रसार करण्याकडे विशेष लक्ष लाविले आहे ह्या चेरोकी लोकांप्रमाणेच इतर जातीच्या इंडियन लोकांनी आपली उन्नती करून घेण्याचा उद्योग केल्यास त्यांची स्थिती लवकरच सुधारेल.

जपानी लोक आपल्या देशात येऊन राहिले आणि युनाइटेड स्टेट्स्चे जानपद बनले तरी काही चिंता नाही असे अमेरिकन लोकांस वाटते; तथापि चिन्त्यांचा हवांना मोठा तिटकारा आहे. चिनी लोक आपल्या देशात आले म्हणजे जपान्यांसारखे स्वदेशी पोशाख टाकून अमेरिकन तऱ्हेचा पोशाख करीत नाहीत; ते आपली शेंडी कापीत नाहीत, आपले लाकडी तळव्याचे जोडे टाकून अमेरिकन कातड्याचे जोडे घालीत नाहीत, अशाच काही क्षुद्र कारणांवरून अमेरिकन लोक चिन्त्यांचा द्वेष करीतात; हे ह्या सभ्य म्हणविणाऱ्या स्वातंत्र्यप्रिय जातीस मोठे लांछन आहे. चिनी लोक जात्या मोठे उद्योगी असून ते दूरदूर परदेशी जाऊन कामधंदे करीत असतात. ते मोठे मित्त्याचारी व मित्त्यप्यी असतात. त्यांना युरोपियनांसारखे अद्वातद्वा खर्च करण्याचे वळण नसून ते एकपट कामास चौपट मजुरी घेत नाहीत. हलक्या मनाच्या पाश्चात्य लोकांना ह्या कारणामुळे त्यांचा मत्सर वाटतो. ते म्हणतात हे चिनी धंद्याचे मोल फार हलके करतात. हे फार

हलक्या स्वभावाचे, मळीण, ह्यांची नीती फार वाईट, हे इकडे येऊन आमची नीती बिघडवितात, इ. इ. चिनी लोकांत काही सदगुण नाहीत, ते केवळ दोषांचे ठेवेच असून त्यांचा स्पर्श किंवा सहवास झाल्याने आपली नीती बिघडेल, असे पुष्कळ पाश्चात लोकास वाटत असते. ह्यामुळे त्यांपैकी कित्येक दुष्ट स्वभावाचे जन चिनी मनुष्यांचा मनापासून द्वेष करतात. ते आपल्याकडून होईल तसे करून चिन्यांस गांजतात, कोणी त्यांची घरे लुटतात, कोणी त्यांची कत्तल करतात, कोणी त्यांविषयी देशी लोकांच्या मनात वाईट समज भरवून देण्याच्या उद्योगात असतात. दोन वर्षांपूर्वी काही अदूरदर्शी लोकांनी उत्तर संस्थानात राहत असलेल्या चिन्यांची फारच दुरवस्था करून, कित्येकास तर जिवे मारले. तरी इकडे समजदार लोक नाहीत असे नाही. ते दुर्बल निरुपद्रवी चिन्यांचा कैवार घेऊन आपल्याकडून होईल तितके त्यांचे हित करतात. कित्येक शोधक अनुभवी ग्रंथकारांनी पुस्तके व निबंध लिहून, चिनी लोक अगदीच वाईट नसून त्यांच्या अंगी काही गुणही आहेत, असे सिद्ध करून दाखविले आहे. कोणी चिन्यांच्या हिताकरिता मंडळ्या स्थापन केल्या आहेत.

आयरिश, जर्मन, स्कॅडिनेवियन, इटालियन, रशियन, इत्यादि जातीचे लोक आपल्या देशाच्या राज्यसत्तेला, जुलुमाला किंवा दरिद्राला त्रासून इकडे येतात, त्यांचाही बहुतांस मोठा द्वेष वाटतो; परंतु ते चिनी लोकांसारखे अगदीच टाकाऊ आहेत असे समजले जात नाहीत, कारण त्यांच्या कातडीचा रंग आणि मुखाकृती ह्या इंग्रजी ताम्रमुख्याच्या रंगाशी व आकृतीशी बहुतेक जुळतात. एकमेकांवर दोषारोप करण्याची सवयही ह्यास आहे. राज्यात काही दंगा झाला म्हणजे कोणी म्हणतो ह्याचे मूळ कारण हे आयरिश लोक होत. राज्यात मद्यादिक मादक पदार्थांचा मोठा कहर झालेला पाहून कोणी म्हणतात, अहो हे जर्मन जातीचे लोक ह्याचे कारण; ते की नाही जात्या अतिशय पानासक्त आहेत! अनीतीचा प्रसार झाला म्हणजे बिचाऱ्या चिन्यांच्या डोक्यावर सगळ्या दोषांचे खापर फुटायचे. वाईट स्वभावाचे अधिकारी निवडले गेल्यास, निग्रो जातीच्या लोकांनी लाच घेऊन आपली मते दिली त्यामुळे असले अधिकारी आमच्या वाट्यास आले म्हणून बोभाटा व्हायचा. असे एक का दोन, निरनिराळ्या तऱ्हेचे पुष्कळ जातिमत्सर चोहोकडे असलेले पाहण्यात येतात. ह्याचे कारण एकमेकांविषयी अज्ञान व अज्ञानमूलक दुष्ट समजुती ह्यावाचून दुसरे काही नाही.

युनाइटेड स्टेट्सच्या सर्वसाधारण लोकांत असा जातिभेद व जातिमत्सर

असलेला दिसून येतो तो ह्या देशांतील एकीला व संपन्नतेला महाघातक आहे असे समजून, पुष्कळ समजदार मनुष्ये तो नाहीसा करण्यास झटत आहेत. पुष्कळ सज्जन निग्रो, इंडियन, चिनी इत्यादी अति तिरस्कृत मनुष्यास ती आपल्यासारखीच मनुष्ये आहेत असे समजतात. इतकेच नव्हे; तर आपल्यासारखी दैवानुकूलता त्यास असल्यास ती सर्व गोष्टींत आपली बरोबरी करतील अशीही ह्या सुजनांची खात्री आहे. परंतु एकदा पडून गेलेली चाल एकदम नाहीशी करणे हे सोपे नाही. निग्रो वगैरे अगौर जाती कनिष्ठ प्रतीच्या आहेत असा समज जणू काय सर्वांच्या अंगी खिळून गेलेला आहे. तरी इकडच्या जातिभेद आणि जातिमत्सर हिंदुस्थानातील जातिभेदाच्या थराला जाऊन पोहोचण्याची मुळीच भीती नाही. दिवसेंदिवस जसजशी सुधारणेची वृद्धी होते, आणि लोकांत ज्ञान वाढत जाते, तसतसा त्या अज्ञानमूलक जातिमत्सराचा न्हास होत जात आहे. धर्मनीतीचे आणि विद्येचे देशहितैषी उपदेशक, लहान मुलांना शाळांतून व मोठ्या मनुष्यांना धर्मसमाजांतून वाक्यांनी आणि करणीने सदुपदेश देऊन, एकमेकांशी सौजन्याने वागून सर्वांस समान जाणण्यातच आपले व देशाचे हित आहे, असे त्यांच्या मनात बिंबवून देत आहेत. ह्या योगाने दिवसेंदिवस जातिभेद आणि जातिमत्सर कमी होत जाऊन लोकांत परस्परविषयी प्रीती, सौजन्य आणि सन्मान वाढत जात आहे. दक्षिणसंस्थानांतून जेथे सर्वसाधारण लोक निग्रोला गाढवासारखा किंवा त्याहूनही नीचतर पशूसारखा मानीत होते, तेथे देखील कालमानाप्रमाणे चालीरीती आणि समज बदलत चालले आहेत. पंचवीस वर्षांपूर्वी काळा आणि गौरा मनुष्य एका पंक्तीस जेवायास बसत नव्हता इतकेच नव्हे; तर निग्रोला गोऱ्याबरोबर एक डब्यात किंवा एका गाडीत देखील बसून जाण्याची परवानगी नव्हती. आता निग्रो गोऱ्या माणसांबरोबर घोड्याच्या किंवा आगीच्या गाडीत बसून प्रवास करू लागला आहे. गाडीत बहुत गर्दी असून तेथे एखादी निग्रो बाई आल्यास, कोणी शिष्ट गौरा मनुष्य आपण उठून तिला बसायला जागा करून देण्यात आपला अपमान होतो असे समजत नाही. कधी कधी आगगाडीच्या स्टेनानमधील भोजनगृहात लोकांची फारच गर्दी असून दुसरी कोठे जागा रिकामी नसल्यास, एखाद्या काळ्या मनुष्याला देखील गोऱ्याच्या पंक्तीला बसविण्यात येते.

स्वभाव

साधारणतः अमेरिकन लोकांच्या अंगी जे गुण असलेले दिसून येतात,

ते एकंदरीत फार चांगले व अनुकरणीय आहेत. हे लोक बहुतकरून खरे बोलणारे व धर्माचा सन्मान राखणारे आहेत, परंतु अति धार्मिक किंवा फार सत्यशील नाहीत. हे आपल्या मुलांवर फार ममता करीतात, आणखी आपल्या मातापितरांवर त्यांची फार प्रीती असते. मुलांची आईबापे आपल्या अपत्यांचे हित व उन्नती व्हावी म्हणून फार काळजी व मेहनत घेत असतात. मुलांस उपयुक्त विद्याशिक्षण मिळण्याकरिता हे कितीही पैशाचा खर्च आणि परिश्रम करण्यास मागे सरत नाहीत. मुलांवर बेतापेक्षा अधिक सत्ता चालवून त्यांच्या स्वातंत्र्याचे हरण करीत नाहीत. तरी मुले म्हणजे आईबापास योग्य सन्मान देण्यात कमी करतात असे नाही. मुलगे आणि विशेषेकरून मुली आपल्या आईबापांची सेवा करून त्यांचा अनुग्रह संपादण्यास फारच उत्सुक असतात. मी अशी पुष्कळ उदाहरणे पाहिली आहेत की, जेथे मुलीस चांगल्या श्रीमंत व विद्वान आणि योग्य वराचे मागणे आले असून त्यांनी लग्न झाल्यावर आपल्या म्हातान्या आईबापांना सोडून जावे लागेल, व त्या वृद्ध मनुष्यांची सेवा करण्यास कोणी राहणार नाही, ह्या भयाने विवाह करण्याचे नाकारिले, पुष्कळांनी चांगल्या मोठ्या पगाराच्या जागा आणि मोठाले पगार मिळत असून ते घेण्याचे नाकारिले, अशी स्वार्थत्यागाची उदाहरणे बायकांतच फार दिसून येतात. पुरुष कामाच्या निमित्ताने आपल्या आईबापाला सोडून दूर जाण्याचे राहत नाहीत; आणि त्यास जवळ ठेवून घेणे, व आपल्या हिताकरिता मुलाच्या उन्नतीच्या आड येणे हे न्याय्य आहे, असे अमेरिकन आईबापास वाटत नाही. (विलायतेस विद्याभ्यासाकरिता किंवा इतर कामाकरिता दूरदेशी आपल्या मुलांस जाऊ न देणाऱ्या, हिंदुस्थानातील आईबापांनी वरील गोष्ट घ्यानात ठेवण्यासारखी आहे. ज्या अति प्रीतीच्या योगाने त्यास आपली मुले आपल्यापासून दूर जाऊ नयेत असे वाटते, ती मुलांच्या उन्नतीच्या आड येणारी प्रीती नव्हे; तर तो आपलपोटेपणाचा एक प्रकार आहे.) अमेरिकन आईबाप मुलांच्या लहानपणी त्यांचा चांगला सांभाळ करीतात, व त्यास विद्या देऊन काही तरी उद्योगाला लावतात. मुले उद्योग करण्यासारखी झाली म्हणजे मग मात्र त्यांचे फाजील लाड करीत नाहीत. वीस वर्षांच्या पूर्वी अमेरिकन लोकांमध्ये मुलांस मालमत्ता वाटून देण्याचे प्रकार काहीसे रानटी लोकांप्रमाणेच होते. त्या काळी मुलींना आईबापाच्या मालमत्तेचा वाटा फारच थोडा मिळत असे. पण आता दायभागाच्या संबंधाने यु. स्टे. चे कायदे पुष्कळ अंशी सुधारत चालले आहेत. मुलांस आणि मुलींस आपले घन सारख्या

मानाने वाटून देण्याची चाल बरीच प्रचारात येऊ लागली आहे. मुलांस चांगले विद्याशिक्षण देऊन त्यांस कोणत्या तरी एका उद्योगास लावणे येथपर्यंतच बहुतकरून मुलांविषयी आईबापांची जबाबदारी असते. मुले मोठी होऊन आपला उद्योग पाहण्यास समर्थ झाली म्हणजे आईबाप त्यांविषयी फारशी चिंता बाळगीत नाहीत. अलीकडे युनाइटेड स्टेट्स्च्या लोकांमध्ये स्त्रियांविषयी पूज्यबुद्धी वाढत चालली आहे. ह्याचे प्रमाण हेच की, पूर्वी पुरुष बायकांना अगदी अज्ञान व अयोग्य समजून मरतेवेळी आपल्या मालमत्तेचे व लहान मुलांचे संरक्षण चांगल्या रीतीने व्हावे म्हणून कोणत्या तरी पुरुषास त्यांचे कायदेशीर पालक आणि ट्रस्टी नेमीत असत. पण आता मोठाले श्रीमंत आणि मध्यप्रतीचे पुष्कळ लोक आपल्या बायकांना किंवा बहिणींना आपल्या मुलांच्या व मालमत्तेच्या संरक्षक नेमू लागले आहेत. पुष्कळ अनुभवी आणि माहीतगार अमेरिकन लोकांच्या सांगण्यावरून असे कळते की, ह्यांच्यामध्ये पुरुषांपेक्षा बायका अधिक नीतिमान आहेत. साधारणतः स्त्रिया मर्यादशील, सद्गुणी आणि पतिव्रता असतात. पण बहुत पुरुष पत्नीव्रत पाळावे असे पाळीत नाहीत असे ऐकिले. एकंदरीत अमेरिकन लोक दयावान, सभ्य, उदार, नीतिमान, उद्योगी आणि उन्नतिशील आहेत, असा त्यांच्याविषयी माझा अभिप्राय आहे.

ऋतुमान

अमेरिकन लोक आंग्लोसाक्सन जातीच्या चालीप्रमाणे वर्षांत चारच ऋतु आहेत असे मानतात. मार्च, एप्रिल आणि मे, हा वसंत; जून, जुलै आणि आगस्ट, हा ग्रीष्म; सप्टेंबर, ऑक्टोबर, आणि नवेंबर हा हेमंत; आणि डिसेंबर, जानेवारी आणि फेब्रुवारी हा शिशिर. ह्या चार ऋतूंमध्ये जमिनीच्या स्थितीची व उष्णशीतादी कालगुणांची जशी उलटापालट होते, त्याचप्रमाणे ह्या लोकांच्या पेहरावांचा, उत्सवांचा, घरातील सामानाचा आणि खाण्यापिण्याच्या पदार्थांचा देखील फेरबदल झालेला दिसून येतो. प्रत्येक ऋतूच्या आरंभी त्या त्या ऋतूला शोभणाऱ्या व त्यात अवश्य लागणाऱ्या पदार्थांचा दुकानांतून मोठा भरणा असतो. वर्तमानपत्रे, जुन्या घरांच्या पडिक भिंती, चवाठ्यांचे कोपरे आणि दुकानांच्या काही खिडक्या, निरनिराळ्या प्रकारच्या जाहिरातींनी भरलेल्या असतात, आगगाडीचे टप्पे व रस्ते, गाड्यांच्या छताजवळच्या खिडक्यांचे शिरोभाग, नानाप्रकारच्या जाहिरातींनी गजबजलेले असतात. इकडच्या लोकांना

जाहिराती देण्याची शैली आणि लोकांच्या पिशव्यांतून पैसा काढून घेण्याची युक्ती, ह्या उत्तम प्रकारे साधल्या आहेत. एखाद्या पदार्थाकडे लोकांचे लक्ष वळविण्यास त्यांच्याविषयी कविता करून छापतात, उत्तम गोष्टी लिहितात, किंवा मोठाल्या भपकेदार रंगाच्या अक्षरांनी त्यांचे नुसते नावच कागदावर लिहून, तो कागद भिंतीवर चिकटवितात. कुंपणाच्या लाकडांवर, खडकांवर, घरांच्या कौलारांवर, आणि झाडांवरून वगैरे त्याचे नाव लिहून ठेवतात. जाहिराती द्यायला अतोनात पैसा खर्चावा लागतो तरी त्यांपासून फायदाही पुष्कळ होतो. मी फिलाडेल्फियास येऊन पोहोचले त्या रात्री प्रथम इकडच्या जाहिरातीचा मासला माझ्या दृष्टीस पडला. मी सार्वजनिक घोडेगाडीत बसून चालले असता, माझ्यापुढे खिडकीच्या शिरोभागी मोठमोठ्या अक्षरांनी छापलेले एक पत्रक चिकटविलेले होते. त्यावरचे पहिले वाक्य वाचून पाहिले ते येणेप्रमाणे - 'जे स्वतः आपल्याला मदत करतात त्यांस ईश्वर साहाय्य करतो' हे वाक्य वाचून मी आपल्या मनात म्हटले "अहाहा ! ह्या देशचे लोक किती नीतिमान असावे तरी ! रस्त्यांतून जाता येताना देखील लोकांस चांगल्या गोष्टीची आठवण होऊन नीतीची अभिरुची लागवी म्हणून हे असली नीतिवाक्ये लिहून सर्वत्र लोकांस वाचण्यास मिळावी ह्या हेतूने असल्या जागी ठेवतात वाटते." परंतु त्या पत्रकावरचे दुसरे वाक्य वाचले तेव्हा ह्या गोष्टीच्या तथ्यतेविषयी मला थोडासा संशय उत्पन्न झाला. ते वाक्य असे - "सपोलियो (ह्या नावाचा साबण) हे आपल्यास मदत करून घेण्याचे उत्तम साधन आहे !" वर्तमानपत्रांच्या आणि मासिकपुस्तकांच्या जाहिरातीमधून सपोलियोसारख्या शेकडो पदार्थांविषयी फार चुटकेदार पदे, व प्रेमिकांचे संवाद आणि पुष्कळ मौजेच्या गोष्टी लिहिलेल्या असतात. १

प्रत्येक ऋतूच्या प्रारंभी नवे पोशाख करण्याची, व घरातील चीजवस्तू उलटूनपालटून व्यवस्था लावण्याची एकच धूम चाललेली असते. लहानमोठ्या दुकानांतून सामान विकत घ्यायला आलेल्या बायकांची एकच गर्दी असते. इकडच्या बायकाच घरांत लागणारे सगळे सामान विकत आणतात. दुकानांतून भाव करण्याची फारशी चाल नाही; बहुतेक सर्व पदार्थ ठरीव किमतीस विकले जातात. इकडे भाव करण्याच्या बदली दुसरे एक तशाच प्रकारचे अरिष्ट दुकानदारांस भोवते,

१ 'प्रयत्नी परमेश्वर' हे सदरील म्हणीचेच रूपांतर असावे.

ते कोणते म्हणाल तर, माल पसंत करणे होय. कोणताही माल चांगली परीक्षा केल्यावाचून घ्यावा असे जरी नाही, तरी एखाद्या लहानसहान पदार्थाकरता माल विकणाराकडून पत्रास फेऱ्या घालविणे, तेरा ठाण्यांच्या घड्या मोडविणे आणि सतरा निरनिराळ्या दुकानी जाणे, ह्यात दोन्ही पक्षास फायदा नाही इतकेच नव्हे; तर ते कंटाळवाणे असून त्यात पुष्कळ वेळ व्यर्थ दवडण्यात येतो. ह्याशिवाय लोकांसही त्यापासून इजा होते. ह्या देशचे दुकानदार आणि त्यांचे गुमास्ते व गुमास्तिणी लोडांशी किंवा भिंतीशी टेकून बसून जिनसा विकीत नाहीत. दुकानात मालाच्या कपाटांच्या व कोनाड्यांच्या पुढील बाजूस उंच ठाणव्या असतात, त्यांच्यामागे उभे राहून मालविक्याला आपले काम करावे लागते. ज्या पुष्कळ बायका दुकानांतून चाकरीस राहातात, त्यांस कधी कधी दहा

२. येथे एक गोष्ट ध्यानात ठेवण्याजोगी आहे ती अशी की इकडच्या वर्तमानपत्रांतून आणि प्रसिद्ध ठिकाणांतून गचाळ व बीभत्स गोष्टीविषयी जाहिराती लावण्याची कोणास मोकळीक नाही. आमच्या देशात असा काही बंदोबस्त नाही ही गोष्ट मोठी शोचनीय आहे. आमची वर्तमानपत्रे पुष्कळ अर्वाच्य (उ. धातुपौष्टिक गोळ्यांची जाहिरात पाहा) जाहिरातींनी भरलेली असतात ह्याची सर्वास लाज वाटावी. मोठल्या प्रसिद्ध वर्तमानपत्रांचे कर्ते संभावित गृहस्थ आपल्या पत्रांतून अशा वाईट जाहिरातीस जागा देतात हे पाहून सख्खेदाश्चर्य वाटते. ही वर्तमानपत्रे कुलीन स्त्रियांच्या आणि कोवळ्या मनाच्या बालकांच्या पाहण्यात आणि वाचण्यात येतात. विशुद्ध मनाच्या पुरुषांनाही त्या वाचण्याचा प्रसंग येतो. ह्यामुळे किती सज्जनांची मने खिन्न, व किती बालकांची मने दूषित होत असतील, ह्याचा अदमास करणे कठीण आहे. आमच्या देशातले नीतिमान् गृहस्थ ह्या गोष्टीचा बंदोबस्त का करित नाहीत? आमच्या बड्याबड्या नावाच्या नीतिप्रसारक मंडळ्या काय करित नाहीत? वर्तमानपत्रकर्त्यांसारख्या लोकहित करण्याचा बाणा बाळगणाऱ्या गृहस्थांस—तशातूनही परमधार्मिक व संभावित म्हणविणाऱ्यांना—असल्या जाहिरातीस आपल्या पत्रांतून जागा देऊन, अल्पज्ञ बालकांच्या मनावर वाईट गोष्टींचा ठसा उमटविणे आणि आमच्या भावी वंशधुरंधरांस अनीतीच्या गोष्टीचे श्रवण, मनन, निदिध्यास करू लागून त्यांच्या नाशाचा मार्ग खुला करून देणे, हे केवढे लांछनास्पद आहे बरे! त्यांनी एखादा सरकारी कायदा होऊन त्यांच्या बोकांडी येऊन बसण्याच्या पूर्वी, आपण होऊनच आपल्या पत्रांत वाईट जाहिरातीस व अर्वाच्य शब्दांस जागा द्यावयाची नाही असा निश्चय करून, त्याप्रमाणे आचरून दाखविल्यास सरकारापाशी प्रत्येक गोष्टीविषयी कायदा मागण्याविरुद्ध लोकांस उपदेश केल्याचे काही तरी सार्थक होईल.

दहा तास बसायला मिळत नाही. अशा ठिकाणी जाऊन लहानसहान पदार्थांकरिता त्या बायांकडून पत्रास फेऱ्या घालविणे किती वाईट आणि त्रासदायक आहे, हे पुष्कळांच्या घ्यानीमनीही येत नाही. सणावारी आणि जन्मदिवशी मित्रांस आणि सोयऱ्यांस काही तरी पदार्थ नजर करण्याची चाल आहे. सणावाराच्या दिवसांतून सगळी दुकाने उत्तम उत्तम वस्तूंनी भरलेली असतात.

उन्हाळा

सर्व ऋतूंमध्ये वसंत हा श्रेष्ठ मानलेला आहे. (ह्याचे संक्षिप्त वर्णन पुढे एके ठिकाणी दिले आहे.) इ. स. १८८६ च्या मार्च महिन्यात मी अमेरिकेच्या संयुक्त संस्थानात पोहोचले, तेव्हा हिवाळ्याची उतरती कळा असून वसंतास प्रारंभ झाला होता, त्यामुळे तेथील थंडीचे खरे रूप माझ्या पाहाण्यात आले नाही. मार्च महिन्याचा शेवटचा भाग आणि एप्रिल यांच्या दरम्यान पुष्कळदा पाऊस येई, आणि केव्हा केव्हा बर्फाचा वर्षाव होई. मे महिन्यापासून सप्टेंबरपर्यंत इकडे अतिशय उकाडा असतो. कधी कधी तर पारा एकशे दहा अंशांपर्यंत चढतो; पण असे दिवस फार थोडे. साधारण उन्हाळ्याच्या दिवसांत सुमारे ऐशी किंवा पंचाऐशी अंशांइतकी उष्णता असते. इकडची घरे व त्यांतील सर्व सोई हिवाळ्याकरिता योजलेल्या असल्यामुळे, आपल्या तिकडल्यापेक्षा इकडील उन्हाळा आपल्यास फार कठीण जातो. ह्याशिवाय ह्या लोकांच्या चालीरीतीही आपल्यापेक्षा निराळ्या असल्यामुळे आम्हास बरीच अडचण पडते.

फिलाडेल्फिया शहरात मी ज्या बाईच्या घरी बिन्हाडास राहिले होते, तेथे एक मौजेची गोष्ट घडून आली. मी तिसऱ्या मजल्यावर माझ्या खोलीत असता काही केले तरी कोणी त्यास अडथळा आणीत नसे हे खरे; तथापि जेवणाखाणाच्या वेळी खाली चारचौघांत जाताना मला फार सावधगिरीने वागावे लागे. एके दिवशी जून महिन्यात अतिशय उष्णता पडली असून वाऱ्याचे कोठे नावसुद्धा नव्हते. दोन प्रहरांनंतर घरात जिकडेतिकडे सामसूम झालेली असल्या कारणाने मी रोजच्यासारखी सावधगिरी न करता, स्वैपाकघरातून पेलाभर पिण्याचे पाणी आणायला म्हणून अनवाणी पायांनीच खाली गेले. कर्मधर्मसंयोगाने जी गोष्ट न घडावी ती त्या वेळी घडून आली. मी पाणी घेऊन आता माडीवर जाणार इतक्यात वृद्ध डाक्टर ब-हे माझ्या समोर येऊन धडकले! मग काय

पुसावे! माझे अनवाणी पाय पाहून बिचाऱ्या म्हातान्याच्या मनास काय वाटले असेल ते असो, त्याचे तोंड अगदी उतरून जाऊन एखाद्या भयभीत झालेल्या किंवा काही निर्लज्जपणाचे आचरण पाहून सखेदाश्वर्याने थक झालेल्या मनुष्याप्रमाणे त्याची मुखचर्या झालेली दिसून आली. म्हणून मी त्याच्या तोंडाकडे फार वेळ न पाहता आपल्या खोलीकडे सूं केले!

दोन तीन घटक नंतर मी काही वाचीत बसले होते, वर सांगितलेली गोष्ट माझ्या ध्यानातून नाहीशी होत चालली होती, इतक्यात कोणीसे माझ्या खोलीचे दार ठोठावले.

“याहो या आत.”

असे म्हणताक्षणीच एक बारा वर्षांचा मुलगा दार उघडून आत आला. हा मुलगा आमच्या वृद्ध डा. ब- चा नातू होता. तो मला एक लहानशी चिठ्ठी देऊन निघून गेला. मी ती चिठ्ठी उघडून वाचली त्यात असा मजकूर होता. -

“तुमच्या देशात सर्वांनी मोजे किंवा जोडे घातल्यावाचून जिकडे तिकडे अनवाणी पायांनी जाण्यायेण्याची चाल आहे, हे मला माहित आहे. तरी आमच्या देशात तसे करणे मर्यादशीलपणाचे मानले जात नाही. तुम्हाला अनवाणी चालताना पाहून माझ्या कुटुंबातील माणसांस सखेदाश्वर्य वाटते. तुम्ही खाली येताना पायांत मोजे आणि जोडे चढवून येण्याची मेहेरबानी करावी.

तुमची मैत्रीण

मिसेस ब.’

ह्यानंतर मी ह्या देशात असेतोवर कधी अनवाणी पायांनी कोणसमोर जाण्याचा गुन्हा करणार नाही, असा निश्चय केला.

उन्हाळ्यात इकडेही आपल्या तिकडल्या सारख्याच माझा, चिलटे, इत्यादीकांच्या साथी येत असतात. न्यू जर्सी संस्थानातील डास आमच्या मिरजापुरी व कलकत्त्याच्या डासांपेक्षा कोणत्याही अंशानी कमी योग्यतेचे नसतील. शिकागो शहरानजीक मिशिगन सरोवरावर “लेक्वव्क्” नावाचा ग्रीष्मविहार आहे. तेथे मला तीनचार दिवसरात्री काढाव्या लागल्या. दिवसास आणि रात्रीच्या पहिल्या तीन प्रहरांत उकाडा म्हणजे काय मी म्हणत असून, त्या वेळी कोठे वारा येत नसे. तशात तेथे डासांचा तर काय प्रलयच होता. सन

१ आता इकडे म्हणजे हिंदुस्थानात आल्यानंतर मिसेस ब-ह्या बाईकडून एक पत्र आले. त्यात त्यांनी मला आता तुम्ही जोडे घालता की नाही म्हणून विचारले आहे.

१८८२ सालात आसाम प्रांत सोडल्यावर अंधकूप नरकाचे दर्शन मला झाले नव्हते, ते १८८७ साली या मिशिगन सरोवराच्या तीरावर पुनः झाले. श्रीमद्भागवत पंचमस्कंधात ह्या नरकाचे वर्णन केलेले आहे ते असे - "जो कोणी मनुष्य मशकादी कीटकांचा द्रोह करितो, त्याला अंधकूप नरकात घालतात. - तेथे अंधारात पडून त्या मनुष्याला कधी झोप लागत नाही आणि विश्रांतीही मिळत नाही; डास, उवा, माशा, डेकूण इत्यादी ज्या प्राण्यांचा त्याने द्रोह केला असेल, ते त्याला सतत चावून त्याचा सूड उगवितात." ह्या नरकाचे दर्शन घेण्याची ज्यास इच्छा असेल त्यांनी मिर्जापूर, कलकत्ता, आसाम इत्यादी प्रांतात जावे. आपला महाराष्ट्र देश म्हणजे ह्या गुणांत हिंदुस्थानाच्या इतर प्रांतांपेक्षा कमी आहे असे मुळीच नाही. फार दिवसांनंतर अमेरिकेसारख्या परक्या देशात ह्या आमच्या जुन्या आप्तमित्रांची भेट झाली, तेव्हा मला त्यांची खरी योग्यता कळून आली. "रुधिरदानादधिकं दुनोति कर्णे क्लृण्वन् मशकः ।" ह्या कव्युक्तीचा अर्थ मला ह्यापूर्वी कधी इतका स्पष्ट कळून आला नव्हता. माशा वगैरेचा ह्या देशात असा उत्पात आहे, तरी अमेरिकेचे शहाणे लोक त्यांचा संहार करण्याचे उपाय व आणखी पुष्कळ युक्ती योजून, आपला बचाव करून घेतात. उन्हाळा येऊ लागला म्हणजे घराची दारे आणि खिडक्या यांस तारेच्या जाळ्यांची दारे करून लावतात. त्यामुळे घरात चिलटांचा प्रवेश होण्यास बराच प्रतिबंध असतो. मे महिन्याच्या सुमारास घरातील व जिन्यांवरील सतरंज्या, चटया, गालीचे वगैरे काढून धुवून झाडून भिंतीस नवे कागद लावणे इत्यादी गोष्टीची जिकडे तिकडे धामधूम चाललेली असते.

जून, जुलई आणि आगस्ट ह्या महिन्यांत विद्याखात्यातील सर्व लोकांस सुट्टी मिळत असते. पुष्कळ सरकारी कामदारांस उन्हाळ्यामध्ये काही दिवसांची सुट्टी मिळते. उद्योगी लोकही ह्या ऋतूत काही दिवस विश्रांती घेतात. गर्भश्रीमंत निरुद्योगी मनुष्यास वर्षभर सुटीच असते, तरी त्यास देखील ह्या दिवसांत सुटी घेऊन घर सोडून कोठे तरी ग्रीष्मविहारास जावेसे वाटते. सुटीच्या वेळी ज्यांच्या हाती थोडाबहुत पैसा असतो ते लोक आपल्या कुटुंबांसह किंवा एकटेच आसपासच्या किंवा दूरच्या एखाद्या ग्रीष्मविहारास जाऊन चार दिवस तेथील मौज पाहातात. ह्या

१ उन्हाळ्यांत हवा बदलण्याकरता किंवा विश्रांती घेण्याकरता जेथे लोक जातात ते ठिकाण.

प्रीष्मविहारात जाऊन राहाण्याचा मुख्य हेतु, काही दिवस कामकाज व संसारचिंता एकीकडे गुंडाळून ठेवून, विश्रांती घेणे हा होय. परंतु दुसऱ्या कित्येक चांगल्या हेतूने पाडलेल्या चालीप्रमाणेच ही चालही एकप्रकारे जुलमीच आहे, असे म्हटल्यावाचून राहवत नाही. ह्या विहारस्थळांमध्ये विश्रांतीचे नाव सुद्धा कोठे नसते. ते एका प्रकारचे मेळे आहेत असे म्हटल्यास अधिक शोभेल. सारटोगा, केपमे, नियागरा, शटोक्वा, लेकब्लफ इत्यादी रमणीय व प्रख्यात स्थळांमधून ह्या उन्हाळ्याच्या तीन महिन्यांत लोकांची फार गर्दी असते. जिकडे तिकडे 'बाल' गाणी, तमासे, गप्पा, मेजवानी ह्यांची एकच गर्दी उडत असते. प्रत्येक ठिकणी उतारूंच्या सोईकरता लहानमोठ्या खाणावळी आहेत.

अमेरिकेतील खाणावळीचा धाट पाहून कोणाला अचंबा वाटल्यावाचून राहाणार नाही. शिकागो, न्यूयॉर्क, फिलाडेल्फिया, बोस्टन इत्यादी शहरांतील खाणावळी म्हणजे केवळ इंद्रधुवनासारख्या असतात. शिकागोतील "पामर हौस" नामक एक प्रसिद्ध खाणावळीची इमारत, व त्यातील सोन्यारुप्याचे व आरासीचे सामान यांची किंमत साठ लक्ष रुपयांहून अधिक आहे. तेथे पंधरासोळाशे मनुष्ये बिऱ्हाड करून राहातात आणि त्यांची सेवाचारी करण्यास पाच सहाशे बायकापुरुष चाकरीला आहेत ते निराळेच. ह्या खाणावळीला लागून एक गाडीखाना आहे. त्यात चारपाचशे घोडे, दोनअडीचशे गाड्या आणि बग्या, गाडीवान, सईस, शिपाई किती आहेत त्यांची संख्या व त्यांच्या पगारांची वगैरे मोजणी केल्यास, आश्चर्याने थक्क व्हावे लागते. अशा प्रकारच्या खाणावळी ह्या देशात पुष्कळ आहेत. श्रीमंत आणि पुष्कळ मधल्या प्रतीचे लोकसुद्धा ह्या खानावळीतून बिऱ्हाड करून राहतात. तेथे सतत राहिल्याने कोणाला सुख किंवा विश्रांती मिळते, असे मुळीच नाही. परंतु कसेतरी करून आपले नाव एकदाचे वर्तमानपत्रात प्रसिद्ध व्हावे, एवढ्या करताच पुष्कळ लोक आपल्या ऐपतीबाहेर खर्च करून निदान एक आठवडा तरी एखाद्या प्रसिद्ध खाणावळीत जाऊन राहतात. धन्य मनुष्याच्या महत्त्वाकांक्षेची ! वर सांगितलेल्या प्रकारच्या सरायांत राहाण्यास दररोज एका मनुष्यास कमीत कमी म्हटला तरी तीन चार डालर खर्च लागतो. मध्यम प्रतीच्या खोलीचे भाडे पाच किंवा सहा डालर असून उत्तम दर दहा डालरांवर असतो. ह्याशिवाय कपडे धुण्याचा, गाड्यांचा वगैरे खर्च लागतो तो निराळाच.

शिकागो शहरात राहाणाऱ्या एका माझ्या मैत्रिणीने मला सारगोटा येथे

येऊन आठवडाभर आपल्याबरोबर राहाण्याचा आग्रह केला; त्याप्रमाणे १८८७ तील आगस्ट महिन्यात मी तिच्याबरोबर त्या ठिकाणी गेले. सारटोगा हे ठिकाण खरोखरच फार रमणीय व त्याच्या आसपासचा देखावा अति सुंदर आहे. तेथे पुष्कळ श्रीमंत लोकांचे वाडे आणि रम्य उपवने आहेत. तेथे येऊन राहिलेल्या लोकांच्या मनोरंजनाकरता दररोज दुपारून बागांमध्ये मधुर बाजे वाजवितात. हजारो बायका, पुरुष आणि गोजिरवाणी मुले उत्तम शृंगार करून हवा खायला व मौज पाहाण्याला बाहेर जातात. सारटोगा येथे पाण्याचे कित्येक नैसर्गिक झरे आहेत. त्यांच्या नाना धातुमिश्रित पाण्याची रुची सोडावॉटरसारखी विलक्षण आहे. त्या झऱ्यांतील पाणी मोठे गुणकारी असते असे म्हणतात. अजीर्ण, क्षय, दमा इत्यादी कोणतेही रोग ह्या झऱ्यांच्या पाण्याने बरे झाले नाहीत असे नाहीच! आमच्या तिकडील एका श्रीमंत मनुष्याने म्हणे दररोज गंगेच्या पाण्यावाचून दुसरे पाणी प्यायचे नाही असा नेम केला होता. तो आपल्या तैनातीत पुष्कळ ब्राह्मण चाकर ठेवून आपल्याला लागणारे गंगेचे पाणी शेकडो कोसांवरून आणवून घेत असे, असे ऐकिवात आहे. अमेरिकेतील श्रीमंत आणि नखरेबाज मनुष्ये सारटोगा वगैरे झऱ्याचे पाणी शेकडो कोसांवर आणवून त्याचा उपयोग करतात. पण जसा गंगातीरी राहाणारा मनुष्य त्या नदीला हलकी समजून, दुसऱ्या एखाद्या पुण्यनदीचे स्नान घडावे म्हणून दूर यात्रेस जातो, त्याचप्रमाणे सारटोगाजवळ राहणाऱ्या नखरेबाज लोकांस तेथील झऱ्याच्या पाण्याचे माहात्म्य मोठेसे न वाटून ते जर्मनी इत्यादी दूर देशाचे नावाजलेले पाणी आणवून पितात. सारटोगाचे पाणी पिणाऱ्या मनुष्यास म्हणजे अजीर्ण, क्षयरोग किंवा रक्तविकार होत नाही, असे मुळीच नाही; परंतु एखाद्या गोष्टीचे कोणी थोडेसे माहात्म्य गाऊ लागतात. सारांश गतानुगतिकता ही सर्वत्र आहे.

सारटोगात असता एके दिवशी सकाळी फराळ करण्याच्या पूर्वीच माझी शिकागोकरीण मैत्रीण मला बागेत हवा खायला म्हणून घेऊन गेली. तो दिवस फार शांत व प्रसन्न असून सकाळी थोडासा गारवा होता त्यामुळे बागेत चाहोकडे आनंदी आनंद होता. बागेत फिरता फिरता आम्ही एका झऱ्याच्या काठावर आलो. त्याच्या भोवती दीड हात उंच विटांची भिंत घातलेली असून फाटकाशी एक पोर बसला होता. त्याने प्रत्येकी तीन आणे भाडे घेऊन आम्हास त्या भिंतीच्या आत सोडले. तेथे पुष्कळ बायका, पुरुष आणि मुले दर पंचपात्रीस दोन दोन आणे देऊन मोठ्या उत्सुकतेने झऱ्याचे पाणी पिऊन ढेकरा देत होती. माझ्या मैत्रीणीने

दोन पंचपात्र्या पाणी पिऊन मलाही ते पिण्यास सांगितले. परंतु मी तसे करण्याचे नाकारले, तेव्हा ती आश्चर्यचकित होऊन म्हणाली :- "काय तुम्ही हे गुणाकारी पाणी पीत नाही का? हे प्याल्याने तुमची रक्तशुद्धी होऊन मोडशीबिडशी चट सारी नाहीशी होईल." मी म्हटले, "हो बाई, ते खरे, पण ह्या शेकडो माणसांनी अर्घ्या तोंडात घालून आपल्या लाळेने पवित्र केलेल्या ह्या पंचपात्र्या, त्या स्वच्छ धुतल्यावाचूनच त्यातून लोक पाणी पीत आहेत. आणि अशाच प्रकारचे पवित्र पाणी माझ्या वाट्यास येणार, हे नुसते मनात आल्याबरोबरच माझी मोडशी जिरली. आता हे तीर्थ प्राशन करण्याची काही आवश्यकता नाही."

हेमंत

युनाइटेड स्टेट्स हा देश इतका सुंदर आहे की, कोणत्याही ऋतूत त्याची शोभा कमी होत नाही. प्रत्येक ऋतु आपल्या स्वाभाविक गुणांनी सृष्टीला कोणत्या तरी एखाद्या विशेष भूषणाने भूषित करितो. परंतु ज्याच्यामध्ये शिशिर ऋतूचा प्रचंड शीतगुण आणि ग्रीष्म ऋतूच्या अंगी असलेली अत्यंत उष्णता नसून जो सर्व मनुष्यजातीस सुखावह तो हेमंतऋतु येतो, तेव्हा युनाइटेड स्टेट्सच्या सुवर्णभूमीचे सौंदर्य फारच मनोहर आणि अपारिथिव शोभने भरलेले असते. जिकडे तिकडे झाडांच्या पानांचे रंग बदलतात. शिशिर ऋतूच्या आरंभी झाडांची सगळी पाने पडून जातात. त्यापूर्वी हेमंत ऋतूच्या शेवटल्या भागात जर कोणी सृष्टिसौंदर्याचा भोक्ता युनाइटेड रानावनांतून फिरेल, तर त्याला माझ्या म्हणण्याची प्रचिती येईल. इकडे मेपल् नावाच्या झाडाच्या पुष्कळ जाती आहेत, त्यात सिल्व्हर मेपल् म्हणून एक जात आहे त्याची पाने हेमंत ऋतूत तांबडी जर्द होतात. त्याप्रमाणे दुसरीही पुष्कळ झाडे आहेत. त्यांची नावे मला ठाऊक नाहीत. ओक नावाच्या झाडाच्याही पुष्कळ जाती आहेत. त्याच्या पानाला निरनिराळे पुष्कळ चांगले सुरेख रंग येतात. न्यूयॉर्क संस्थानांतील आदिरोंडाक पर्वत व पेन्सिल्वनियातील अलिघेनी पर्वतांची रांग, यावरील अरण्यास हेमंत ऋतूमध्ये जी शोभा येते ती अवर्णनीय आहे. पुष्कळ हौशी लोक हेमंतशोभा पाहण्याकरिता म्हणूनच मुद्दाम या पर्वतांवरून प्रवास करितात. मलाही काही कामाच्या निमित्ताने त्या सुंदर प्रदेशातून आगगाडीत बसून जाण्याचा प्रसंग आला होता. अलिघेनी पर्वतांतून सस्केहाना नावाची नदी वाहत आहे. या नदीचा मार्ग सर्पगतीसारखा असून, हिच्या दोन्ही तीरांवर मेपल् सारखे वृक्ष पुष्कळ आहेत. तेथे

मनांकचंकापासून तो वाटरग्यापपर्यंत आणि त्याच्या पुढे काही कोस वनशोभेची परमावधी झालेली असते. फोटोग्राफाच्या युक्तीने मुनष्याची आकृती हुबेहुब उठविता येते, त्याचप्रमाणे आकाशाचे व वनाचे रंग उठविणारी अशी एखादी युक्ती असती, तर त्या भागाची हैमंतिक शोभा कशी असते तिची कल्पना, जे तेथे गेले नाहीत अशांच्या मनात आणून देणे काही अंशी तरी शक्य झाले असते. अशी कल्पना करा की, आपण एका राजवाड्या सारख्या गाडीत सुंदर मखमलीच्या गाद्यांनी मढविलेल्या खुर्च्यावर बसून, ह्या भागातून हळू हळू जात आहो, दिवस चांगला प्रसन्न आहे, आकाश निरभ्र आहे, तरी मधून मधून एक दोन ढग आकाशाच्या प्रांती फिरत असलेली दिसत आहेत. समोर, आजूबाजूला आणि मागे जिकडे पहावे तिकडे उंच उंच पर्वतशिखरे आकाशाला डोकी भिडवून उभी आहेत. त्यांवरील नाना जातीजे देवदारुवृक्ष इंद्रनीलमण्यांसारख्या आपल्या पालवीच्या रंगाने पर्वताला जसे काय नील मेघांचे आवरण घालून झाकीत आहेत; त्यांच्यामध्ये जिकडे तिकडे विखरलेल्या नाना रत्नांसारखे भूर्ज, मेपल, ओक आणि दुसरी पुष्कळ झाडे नाना प्रकारच्या वेली, लहान झुडपे आपल्या पानांच्या तांबड्या, पिवळ्या, हिरव्या, जांभळ्या आणि पिंगट अशा नानाप्रकारच्या रंगांनी त्या वनभूमीला चित्र विचित्र करीत आहेत. बाजूने पर्वतश्रेणीमधून डोंगरांच्या पायथ्याजवळून स्फटिकासारख्या स्वच्छ पाण्याची नदी खळखळ वाहत आहे. तीत सूर्यप्रकाश प्रतिबिंबून त्या पाण्याला कोठे कोठे वितळलेल्या रुप्याचे सादृश्य येत आहे. असा हा देखावा पाहात असताना, आपण पुराणांतरी वर्णिलेल्या मेरुपर्वतावर असलेल्या नंदन किंवा चैत्ररथ वनात आलो आहोत, अशी कल्पना सहजीच मनात येते. युनाइटेड स्टेट्स्चे आबालवृद्ध रहिवासी अशी ऋतुशोधा पाहाण्याकरिता फारच उत्सुक असतात. या ऋतुमध्ये वनांची शोभा खेरीज करून आणखी एक गोष्ट लोकांच्या आनंदात भर घालते. ती शेतांची कापणी आणि फळांची लाणी ही होय. याप्रसंगी शेतकऱ्यांच्या घरांतून चोहोकडे आनंदीआनंद असतो. आपल् नावाच्या व दुसऱ्या पुष्कळ जातीच्या फळांच्या राशीच्या राशी चोहोकडे पडू लागल्या, म्हणजे मुलांचा उत्साह त्रिभुवनात मावेनासा होतो. नवेंबर महिन्याच्या शेवटी 'व्ह्यांक्स गिविंग' म्हणजे आभार मानण्याचा सण करीतात. त्या दिवशी नवीन कापून आणलेल्या शस्यांच्या

कणसांनी, भाजीपाल्यांनी आणि पुष्पफलांनी भजनमंदिराचे. सगळे भाग शृंगारितात आणि मधुर स्वराने गीते गाऊन लहान मोठी माणसे परमेश्वराची स्तुती करीतात व आपल्याला शस्यसमृद्धी त्याने दिली, म्हणून भक्तिपूर्वक त्याचे आभार मानतात. तेव्हा तो देखावा फारच मनोरंजक व पाहाण्यासारखा असतो. हेमंताचा शेवटला म्हणजे नवेंबर आणि शिशिराचा पहिला म्हणजे डिसेंबर या दोन महिन्यांत युनाइटेड स्टेट्स्मध्ये पुष्कळ पाऊस पडतो. हाच तेथील पावसाळा म्हटला तरी चालेल. ह्या शिवाय हिवाळ्यात, वसंत ऋतूत आणि उन्हाळ्यामध्ये देखील मधून मधून पावसाच्या सरी येतच असतात.

हिवाळा

ह ह ह ! हु हु ! उ हु हु ! ! हातपाय काकडून गेले, दातखिळी वाजू लागली व बोलताना बोबडी वळू लागली. नद्यांच्या पाण्यावर माणसे खुशाल चालू लागली, उत्तम धारदार चाकूने लोणी कापण्याला बरेच बळ खर्चवे लागू लागले; दूध पिण्याचे सोडून कधी त्याचे खडे चावून खाण्याचे भाग पडू लागले ! हा सगळा थंडीचा प्रभाव. युनाइटेड स्टेट्स्सारख्या मोठ्या देशात सगळेच मोठे. उन्हाळ्याच्या दिवसांत आता काय उकाड्याने जीव कासावीस होतो, आता अंगाचा तिळपापड होतो, केव्हा केव्हा शरीरून इतका काही घाम वाहतो की, आता आपले सर्वांग वितळून जाते की काय असे वाटू लागते. पण एकदा हिवाळा येऊंदा, म्हणजे इकडे कोणाला उन्हाळा कसा आहे तो मुळीच माहीत नसावा असे दिसते. पांढऱ्या साध्या झिरझिरीत कापडाचे पोषाख जसे काय स्वप्नातील असत्य कल्पनेसारखे कोठल्याकोठे नाहीसे होऊन त्याच्या जागी जाड लोकरीचे डगले व बंड्या, कांबळी, दुहेरी अस्तर घातलेले जाडे जाडे जोडे, कातड्याचे अस्तर घालून केलेले चोगे, कानटोप्या, पायमोजे, हातमोजे इत्यादी शीतप्रावरणे सर्वत्र दिसू लागतात. ज्याने या देशात येऊन, उत्तरप्रदेशात राहून हिवाळ्याचा प्रभाव पाहिला नाही, त्याला इकडच्या थंडीची कल्पनासुद्धा करता येणार नाही. थंडीच्या दिवसांत कधी कधी उष्णतामापक यंत्रातील पारा शून्याखाली दहा किंवा वीस अंशांतका खचून जातो; नद्या, झरे, तळी, एकंदर थिजून त्यातील पाणी दगडासारखे घट्ट होते.

इकडील शहरवासी आणि कित्येक खेड्यांतील लोकसुद्धा पिण्याच्या पाण्याचे ऐवजी बर्फाचा किती उपयोग करतात, ह्याचा सुमार करणे कठीण आहे.

हिवाळ्यात नद्या आणि तळी थिजली म्हणजे उन्हाळ्यात लोकांच्या उपयोगाकरिता बर्फ साठवून ठेवतात. प्रत्येक मोठ्या नद्यांच्या व तळ्यांच्या तीरावर जेथे माणसांची फारशी वर्दळ नसते अशा जागी बर्फाची कोठारे बांधलेली असतात. ह्या कोठारांची आकृती चौकोनी बंगल्यासारखी असून त्यांना दारेबिंदे नसतात. मात्र त्यांच्या लाकडी भिंतीच्या वरील बाजूस छताजवळ दोनचार लहान लहान खिडक्या असून त्या खिडक्यांशी, शिड्या लावून ठेवलेल्या असतात. मग योग्य वेळी नदीच्या थिजलेल्या पात्रांतून सुमारे गजभर औरसचौरस व हात दीड हात जाडे असे बर्फाचे तक्ते कापून युक्तीने त्या कोठारात नेऊन साठवितात. उन्हाच्या तापाने बर्फ वितळून जाऊ नये म्हणून ते तक्ते उत्तम रीतीने लाकडाच्या भुशात पुरून त्यास उन्हाच्या ताप आणि वारा न लागेल अशी तजवीज करतात. मग उन्हाळ्यात ह्या कोठारातून बर्फ काढून शेकडो हजारां गाडे भरून शहरातील लोकांस विकत देतात. दररोज सकाळी बर्फाचे व्यापारी आपला गाडा घेऊन घरोघर बर्फाचा रतीब घालून येतात. कोणाच्या घरी एक वडी, कोणाला दोन किंवा अधिक वड्या, कोणाला अर्धी, कोणाला चतकोर किंवा नितकोरच वडी घ्यावी लागते. प्रत्येक घरात एक पिण्याच्या पाण्याचा हांडा असतो, त्यात नळाचे स्वच्छ पाणी अर्धवट भरून, त्यात बर्फाचे मोठमोठाले तुकडे घालून ठेवतात; ह्या योगे सर्वांस उन्हाळ्यात थंडगार पाणी पिण्यास मिळते. हे पाणी जरी तोंडाला फार गोड लागते तरी बेताने व सावधगिरीने न प्याल्यास अत्यंत अपायकारक होते. उन्हातून तापून आलेली मनुष्ये तान्हेच्या भरांत हे पाणी गटागट पितात व त्याने पोट गार होते व तहान भागते खरी, तरी तापलेल्या आतड्यांवर ह्या अत्यंत गार बर्फाच्या द्रवाचा परिणाम फार वाईट होतो. ह्यास्तव होईल तसे करून बर्फाचे पाणी न प्यावे हेच उत्तम; आणि तसे करण्याचे कठीण गेल्यास निदान ह्या पाण्याचा घोट घेऊन तो काही वेळ तोंडात राहून त्याचा गारवा अंमळसा नाहीसा झाल्यावर मग गिळावा. अशाने त्यापासून अपाय होण्याचे फारसे भय नाही.

जानुवारी आणि फेब्रुवारी ह्या दोन महिन्यात रस्त्यांवरून चालण्याची मोठी पंचाईत पडते. ज्याला ह्या गोष्टीची माहिती नाही असे एखादे मनुष्य घरातून बाहेर पडताना, रस्त्याचे बाजूच्या पायवाटा किती चकचकीत आणि स्वच्छ आहेत, म्हणून मनात आनंद मानीत एक दोन पाउले पुढे टाकते आहे तोच स्वारी एकाएकी घसस करून खाली येते! ह्यावेळी जवळ कोणी असले तर मोठ्या कळवळ्याने "अरेरे, तुम्ही चुकून खाली आला, काही दुखापतबिखापत झाली की

काय?" म्हणून विचारतेच. 'परंतु फरसावर आपटून अंग चेचून बरेच दुखत असले, तरी ही स्वारी थोडीशी गोघळून - जणू काय काहीच झाले नाही अशा चर्येने - "छे छे अगदी नाही" म्हणून म्हणायची! थंडीच्या दिवसातून रस्त्यांमध्ये अशा प्रकारचे पुष्कळ चमत्कार दिसून येतात. कित्येक लोकांची सवय अशी विलक्षण असते की, त्यांना घसरून पडल्याची मोठी लाज वाटते, - त्यांत लाज वाटण्यासारखे काही नाही, परंतु अंगस्वभाव मोठा बळकट असतो. ते खाली पडताक्षणी तटकन उठून कोणीतरी आपल्याकडे बघून हसत असेल, म्हणून इकडे तिकडे न पाहाता, घाईघाईने तेथून निघून जातात; तेव्हा त्यांची मुखचर्या फार विलक्षण झालेली दिसून येते.

चालू वर्षाच्या (इ.स. १८८८च्या) मार्च महिन्यात मी फिलाडेल्फियाहून न्यूयॉर्क शहरास गेले; त्या वेळी आकाश निरभ्र असून स्वच्छ ऊन पडले होते व उकाडा बराच भासत होता. आदल्या दिवशी हवा अंमळशी बदलून थोडा पाऊस पडू लागला. रेवरंड् डाक्टर हीवर न्यूटन यांनी बोलावल्यावरून, त्या दिवशी दुपारून मी त्यांच्या घोरल्या मंदिरांत भाषण केले. तेथे स्त्रीपुरुषांची मनस्वी गर्दी झाली होती. ह्याच शहरात आणखी दोन ठिकाणी भाषणे करून (मी आरंभिलेल्या कृत्याच्या साहाय्यार्थ) दोन मंडळ्या स्थापून, बुधवारी सकाळी काही जरुरीच्या कामाकरिता बोस्टन शहरी जाण्याचा मार्गाने-बेत होता. दुसऱ्या दिवशी सकाळी मी झोपेतून जागी होऊन पाहाते, तो माझ्या खोलीच्या खिडक्यांची भिंगे विलक्षणच दिसत होती. त्यावर काही पांढरवट पदार्थाचा जाड लेप लागलेला असून, त्या लेपात कोणी अति सुंदर वेलबुट्टीदार चित्रविचित्र नक्षी काढली असल्यासारखे दिसून आले. हा चमत्कार काय आहे म्हणून मी पुढे जाऊन पाहाते तो रस्ता, घरांची छते, खिडक्या, दारे वगैरे चांदण्यांपेक्षा पांढऱ्या स्वच्छ तुषाराने आच्छादित झालेली दिसून आली. काल जे न्यूयॉर्क माझ्या वृष्टीस पडले होते, ते आज अगदी बदलून गेले; ही दोन शहरे एकच आहेत हे सहसा खरे वाटले नाही. म्याडिसन् अवेन्यू, फिफ्थ् अवेन्यू वगैरे सुंदर व रुंद रस्ते तुषाराने भरून अगदी अरुंद झाल्यासारखे दिसून आले. ह्या तुषार वृष्टीचा वेग वाढवावा म्हणूनच की काय कोण जाणे, त्या दिवशी प्रचंड वारा वहात होता व उष्णतामापक यंत्रांतील पारा चार अंशांवर आला होता. थंडी तर काय मी म्हणत होती, नळातले पाणी थिजून जाण्याच्या बेतात आले होते. सकाळी न्याहारीच्या वेळी स्वैपाकिणीने मला रोजच्याप्रमाणे प्यायला पेलाभर दूध आणून दिले, ते तोंडात घेऊन गिळण्यापूर्वी

खडीसाखरेच्या खड्याप्रमाणे चावून खावे लागले! थंडीमुळे विस्तवाची उष्णता देखील नाहीशी झाल्यासारखी झाली. तुषारवर्षावामुळे रस्त्यांत लोकांचे जाणे येणे बंद झाले. गावात कोठे दुकाने उघडलेली नव्हती. कोणी हतभागी मनुष्य किंवा पशू ह्या भयंकर वृष्टीत सापडला तर तो जिवंत घरी पोहोचेल की नाही याचा संशयच वाटू लागला. रस्त्यात हमेशा जाणाऱ्या ट्रामगाड्या, बऱ्या, अधांत्रांतील आगगाड्या सर्व काही बंद झाल्या ! तुषार पडताना शब्द मुळीच होत नाही. कोणी उभे राहून बारीक सपीठ चाळीत असता ते जसे हलकेच जमिनीवर पडते व ते खाली पडल्याचा शब्द कोणाला ऐकू येत नाही, त्याप्रमाणेच तुषारही कोणाला नकळत पडतो. त्याचे कण आकाशातून खाली येतात, तेव्हा ते पांढऱ्या जाईचे फुलांच्या नाजूक पाकळ्यांसारखे नाचत बागडत, उडत पडत, गोंधळत मोठ्या घाईने धावत येत असलेल्या अणुरेणू एवढाल्या आनंदी पऱ्यांप्रमाणे सुरेख दिसतात. काळ्या किंवा काळसर रंगाच्या कापडावर काही तुषारकण धरून पाहिले असता, त्याच्या आकृती बहुत सुंदर व विचित्र असलेल्या दिसून येतात. अशा त्या पांढऱ्या फटफटीत तुषाराने आच्छादून गेलेली जमीन, झाडेझुडपे, मैदाने, रस्ते व घराची छत्रे किती सुरेख आणि चमत्कारिक दिसतात, हे ज्याने पाहिले नाही, त्याला सांगून कळावयाचे नाही. त्या सुंदर देखाव्याचे वर्णन करायला एखादा कालिदास, शेक्सपियर किंवा साक्षात सरस्वतीदेवीच असती तर ते तीस साधले असते. माझ्या सारख्या अल्पमती मनुष्याने त्याचे वर्णन करू लागणे म्हणजे केवळ मूर्खपणा आहे.

हा तुषार जरी इतका पांढरा सुंदर आणि अतिशय लाजाळू स्त्रीप्रमाणे काही गडबड किंवा शब्द केल्यावाचून लोकांस नकळत पृथ्वीवर येतो तरी ह्याचा पराक्रम केवढा भयंकर आहे तो ज्याने पाहिला त्याला त्याचा कधी विसर पडणार नाही. तुषाराचा एक कण जर हातावर पडला तर तो अगदी लहानशा मसूराच्या दाळीपेक्षा मोठा नसून, मोहोरीच्या फुलाच्या पातळ पाकळीच्या चतुर्थांशाएवढी देखील त्याची जाडी नसते. हा कण हातावर पडल्याबरोबर अंगातील उष्णतेमुळे वितळून तेव्हाच नाहीसा होतो त्याचा चूरमार करण्यास बोट हालविण्याचीसुद्धा गरज नाही. हा पदार्थ किती हलका व नाजूक आहे बरे? पण ह्याच अणुप्रमाण कणाची वृष्टी पडूया म्हणजे यःकश्चित लहानसहान पुष्कळ कण मिळून काय करतात ते कळून यायला उशीर लागणार नाही. यांनी न्यूयार्कशहरात आणि त्याच्या आसपास महाप्रलय करून सोडला. यांनी रस्त्यात जिकडेतिकडे पडून

वाळवंटांतील वालुकापर्वतासारखे ढीग करून टाकले. यांनी अग्नी, वरुण, अशनी, वायू इत्यादीकांकडून चाकरी करवून घेणाऱ्या अमेरिकन माणसाची बुद्धी गुंग करून टाकली. आगगाड्यांचे ते महावेगशाली अग्निमय घोडे रस्त्यावर खुंटविले; रस्त्यांत जाणाऱ्या येणाऱ्या माणसांवर आणि घोड्यांबैलांवर पडून त्यास खाली दडपून गुदमरून मारले, आगगाड्यांचा आणि पुलांचा विध्वंस केला. आणखी किती काय केले याचा सुमारच करवत नाही. शहरात इतका काही तुषाराचा प्रलय झाला की, त्यामुळे दूध, कोळसे वगैरे अत्यावश्यकिय पदार्थसुद्धा कोठे मिळण्याची सोय राहिली नाही. बोस्टन व न्यूयार्क यांमधील आगगाडीचा रस्ता बंद पडला. तारायंत्राचे खांबे पडून, तारा तुटून ह्या दोन शहरात काय वर्तमान घडत आहे हे कोणाला कळेना. सोमवारी न्यूयार्कांत अशा प्रकारची तुषारवृष्टी झाली हे वर्तमान समुद्रांतील तारायंत्राच्या द्वारे इंग्लंडास जाऊन, तेथून द्राविडी प्राणायाम करून परत तारेने बोस्टन शहरास येऊन पोहोचले ! बोस्टन आणि न्यूयार्क यांमधून जातयेत असलेल्या पन्नास आगगाड्या दोन दिवसांपर्यंत मार्गात खुंटून राहिल्या. कारण लोखंडी रस्त्यांवरील तुषाराच्या ढिगावरून इंजिनांच्याने पुढे सरकवेना. त्यापैकी कित्येक गाड्या रस्त्याखाली पडून फुटून पुष्कळ मनुष्ये मेली. पेनसिल्वेनिया नावाच्या आगगाडीच्या टप्यावरून न्यूयार्क शहराच्या मध्यभागी घेण्यास कित्येक लोकांनी दर गाडीस पन्नास डालर (सरासरी १५० रुपये) भाडे दिले. बुधवारी मला एका सभेस जावयाचे होते. माझ्या बिनहाडापासून ते ठिकाण सुमारे पावकोसावर असेल; तेथे जायला मला इहाली डॉलर (सरासरी ३० रुपये) गाडीभाडे द्यावे लागले. बृहस्पतीवारी "ग्रॅंडसेट्रल" नावाचे आगगाडीच्या टप्यावर जाऊन विचारपूस केली, तो बोस्टनचा रस्ता अद्याप खुला झाला नाही असे कळून आले, या दिवशी मला एका फार जरूरीच्या कामाकरिता आमच्या मंडळीचे व्यवस्थापकांस भेटायला जायचे होते. गाडीने जाण्याची सोय नाही असे पाहून, समुद्रात जहाजे चालू आहेत की नाही, याचा शोध केला; परंतु, तोही मार्ग बंद असल्यावरून परत फिलाडेल्फियास जाण्यास निश्चय केला.

न्यूयार्क आणि फिलाडेल्फिया यात शंभर मैलाचे अंतर असून जलदीच्या गाडीने तेथे पोहोचायला सव्वादोन तास लागतात. परंतु सोमवारपासून बृहस्पतीवारी सकाळपावेतो तुषारवर्षामुळे तोही रस्ता बंद असून, त्यावर पुष्कळ अपघात झाले होते. आमची गाडी सकाळी अकरा वाजता न्यूयार्कहून निघाली.

ती रात्री आठ वाजेतोपर्यंत फिलाडेल्फियास येऊन पोहोचली नाही. आमच्यापुढे सर्व रस्ता व आजूबाजूचा प्रदेश तुषाराच्छादित असून, त्यावर सूर्यप्रकाश पडल्याने गाडीतील सगळ्या माणसांचे डोळे दिपत होते. गाडी पुढे चालण्याला फारच अडथळे होते. हजारो मनुष्य रस्त्यावरून खोऱ्यांनी तुषार खणून पलीकडे टाकण्यात गुंतले होते. आमच्या गाडीला दोन मोठमोठाली इंजिने लावली असून, आमच्या समोरून काही नाही तरी अडकून राहिलेल्या तीस आगगाड्या न्यूयॉर्ककडे गेल्या; त्यांपैकी प्रत्येकीस दोन किंवा तीन इंजिने लावली होती, तरी त्या महावाळवंटासारख्या तुषारातून गाडी ओढण्याचे सोपे नव्हते. रस्त्याच्या दोहो बाजूस तुषाराचे उंच ढीग पडले होते. लोखंडी मार्गावरून पडलेला तुषार पलीकडे सारून जात असता केव्हा केव्हा आमची गाडी अर्धा एक तुषाराच्या ढिगांमध्ये अदृश्य होत असे. कोठे कोठे जेथे वारा फार जोराचा वाहत होता त्याच्या आसपासचे प्रदेशांत दहा दहा फुटी उंच तुषाराचे ढीग पडून त्या खाली धरे, शोते, मळे वगैरे झाकून गेले होते.

ह्या गोष्टीस दोन चार दिवस झाल्यानंतर मी फिलाडेल्फियास येऊन पोहोचल्यावर माझ्या एका मैत्रिणीचे पत्र आले. त्यात तिने लिहिले होते की, पूर्वप्रदेशात जरी अशा प्रकारचे तुफान फार विरळा आहे, तरी पश्चिमेस आणि उत्तरेस जी तुषाराची वादळे येतात त्यांच्या मानाने हे तुफान काहीच नाही ! तिकडे उष्णतामापकयंत्रातील पारा शून्याखाली साठ अंशांपर्यंत उतरतो, आणि तुषाराचे ढीग पंचवीस तीस फुटांइतके उंच असतात. अशा उत्पाताच्या वेळी कोठे आश्रय घेण्यास जागा नसल्यामुळे, पश्चिमेस उघड्या मैदानात असलेली कोट्यावधी गुरे भयंकर थंडीच्या तावडीत सापडून मरून जातात. गेल्या आणि त्याच्या मागल्या वर्षी ऐंशी लक्षांवर गुरे अशा प्रकारे थंडीत कुडकुडून मरण पावली. त्या गरीब प्राण्यांना ज्या यातना सोसाव्या लागल्या असतील, त्यांचे नुसते अनुमान केले तरी अंगावर शहारे उठतात. ह्या शिवाय दरवर्षी तिकडे किती हजारो मनुष्ये व इतर पशुपक्षी थंडीने मरत असतील, हे कोणाच्याने सांगवणार नाही.

ह्याप्रमाणे इकडचा हिवाळा जरी अति भयंकर आहे, तरी त्यापासून लोकास फायदा करून घेता येतो. नद्या निजून गेल्या म्हणजे काही लोक बर्फ साठवून ठेवून त्याचा व्यापार करितात. तसेच लक्षावधी स्त्रीपुरुषांस

“स्केट”,^१ व “टोबागन”,^१ नावाचे खेळ खेळण्यास सापडतात. कित्येक अतिशय थंड प्रदेशात, मुख्यत्वेकरून कानड्यात, आनंदी लोक बर्फाचे मोठमोठाले तक्ते आणि विटा कापून त्यांचे धोरलाले किल्ले बांधतात. एखाद्या नदीच्या नाहीतर सरोवराच्या तीरी चांगल्या जागेत बर्फाच्या विटा रचून भिंती घालताना, कमावलेल्या चुन्याच्या ठिकाणी पाण्याचा उपयोग करतात. म्हणजे भिंती घालण्याच्या समयी एकावर एक बर्फाच्या विटा रचून त्यावर पाणी ओतले म्हणजे ते थंडीने घट्ट थिजून जाते, त्यामुळे बर्फाच्या विटांची भिंत फार मजबूत होते. ह्या प्रकारचे मोठाले बर्फाचे किल्ले करून त्यात उत्तम रोषणाई करण्यात येते. मग काही लोक दोन विरुद्ध पक्षांकडील शिपायांची सोंगे घेऊन लटकी लढाई करतात. ह्या लढाईत दारूगोळ्यांच्या बदली उत्तम व चमत्कारिक दारूकामाचा उपयोग करण्यात येतो. रात्रीचे समयी ह्या हिमप्रासादात रोषणाई करून त्यावर दारूकाम सोडताना त्याची शोभा अति मनोहर आणि अवर्णनीय अशी दिसते. ही मौज पाहाण्याकरिता लांबलांबचे हजाराे स्त्रीपुरुष आणि मुले त्या ठिकाणी येऊन जमतात. सेन्टपाल व मान्दरिओल ही शहरे हिमप्रासादांच्या संबंधाने प्रसिद्ध आहेत.

इ. स. १८८८ तील जानुजारीच्या शेवटल्या भागात मी फिलाडेल्फियाहून इंडियाना संस्थानाची राजधानी इंडियनापोलिस येथे गेले. ते शहर फिलाडेल्फियाहून सुमारे बारा तेराशे मैलांवर पश्चिमेस आहे. तिकडे जाण्याचा मार्ग फारच रमणीय आहे. फिलाडेल्फियाहून निघाल्यावर शेकडो कोस अलिंगेनी नावाचे पर्वतश्रेणीमधून जावे लागते. हा अलिंगेनी पर्वत हिमालयाच्या पादपर्वतांसारखा परम सुंदर आणि फार भव्य आहे. ह्यावर उंच देवदार, ओक, भूर्ज आणि दुसरे पुष्कळ वृक्ष आहेत. जिकडेतिकडे रानेवने आपल्या स्वाभाविक

१ “स्केट” म्हणजे स्केट नावाच्या खडावा पायात चढवून थिजलेल्या नदीचे किंवा तळ्याचे पात्रावर घसरत नानाप्रकारच्या गती घरून खेळणे. स्केट खडवांच्या तळव्यास खालून मधोमध टाचेपासून मधल्या बोटपर्यंत चापट धारदार लोखंडाच्या पट्ट्या असतात. स्केटखडावा पायात चढवून एके ठिकाणी उभे राहवत नाही.

१ टोबागन - हा खेळ मूळचा इकडील इंडियन लोकांचा आहे. पुष्कळ तुषार पडला म्हणजे एखाद्या उंच जाग्यावरून सपाट उतरणीवरून खाली घसरत येणे हे फार मौजेचे आहे. ह्या प्रकारच्या खेळास टोबागनची घसरण असे म्हणतात. टोबागन हे वाहन लाकडाचे केलेले असते. त्याला चाके नसतात. ते सपाट बुडाच्या नावेसारखे असते.

शोभेच्या तारुण्यभरात असलेली दिसून येतात. सस्केहाना नावाची महानदी नागमोडी चालीने ह्या पर्वतामधून वाहात आहे. आगगाडीचा रस्ता बहुतेक नदीच्याच तीरावरून गेलेला आहे, त्यामुळे ह्या मार्गाने प्रवास करणाऱ्यास पृथ्वीची संपूर्ण शोभा पाहायला मिळते. मी दोनतीनदा ह्या मार्गाने पर्यटन केले. पैकी एक वेळ हिवाळा असल्यामुळे चोहोकडे तुषार पडून अलिगेनी पर्वताची शिखरे आणि पायथ्याजवळचा प्रदेश पांढरा फटफटीत झालेला दिसून येत होता. हा चांदण्यापेक्षा पांढरा व सूर्यप्रकाशाने चकचकत असलेल्या हिमाच्छादित पर्वताचा मनोरम देखावा ज्याने पाहिला, त्याला आपल्या डोळ्यांचे सार्थक्य झाले असे वाटल्यावाचून राहावयाचे नाही.

फेब्रुआरी महिन्याच्या प्रारंभी कनेक्टिकट संस्थानातील हार्टफर्ट नावाचे शहरा- नजीक फार्मिंग्टन म्हणून एक खेडे आहे, तेथे मी एक मुलीची गाळा पाहण्यास गेले होते. हे गाव आगगाडीच्या रस्त्यापासून बरेच दूर आहे. तेथे जायला त्या वेळी चार चाकांची गाडी नसून, स्ले नावाचे एक बिनचाकी वाहन होते. त्यात बसून मी एका मैत्रिणीबरोबर फार्मिंग्टनचा रस्ता धरला. जमिनीवर तुषार पडलेले असता, तो काहीसा वाळवंटासारखा असून, त्यावरून चाकाच्या गाड्या ओढण्यास घोड्यांना फार कठीण जाते; परंतु बिनचाकी स्ले ओढणे बरेच सोपे पडते. ह्या स्लेवर बसून जाणे फार मौजेचे आहे. इकडील आबालवृद्ध गनुष्ये स्लेवाहनाच्या उपभोगाची फार भुकेली असतात. फार्मिंग्टनच्या रस्त्याने जाताना आसपास सर्व जागा तुषारमय झालेली आमच्या दृष्टीस पडली. सभोवतीचे पर्वत, झाडेझुडपे, घरांची छते, एकंदर जणू काय शीतनिवारणार्थच फांदरे तुषाराचे आवरण घेऊन गुरगटून निजली आहेत, असे वाटत होते.

राष्ट्रीय सण

वर्षप्रतिपदा, वाशिंग्टनचा वाढदिवस, ख्रिस्ताची पुण्यतिथी; "डेकोरेशन् डे," "इंडिपेन्डेन्स डे", थ्यांक्स गिविंग डे, आणि ख्रिस्तजयंती हे युनाइटेड स्टेट्सचे राष्ट्रीय सण मानले जातात. ह्या सणांच्या दिवशी सगळी दुकाने, कचेऱ्या, कारखाने, पाठशाळा इत्यादी बंद असून सर्वांस सुट्टी मिळते. वर्षप्रतिपदा म्हणजे जानुआरीची पहिली तारीख. हा सामाजिक सण फार जुना व ह्या लोकांनी आपल्या पूर्वजांपासून घेतलेला आहे. ख्रिस्ताची पुण्यतिथी म्हणजे ईस्टर आणि ख्रिस्तजयंती हे दिवस ख्रिस्तीधर्मस्थापकाच्या सन्मानार्थ पवित्र मानले जातात.

फेब्रुआरीची बाविसावी तारीख हा जॉर्ज वाशिंग्टनचा वाढदिवस होय. मागल्या शतकांत अमेरिकन लोकांनी आपण स्वतंत्र राष्ट्र आहो असे सर्वत्रांस सांगून, इंग्लंडाशी आपला संबंध तोडला. तेव्हा अर्थातच ह्यांची व इंग्रजांची लढाई झाली. तीत वाशिंग्टनने इंग्रजांचे पारिपत्य करून, आपल्या राष्ट्राला जय मिळवून दिला, ह्याबद्दल अमेरिकन लोकांनी खूप होऊन त्याला आपल्या राष्ट्राचा अध्यक्ष केले, आणि तो ह्या राष्ट्राचा पिता आहे असे सर्व मानू लागले. त्याच्या सन्मानार्थ त्याच्या जन्मदिवशी सर्व लोक आपापल्या मनास वाटेल त्याप्रमाणे उत्सव करतात; व सभामधून वाशिंग्टनच्या स्तुतीची भाषणे होतात. डेकोरेशन् डे, म्हणजे थडगी शृंगारण्याचा दिवस, ह्या सणाचे वर्णन पुढे एका ठिकाणी केले आहे.

‘इंडिपेन्डन्स डे’ म्हणजे स्वातंत्र्याचा दिवस, जुलई महिन्याच्या चौथ्या तारखेस येतो. इ. स. १७७६ सालातील जुलई महिन्याच्या चौथ्या तारखेस अमेरिकेतील तेरा जुन्या वसाहतींनी तेरा स्वतंत्र संस्थाने बनून, इंग्रजी. राज्याशी आपला संबंध नाही असे म्हणून दाखविले आणि ह्या दिवसापासून आमचे राष्ट्र स्वतंत्र आहे, असे नुस्ते लोकांस सांगितले इतकेच नव्हे; तर इंग्लंडासारख्या बलाढ्य राष्ट्राशी झुंजून त्याला पराजित करून आपले स्वातंत्र्य मिळविले. हा राष्ट्रीय सणाचा दिवस फार महत्त्वाचा आहे. ह्या देशातील प्रत्येक शहरांत गावांतून आणि खेड्यांमधून सर्व लोक मोठ्या अभिमानाने हा सण पाळतात. सार्वजनिक सभागृहांतून ह्या राष्ट्राच्या स्वातंत्र्याचे माहात्म्य व देशाचे यश गाडले जाते, आणि देशाभिमानपर भाषणे होतात. जिकडे तिकडे युनाइटेड स्टेट्स्ची नक्षत्रांक पताका उभारलेली पाहाण्यात येते. प्रसिद्ध ठिकाणी बाजारातून वगैरे रोषणाई करण्यात व आतषबाजी उडविण्यात येते. मुलांना खाऊची आणि फटाकडे उडविण्याची चंगळ असते. जुलईची चौथी तारीख ही ह्या देशाची दिवाळी आहे म्हटल्यास चालेल. आमच्या देशच्या दिवाळीचा खरा अर्थ सर्वांस विसरून गेल्यासारखा झाला आहे. कृष्णाने कार्तिक वद्य चतुर्दशीस नरकासुराचा वध करून, प्राग्ज्योतिषपुराचे राज्य जिंकून पादाक्रांत केले, म्हणून तो एक राजकारणी सण मानला गेला होता. आता दिवाळी धर्मसंबंधी सणात मोडते. दिवाळी हा जरी राजकारणी सण असे गृहीत केले, तरी त्यात आणि जुलईच्या चौथ्या तारखेत जमीनअस्मानाचे अंतर आहे. दिवाळीच्या दिवशी एका स्वतंत्र राजाचा वध करून त्याच्या मुलाला करद राजाच्या मालिकेत गोवून, त्याचे स्वातंत्र्याचे

हरण केले आहे. जुलईच्या चौथ्या तारखेस एका जुलमी, लोभी राष्ट्राचे दास्य करावयाचे नाही असा निश्चय करून, एका लहानशा राष्ट्राने आपले स्वातंत्र्य मिळवून घेतले; व ह्या राष्ट्रात जो कोणी राहायला येईल त्याला - (निदान शब्दांनी तरी) - ते स्वातंत्र्य देण्याची प्रतिज्ञा केली.

मी फिलाडेल्फिया मुकामी असताना, तेथे ह्या सणाची धामधूम माझ्या पाहाण्यात आली. तेथील इंडिपेंडेन्स हॉल म्हणजे स्वातंत्र्य देवीचे जन्मगृह. यात पुष्कळ चांगल्या वक्त्यांनी, उत्तम देशभक्तीपर व्याख्याने दिली. शहरात सर्वत्र नक्षत्रांक पताका उडत होत्या. मोठाल्या दुकानांची दारे व बड्या बाजारातील इमारतीच्या देवड्या तांबड्या, निळ्या आणि पांढऱ्या अशा मिश्र रंगांची पताकांसारखी कापडे, तोरणे वगैरे लावून शृंगारल्या होत्या. रात्री चोहोकडे रोषणाई केली असून, स्कुइल्किल् नदीच्या पुलावर नदीमध्ये विचित्र व उत्तम प्रकारची आतषबाजी उडविण्यात आली. फेअर माउंट पार्क नावाच्या सार्वजनिक उद्यानात दूरदुरून बायकापुरुष मुलांना बरोबर घेऊन मौज पाहाण्यास आले होते. त्या हजारो मनुष्यांच्या गर्दीत सर्वत्र आनंद, उत्सुकता आणि प्रसन्नता असलेली दिसण्यात येत होती.

नवेंबर महिन्यात "थ्यांक्स गिविंग डे" म्हणजे आभार मानण्याचा सण येतो. ह्या महिन्यात सर्व शस्यांची कापणी होऊन, जिकडे तिकडे फळभाज्या आणि धान्ये ह्यांची भरभराट असते. ह्या देशाचा अध्यक्ष नवेंबर महिन्यातील एखादा सोईस्कर दिवस नेमून आपल्या देशी जानपदांना 'तुम्ही अमुक दिवशी आभार मानण्याचा सण करा आणि माझ्या संगती देवाची प्रार्थना करून, त्याने ह्या वर्षात आमच्या देशावर जे उपकार केले व आम्हांस जे विपुल शस्यसंपत्ती दिली त्याबद्दल परम नम्रतेने परमेश्वराचे आभार माना," असा 'निरोप' (हुकूम नव्हे!) - लिहून प्रसिद्ध करतो. मग देशाध्यक्षाने नेमलेल्या दिवशी सर्व दुकाने, कचेऱ्या वगैरे बंद करण्यात येतात. प्रत्येक देवळात आणि उपासनामंदिरात आबालवृद्ध स्त्रीपुरुष परमेश्वराची आराधना करायला जातात. त्या दिवशी गरीबगुरीबांना पुष्कळ दानधर्म करण्यात येतो. ह्या सगळ्या सणावाराच्या दिवसांतून कोणी फारसे लोकांस जेवायाखायाला बोलावीत नाहीत. कधी कधी आपल्या सोयऱ्यांस किंवा मित्रांस जेवायाचे आमंत्रण देतात. प्रत्येक कुटुंबाच्या माणसांनी आपल्या घरात गोड गोड करून खायाचे, बाहेर तमाशा पाहायला जायाचे आणि तो दिवस आनंदात घालवायाचा, हा सण करण्याचा

प्रकार आहे.

ह्या सार्वजनिक सणांशिवाय आणखी पुष्कळ सण आहेत. निरनिराळ्या मताचे लोक आपापल्या समजाप्रमाणे आपले सण पाळतात. रोमन् क्यथलिक् पंथाच्या लोकांत पुष्कळ साधुसंतांच्या पुण्यतिथी आणि जयंत्या पवित्र मानलेल्या आहेत. लक्षावधी आयरिश लोक इंग्रजांच्या गांजणुकीला त्रासून देशत्याग करून, ह्या स्वतंत्र देशात आले आहेत; ते स्वजातीच्या व आपल्या पंथाच्या सणावारी मोठा उत्सव करतात. त्यांचा कुलदेव संत प्याट्रिक् ह्याच्या जन्मदिवशी ते आपल्या देशाच्या हिरव्या पताका घरांवर उभारतात. जर्मन, स्कॉडिनेवियन, इटालियन्, फ्रेंच, रशियन् इत्यादी ज्या युरोपांतील अठरापगड जाती इकडे येऊन वसाहत करून राहिल्या आहेत, त्या याचप्रमाणे आपापले सण करतात.

सणाच्या दिवसांतून आपल्या तिकडे जशी लाडू, जिलव्या वगैरे पक्वान्ने करतात, तशी इकडेही ह्यांच्या चालीची पक्वान्ने करण्याची गर्दी असते. पण ह्यांच्या सणावारांच्या दिवशी अतिशय जीवहिंसा होत असते. आम्ही जशा बागांतून, मळ्यांतून वगैरे भाज्या लावून विशेष दिवसांकरता राखून ठेवतो, तसे इकडले लोक तुर्की कोंबड्यांची व साध्या कोंबड्यांची वगैरे "लागवड" करतात. तुर्की कोंबड्यांचे मांस फारच उत्तम आहे, असा ह्यांचा समज आहे. कोणी पाहुणा घरी आल्यास त्यादिवशी एकदोन सबंध तुर्की कोंबडी शिजवून त्याला उत्तम मेजवानी देतात.† इकडे सर्वत्रांनी मांस खाण्याची चाल असल्यामुळे अतोनात जीवहिंसा होते. मध्यदेशात, म्हणजे इलिनोइस्, ओहायो आणि मिसूरी या संस्थानांच्या पश्चिमेस मोठाली मैदाने असून तेथे फारशी लोकवस्ती नाही. तेथे काही होतकरू व्यापारी गुरांचे आणि हुकरांचे थोरलाले

† सुमारे दोन हजार वर्षांपूर्वी आमच्या देशात ब्राह्मणसुद्धा मांसभक्षण करीत होते. श्रोत्रिय ब्राह्मण, जावई किंवा राजा घरी पाहुणा आल्यास त्याच्या मेजवानीकरिता लडू, निरोग, आणि कोवळ्या वयाची गाय, पाडी किंवा पाडा मारण्याची चाल होती. श्राद्धाच्या दिवशी मासे आणि इतर प्रकारचे मांस ब्राह्मणांना खाऊ घातल्यास अमुक इतकी वर्षे पितरांची तृप्ती होते, अशी स्तुतिवचने आहेत. उत्तर हिंदुस्थानात पंचगौड जातीचे बहुतेक ब्राह्मण शेळी किंवा बकरा मारून आपल्या पाहुण्यांना सत्कार करीतात. बंगाली ब्राह्मण मासे, बकरी व इतर अनिषिद्ध मांस खातात. बुद्धाच्या उपदेशाने आमच्या देशात जीवहिंसा बऱ्याच अंशी बंद झाली, तरी अद्यापि पुष्कळ लोक मिळाल्यास मांस खाण्याला मागे सरत नाहीत.

‘‘मळे’’ आणि ‘‘शेते’’ करून हजारो कोसांवरील शहरांना ह्या हालत्या चालत्या भाज्यांचा पुरवठा करतात. हे निर्दय कसाई आपल्या पिशव्या भरण्याच्या गडबडीत गुरांच्या सुखदुःखाकडे मुळीच लक्ष देत नाहीत. मध्यदेशाच्या मैदानातून लक्षावधी गुरे, उन्हात तळमळत, पावसात भिजत आणि बर्फात थिजत अतिशय दुःख भोगून मरून जातात. त्यांना कोठे निवाऱ्यांत बसण्याची किंवा उभे राहण्याचीसुद्धा सोय केलेली नसते. न्यूयार्क आणि मासचुसेट्स् संस्थानांत ‘‘भूतदयेच्या’’ ज्या मुख्य मंडळ्या आहेत त्या आपापल्यापरी ह्या प्राण्यांवर होणारा जुलूम कमी व्हावा, म्हणून पुष्कळ प्रयत्न करीत आहेत. त्यांनी दिलेल्या प्रमाणसिद्ध माहितीवरून असे समजून येते की, गेल्या दोन वर्षांत ऐंशी लक्षांवर गुरे पश्चिमेतील मैदानातून उघड्या जाग्यांत असल्यामुळे, थंडीच्या दिवसांत बर्फात कुडकुडत हालहाल होऊन मेली. आयवा आणि निब्रास्का या संस्थानांतून पर्यटन करीत असता मी उन्हाळ्याच्या दिवसात जे गुरांचे हाल पाहिले, ते नुस्ते आठवले तरी अंगावर शहारे येतात. मैदानांतून कोठे एखादे झाड देखील नाही, अशा ठिकाणी शेकडो गुरे चरत आहेत. दोन प्रहरी प्रचंड ऊन पडले आहे, आणि बिचाऱ्या गुरांना कोठे छायेत बसण्याची सोय नाही. एखाद्या ठिकाणी कोठे लहानसे डबके पावसाच्या पाण्याने भरलेले असल्यास, कित्येक गुरे त्यांत जाऊन उभे राहिली आहेत. लहान लहान कोवळी वासरे उन्हाचा ताप सोसवेनासा झाल्यामुळे कोठे वईपाशी जाऊन, तिच्या चार चार बोटे रूंद आडव्या पट्ट्यांच्या तुटक्या व अगदी अपुऱ्या सावलीत डोकी खुपसून बसली आहेत. कोठे एका लहानशा झुडुपाभोवती दहावीस गुरे त्या झुडुपाच्या थोड्याशा छायेत आपली डोकी खुपसून उभी आहेत. कोठे वई, झाडझुडूप, किंवा पाण्याचे डबके नसल्यामुळे, निरुपायास्तव बिचारी गुरे उन्हाच्या तापाने गवतावरच तळमळत पडली आहेत. परंतु पुढे त्यांची जी दुर्दशा होणार ती मनात आली, म्हणजे हा त्यांचा वनवास केवळ स्वर्गसुख आहे असे वाटल्यावाचून राहात नाही. ही शेकडो, हजारो, लक्षावधी गुरे गायरानांत चरत आहेत ती केवळ मनुष्याच्या पोटाचा जाळ शमविण्याकरता! ही गायराने, हे अमेरिकन लोकांच्या भाजीपाल्याचे मळे होत. येथे गुरांची, मेंढ्यांची आणि डुकरांची वंशवृद्धी होते आणि नेमलेल्या वेळेस येथून ही जिवंत हालती चालती भाजी आगगाड्यांच्या डब्यातून भरून हजारो कोसांवर पाठविण्यात येते. कधी कधी पाच सहा दिवसापर्यंत ह्या बंदीत घातलेल्या प्राण्यांना खायाला प्यायांला मिळत नाही. मग गाडीवरून उतरल्यावर

थोडेसे खायांला घालून त्यास कसायाच्या स्वाधीन करतात. ही त्याची वधस्थाने मी कधी पाहिली नाहीत व मला ती पाहण्याची इच्छाही नाही. परंतु म्या जे त्यांचे वर्णन वाचले आहे, त्यावरून ते प्रत्यक्ष नरक व तेथले कसाई आणि हा क्रूर व्यापार करून पोट भरणारे लोक मानुषराक्षसांहून निराळ्या, म्हणजे 'के ते न जानीमहे' ? ह्या वर्गातील असावे असे वाटते.

ह्या देशाचे लोक एकंदरीने पाहू गेले असता मोठे ममताळू व दयाळू आहेत; परंतु ह्या नांसभक्षणाच्या सवयीमुळे म्हणा किंवा कोणत्याही कारणाने म्हणा, त्यांस मनुष्येतर प्राण्यांच्या सुखदुःखाची फारशी काळजी नाहीसे दिसते. एकदोन वर्षांपूर्वी मी 'बालबोध मेवा' नावाच्या मुंबईतील अमेरिकन मिशन मंडळीने चालविलेल्या मासिकपत्रात, एक सुंदर निबंध वाचलेला मला आठवतो. त्या निबंधाला जोडलेले एक चित्र होते. त्या चित्रात एक बाई आणि तिची मुले गाईला कुरवाळीत असून मूठभर चारा देत आहेत, असे दाखविले होते. त्या निबंधात तो लिहिणाराने एक वाक्य मोठ्या अभिमानाने लिहिले होते. त्याचा गोषवारा असा की, हिंदुस्थानात गुरांना व इतर जनावरांना लोक फारच गांजतात; पण अमेरिकेत त्यास फार ममतेने वागवितात. ह्यात थोडासा तथ्यांश आहे, पण ह्याचा खरेपणा सर्वत्र सिद्ध होणार नाही; आमच्या देशात गरीब बैलांना व घोड्यांना फारच दुःख भोगावे लागते हे खरे; पण त्यावर कोणी ममता करीत नाही असे नाही. खेडेगावांत आणि कोठे कोठे शहरांमधून देखील ज्या कुटुंबवत्सल लोकांच्या घरांत दुभत्याला गायी असतात, तेथे बायका आणि मुलेबाळे त्या गुरांवर आणि वासरांवर आपल्या कुटुंबातील माणसांप्रमाणे ममता करतात. व्यापारी, गौळी आणि कसाई गुरांवर जुलूम करतात हे फार वाईट आहे म्हणून तो नाहीसा करण्यास सर्वांनी झटले पाहिजे. परंतु तशाप्रकारचा जुलूम अमेरिकेत नाही असे कोणी म्हणेल, तर ते खोटे आहे. इकडील शहरांतील बाजारांतून आणि कारखान्यांच्या गावांतून ज्याने क्रूर गाडीवाल्यांच्या घोड्यांची दशा पाहिली असेल, त्याला तरी निदान इकडे पशूंवर जुलूम करण्याची चाल नाही असे वाटणार नाही.

पंचवीस वर्षांपूर्वी न्यूयार्क शहरात हेन्री बर्ग नावाचा दयाळू गृहस्थ ह्या मुक्या जनावरांचा कैवार घेऊन लोकांशी बोलू लागला. त्या काळी मुक्या

जनावरांची लोक जी छळणा करीत, तिचे वर्णन करणे हे कोणाला साधणार नाही. हेन्री बर्ग जनावरांचा पक्ष घेऊन बोलू लागला, तेव्हा बहुतेक सर्व लोक त्याची थट्टा करू लागले. कोणी म्हणाले त्याला वेड लागले आहे. काही धार्मिक लोक म्हणाले, हा पाखंडी धर्मशास्त्राविरुद्ध बोलत आहे. आमच्या धर्मशास्त्रात असे सांगितले आहे की, परमेश्वराने मनुष्याला सर्व जनावरांवर अधिपत्य दिले, तेव्हा ती मनुष्याच्या उपयोगार्थच सृष्ट केलेली आहेत. असे धर्मशास्त्राप्रमाणे मिळाले तेव्हा मग काय पुसता, संगळ्या लोकांनी पशूंचा कैदार घेणाऱ्या हेन्रीचा छळ मांडला! तो न्यूयॉर्कच्या रस्त्यातून जात येत असता शेकडो वेळ लोकांनी त्याला दगडमार केला, त्याच्या अंगावर केरकचरा, चिखल वगैरे टाकून, आपल्या मताचे समर्थन केले. पण हेन्री बर्ग मोठा सचोटीचा आणि दृढनिश्चयी मनुष्य होता. त्याने हजारो विघ्ने आली, तरी हाती घेतलेले हे मनुष्यपणाचे काम सोडले नाही. काही वर्षांनी त्याने प्रयत्न करून पशूंवर जुलूम होऊ नये ह्या अर्थाचा कायदा करून घेतला. एके दिवशी संघ्याकाळी न्यूयॉर्क शहर जणू काय झोपेतून जागे झाल्यासारखे झाले. न्यूयॉर्कच्या रस्त्यातून जाणाऱ्या येणाऱ्या पाचशे गाड्या कोणीशा अटकावून धरल्या आणि त्यास जुंपलेल्या घोड्यांची परीक्षा केली. त्यापैकी जे घोडे दुखणाईत, लंगडे किंवा अतिशय अशक्त आहेत असे कळून आले, ते त्यांच्या मालकाला विचारल्यावाचूनच सोडून नेले. ह्यानंतर हेन्री बर्ग कोण आहे आणि मुक्या जनावरांस पाहिजे त्या रीतीने गांजण्याचा मालकाला अधिकार नाही, हे सर्वांस कळून आले. हेन्री बर्गच्या श्रमाचे सार्थक्य झाले. अलीकडे लोकमत पशूंस अनुकूल असे झाले आहे. मासचूसेट्स्ची 'भूतदयाप्रसारक' मंडळी ह्या कामात पुष्कळ श्रम करीत आहे. ह्या मंडळीचे अध्यक्ष जोर्ज टी. एंजल् हे बरेच वृद्ध आहेत, तरी केवळ धर्मार्थ मुक्या जनावरांच्या हिताकरता रात्रंदिवस खपत आहेत. त्यांच्या व दुसऱ्या कित्येक सज्जन स्त्रीपुरुषांच्या उद्योगाने ह्या देशातील मुख्यमुख्य शहरांमधून 'भूतदयाप्रसारक' मंडळ्या स्थापन झाल्या आहेत. पशूंवर आणि पक्ष्यांवर जुलूम होऊ नये, म्हणून पुष्कळ कायदे झाले आहेत. मुलांमध्ये भूतदयेचा प्रसार व्हावा म्हणून 'ब्याड्स् ओफ् मर्सी' म्हणजे दयेच्या जुटी स्थापन झाल्या आहेत. आजतागाईत सहा हजारांवर दयेच्या जुटी अस्तित्वात आल्या आहेत, आणि त्यांच्या हातून भूतदयाप्रसाराचे काम जारीने चालले आहे. आमच्या देशात अशा मंडळ्या असण्याची मोठी जरूरी आहे. मुलांस लहानपणापासून परोपकार,

भूतदया आणि सगळ्या वस्तूंचा सदुपयोग कसा करावा, हे शिकविणे अवश्य आहे.

ह्याप्रमाणे मुक्त्या जनावरांच्या हितार्थ सज्जनांचा प्रयत्न सर्वत्र चाललेला आहे. तरी मनुष्येत्तर प्राण्यांवर अद्यापि पुष्कळ जुलूम होत आहेत. नखरेबाज बायका आपल्या टोप्या शृंगारण्याकरिता वर्षातून असंख्यात सुरेख पाखरांचे बळी देतात. "अहो, पशुपक्षी तर मनुष्याच्या उपयोगार्थ मृष्ट झालेले आहेत, मग आम्ही पाहिजे तसा त्यांचा उपयोग का न करावा?" म्हणून धर्मशास्त्राचे प्रमाण दाखविणारे पुष्कळ लोक ह्या देशात सापडतात. जिवंत कोंबडी विकत घेऊन घरी भाजी करायला नेताना त्यांचे पाय दोरीने बांधून त्यांची डोकी खाली व पाय वरती करून लोंबकळीत नेत असतांना, ह्या प्राण्यांस कशा यातना होतात हे माणसांना मुळीच समजत नाही, असे दिसते. एके दिवशी मी फिलाडेल्फियाच्या रस्त्यात उभी राहून गाडीची वाट पाहात असता, एक तेरा चवदा वर्षांचा मुलगा कोंबड्याचे पाय हातात धरून त्याचे डोके खाली करून लोंबकळीत काही अंतरावर उभा राहिला होता तो मी पाहिला. मी त्याजपाशी जाऊन म्हटले, 'भाऊ, तू ह्या कोंबड्याचे डोके वर करून का धरीत नाहीस?, तो किंचित् हसून म्हणाला, "त्यांचे पाय धरून नेणेच सोईस्कर आहे." "हं असे काय? मला वाटते की, कोणी तुमचे पाय वर करून तुम्हाला उलटे टांगून धरून नेले, तर ते तुम्हांस बरे वाटणार नाही. का हे भासे अनुमान खरे की खोटे!" हे ऐकून तो मुलगा हसला, आणि माझ्या मुरवतीकरता त्याने एक पळभर कोंबडीचे डोके वर करून धरले. त्या दिवशी संध्याकाळी मी बिन्हाडी जाऊन ही गोष्ट सांगितली, तेव्हा एक तरुण शिक्षकीण बाईने म्हटले :- 'कोंबड्यास उलटे टांगून ठेवण्याची रीतच आहे, आणि तीच बरोबर आहे.' पण मला ह्या गोष्टीचा थोडा संशय आला; कारण त्यांस उलटे टांगून ठेवणे बरे किंवा वाईट, ह्या विषयी कोंबड्यांचे मत काय आहे, हे आम्ही त्यास विचारून पाहिले नाही. (आमच्या देशात देखील कोंबड्यांना वगैरे उलटे टांगण्याची क्रूर चाल आहे, हे सांगायाला नको.) जेवणाच्या खोलीत कधी कधी भिंतीवरून चित्रांच्या बदली मेलेल्या मोरांची किंवा खबुत्रांची प्रेते पेंढा भरून उलटी टांगून ठेवलेली असतात. आणि नुक्त्याच धरून खुंटीला टांगून ठेवलेल्या रक्तबंबाळ माशांची आणि शिकारीत मारून आणलेल्या सशांची वगैरे चित्रे काढून, भिंतीवर टांगण्याचीही चाल आहे. ही चाल बरी नाही हे सांगायला नाकोच. अशी क्रूरपणाची चित्रे पाहिल्याने मुलांची मने

क्रूर होतात. कधी कधी मुलांचे व मोठ्या माणसांचे खेळही मोठ्या क्रूरपणाचे असतात. सुंदर तरुण स्त्रिया, कोवळी मुले, तरुण पुरुष, मध्यवयाचे विद्वान गृहस्थ देखील मनोरंजनार्थ मासे घरायला जातात. एका बारीक लांब काठीला लांब सुतळी बांधून तिच्या शेवटाला जी लोखंडाची आकडी असते, तिला मासाचे तुकडे टोकून पाण्यात घालतात. मग बिचारे भुकेले मासे ते मास खाण्याच्या आशेने तेथे येऊन, आकडीसकट मासाचा तुकडा गिळीत असता, त्याच्या घशात ती आकडी रतून त्यांच्या प्राणाचा अंत होतो आणि मग "अहाहा माझ्या आकडीला मासा लागला!" म्हणून ती क्रूर माणसे माशाला पाण्यातून काढून त्याच्या मरणयातना पाहून, आपल्या डोळ्यांची पारणी फेडतात! ह्या त्यांच्या चाली पाहिल्या, म्हणजे इकडे एखाद्या दयाळू बुद्धदेवाचे मिशनरी येऊन त्यांचे मनःपरिवर्तन करतील तर बरे होईल, असे वाटल्यावाचून राहणार नाही!

अमेरिकन लोकांमध्ये मनोरंजनाचे पुष्कळ प्रकार आहेत. हे लोक बहुत करून मोठे उद्योगी व मेहेनती आहेत; तेव्हा काम करून झाल्यावर थोडेसे मनोरंजन करून घेणे ठीकच आहे. लॉन् टेनिस् नावाचा खेळ एतद्देशीय

१ हिंदुस्थान आणि अमेरिका, ह्या पृथ्वीच्या दोहोबाजूंस एकमेकांच्या उलट दिशेस आहेत; तेव्हा अमेरिकन लोकांस आम्ही उलटे म्हणजे खाली डोके व वरती पाय करून चालतोसे वाटणे, आणि त्याचप्रमाणे अमेरिकन लोक उलटे चालतात असे आम्हास वाटणे, हे स्वाभाविक आहे. आमच्या देशात भूतदयेचा प्रकार अमेरिकन लोकांच्या उलट आहे. ते मनुष्येतर प्राण्यांना यातना देतात. आम्ही त्यांच्याकरिता पांजरपोळ घालतो; गोशाला स्थापन करतो; डेकून, उवा, चिलटे, मुंग्या यांस मोठ्या दयेने मनुष्याचे रक्त देऊन त्यांचे पोषण करतो; सापाला दूध पाजून त्याची पूजा करतो; पण मनुष्यांच्या जिवाचे आम्हाला काही वाटत नाही. शेजारच्या घरी कोणी मेले तर आम्ही घराची दारे लावून बसतो. कोठे महामारी वगैरे रोग उद्भवून शेजारी विपत्तीत पडले, म्हणजे त्यांचा समाचार घेणे आम्हास कठीण जाते. आमच्या बायका नानाप्रकारचे रोग होऊन मरतात, पण इंग्रजांनी तंबी दिल्यावाचून आम्ही बायकांकरता दवाखाने घालीत नाही. आम्ही गाईला मातेसमान समजून तिच्या पाया पडतो, पण आमच्या बायकांना, आमच्या मुलांच्या आयांना आम्ही मरे मरेतोपर्यंत मारतो. आमचे राजेलोक इंग्रजांच्या छाऊन पिऊन सुखी असलेल्या मुलांस व इंग्रजी अधिकाऱ्यांस मेजवान्या देण्यात लक्षावधी रुपये खर्च करतात, पण गरीब अनाथ बालकांकरिता अनाथगृहे व देशातील गरीब लोकांच्या मदतीकरता उद्योगशाळा वगैरे स्थापण्याच्या कल्पनाच त्यांच्या मनात येत नाहीत ! अमेरिकन लोकांपेक्षा आमच्यात अधिक भूतदया आहे खरी!

स्त्रीपुरुषांस मोठा प्रिय आहे. थंडीच्या व वसंताच्या दिवसात ह्या खेळापासून लोकांस चांगला व्यायाम मिळतो. पुरुष बेज् बाल् नावाचा खेळ खेळतात; कुस्त्या करतात आणि होड्या वल्लवितात. बायकाही कधी कधी उन्हाळ्यात होड्या वल्लवितात. थंडीच्या दिवसात थिजलेल्या नद्यांच्या पात्रांवरून आणि तळ्यांवरून स्केट नावाचा खेळ खेळण्याची चाल आहे. ह्याशिवाय उत्सवाच्या व इतर सुट्टीच्या समयी बायकापुरुष मिळून नाचण्याची, गाण्याची वगैरे चाल आहे. बायकापुरुषांनी आपल्या गायनकलारूपी परमेश्वराच्या अभोलिक देणगीचा उत्तम उपयोग करून, आनंद पावणे हे फार उत्तम आहे; परंतु त्यांची नाचण्याची तन्हा चांगली नाही. शहरांतून आणि लहानसहान गावांतून सुद्धा सर्वत्र नाटकगृहे असतात. ह्या लोकांना नाटके पाहाण्याची मोठी हौस आहे. कधी कधी गायनगृहांतून गायन समारंभ होतात. तेथे फार चांगली व्यवस्था असून, बहुत संभावित स्त्रीपुरुष तेथे जाऊन गायन आणि वाद्य ऐकतात. संध्याकाळच्या वेळी किंवा फावेल तेव्हा आबालवृद्ध स्त्रीपुरुष सार्वजनिक उद्यानात जाऊन, स्वच्छ वायूचे सेवन करतात. अमेरिकन लोक नाटके व दुसरे खेळ पाहाण्यास फार उत्सुक असतात खरे; तरी ते आमच्या तिकडल्या कित्येक निरुद्योगी मनुष्यांप्रमाणे केवळ नाटकेच पाहाण्यात आपला पैसा व आयुष्य खर्ची घालीत नाहीत; त्यांचे उद्योगधंदे करून झाल्यावर विश्रांतीच्या वेळी करमणुकीकरिता खेळ खेळतात, आणि कामाच्या वेळी अंग मोडून काम करतात.

विद्याव्यासंग

चीन देशाचे स्वराज्य एशिया, यूरोप, आफ्रिका, अमेरिका आणि अस्ट्रेलिया ह्या पाचही भूखंडांतील सगळ्या राज्यांपेक्षा प्राचीन असून, ते आज चार हजार वर्षांपर्यंत टिकले आहे. मिश्री, हेल्लेणी, रोमन, हिंदुस्थानी इत्यादी प्राचीन राज्ये लयास गेली. त्यांपैकी काही परदेशी शत्रूच्या पायांखाली चुरडत आहेत; काही बलिष्ठ परराज्याच्या अर्ध्या वचनात वागत आहेत; आणि काहीकांचे नावावाचून दुसरे काही चिन्ह राहिले नाही; पण चीन देश अद्यापि स्वतंत्र आहे, त्यात स्वराज्य आहे. एखादे वेळी प्रबल पाश्चात्य शत्रूपुढे जरी त्या राष्ट्राला मान झुकवावी लागते, तरी त्याला आपल्या प्रजांची व देशाची उन्नती करून पाश्चात्य राष्ट्रांशी टक्कर मारण्याचे सामर्थ्य अंगी आणण्याची शक्ती आहे; त्याप्रमाणे ते आपली सुधारणा करून घेतही आहे. अमेरिकन, इंग्रज आणि दुसरे युरोपियन लोक चिन्यांचा पाहिजे तितका अनादर करोत, धट्टा करोत किंवा निंदा करोत, तरी ते चिन्यांस भिऊनच वागतात. आजमितीस चीनला परचक्रापासून भय बाळगण्याचे कारण नाही. आता नव्या कालमानाप्रमाणे नव्या मनुष्यस्थितीला उपयोगी पडणारे असे काही फेरबदल करून, चीन जर आपल्या राष्ट्राला आतून बळकटी आणील, तर बाहेरून येणाऱ्या अनिष्टांनी त्याचे काही अहित होणार नाही, असे खास दिसते. त्या राष्ट्रास इतकी बळकटी, इतका स्थायिकपणा व इतके महत्त्व येण्याचे कारण काय? 'विद्या असल्यास जातिभेद राहाणार नाही,' असे चिनी लोकांचा गुरू कङ्गफुद्झ ह्याचे म्हणणे होते. त्याच्या उपदेशाप्रमाणे चिनी लोकांनी अमुक एक जात श्रेष्ठ आहे असे न मानता, मनुष्याची विद्या व सुनीती हीच त्याच्या श्रेष्ठतेची खरी कारणे होत असे समजून, अमीरउमरावांच्या आणि विशेष जातींच्या

हाती राज्यकारभार न देता; ज्याची जशी विद्या आणि वर्तणूक असेल, त्याला तशा योग्यतेचा अधिकार देण्याची चाल पडली. ह्यामुळे चिनातील गरीब अप्रसिद्ध व नीच कुळात जन्मलेल्या मनुष्याला सुद्धा विद्या व नीतिमत्ता यांच्या योगाने मोठ्या योग्यतेला चढण्याची आशा असते. चीनांतील पुरुषजातीत विद्येचे प्राधान्य आहे. तेथील साधारण मजूर मोलकऱ्यांस देखील लिहिता वाचता येते. ज्याला लिहिता किंवा वाचता येणार नाही, असा पुरुष फार विरळा. ह्याप्रमाणे विद्येवर ज्या देशाचा राज्यकारभार स्थापला आहे, तो बळकट व्हा असणार नाही? ज्याचे रहिवासी सतत उद्योगधंदा करण्यात तत्पर आहेत व जे कधी आळशी भिकाऱ्यांचे लाड करित नाहीत, जे विद्येची चाहा करतात, त्यांच्या देशात स्वराज्य असल्यास नवल नाही, ते नसणे हीच मोठी आश्चर्याची गोष्ट होय. प्लुतार्क नावाच्या विद्वानाने म्हटले आहे की, "नुमाने बांधलेली न्यायरूपी सुरेख इमारत पडून गेली, कारण ती विद्यारूपी पायावर बांधलेली नव्हती." ज्यात इतर सगळ्या गोष्टी चांगल्या आहेत, अशा राज्याची अवनती होण्याचे कारण दुसरे काय? त्याच्या राजनीतीला विद्येचा वृद्ध पाया आधारभूत नव्हता, ह्यापेक्षा त्याच्या पतनाचे बलवत्तर कारण दुसरे कोणते असावे? ज्या राष्ट्रात थोडेसे लोक विद्या शिकतात—आणि तेही एक दोन निवडक जातीचे असावयाचे—व जेथे बाकी लक्षावधी, कोट्यवधी रहिवासी अज्ञानांधकारात गढलेले असून, त्यांस वरिष्ठ पद मिळण्याची नुस्ती आशा बाळगण्यास देखील जागा नाही, अशा राष्ट्राचा मोड झाला नाही तरच मोठे नवल म्हणावयाचे.

चीनप्रमाणेच युनाइटेड स्टेट्स्च्या राजकार्यधुरंधरांस व नीत्युपदेशकांस विद्येची योग्यता कळून आली आहे. राष्ट्रांतील सगळ्या रहिवाशांस निदान लिहिता वाचता तरी यावे, त्यावाचून आपले स्वराज्य टिकणार नाही; असे त्यांस चांगले माहित आहे. आणि अलीकडे तर त्यांना स्वियांसही पुरुषांप्रमाणेच विद्या मिळविण्याचे मार्ग मोकळे करून देणे, अत्यावश्यक आहेसे वाटू लागले आहे. ह्या गोष्टीत ह्यांची चीनवर तोड आहे. स्त्रीशिक्षणाचे महत्त्व केवढे आहे, हे हळूहळू चीनादीक सर्व राष्ट्रांस कळून येईल. युनाइटेड स्टेट्स्चे राष्ट्रीय बळ खट्या फौजेत, तोफांत आणि तरवारींत नाही; ते ह्या राष्ट्राच्या रहिवाशांच्या विद्यावत्तेत आणि उद्योगप्रियतेत आहे.

पियोरिटन् पंथाचे लोक, आपल्या देशात स्वतंत्र विचाराने धर्माचरण करायला मिळत नाही असे पाहून, अटलांटिक समुद्र उतरून अमेरिकेत वसाहत करायला गेले; तेव्हापासूनच त्यांनी आपल्या मुलांस विद्याशिक्षण अवश्य मिळाले पाहिजे असे समजून, शाळा स्थापल्या. चारशे वर्षांपूर्वी मार्टिन लूथरने ख्रिस्ती लोकांस रामन् क्याथलिक भटांच्या दास्यांतून मुक्त करण्याचा प्रयत्न केला; तेव्हापासून युरोपात सर्वसाधारण मनुष्यास थोडीबहुत विद्या असणे अवश्य आहे, ही गोष्ट मान्य होऊ लागली. कपटी भटांनी कोट्यवधी भोळ्या बापड्या मनुष्यांस फसवून, पाखंडाच्या शृंखलेने जखडून ठेविले, याचे कारण अज्ञान होय; असे समजून लूथरने सगळ्यांस समजणाऱ्या भाषेत बाइबलाचे भाषांतर करून, ते सर्वांनी वाचावे व स्वतंत्रपणे विचारपूर्वक धर्माचरण करावे, म्हणून उपदेश केला. धर्मोपदेशकांपेक्षा शिक्षकांचे पद अधिक महत्त्वाचे आहे असे समजून, लूथरने म्हटले होते की, "मी जर उपदेशक नसतो तर खचित शिक्षक झालो असतो." स्वतंत्र विचाराने धर्माचरण करण्यास लोकांना धर्मपुस्तक वाचण्याची शक्ती असली पाहिजे; आणि कायदेशीर वर्तणूक ठेवण्यास देशाचे कायदे काय आणि कसे आहेत, ते वाचून समजून घेण्याची शक्ती असली पाहिजे.

पियोरिटन्पंथी लोकांनी अमेरिकेत वसाहत केल्यानंतर थोड्या वर्षांनी आपल्या वसाहतीत ज्या ज्या गावात म्हणून पन्नास किंवा अधिक कुटुंबे असतील, तेथे दर पन्नास कुटुंबांना एक शिक्षक असावा, असा नियम केला. त्या शिक्षकाने त्या कुटुंबातील मुलांस आणि चाकरमाणसांस लिहायाला व वाचायाला शिकवावे, आणि गावकऱ्यांनी त्याचा चरितार्थ चालवावा, असा कायदा केला. त्यानंतर दुसऱ्या वसाहतदारांनी, मासचूसेट्स्करांनी घालून दिलेला कित्ता वळवून, आपापल्या वसाहतीतून असेच कायदे केले. इ. स. १६६५ त मासचूसेट्स्करांनी आपल्या संस्थानात शाळा स्थापून, तेथील सर्व रहिवाशांनी आपल्या मुलांना शाळेतून शिकायला धाडलेच पाहिजे, असा निर्बंध केला. त्यानंतर इतर न्यू इंग्लंडच्या वसाहतीतून असेच कायदे झाले. परंतु दक्षिणेतील वर्जिनीया संस्थानाची स्थिती त्याहून फार निराळी होती. तेथे फुकटच्या शाळा नव्हत्या आणि छापखानेही नव्हते. सर्व लोकांत विद्याहीनतेचा परिणाम त्या आणि तशाच दुसऱ्या दक्षिणात्य संस्थानांतून फार वाईट झाला, हे इतिहासप्रसिद्ध आहे.

युनाइटेड स्टेट्स्चे विद्याखाते जरी सरकारी आहे, तरी राष्ट्रीय सरकाराशी त्याचा काही संबध नाही. प्रत्येक संस्थानिक सरकार आपापल्या जानपदास व

त्यांच्या मुलांस विद्या देण्याची जबाबदारी घेते, आणि आपापल्या सोईस पडेल त्याप्रमाणे शाळा, वरिष्ठ विद्यालये वगैरे स्थापून, त्यांचा खर्च चालविते. ह्याप्रमाणे सगळ्या संस्थानांतून आणि उपसंस्थानांतून निरनिराळी विद्याखाती आहेत. अडतीस संस्थानांपैकी अठ्ठावीस संस्थानांत शिक्षक तयार करण्याकरता मोठाली अठ्ठावणव विद्यालये आहेत. तेथे शिकून तयार झालेले शिक्षक आणि शिक्षकिणी राष्ट्रातील सगळ्या सरकारी किंवा स्वतंत्र शाळांतून मुलांस विद्या शिकवितात. आपल्या जानपदांस व त्यांच्या मुलांस विद्या मिळणे अवश्य असून, विद्याखात्याचा खर्च भागविणे हे सरकारचे काम आहे असे जाणून, हे लोकसत्ताक राष्ट्र स्थापन होताच, युनाइटेड स्टेट्स्च्या सरकाराने विद्येस उत्तेजन देण्याचे नियम केले. इ.स. १७८५त, म्हणजे स्वातंत्र्य मिळविण्याकरता ह्या राष्ट्राचे इंग्रजांशी चाललेले युद्ध संपताच, युनाइटेड स्टेट्स्च्या राष्ट्रीय शासकसभेने प्रत्येक संस्थानांतील सार्वजनिक जमिनीचा सोळावा भाग विद्याखात्याचा खर्च पुरविण्याकरता राखून ठेवायाचा असा निर्बंध केला. इ. स. १८४८ त राष्ट्रीय सभेने नवा कायदा करून अधिक उत्तेजन देण्याकरता आणखी सहा कोटी ऐंशी लक्ष एकर जमीन सत्तावीस संस्थानांस वाटून दिली. ह्याशिवाय पुष्कळ संस्थानिक विश्वविद्यालये स्थापण्याकरता सरकारने अतोनात जमीन दिली आहे, ती निराळीच. इ. स. १८६२ त सगळ्या संस्थानांतून शेतकी व उद्योगधंदे शिकविण्याच्या शाळा स्थापण्याकरता आणखी पुष्कळ जमीन देण्यात आली. इ. स. १८८६ पर्यंत राष्ट्रीय सरकाराने संस्थानांतून व उपसंस्थानांतून शाळाखात्याच्या उपयोगाकरता दिलेली जमीन सात कोटी ऐंशी लक्ष (७,८०,००,०००) एकर, म्हणजे इंग्लंड, स्कॉटलंड आणि ऐर्लंड हे तीन देश मिळून झालेल्या भूभागापेक्षाही अधिक होती. लोकांस विद्या देण्याच्या कामी जर्मनी युरोपातील सर्व राष्ट्रांत प्रमुख आहे. तेथे दरवर्षी दहा कोटी पस्तीस लक्ष (१०,३५,००,०००) रुपये विद्यादानात खर्ची पडतात. ब्रिटनच्या संयुक्त राज्याची योग्यता जर्मनीच्या खालोखाल आहे. तेथे वर्षाकाठी दहा कोटी दोन लक्ष पंचाहत्तर हजार रुपये (१०,०२,७५,०००) विद्येकरता खर्चिले जातात. युनाइटेड स्टेट्स्चे सरकार दरसाल सत्तावीस कोटी नव्वद लक्षांपासून अठ्ठावीस कोटी ऐंशी लक्ष (२८,८०,००,०००) रुपयांपर्यंत द्रव्य खर्च करून, आपल्या जानपदांस विद्यादान करते. ह्याच सरकारच्या सेनाखात्याचा वार्षिक खर्च सरासरी चौदा कोटी दहा लक्ष (१४,१०,००,०००) रुपये आहे. ब्रिटनच्या संयुक्त राज्याच्या

सेनाखात्याला दरवर्षी त्रैचाळीस कोटी पस्तीस लक्ष (४३,३५,००,०००) रुपये खर्च लागतो म्हणतात. ह्यावरून ब्रिटिश् सरकार नुसत्या संयुक्त राज्याच्या सेनेकरता, युनाइटेड स्टेट्स् सरकारला त्याच कामी लागणाऱ्या द्रव्याच्या तिपटीहून अधिक पैसे खर्च करते; आणि युनाइटेड स्टेट्स्चे सरकार ग्रेटब्रिटन्च्या सरकारास विद्याखात्यात लागणाऱ्या द्रव्याच्या अडीच किंवा पावणेतीनपट पैसा खर्चून लोकांस विद्या शिकविते, असे दिसून येईल. युरोपातील राजसत्तांचा जीव सेनेत आहे, आणि युनाइटेड स्टेट्स्च्या लोकसत्तेचे बळ आणि प्राण विद्येत आहे, एवढेच ह्या आकाशपाताळ अंतराचे कारण होय. जेथे सेनाखात्याच्या खर्चापेक्षा विद्याखात्याचा खर्च अधिक, असे एकच राष्ट्र सगळ्या पृथ्वीत आहे, ते हे लोकसत्ताक राष्ट्र होय.

सार्वजनिक सरकारी विद्याशाळांतून धर्मशिक्षणाची म्हणजे निरनिराळ्या पंथांची विशेष मते शिकविण्याची मनाई आहे. दररोज सकाळी शाळेच्या कामास आरंभ होण्यापूर्वी शाळेतील मुख्य शिक्षक किंवा शिक्षकीण बाइबलाचा थोडासा भाग वाचते, पण त्यावर टीका टिप्पण करीत नाही. ही चाल सर्वास पसंत आहे. कडव्या रोमन् क्याथलिक पंथाच्या लोकांवाचून इतर सर्व लोक आपल्या मुलांस आणि साधारण लोकांस विद्या मिळावी, असे इच्छितात. रोमन क्याथलिक पंथाचे आचार्य पूर्वीपासूनच विद्येला भीत आले आहेत. कारण विद्यावान् लोक आंधळ्यासारखे आपल्या उपदेशाचे ग्रहण करणार नाहीत, असे त्यांस पळे ठरूक होते. पण युनाइटेड स्टेट्स्च्या साधारण रोमन् क्याथलिकपंथी लोकांस देखील अलीकडे विद्या आवडू लागली आहे. तेही आपली मुले सरकारी शाळांत पाठवितात. तेथे कोणी त्यांचे मत काय आहे म्हणून विचारीत नाही. ह्या योगाने रोमन क्याथलिक पोपने आपल्या शिष्यमंडळीस ह्या धर्मबाह्य सार्वजनिक शिक्षणाचे ग्रहण करू नका, म्हणून आज्ञापत्रे पाठविली तरी, ती निष्फळ होत चालली आहेत. विद्येसारखे अमृतमय पंचपक्वान्नांनी भरलेले ताट भुकेल्या मनुष्यापुढे मांडून ठेवले असता, "तू ह्यातील एकही पदार्थ खाऊ नको," असे त्याला जर कोणी सांगेल, तर त्याचे सांगणे भुकेल्या माणसास कसे मान्य होईल?

युनाइटेड स्टेट्स्चे सरकार आपल्या पदरचा पैसा खर्च करून लोकांस विद्या देते असे वर सांगितले आहे, पण इकडील सरकार म्हणजे लोकनियुक्त शासक मंडळी, आणि त्याने पदरचा खर्च द्यावयाचा म्हणजे जानपदांकडून मिळालेला कर ह्या कामी लावायचा. आमच्या इंग्रजराजशासित राष्ट्रातही प्रजा

विद्याखात्याचा खर्च चालविण्याकरता कर देतात. पण त्यांचा तो पैसा खर्च करण्याविषयी सरकार प्रजाचे मत घेत नाही इतकेच नव्हे; तर प्रजापासून कर घ्यायचा तो घेऊन आणखी त्यांच्यापासून मुलास विद्या शिकविल्याबद्दल दरमहा गुरुदक्षिणा (फी) ही घेते. इ.स. १८८०त युनाइटेड स्टेट्स्च्या सरकारी विद्याखात्याचा जो खर्च झाला, त्यापैकी चारपंचमांश खर्च कराच्या पैशाने भागला, आणि उरलेला एकपंचमांश शाळासंबंधी जमीन विकून किंवा भाड्याला देऊन मिळाला होता. ह्या देशाचे ज्ञानपद विद्याखात्याच्या खर्चाकरता कर घावयाचा तो मोठ्या संतोषाने देतात. ह्यावरून त्यांची विद्याभिरुची केवढी आहे ती चांगली दिसून येते.

सार्वजनिक शाळांहुन वेगळ्या आणखी हजारो वरिष्ठ शाळा आहेत, त्या बहुतकरून स्वतंत्र लोकस्थापित आहेत. त्यांचा खर्च शिष्यांनी दिलेल्या दक्षिणेवर आणि उदार लोकांच्या देणग्यांवर चालतो. कित्येकांस सरकारकडून काही मदत मिळते. बहुतेक वरिष्ठ शाळांस सरकाराकडून अधिकार मिळालेला असल्यामुळे, त्यांच्या व्यवस्थापक मंडळ्या आपापल्या विद्यार्थ्यांस योग्य पदव्या देतात. ह्या वरिष्ठ विद्यालयांच्या योग्यतेत पुष्कळ तारतम्य आहे. एका ठिकाणी ज्या विद्यालयास विश्व विद्यालय असे नाव दिलेले आहे, त्याच प्रकारचे विद्यालय दुसऱ्या ठिकाणी वरिष्ठ शाळांत मोडते. हारबर्ड, कलंबिया, कोर्नेल, प्रिन्स्टन, मिशिगन, ओबर्लिन अशी कित्येक विद्यालये वरिष्ठ प्रतीची विश्वविद्यालये म्हणवितात. इतर विश्वविद्यालयांची योग्यता ह्यांच्या इतकी नाही. ह्या देशात प्राथमिक शिक्षणाच्या सार्वजनिक शाळांहुन वरिष्ठ प्रतीच्या शाळा, विद्यालये आणि विश्वविद्यालये मिळून तीन हजार पाचशे पन्नास असून, त्यात सुमारे पाच लक्ष विद्यार्थी शिक्षक असतात. ह्यांपैकी तीनशे चौसष्ट वरिष्ठ विद्यालये व युनिवर्सिट्या आहेत, त्यातून शिकणाऱ्या स्त्रीपुरुषांची संख्या एकुणसाठ हजार पाचशे चौऱ्याणव आहे.

मागच्या खानेसुमारीवरून असे कळते की इ.स. १८८०-८१ त सरकारी आणि स्वतंत्र विद्याशाळा मिळून युनाइटेड स्टेट्समध्ये एक लक्ष ऐशी हजार सातशे पन्नास (१,८०,७५०) शाळा असून, त्यातून विद्याशिक्षण देणाऱ्या शिक्षकांची संख्या दोन लक्ष त्र्याहत्तर हजारांइतकी होती. ह्यांपैकी एक लक्ष चौपन्न हजार तीनशे पंचाहत्तर (१,५४,३७५) स्त्रिया होत्या! ('स्त्रियांची स्थिती' ह्या अध्यायात एतद्देशीय स्त्रियांच्या विद्यावत्तेविषयी वगैरे माहिती

विस्ताराने दिली आहे.) युनाइटेड स्टेट्स्ची लढाऊ सेना पंचवीस किंवा तीस हजारंहून अधिक नाही; पण ही अज्ञानाशी युद्ध करून त्याचा पाडाव करण्याच्या कामी रात्रंदिवस खपणारी शिक्षकसेना सुमारे पावणेतीन लक्षांइतकी आहे; तेव्हा ह्या देशाचे भाग्य सदोदित उर्जित असणार नाही कसे? ही भव्य सेना ज्या देशाचे वैभव आणि ज्या जातीचे स्वातंत्र्य रक्षण करण्यास कंबर बांधून तयार आहे, तो देश आणि ती जात पृथ्वीतील सर्व देशांच्या मालिकेत सर्वोत्तम रत्नांसारखी चमकतील ह्यात नवल नाही. मी इ. स. १८८६ सालाच्या आरंभी फिलाडेल्फिया शहरी पोहोचले, तेव्हा सारे दोन तीन महिने अमेरिकेत राहाण्याचा माझा बेत होता. परंतु प्रसंगवशात् त्या शहरातील सार्वजनिक शाळा पाहायला गेले, तेव्हा तेथील व्यवस्था, शिक्षणाची शैली, शिक्षकांची योग्यता वगैरे पाहून मला इतका काही संतोष वाटला की, ह्या देशात काही काळपर्यंत राहून येथील विद्याघात्याची व शिक्षणसरणीची माहिती करून घ्यावी असा निश्चय करून, पुढे मी येथेच राहिले. ह्या प्रकारे गेल्या पावणेतीन वर्षांत म्या जेथे म्हणून जावे तेथील बहुतेक प्राथमिक आणि वरिष्ठ शाळा पाहून, शिक्षणसरणीची माहिती करून घेण्याचा क्रम चालू ठेवला. युरोपातील जर्मनी, इंग्लंड वगैरे घोरलाल्या राष्ट्रांत वरिष्ठ शिक्षणाची पद्धत फार उत्तम असेल, परंतु सार्वजनिक साधारण शिक्षणाच्या कामी युनाइटेड स्टेट्स्ची योग्यता सर्वांहून अधिक आहे, असे म्हटल्यास चालेल. अमेरिकन शिक्षकमंडळी एकंदरीत फार उत्तम आहे, असे मला वाटते. येथील शिक्षकिणी बहुतकरून मर्यादशील, निरहंकार, आत्मसंयमी उद्योगी, निग्रही पण ममताळू, आणि शाळांत उत्तम बंदोबस्त ठेवणाऱ्या अशा आहेत. त्यांना आपल्या पदवीचा आणि आपल्या शाळेचा अभिमान वाटतो; त्या आपल्या शाळेची योग्यता वाढविण्यास रात्रंदिवस झटत असतात. आपल्या शिष्यमंडळीस भय दाखवून तिजकडून जुलमाचा रामराम करून घेण्यापेक्षा मुलांची प्रीती संपादन त्यांस उत्तम शिक्षण देऊन, त्यांच्या आईबापांकडून सन्मान मिळविण्यातच अधिक प्रतिष्ठा आहे, असे समजतात. बायकांच्या हाती शिक्षणाचे काम आल्यापासून इकडच्या बहुतेक शाळांतून मुलांस कडक शिक्षा देण्याचे बंद झाले. शिक्षित बायकांना मुलांस मार दिल्यावाचूनच त्यांच्याकडून उत्तम काम करविता आणि आज्ञा पाळविता येते. घोडीवर देणे, कोलदांडी, छड्यांचा मार, ऊठबशा, चिमटे घेणे, काम पिळणे, चापट्या मारणे, "खुरची," अशा क्रूर शिक्षा ह्या देशच्या शिक्षकिणीस मुळीच माहित नाहीत. कोठे कोठे शाळा पाहायला गेले

असता, तेथील एखाद दुसरे हट्टी मूल शिक्षा भोगीत असलेले माझ्या दृष्टीस पडले. त्याची शिक्षा म्हणजे, बहुतकरून एखाद्या उंच खुर्चीवर पाव किंवा अर्धा तास मुकाट्याने बसून राहाणे ही असे. मोठ्यात मोठा शरीरदंड म्हणजे, मुलाला काही वेळपर्यंत एका कोपऱ्यात उभा करून ठेवणे, हा होय. शिक्षकांची घडे शिकविण्याची शैली अशी काही उत्कृष्ट आणि मनोरंजक आहे की, मुले शिकण्यास फार उत्सुक असतात. सुट्टी संपून शाळा केव्हा सुरू होईल, असे उद्गार पुष्कळ मुलांच्या तोंडून निघालेले माझ्या ऐकण्यात आले. शिक्षकांचे शिक्षण विद्यार्थ्यांस इतके आवडण्यासारखे असते, म्हणून मुलांस घडे शिकण्याचे सोडून एखाद्या उंच ठिकाणी हात पाय जोडून उगीच बसून राहणे म्हणजे मोठी जबर शिक्षा आहे असे वाटावे, ह्यात नवल नाही. एकदा घडा शिकण्याचे सोडून उगाच बसावे लागेल, मग शाळेतील सगळी मुले आपल्याकडे बोट दाखवून मनातल्या मनात हसतील, ह्या भयानेच बहुतेक सर्व खोडकर मुले वठणीस येतात. पण अमेरिकेत देखील काही तुसडे स्वभावाचे शिक्षक आणि काही कोडगी मुले आहेतच, ही गोष्ट विसरता कामा नये !

साधारण प्राथमिक शिक्षणाच्या शाळांत, लेखन, वाचन, इंग्रजी व्याकरण, युनाइटेड स्टेट्सा इतिहास, अंकगणित, भूगोल, नकाशे व चित्रे काढणे, शिवणकाम, व्यायाम, आरोग्यरक्षणविद्या इतके विषय शिकविण्यात येतात. कोठे कोठे शिक्षकांच्या मर्जीप्रमाणे काही शास्त्रीय विषयही शिकवितात. वरिष्ठ शाळांतील अध्ययनाचे विषय आमच्या तिकडील इंग्रजी हायस्कूल, कॉलेजे वगैरेंतील विषयांसारखेच आहेत. मात्र तिकडच्या सारखी धोकंपट्टी इकडे नाही! स्त्रियांच्या शाळांतून साधारण इतर विषयांखेरीज गायन, वाद्यवादन, शिवणे, चित्रलेखन व इतर उपयोगी कामे शिकवितात. सार्वजनिक प्राथमिक शाळांत मुली आणि मुले एकेच ठिकाणी शिकतात. वरिष्ठ शाळांतही बहुतकरून असाच नियम आहे; पण कोठे कोठे मुलांच्या आणि मुलींच्या शाळा निरनिराळ्या आहेत. उत्तम प्रतीच्या विश्वविद्यालयांतूनही स्त्रियांस आणि पुरुषांस एकत्र व एकाच प्रकारचे शिक्षण देण्याची चाल पडत चालली आहे. ओबार्लिन्, मिशिगन्, कोर्नेल आणि इतर पुष्कळ विश्वविद्यालयांतून स्त्रिया पुरुषांच्या बरोबरीने विद्या शिकतात; त्यामुळे विद्यार्थ्यांचे पुष्कळ हित होत असून, समाजात नीतिमतेचा प्रसार होत आहे. पूर्वी ज्या विद्यालयांतून केवळ पुरुषांस शिक्षण मिळत असे, त्या ठिकाणी बायकांचा प्रवेश झाल्यापासून विद्यार्थीवर्गात मर्यादशीलपणा वाढून,

अशिष्ट व्यवहार नाहीसे झाले आणि होत आहेत. एतद्देशीय शिक्षकाग्रणी विद्वत् शिरोमणि मोठल्या विद्यालयांचे अध्यक्ष यांनी, वर्षानुवर्षांनी ह्या गोष्टीचा अनुभव घेऊन आता आपले मत स्त्रियांस अनुकूल असे दिले आहे. मिशिगन, कोर्नेल, ओबार्लिन वगैरे विद्यालयांचे अध्यक्ष आणि अध्यापक ह्या गोष्टीचे पुरस्कर्ते आहेत. इ.स. १८८४ सालात हवाई द्वीपांचा ऐतिहासिक वृत्तांत लिहिताना, ह्याम्टन्च्या उत्कृष्ट उद्योगशाळेचे प्रसिद्ध जनरल् आर्मस्ट्रॉंग असे म्हणाले की:-

“नीतिमत्तेत दुर्बळांच्या अंगी बळ आणण्याचा मार्ग हा की, अनुकूल अशा स्थितीत एखादी वस्तू पडताळून पाहिल्याप्रमाणे, सतत त्यांची परीक्षा करीत असावे. दोन जातींच्या परस्परांशी संबंधाविषयी त्यांच्या मनातले वाईट ग्रह घालवून, त्यांच्या ठिकाणी उत्तम समज भरवून देऊन, त्यांस चांगले वळण लावणे अवश्य आहे. ते केवळ काल्पनिक गोष्टी सांगून तोंडचा उपदेश करून नव्हे, तर प्रत्यक्ष दृष्टांत दाखवून शिक्षण दिले, तरच त्याचा उपयोग होतो. दोन जातींस (स्त्रीपुरुषांस) दूर दूर ठेवल्याने त्यास पुढे आपसात दळणवळण ठेवण्याचा प्रसंग आल्यास, त्यांच्या अंगी फारशी अक्ल असत नाही. तसे करणे म्हणजे एखाद्या मुलाला पाण्यावाचून दूर ठेवून पोहायला शिकविण्यासारखे आहे. शाळांतून चांगली व्यवस्था ठेवूनही एखाद्या जातीच्या मुलांस आणि मुलींस एकत्र शिक्षण देणे हे नीतिदृष्ट्या बरे नाही, असे जर कोणाच्या अनुभवास आले, तर त्यांनी त्या जातीच्या उन्नतीची आशा सोडून द्यावी, हेच बरे. ती जात अतीतिमान् होणार व नाश पावणार; हेच तिच्या अदृष्टात लिहिले आहे असे समजावे. स्त्रीपुरुषांस एकत्र विद्या शिकविण्यास निग्रही, नीतिमान्, उत्तम शिक्षक आणि बहुमोली शाळागृहे असणे अवश्य आहे हे खरे; परंतु एखादी मनुष्यजात शरीर, मन आणि नीतिमत्ता ह्या गोष्टींत बळकट होऊन अस्तित्वात राहावी असा जर आपला उद्देश असेल, तर सभ्यपणा, धार्मिक आचरण आणि कुटुंबांतील मनुष्यांचे परस्परांशी दळणवळण ही एकत्र केल्यानेच तो उद्देश सफळ होण्याचा संभव आहे, एरवी नाही. ज्या ठिकाणी स्त्रियांस आणि पुरुषांस सारखे हक्क व आपापली योग्यता दाखविण्याचे सारखे प्रसंग मिळतील, असे ठिकाण म्हणजे मुलामुलींची शाळा हे आहे, आणि त्याठिकाणी परस्परांची ओळख करून घेऊन परस्परांची योग्यता समजून घेण्याचे चांगले साधन असते. ह्याम्टन् येथील आमचा अनुभव भावी तरुण स्त्रीपुरुषांच्या परस्परांशी होणाऱ्या नानातऱ्हेच्या संबंधाविषयी खोल विचार करण्यास कारण होत असून, नीतिसंपन्न घराण्यात

असल्याप्रमाणे एकमेकांशी दळणवळण ठेवून स्त्रीपुरुषांनी एकाच ठिकाणी विद्याभ्यास करावा, ही गोष्ट आम्हाला दिवसेंदिवस अधिक उत्तम वाटत आहे.”

काही वर्षांपूर्वी सार्वजनिक आणि स्वतंत्र शाळांची व्यवस्था पाहणाऱ्या मंडळांमध्ये सगळे पुरुषच असत, परंतु मुलांस शिक्षण देण्याच्या कामी बायकांचा फार उपयोग आहे आणि आपल्या मुलांस नीतीचे वगैरे शिक्षण कसे काय मिळते, ते असावे तसे आहे की नाही, शिक्षक नीतिमान आहेत की नाही इत्यादी गोष्टींची काळजी मुलांच्या आयांस अधिक असणार, असे समजून समजदार दीर्घदर्शी स्त्रीपुरुषांनी काही संस्थानांतून विद्वान बायकांस शाळांच्या व्यवस्थापक आणि परिदर्शक केल्या आहेत; आणि ह्या व्यवस्थापक बाया विद्याखात्याची फार सुधारणा करित आहे. स्त्रियांस विद्याखात्यांत आणि इतर सर्व खात्यांतून पुरुषांच्या बरोबरीने काम करायला व त्यांची व्यवस्था कशी असावी ह्याबद्दल आपले मत द्यायला मिळाल्यास, त्या त्या खात्याच्या व्यवस्थेत सुधारणा होऊन सर्व देशाचे हित होईल, असा समज साधारण सर्वत्र बळकट होत चालला असून, त्याप्रमाणे लवकरच कार्ये होऊ लागतील, असा रंग दिसत आहे. ईश्वर करो आणि तो प्रचारात येवो. कारण देशाचे कल्याण व्हायचे ते समाजगाढ्यांचे एक चाक एकीकडे आणि दुसरे चाक भलतीकडे चालल्याने होत नसून दोन्ही चाके बरोबर आणि एका मार्गाने चालल्यास होणार हे उघड आहे. पुरुष तितके ज्ञानी असलेल्यांनाच सगळ्या गोष्टीचे उत्तम ज्ञान आहे, असे समजणे बरोबर नाही. काही वर्षांमागे अमेरिकेतील मूळ रहिवाशांपैकी एका कोनेस्टोगा नावाच्या जातीचे (म्हणजे ज्यांच्याशी महात्मा विलियम् पेन्ने आचंद्रार्क स्थिर राहणारा मैत्रीचा तह केला, ते) लोक आपल्या मोहोरप्या होऊन दरबारातून बोलण्याकरिता बायकांचीही योजना करित असत. ही चाल त्या वेळच्या इंग्रजी पुरुषांस मोठी चमत्कारिक आहेशी वाटली. “तुम्ही बायकांस सभातून बोलू का देता,” म्हणून त्यांनी कोनेस्टोगास विचारले, तेव्हां त्यांनी उत्तर केले की; “काही बायका काही पुरुषांपेक्षा अधिक ज्ञानी असतात.” दोन तीनशे वर्षांपूर्वी एका रानटी जातीला जे सत्य करतलामलकवत् माहित होते, ते अमेरिकेनासारख्या सभ्य शिरोमणी जातीला नुकते कोठे कळू लागले आहे. परंतु त्याचे महत्त्व अमेरिकन लोकांच्या लक्षात अद्यापि पूर्णपणे आले नाही. इकडच्या विद्याखात्यात आणि दुसऱ्या अनेक गोष्टीत दिवसेंदिवस अधिक सुधारणा होत जाऊन त्यांस उत्तमत्व प्राप्त होत आहे. ह्याचे कारण मुख्यत्वेकरून त्या त्या

गोष्टीची सुधारणा करण्यास शिक्षित, शिष्ट स्त्रिया रात्रंदिवस मेहेनत करून मनापासून त्यांची कळवळ बाळगीत आहेत, हे होय. इकडचे निष्पक्षपाती दूरदर्शी पुरुष ह्या मताचे पोषक आहेत.

ह्या देशाच्या सगळ्या गोऱ्या रहिवाशांत ज्यास साधारण लिहिता वाचता येत नाही, अशा लोकांची संख्या फारच थोडी. शेकडा व्याण्व पुरुषांस व शेकडा एकुणनव्वे बायकांस लिहिता वाचता येते. लिहिता वाचता येत असलेल्या बायकांची संख्या पुरुषांपेक्षा थोडीशी उणी आहे ह्याचे कारण बायकांच्या बुद्धीचा किंवा मेंदूचा कमीपणा हे नव्हे, तर त्यास साधारण विद्याशिक्षणाचे मार्ग खुले होऊन अद्यापि साठ वर्षे झाली नाहीत आणि वरिष्ठ शिक्षण मिळू लागून तर अद्यापि तीन तपेदेखील झाली नाहीत हे होय. आणि पुरुषांस विद्याशिक्षण मिळण्याचे मार्ग तर हे राष्ट्र स्थापन होण्याच्या पूर्वी शेकडो वर्षांपासून खुले होते. इतक्या थोड्या (म्हणजे पन्नाससाठ वर्षांइतक्या) काळात बायकांनी नानाप्रकारच्या विपत्ती भोगून, लोकापवाद आणि हजारो विघ्ने यांशी झुंजून विद्येत पुरुषांची बरोबरी करण्यापर्यंत टप्पा आणून पोहोचविला, ह्यावरून त्यांच्या बुद्धीचे तीव्रत्व, दीर्घाद्योगीपणा आणि अचल धैर्य हे गुण किती चोख आहेत हे चांगले दिसून येते. इ.स. १८७० साली स्त्रियांस मध्यम आणि वरिष्ठ शिक्षण मिळण्याकरता म्हणून स्थापलेल्या शाळांची संख्या एकशे पंचाहत्तरांइतकी होती, ती. इ.स. १८८०त दोनशे सत्तावीसांवर वाढली; आणि गेल्या आठ वर्षांत आणखी शेकडो वरिष्ठ विद्यालये स्त्रियांकरताच स्थापण्यात आली आहेत. ह्यावरून प्रसंग मिळाल्यास विद्या शिकण्याकरता बायका किती उत्सुक असतात, हे समजून येईल. ह्या उत्तम स्त्रीशिक्षणाच्या वाढीने युनाइटेड स्टेट्सच्या लोकसत्ताक राष्ट्राला केवढे तेज आणि किती दृढता आली व येईल, ह्याचा नुस्ता सुमार तरी कोणाच्याने करवेल? इ. स. १८८० सालात शाळांतून विद्येच्या निरनिराळ्या शाखा शिकणाऱ्या मनुष्यांचा तपशील येणेप्रमाणे :-

देशातील समग्र रहिवाशांपैकी दर पाच मनुष्यांत एक शाळेत जाऊन प्राथमिक किंवा साधारण विद्याशिक्षण पावत आहे; दर चारशे पंचावन्न मनुष्यांत एकाला दुसऱ्या प्रतीचे शिक्षण मिळत आहे; दर आठशे बेचाळीस मनुष्यांत एकाला कॉलेज आणि युनिवर्सिटी, यातील वरिष्ठ शिक्षण मिळत आहे; दर एक हजार आठशे अठ्ठेचाळीस मनुष्यांत एकाला व्यापारघंटाविषयी शिक्षण देण्यात येत आहे; दर चार हजार तीनशे एकविसात एकाला शास्त्रीय शिक्षण मिळत

आहे; दर नऊ हजार पाचशे अडसष्ट मनुष्यांत एकाला धर्मविद्या शिकविण्यात येत आहे. दर सोळा हजार एक मनुष्यांत एकाला कायदेकानू पढविण्यात येत आहेत. ह्यावरून अमेरिकन लोकांस विद्येची किती गोडी आहे आणि विद्येच्या मानाप्रमाणेच आपल्या देशाची उन्नती किंवा अवनती होणार हा समज ह्यांच्या मनात कसा दृढ झालेला आहे, हे चांगले कळून येते.

काही वर्षांपासून कित्येक दीर्घदर्शी स्त्रीपुरुषांनी, मुलांस साक्षर केल्यानेच केवळ विद्या दिल्यासारखी होत नाही; तर विद्येचे सुफळ उत्पन्न होण्यास विद्यार्थ्यांना पुस्तकी विद्येबरोबर उद्योगधंद्यांचेही शिक्षण दिले पाहिजे, तरच विद्याखात्यांत खर्ची पडणाऱ्या कोट्यवधी रुपयांचे व लक्षावधी मनुष्यांच्या श्रमाचे सार्थक्य होईल असे समजून, साधारण शाळांतून उद्योगशिक्षण देण्याची सुरुवात केली आहे. जर्मनीतील मोठाले तत्त्ववेत्ते अध्यापक यांचे असेच मत होते. फ्रॉयबल् नावाचा प्रसिद्ध शिक्षक व "किंडर गार्टन्" शिक्षणपद्धतीचा उत्पादक ह्याचे म्हणणे असे आहे की, मनुष्यास बाळपणापासूनच शिक्षण मिळावे, ते असे असावे की, त्याच्या योगाने मनुष्याचे हात, पाय, बुद्धी, दृष्टी, कान आणि वाचा, किंबहुना सर्वांग आणि मन ही सारखी उपयोगात येऊन, ती सारख्या परिमाणाने सबळ व्हावी. तान्हे बाळ वस्तू पाहून ओळखायला लागले, म्हणजे त्याच्याशी बोलताना, खेळताना वगैरे त्याला उत्तम दळण लावण्याकडे व शारीरिक आणि मानसिक शिक्षण देण्याकडे आईबापांचे लक्ष असावे. आणि बाळपणापासून असे सर्वांगसुंदर शिक्षण मिळाल्यासच मनुष्याची खरी उन्नती होणार आहे, म्हणून फ्रॉयबल् म्हणे की, मुलांचे शिक्षण सर्वस्वी त्यांच्या आयांवर अवलंबून आहे. आयांस विद्याशिक्षण आणि नीतिज्ञान जोपर्यंत मिळणार नाही, तोपर्यंत त्यांच्या मुलांची सर्वसाधारण समतोल, सुरेख उन्नती होईल, अशी अशा बाळगणे व्यर्थ आहे.

मासचूसेट्स् संस्थानातील प्रसिद्ध मिस इलिझबेथ पीबडी ह्या महामान्य वृद्ध बाईस एतदेशीय लोक "बालशिक्षणाची आई" असे म्हणतात. ह्या सज्जन बाईने नानाप्रकारच्या विपत्ती भोगून आणि विघ्ने व प्रतिकूल लोकमत यांशी झुंजून, बहुत वर्षे दीर्घ प्रयत्न करून, ह्या देशात फ्रॉयबल्च्या "किंडर गार्टन्" शिक्षणपद्धतीचा प्रसार केला. सुमारे दोन वर्षांपूर्वी मला ह्या बाईची भेट झाली होती. तिचे वय हल्लीं शांयशी वर्षां जवळजवळ असून, शरीर प्रकृती अगदी अशक्त आहे. जरी तिचे शरीर जरेने शिथिल करून टाकले आहे, तरी तिचे मन

आणि बुद्धी, तरुण आहेत. विद्याशिक्षणाविषयी बोलत असता तिचे मुख प्रसन्न होते. तिने मला आपल्या लहानपणचा अनुभव सांगितला. तिची आई मोठी सुशील, विचारी आणि प्रेमळ बायको होती. तिने आपल्या मुलीला घरातच बहुतेक शिक्षण दिले. त्या प्रेमळ माउलीच्या अनुग्रहानेच इलिनॉयस आज मोठ्या योग्यतेला चढून, ह्या देशातील विद्यारूपी इमारत बांधणारांपैकी मुख्य मनुष्यात तिची गणना होत आहे. आपल्या आईविषयी बोलत असता वृद्ध पीवडीबाईचे तोंड आनंदाने प्रफुल्लित झाले आणि ती क्षणभर आपले वार्धक्य विसरून बाळपणात गेल्याप्रमाणे सुरेख दिसू लागली. इलिनॉयस पंधरासोळा वर्षांची असता आपला चरितार्थ चालवून घेण्याचे काम तिच्या वाट्यास आले, तेव्हापासून ती मुलांस विद्याशिक्षण देऊ लागली. पुढे काही वर्षांनी हाती थोडासा पैसा साचल्यावर तिने उत्तम विद्याभ्यास केला, आणि युरोपात जाऊन तिकडच्या उत्तम शिक्षणपद्धतीची माहिती मिळविली. जर्मनीत जाऊन तिने फ्रेयबर्गच्या पद्धतीचे अध्ययन केले, तेव्हा तिची खात्री झाली की, ह्या पद्धतीने मुलांस बाळपणापासून उत्तम वळण लावून, त्यांची नीती, विद्याशिक्षण व त्यांपासून होणारी त्यांची उन्नती ह्यांचा पाया दृढ करावा, हेच उचित आहे. ह्या शिवाय पोकळ पुस्तकी विद्येपासून काही फायदा व्हावयाचा नाही. मन तिने स्वदेशी येऊन, शेकडो ठिकाणी ह्या विषयावर भाषणे केली. हजारो बायकांस 'किंडर् गार्टन्' पद्धतीचे शिक्षण दिले; व आपणही मुलांस विद्या शिकविली. आता तिच्या श्रमाचे सार्थक्य होऊ लागले असून, ती जिवंत असताच आपल्या उद्योगाचे अमृतफळ स्वदेशी लोकांस खायला मिळत आहे हे पाहून तिला समाधान होत आहे; ह्याचा आम्हास मोठा आनंद वाटतो. आपल्या श्रमाचे सार्थक्य झालेले ज्यांस पाहायला मिळते, अशी महद्भाग्यशाली मनुष्ये जगात फार थोडी आहेत. सेंट लूइस, फिलाडेल्फिया, बोस्टन वगैरे प्रख्यात विद्यापीठांतून सार्वजनिक विद्याखात्यात, 'किंडर् गार्टन्' शिक्षणपद्धती चालू झाली आहे. इतर शहरांतूनही ती लवकरच चालू होईल असा रंग दिसत आहे. सेंट लूइसमध्ये आज बारा वर्षे ही पद्धत सार्वजनिक विद्याखात्यात घेतली असल्याने, तेथील सार्वजनिक शाळा ह्या देशातील सगळ्या सार्वजनिक शाळांपेक्षा बरिष्ठ प्रतीच्या झाल्या आहेत. इ.स. १८८७ त शिकागो शहरात आणि ह्या साली (म्हणजे १८८८त) सान् फ्रान्सिस्को शहरात भरलेल्या राष्ट्रीय शिक्षकसभेकडून शाळांतील खरडे, चित्रे, नकाशे वगैरे शाळांतून मुलांनी केलेल्या वस्तूंचे प्रदर्शन झाले: त्यात

सेंट लुइसच्या शाळांस पहिले पद व बक्षीस मिळाले. ह्यावरून फ्रॉयबर्गची पद्धत फार उत्तम आहे आणि ती सगळ्या विद्यांच्या पायाच्या जागी आहे, हे सर्वांस समजून आले. लोकांच्या स्वतंत्र शाळांत ह्या पद्धतीचा जसा प्रसार झाला आहे, तसा तो सरकारी शाळांतून झाला नाही, पण लवकरच होईल असे अनुमान आहे. मिस पीबडीच्या मागून प्रोफेसर आड्लर आणि कर्नल् पार्कर वगैरे शिक्षक, पुस्तकीविद्येबरोबर उद्योगशिक्षण देणे अवश्य आहे, हे तत्त्व प्रमाणसिद्ध करून दाखवू लागले. न्यूयार्क शहरात डाक्टर आड्लर यांनी एक उत्तम शाळा स्थापिली आहे; तीत मुलांस दोन्ही प्रकारचे शिक्षण मिळत असून, ते त्यांस फार आवडते. कर्नल् पार्कर हे शिकागो शहराजवळील 'क्रुक् काउंटी नार्मल् स्कूल'चे वरिष्ठाध्यापक आहेत; ते हजारो स्त्रीपुरुष शिक्षकांना, मुलांस उद्योगशिक्षण कसे द्यावे, हे शिकवीत असतात. त्यांची पद्धती फार प्रशंसनीय आहे.

येथे उद्योगशिक्षण म्हटले आहे ह्याचा अर्थ, सुतारकी, लोहारकी वगैरे धंद्याचे शिक्षण असा समजू नये. ह्याप्रकारचे धंदे शिकविण्याला पुष्कळ स्वतंत्र आणि सरकारी शाळा स्थापिलेल्या आहेत. मुलांना लिहिणे वाचणे शिकवितानाच त्यास हातांनी काम करण्यास, डोळ्यांनी आकृती वगैरे पाहून तिचे चित्र काढण्यास किंवा मातीची प्रतिकृती करण्यास, हत्यारांचा उपयोग करण्यास वगैरे शिकवून, त्यांच्या मेंदूबरोबरच हातपायांच्या वगैरे स्नायूस बळकटी आणणे, हाच ह्या उद्योगशिक्षणाचा अर्थ होय. ह्या योगाने केवळ स्नायूसच बळकटी येते असे नाही, तर मुलांचे मनोरंजन होते, आणि त्यासरशी त्यास कोणत्या प्रकारच्या शिक्षणाची गोडी अधिक आहे हे समजल्याने, त्यांस योग्य ठिकाणी पाठवून, त्यांना ह्या तशा विद्येचे किंवा धंद्याचे शिक्षण देण्यास सोईचे पडते. ज्या मुलाला गणितात गती नाही, त्याला कदाचित चित्रकला किंवा कारागिरी उत्तम प्रकारे शिकता येईल; आणि ज्यास चित्र काढता येत नाही. त्याला कदाचित उत्तम पुस्तके वाचता येतील वगैरे गोष्टी समजून देण्यास, असले शिक्षण फार उपयोगी आहे. बोस्टन, फिलाडेल्फिया, न्यूयार्क, शिकागो, सेंटलुईस इत्यादी शहरांतून असल्या प्रकाचे शिक्षण देण्याकरता स्वतंत्र शाळा स्थापिलेल्या आहेत. मासचूसेट्स संस्थानांतील "क्विन्सी" नावाच्या गावी एक धोरली शाळा आहे. तीतील शिक्षण पद्धती अशी काही उत्तम आहे की, तिच्या योगाने लहान मोठ्या मुलांस पुस्तकीविद्येबरोबर व्यावहारिक ज्ञान होऊन, उद्योगाची अभिरुची लागते. त्या पद्धतीस "क्विन्सी मेथड" असे नाव पडले आहे. वर्जिनीया संस्थानातील

ह्याम्टन ह्या गावी जनरल आर्मस्ट्रॉंग ह्यांच्या प्रयत्नाने एक शेतकीची शाळा स्थापन झाली आहे. तीत रानटी इंडियन् व दास्यस्थितीतून नुक्तेच मुक्त झालेले अर्धवट रानटी निग्रो, ह्या दोन जातींच्या मुलांस आणि मुलींस पुस्तकीविद्येबरोबर उद्योगशिक्षण मिळते. ह्याम्टन्ची शाळा "शेतकी" ची शाळा आहे खरी, पण तीत दुसरेही उपयुक्त धंदे शिकविले जातात. तेथे शिकून तयार झालेली मुले रानटी स्थितीतून निघून, पुनर्जन्माला आल्याप्रमाणे शिष्टाचारसंपन्न व उद्योगप्रिय होतात, आणि ती कोणत्याही सभ्य समाजात जाऊन राहण्यास योग्य असतात. ह्यावरून पुस्तकीविद्येबरोबर उद्योगशिक्षण असल्यास त्या दोन संयुक्त शक्तीचा प्रताप केवढा आहे, हे चांगले दिसून येते.

मुले काही वर्षांपर्यंत नुस्ती शाळेत जाऊन आल्यानेच ती संसाराच्या कामी तरबेज होतात असे नाही. शाळेतील विद्या ही पुढील कर्तव्याचे दिग्दर्शन करून देते. पुढे तत्त्वज्ञान शिकणाराला धुळाक्षरांचे धडे जशी अक्षरओळख करून देऊन, ज्ञानभांडाराचा दरवाजा उघडून देतात, तशीच ती शाळेतील विद्या व्यावहारिक आणि शास्त्रीय ज्ञानाचा दरवाजा उघडते. त्या उघडलेल्या दरवाज्यात शिरून ज्ञानरत्ने शोधून घ्यायला मनुष्याने सतत उद्युक्त असले पाहिजे; ती रत्ने मिळवून देणारी साधने निराळीच आहेत. ह्या साधनांत मुख्य म्हटली म्हणजे दोन आहेत. ती वर्तमानपत्रांचे वाचन व प्राचीन आणि अर्वाचीन ग्रंथांचे परिशीलन, ही होत. इकडच्या लोकांस शाळांतून विद्या मिळण्याची जशी सोय आहे, तशीच शाळेतून निघाल्यावर पुस्तकादी वाचनद्वारा बहुविध उपयुक्त ज्ञान संपादण्याचीही साधने पुष्कळ आहेत. पियोरिटन् लोकांनी इकडे वसाहत केल्याबरोबर वर्तमानपत्रे वाचण्याचा प्रघात पाडला. ते स्वभावतः राजकारस्थानी होती, आणि राज्यात होत असलेल्या उलाढाली व नव्या गोष्टी समजून घेण्याची त्यांस उत्कट इच्छा असे. पुढे इकडे राज्यांतर होण्याची वेळ आली, तेव्हा न्यूइंग्लंड प्रांतातील स्त्रीपुरुष आणि मुलेदेखील आपल्या देशात कोणकोणत्या गोष्टी घडून येत आहेत, व लढाईत कोणाचा जय किंवा पराजय झाला, फिलाडेल्फियाच्या राष्ट्रीय सभेत कोणाची कशी भाषणे झाली, इत्यादी गोष्टी समजण्याची मोठ्या उत्सुकतेने वाट पाहात असत. ह्या देशात प्रथमतः लेखी वर्तमानपत्रे निघू लागली, त्यानंतर छापील पत्रके निघण्यास सुरुवात झाली. लोकसत्ताक राष्ट्रात-जेथे प्रत्येक मनुष्याला हे राष्ट्र आपले आहे, ह्याच्या हिताहिताशी आपला फार निकट संबंध आहे, व ह्यात चालू असलेले कायदे कानू करण्यात आणि ह्याची उन्नती

जेणेकरून होईल अशा नव्या गोष्टी करण्यात आपला हात आहे, असे पक्के ठाऊक असते - लोकाला राष्ट्रात घडत असलेल्या गोष्टी समजून घेऊन पुढे आपले काय कर्तव्य आहे याचा निश्चय करण्याची उत्कट इच्छा असावी, हे ठीकच आहे. त्याला त्या आवश्यकीय गोष्टी कळवून देण्यास वर्तमानपत्रांसारखे उत्तम साधन दुसरे नाही.

ह्या देशात-रशियाचे झाराच्या किंवा हिंदुस्थानातील लिटन्सारख्या साहेबांच्या राज्यात असणारा - 'प्रेस आक्ट,' म्हणजे वर्तमानपत्रांतून लोकांस आपले मत काय ते स्पष्ट बोलून दाखविण्याची बंदी, ही कधी नव्हती. आणि जोपर्यंत येथे लोकसत्ता असेल, तोपर्यंत तशी बंदी कधीही होणार नाही. सर्व लोकांच्या सुखदुःखाचा ज्या गोष्टीशी अत्यंत निकट संबंध आहे, अशांविषयी जर लोकांनीच स्पष्ट बोलून आपले मत न द्यावे, तर ते द्यावे तरी कोणी? ज्यांना लोकांकडून जुलमाचा रामराम करून घ्यावयाचा आहे, ज्यांना प्रजांच्या पोटावर पाय देऊन आपली तुंबडी भरावयाची आहे, अशांसच 'प्रेस आक्ट' सारख्या कुत्सित कायद्यांची आवश्यकता वाटते. ह्या देशात जो तो आपापले मत उघड करून सांगतो. प्रेसिडेंट क्लीव्हलंड यास आयात मालावरचा कर काढून टाकावा असे वाटले, पण ते जर एखाद्या रस्ता झाडणाराला किंवा मोचाला रुचले नाही. तर तो बेघडक प्रेसिडेंट साहेबांची चुकी दुरुस्त करतो, आणि मि. क्लीव्हलंड प्रेसिडेंट आहे, म्हणून त्याचे दोष काढून दाखविण्याला मागे सरत नाही. धरोघर, रस्त्यांत, दुकानांतून, गल्याकुच्यांतून, श्रीमंतांच्या वाड्यांत आणि गरीबांच्या खोपटात, जेथे बघावे तेथे लहानमोठी, दररोज निघणारी, साप्ताहिक, पाक्षिक, मासिक पत्रे लोकांच्या हातात असलेली दृष्टीस पडतात. गाडीवाल्याला कोठे गाडी उभी ठेवून कोणाची वाट पाहात बसावयाची झाली, म्हणजे तो लागलीच खिशातून वर्तमानपत्र काढून वाचू लागतो. स्वैपाकिणी, मजुरणी, धोबी, शिंपी, झाडूवाले, कोळसेविक्ये, घुराडी झाडणारे, वगैरे सगळे लोक मिळाल्या वेळात वर्तमानपत्रे वाचतात. सकाळ संध्याकाळ मंडळी घरात जेवायला किंवा न्याहारी करायला आली की, एका हातात वर्तमानपत्र घेऊन वाचीत वाचीत जेवतात. जी गोष्ट सकाळी किंवा संध्याकाळी तीन हजार कोसांवर घडून आली, ती तारेच्या द्वारे ह्या महादेशाच्या एका काठावरून दुसऱ्या काठावर जाऊन पोहोचून, लागलीच वर्तमानपत्रांतून छापून, बारा किंवा पंधरा तासांच्या आत सर्व लोकांस वाचायला मिळते. जेथे एखादे तरी स्थानिक वर्तमानपत्र नाही, असे गाव आणि

खेडे इकडे असलेले सहसा सापडत नाही. ह्या वर्तमानपत्रांची किंमतही माफकच म्हणजे एक पैशांपासून दोन आण्यांपर्यंत असते. इ.स. १८८० त ह्या देशी वर्तमानपत्रे व मासिकपुस्तके वगैरे मिळून अकरा हजार तीनशे चौदा होती; पैकी चारपंचमांश पत्रे राजकारणी, सामाजिक व व्यावहारिक गोष्टी प्रसिद्ध करीत असून, एकपंचमांश पत्रे उद्योगधंदे व शास्त्रीय विषय यांच्या संबंधाने निघणारी मासिक किंवा साप्ताहिक पत्रे होती, असे समजते. त्यापुढे आठ वर्षांत आणखी शेकडो वर्तमानपत्रे आणि पुस्तके निघाली असतील.

सदरील अकरा हजारांवर पत्रापैकी दहा हजार पाचशे पंधरा पत्रे आणि पुस्तके इंग्रजी भाषेत निघतात, ही गोष्ट लक्षात ठेवण्याजोगी आहे. देशात एकी राहून एका भागातील मनुष्यांस दुसऱ्या भागातील लोकांचे विचार समजायला भाषेचे ऐक्य असणे अवश्य आहे. फ्रेंच, स्व्याडिनेव्हियन, स्पेनी, डच्, इटालियन, वेल्श, बोहीमियन, पोल, पोर्तुगी इत्यादी बहुतेक सर्व युरोपियन जातींचे लोक ह्या देशात येऊन राहातात, ते आपापल्या कुटुंबात स्वदेश भाषा बोलतात, आणि सगळे मिळून हजारएक पत्रे आपल्या भाषांत काढतात. परंतु त्यांस बहुतकरून सर्वत्र इंग्रजी भाषा बोलणाऱ्या लोकांशी दळणवळण ठेवावे लागते. सार्वजनिक शाळांतून इंग्रजीच शिकवितात, राज्य कारभार इंग्रजीत चालतो, व्यापारधंद्यांचे काम, हिशोबठिथोब वगैरे सऱ्या गोष्टी इंग्रजी भाषेच्या मदतीने कराव्या लागतात; तेव्हा त्यांस इंग्रजी भाषा शिकल्यावाचून निर्वाहच नाही. आणि जेथे चोहोकडे हीच भाषा ऐकू येते, तेथे ती शिकण्यास फार प्रयास करावे लागत नाहीत. पृथ्वीवर सर्वत्र जाऊन वसाहत करणारे एकंदर दहा कोटी जवळजवळ लोक इंग्रजी कुलांतून जन्मले असून, इंग्रजी भाषा बोलतात. हे प्रमाण घेऊन त्या भाषेचे अभिमानी लोक म्हणू लागले आहेत की, इंग्रजी भाषाच पृथ्वीवरील सगळ्या लोकांची भाषा होणार. ही गोष्ट कितपत खरी होईल हे सांगवत नाही; परंतु ह्या भाषेची वाढ काही विलक्षण आहे एवढे मात्र खरे. आता आमच्या लोकांनी या गोष्टीचा थोडासा विचार का करू नये? आमची राष्ट्रीय सभा कलकत्त्यात, मद्रासेत, मुंबईत किंवा पंजाबात भरली, म्हणजे हिंदुस्थानच्या एका भागातून गेलेल्या वक्त्यांची बोली दुसऱ्या भागातील लोकांस समजत नाही. मग ते इंग्रजी भाषेत धोरलाली व्याख्याने झोडतात. त्यांचा सर्वसाधारण लोकांस काय उपयोग? आमच्या देशात असलेल्या सर्व भाषा नाहीशा करून त्यांच्या जागी इंग्रजी भाषा स्थापणे, म्हणजे हिंदुस्थानला समुद्रात बुडवून त्याच्या ठिकाणी

ब्रिटिश बेटे आणून ठेवण्यासारखे आहे. आमचे विद्वान बुद्धिमान विचारी लोक, स्वदेशाची व स्वजातीची उन्नती करू पाहतात तर, आपल्या देशात सगळ्यांस समजण्यासारखी एक भाषा, व ती स्वदेशी भाषाच असणे अवश्य आहे, ही गोष्ट त्यांच्या घ्यानात कशी येत नाही? इंग्रजी भाषा जशी आता दहा कोटी मनुष्यांची भाषा झाली आहे, तशी आपल्याही देशात एक भाषा आहे. हिंदी भाषा हिंदुस्थानातील बहुतेक सर्व लोकांस समजते. व्रज किंवा माथुरी, अवध, पंजाबी, मध्यदेशी, ह्या सगळ्या हिंदी भाषेच्या शाखा असून, त्यात जो थोडासा फरक आहे, तो आमच्या पुण्यातील मराठीत व कोकणातील आणि देशावरच्या मराठीत असलेल्या फरकाहून अधिक नाही. सदरी सांगितलेल्या सगळ्या शाखा मिळून हिंदी भाषा आजमितीस हिंदुस्थानच्या दहाबारा कोटी मनुष्यांची स्वभाषा आहे. आमचे शेजारी गुर्जर, ह्यांची भाषा तरी अर्धी हिंदी आणि अर्धी मराठी आहे. मग हिंदी सारख्या महान् भाषेला राष्ट्रीय भाषेचे रूप देण्यास काय बाध आहे? मुसलमानांचे राज्य होते तेव्हा त्यांनी उर्दू भाषेत सर्व लोकांशी बोलाचाल ठेवली होती. उर्दू भाषा म्हणजे एक निराळी भाषा नसून, तीत अर्धी हिंदी व काही आरबी, फारशी, मराठी, कानडी वगैरे भाषांतील शब्दांचे मिश्रण आहे. हिंदी भाषा शिकण्यासही फारसे श्रम घ्यावे लागत नाहीत. इंग्रजी प्रमाणेच हिंदीत पृथ्वीतील सगळ्या भाषांचा समावेश होऊ शकतो, म्हणून तिची वाढ होण्याला काही अडचण नाही. हिंदी भाषेचे व्याकरणही फार सोपे आहे. तीत आरबी, फारशी, संस्कृत, इंग्रजी, आणि राक्षसी भाषेचे देखील शब्द घेऊन, त्यास हिंदीचे रूप देता येईल. असली अमोलिक, सुरेख भाषा आपल्यास लभ्य असता, आणि ती राष्ट्रीय भाषा करण्याचे इतके सुलभ असता, आमचे विद्वान् बंधु हिंदुस्थानातील सार्वजनिक गोष्टींची वाटाघाट करण्याची ती सातासमुद्रापलीकडून आलेल्या, प्राचीन मिश्री चित्रलिपीप्रमाणे साधारण लोकांस न कळणाऱ्या इंग्रजी भाषेत काय म्हणून करतात, ह्याचा उलगडा ते करून देतील काय? आमच्या राष्ट्रीय आणि सार्वजनिक सभांनी जर ही गोष्ट मनावर घेतली तर कन्याकुमारीपासून हिमालयापर्यंत, आणि सिंधुसमुद्रसंगमापासून मणिपूराच्या सरहद्दीपर्यंत, सगळे दीर्घदर्शी देशहितचिंतक आपापल्यापरी हिंदी भाषेचा प्रसार करण्यास झटतील. वर्तमानपत्रकारांस आणि ग्रंथकर्त्यांस उत्तेजन येईल. मद्रासी बांधवांशी पंजाबी बंधूंची गाठ पडली म्हणजे त्यास परस्परांशी बोलण्याचे कठीण पडणार नाही आणि आमच्या देवनागरी ऊर्फ बालबोध अक्षरांनी

लिहिता येणार नाही, अशा भाषा जगात किती असतील? आपल्या राष्ट्रातील सगळ्या भाषांस लागणारी उच्चारणे ह्या वर्णमालिकेत आहेत. तेव्हा आम्ही जर त्या सगळ्या भाषांतील शब्द घेऊन, हिंदी भाषेचे एक ठरा घान्याचे कडबोळे केले, तरी ती देवनागरी वर्णांनी लिहिता येईल. पुढील बैठकीत राष्ट्रीय सभेने ह्या गोष्टीचा विचार अवश्य करावा, अशी तीस विनयपूर्वक सूचना आहे.

युनाइटेड स्टेट्स्ची सगळीच वर्तमानपत्रे चांगली आणि त्यात येणारे सगळेच विषय उत्तम आहेत असे नाही. जेथे सर्वांना आपापले म्हणणे लोकांस कळविण्याची मोकळिक आहे, तेथे चांगल्या वाईट गोष्टींचे मिश्रण असावयाचेच. परंतु कोणी जर विचारपूर्वक ह्या गोष्टीचा तपास करील, तर त्यास चांगल्याचाच जय झालेला दिसून येईल. सर्वसाधारण लोकांस धर्मसंबंधी, व्यावहारिक आणि शास्त्रीय विषयांचे ज्ञान सोप्या रीतीने थोड्या खर्चात करून द्यावयाचे हा जो वर्तमानपत्रकाराच्या अस्तित्वाचा उद्देश तो इकडे फलद्रूप झालेला आहे. मोठाले वजनदार वर्तमानपत्रकार आपल्याच देशातील गोष्टी सांगून आपली तृप्ती करून घेत नाहीत. न्यूयॉर्क, हेरल्ड् नांवाच्या पत्राचे मालकाने, आफ्रिका खंडातील नाना प्रदेशांचा शोध करून अजरामर कीर्ती मिळवून आलेला प्रसिद्ध हेन्री स्टानले यास, त्या दूरच्या अज्ञात भूखंडांत प्रवास करण्यापुरता पैसा व इतर साहाय्य दिले. तेव्हापासून दुसऱ्याही पुष्कळ वर्तमानपत्रकारांनी आपले बातमीदारांस पुष्कळ दूरदूरच्या देशी पाठवून त्यांकडून नव्यानव्या गोष्टींचे शोध लाववून, जगावर अतोनात उपकार केले आहेत. 'सेंचुरी' 'हार्पर्स म्यागजीन' वगैरे अमेरिकन मासिकपुस्तकांची, विषयबाहुल्य, गहनता, चित्रकला व छापण्याची उत्तम शैली ह्या गोष्टींत, सगळ्या युरोपाच्या मासिकपुस्तकांवर तोड आहे. यूरोपातल्या आस्ट्रिया देशात छापण्याची कला सर्वोत्कृष्ट आहे असे म्हणतात; परंतु आस्ट्रियाच्या उत्कृष्ट छापखान्यांचे मालकांनी सेंचुरी नावाच्या अमेरिकन मासिकपुस्तकाच्या मालकास, त्याच्या छापिलेले कामाच्या व चित्रकलेच्या उत्तमतेबद्दल शाबासकी देऊन, आपल्यास तशी छापण्याची कला साधण्याची युक्ती सांगून द्या, म्हणून विनंती केली होती. सेंचुरी वगैरे मासिकपुस्तकांतून येणारे निबंध फारच उत्तम असतात. ते लिहिणारांस त्या पुस्तकांचे मालक प्रत्येकी शंभर दोनशांवर डालर म्हणजे तीन तीन सहा सहाशे रुपये देतात. त्यात प्रसिद्ध करण्याकरता तयार केलेल्या सुरेख उत्कृष्ट चित्रांच्या कोरीव कामास प्रत्येकी शेकडो रुपये लागतात. तेव्हा असली मासिकपुस्तके व साप्ताहिक पत्रे

चालवापला लक्षावधी रुपयांचे भांडवल असले पाहिजे, हे उघड आहे. पण हा अवाढव्य खर्च भागून त्यांच्या मालकांना अतोनात नफा होतो; ह्याचे कारण काय म्हणाल तर लोकाश्रय होय. सेंचुरीसारख्या मासिकपुस्तकाचे ग्राहक एक किंवा सवालक्षापेक्षा उणे नाहीत.^१ छापण्याचे काम वाफेच्या जोराने चालते. दर महिन्याच्या आरंभी युनाइटेड स्टेट्सच्या प्रत्येक शहरात व यूरोपातील मोठ्या शहरातून ही पुस्तके विक्रीस तयार असतात. आगगाडीतून जाताना आणि रस्त्यातील सार्वजनिक गाड्यांत वगैरे बसल्या ठिकाणी पत्रे विकणारी मुले, ही पुस्तके व स्थानिक वर्तमानपत्रे घेऊन येतात. न्यूयार्कसारख्या शहरात दररोज निघणाऱ्या वर्तमानपत्रांचे ग्राहक लक्षावधी असतात, असा येथे लोकाश्रय मिळतो. भाषिक्य असून बहुत करून सर्वांस लिहिता वाचता येते व सगळ्यांसच आपल्या देशाची कळकळ आहे. हीच ह्या लोकाश्रयाच्या विपुलतेची कारणे होत. येथे ग्रंथकारांस आणि पत्रकारांस मोठे उत्तेजन येऊन ते आपली कर्तव्ये आस्थापूर्वक करतात, ह्याच नवल नाही. आणि त्यांचे चोख काम सर्वांस आवडून लोक त्यास उदार आश्रय देतात ह्यातही नवल नाही. पण ह्या सगळ्या गोष्टी घडून यायला लोकांस मतस्वातंत्र्य व ती मते उघड रीतीने बोलून दाखविण्याचे धैर्य असून, त्यांच्या हृदयांत स्वदेशाभिमान जागरूक असणे आवश्यक आहे.

वर्तमानपत्रांप्रमाणेच इकडे नित्य नवे ग्रंथ प्रसिद्ध होत आहेत. जुने इंग्रजी ग्रंथ व अर्वाचीन लोकांनी रचलेली पुस्तके, विदेशी भाषांतून असलेल्या उत्कृष्ट

१ सेंचुरीसारखी पुस्तके मोठ्या माणसांकरता आहेत; पण इकडेचे लोक लहान मुलांच्या उन्नतीची फार काळजी घेतात. 'सेंट निकलस' नावाचे प्रसिद्ध मासिकपत्रक लहान मुलांकरताच प्रसिद्ध केले जाते. त्याची कर्त्री मिसेस् मेरी मेप्स डाज ही बाई उत्कृष्ट विदुषी असून, आपल्या कर्तबगारीने ह्या देशाच्या अत्युत्तम व थोरल्या योग्यतेचे विद्वान् पत्रकारांची बरोबरी करित आहे. सेंट निकलस सारखे भव्य, सचित्र, मनोरंजक, गूढ शास्त्रीयविषय सोपे करून मुलांस बोध देणारे, उत्कृष्ट पत्रक इंग्लंडातसुद्धा नाही म्हणतात. ह्याशिवाय 'हार्पर्स यंग पीपल' 'यूथ्स् कम्पेनियन्' इत्यादी पुष्कळ लोकप्रिय पत्रके मुलांकरता प्रसिद्ध होत असतात. त्यांचेही वर्गणीदार एकेक लक्षावर आहेत. इकडेचे वर्गणीदारही वेळच्यावेळी वर्तमानपत्रांस आपली वर्गणी पाठवितात. इकडे दरवर्षी वर्तमानपत्रे आणि पुस्तके छापायला लागणाऱ्या कागदांचे वजन सुमारे एकलक्ष सातहजार टन म्हणजे एकोणतीस लक्ष शाण्व व हजार पक्के मण आहे. असा एका उद्योगी घनुष्याने हिशोब करून दाखविला आहे. ब्रिटनच्या संयुक्त राज्यात ह्याच कामाला चौऱ्याण्व हजार टन् कागद लागतात.

पुस्तकांची भाषांतरे वगैरे ग्रंथांच्या निरनिराळ्या आवृत्ती निघत आहेत. त्यांची किंमत लोकांच्या शक्तीबाहेर नाही. एकाच ग्रंथाच्या पुष्कळ आवृत्ती निघतात; पैकी काही बहुमोल व काही अगदी स्वस्त्या, काही मोठ्या, काही लहान व काही मध्यम साचाच्या असतात. ह्यामुळे गरीबगुरीबांपासून तो कोट्याधीशापर्यंत सर्व प्रकारच्या लोकांस ती पुस्तके वाचायला मिळतात. लहान ग्रंथांप्रमाणेच 'एन्सायक्लपीडिया ब्रिटानिका' सारखे प्रचंड ग्रंथसुद्धा त्यांच्या विस्ताराच्या मानाने माफक किंमतीने छापून विकण्यात येतात. 'ब्रिटानिका' हा बृहत्कोश पृथ्वीतील सगळ्या बृहत्कोशांत मोठा आहे. ह्याची किंमत इंग्लंडात फारच आहे. पण तो अमेरिकेत दोन सव्वादोनशे रुपयाला विकत मिळतो. ह्यामुळे इकडे आजपर्यंत त्याच्या पुष्कळ आवृत्ती निघून त्याच्या पन्नास साठ हजार प्रती विकून गेल्या आहेत. एका माहितगार गृहस्थाचे असे म्हणणे आहे की, इंग्लंडपेक्षा अमेरिकेत 'ब्रिटानिका'च्या प्रती चारपट अधिक खपल्या. आपलटून नावाच्या पुस्तकविक्यांनी 'अमेरिकन एन्सायक्लपीडिया' नावाच्या बृहत्कोश तयार करवून, प्रसिद्ध केला आहे. त्याचीच किंमत दोनशे रुपयांवर आहे. त्याच्या सुमारे एक लक्ष प्रती विकून गेल्या आहेत.

इंग्लंडात रचून प्रथम प्रसिद्ध झालेली पुस्तके अमेरिकेत आणि एथील पुस्तके इंग्लंडांत अधिक स्वस्त्या दराने मिळतात. ह्याच कारण ह्यांपैकी एका देशातील सरकारात नोंदलेली पुस्तके दुसऱ्या देशात रस्त्यांवर टाकलेल्या मालासारखी आहेत. त्या दोन्ही सरकारांनी अद्यापि आपापल्या देशातील ग्रंथकारांस दुसऱ्या देशात आपला आश्रय देण्याचा व त्यांच्या मालाचे चोरांच्या हातून संरक्षण करण्याबद्दलचा तह केला नाही. ह्यामुळे इंग्लंडातील व युनाइटेड स्टेट्स्मधील पुस्तकविक्रेते खुशाल भरदिवसा आपल्या शेजाऱ्याच्या ह्या ग्रंथरूपी मालाची चोरी करून, आपली तुंबडी भरीत आहेत. ह्या दोन्ही देशांतील नीतिमान् मनुष्ये अशा राजरोस लुटारूपणाच्या विरुद्ध पुष्कळ वाटाघाट करित आहेत, परंतु ह्याविषयी काही कायदेशीर बंदोबस्त व्हावा, अशी दोन्ही देशांतील पुस्तकविक्यांची मर्जी नाही.

इकडेचे ग्रंथकार आपल्या ग्रंथांचे चीज व्हायला राजाश्रयावर अवलंबून राहात नसतात. इकडेचा लोकाश्रय हजार राजाश्रयांहूनही अधिक आहे. ग्रंथकारांची जशी योग्यता असेल त्याप्रमाणे त्यांच्या ग्रंथांचे चीज होते. हे लोक ग्रंथवाचनाचे फार भुकेले आहेत. येथे दरवर्षी नऊ कोटी (९००००००) डालर,

म्हणजे हल्लीच्या चांदीच्या भावाने सुमारे सत्तावीस कोटी रुपये, केवळ पुस्तके आणि पत्रके विकत घेण्यात खर्च होतात. प्रत्येक लहानमोठ्या कुटुंबात त्याच्या ऐपतीप्रमाणे थोडी किंवा पुष्कळ पुस्तके असतात. साधारण गाडीवान, शेतकरी, मजूर मोलकरीसुद्धा आपल्या घरांत पुस्तकांचा संग्रह करतात. मध्यम प्रतीच्या आणि श्रीमंत लोकांच्या घरांतून तर एकेक छोटेखानी पुस्तकालयच असते. ह्याच प्रमाणे सार्वजनिक वाचनगृहांची आणि पुस्तकालयांची जिकडे तिकडे समृद्धी आहे. जेथे एखादे तरी लहानसे सार्वजनिक पुस्तकालय नाही, असे खेडे घुंडाळून पाहिले तर औषद्यापुरते कोठे सापडले तर सापडेल. मोठाल्या शहरांतून तर पुष्कळ धोरलाली पुस्तकालये असतात. प्रत्येक गावातील विद्येची चाहा असणाऱ्या स्त्रिया आणि पुरुष मोठ्या आवेशाने व आस्थापूर्वक आपापल्या गावातील पुस्तकालयांची वगैरे उन्नती करायला झटत असतात. आपले गाव म्हणजे आपल्या देशाप्रमाणेच पृथ्वीतील सर्वोत्तम ठिकाण आहे. असा त्यास मोठा अभिमान असतो. युनाइटेड स्टेट्स्मध्ये आजमितीस तेवीस हजार पुस्तकालये नुस्ती शाळांमधूनच असून, त्यात साडेचार कोट (४५००००००) पुस्तकांच्या प्रती आहेत असे समजते. ह्या शिवाय वरिष्ठ विद्यालयांतून आणखी पस्तीस लक्ष (३५०००००) पुस्तके आहेत. "फिलाडेल्फिया," "बोस्टन सिटी," "आस्टोर्" "कॅग्रेसनल्" इत्यादी प्रचंड पुस्तकालयातून मिळून आणखी कोटबावधी पुस्तके आहेत ती निराळीच; त्यातील पुस्तकांची संख्या पाच कोटींवर आहे, असे म्हणतात. ह्या पुस्तकालयातून पुस्तके उसनी घेऊन वाचायला नेणाऱ्या स्त्रीपुरुषांची संख्याही फार मोठी आहे, हे सांगायला नको. परंतु चांगली आणि गहन विषयांवर लिहिलेली पुस्तके सर्वच वाचतात असे नाही. विद्येच्या आणि स्वाभाविक अभिरुचीच्या मानाने मनुष्ये चांगली किंवा वाईट पुस्तके वाचतात. ज्यास दिवसभर काबाडकष्ट करून किंवा काही न करता आळसाने जांभया देत कालक्षेप करावा लागतो, असल्या लोकांस कादंबऱ्या वाचायचा मनस्वी नाद आहे. त्याला कधी कधी दुर्व्यसनाचेसुद्धा रूप येते. काही लोक उत्तम किंवा मध्यम प्रतीची पुस्तके वाचून आपली बुद्धी ज्ञानभांडारातील रत्नांनी भूषित करतात. वाईट, बीभत्स ग्रंथ किंवा मजकूर प्रसिद्ध होऊ न देण्याविषयी इकडे पुष्कळ लोक फार मेहेनत घेतात; आणि त्यांचे प्रयत्न पुष्कळ अंशी सफलही होत आहेत.

एकंदरीत अमेरिकन लोकांस विद्येची फार चाहा आहे, आणि जोपर्यंत

युनाइटेड स्टेट्स्मध्ये ज्ञानसूर्य (मधून मधून अज्ञान किंवा अरिष्टज्ञान पांच्या ढगांमागे झाकूनही पुनः दृश्य होऊन) आपल्या तेजोमय किरणांचा चोहोंकडे वर्षाव करित, अज्ञानांधकाराच्या नाशाला सतत उद्युक्त राहिल, तोपर्यंत लोकांच्या मनोवर आणि शरीरांवर दास्याचा अंमल बसेल, असे भय बाळगायला नको.

धर्ममते आणि दानधर्म

इंग्लंड देशात "चर्च आफ् इंग्लंड" नावाचे मत आणि राजाची सत्ता ही एकवट झालेली आहेत. इंग्लंडचा राजा किंवा राणी ही सदरील मताची असली पाहिजेत आणि त्या देशाच्या सर्व प्रजांनी त्या मताचे महंतांचा वगैरे खर्च चालविलाच पाहिजे. मग त्यांचे मत सदरील मतास मिळत असो किंवा नसो; सरकार त्यांकडून चोपून कर घेते आणि "दि चर्चा"चे महंतांची व चेल्यांची धन करते. इंग्लंडासारख्या सुधारलेल्या देशात लोकांकडून जबरदस्तीने रामराम करविण्याचा हा प्रकार फार विलक्षण आहे. सरकारची पुरोहितकी करायाला आमच्या देशात गेलेल्या बिशपादी इंग्लिश चर्चांच्या उपाध्यायांनादेखील हिंदुस्थानच्या तिजोरीतून मोठमोठाले पगार मिळतात म्हणे, मग खरे काय आहे ते मला ठाऊक नाही. खरे असल्यास हाही एक चमत्कारच आहे.

युनाइटेड स्टेट्समध्ये धर्ममताचे व लोकसत्तेचे ऐक्य नसल्यामुळे येथे सर्व लोक आपापल्या विचारास योग्य दिसेल, त्याप्रमाणे कोणत्या तरी मताचे ग्रहण करून, त्या मताच्या आचार्यांचा, देऊळांचा वगैरे खर्च चालविण्यास पैसा देतात, तो स्वसंतोषाने देतात. सरकार त्यांकडून धर्मखात्याबद्दल म्हणून एक निराळाच कर घेत नाही. तरी इकडे धर्माचे प्राबल्य इंग्लंडाहून कोणत्याही अंशी कमी नाही. इंग्लंडात फक्त "इंग्लिश चर्च" मतालाच मोठा मान मिळतो; कारण ते राजमत पडले. त्या मताचे लोक इतर मतांच्या लोकांना "डिसेंट्स" (म्हणजे विरुद्ध मताचे), म्हणून नाके मुरडतात. अमेरिकेच्या स्वतंत्र संस्थानात लौकिकरित्या कोणी एका मताला जास्ती व दुसऱ्या मताला कमी मान देत नाहीत; कारण इकडे कोणतेच मत विशेषकरून राजानुग्रहास पात्र असलेले कोणाच्या ऐक्यात नाही.

इंग्लंडातील कित्येक लोकांचे असे म्हणणे आहे की, जर सरकारने धर्माचा

बंदोबस्त केला नाही तर सर्व लोक अधर्मी होतील. परंतु इंग्लंडीयांचे हे म्हणणे अगदी छोटे आहे. कारण इंग्लंडामध्ये दर एक लक्ष मनुष्यास एकशे चोवेचाळीस देवळे असून, युनायटेड स्टेट्स्मध्ये तितक्याच लोकसंख्येला १८१ देवळे आहेत. यावरून जेथे धर्मास सरकारचे पाठबळ नाही, अशा युनाइटेड स्टेट्स् देशात धर्मबुद्धी कमी आहे, हे म्हणणे खरे ठरत नाही.

इ. स. १८८० त युनाइटेड स्टेट्स्मध्ये ९२,००० धर्ममंदिरे होती. पैकी ८० हजारांहून काही अधिक मंदिरे प्रोटेस्टंट मताच्या अनुयायांनी बांधलेली असून, बाकीची रोमनक्याथोलिक् पंथाच्या लोकांची होती. ह्या सगळ्या मंदिरांची स्थावरजंगम मालमत्ता मिळून पस्तीस कोटी डालर, म्हणजे सुमारे एक अब्ज रुपयांहून अधिक संपत्ती आहे. निरनिराळ्या मतांचे उपाध्याय एकंदर ७७,००० आहेत. शेदीदशे वर्षापूर्वी ह्या देशात मंनस्वी मतभेद होता. मासचूसेट्स्चे पियोरिटन् पंथी लोक इतर मतांच्या अनुयायांचा फार द्वेष करीत असत. त्यांनी पुष्कळ केकर मताच्या लोकांचा फार छळ केला. पुष्कळ भिन्न मतांच्या बायकांवर चेटकिणींचा आरोप आणून त्यास जिवंत जाळून टाकल्या; कोणाला फाशी दिले, कोणाला तुरुंगात घातले. कोणाला भररस्त्यात गुरांप्रमाणे चाबकांचा मार दिला, व कोणाला त्यांची मालमत्ता हिसकावून घेऊन हद्दपार करून दिले. इ.स. १७०५त वर्जिनिया संस्थानाच्या शासकांनी असा ठराव केला की, जो कोणी एका परमेश्वरात तीन व्यक्ती असून त्यांचे ऐक्य आहे, व बायबल हा ईश्वरप्रणीत ग्रंथ आहे, ह्या गोष्टी कबूल करणार नाही, त्याला तीन वर्षे कैदेची शिक्षा मिळेल. आणि त्याच इसमाने फिरून त्या गोष्टी नाकारल्यास, त्याला सरकारी कामे वगैरे मिळण्यास पुष्कळ अडथळे असावे.

अठराव्या शतकाच्या शेवटल्या भागात इंग्लंडाशी आपला राज्यकारणी संबंध तोडून टाकून स्वतंत्र होण्याच्या उद्योगात असता, अमेरिकन् लोकांनी आपसातील मतविरोधाला एकीकडे गुंडाळून ठेवून एकी स्थापिली. आपण ह्या वेळी एकविचाराने वागलो नाही, तर ह्या देशात इंग्लिश राज्यसत्तेचा व 'दी चर्च' मताचा शिक्का बसून राहिल, अशा भीतीने अमेरिकन लोक मतविरोधाला मागे टाकून, सगळे मिळून इंग्लंडाशी टक्कर मारून स्वतंत्र झाले. याच कारणाने आताही हे लोक मतविरोध विसरून एकीने वागत आहेत आणि पुढेही वागतील. या देशामध्ये मतसंबंधी दुराग्रह नाही, असे नाही. तरी येथे सर्वांस धर्मसंबंधी विचारामध्ये सारखे स्वातंत्र्य असल्यामुळे, कोणी एकमेकांच्या मतांविषयी फारसा

शोध व वादविवाद न करिता, परस्परांशी बरेच दळणवळण ठेवितात. ह्यामुळे धर्ममतांत विरोध असून व्यवहारात ज्यांची मैत्री आहे, अशी उदाहरणे ह्या देशात जितकी मिळतील, तितकी ती इंग्लंडांत मिळणार नाहीत. कोठे एखादी धर्मविचाराकरिता स्थापलेली सभा भरणार असली, म्हणजे त्यातील सदस्य वर्ग आपल्या मताचा विरोध करणाऱ्या मित्रमंडळीसही बोलावितात. तेव्हा मैत्रीच्या अनुरोधाने त्यांना ते बोलावणे नाकारवत नाही. अशा रीतीने परस्पर विरुद्ध मतांच्या लोकांचा समागम होऊन, एकमेकांची मते समजून घेण्याचा प्रसंग सहज येतो, आणि विरुद्ध मताच्या लोकांविषयी जो केवळ अज्ञानमूलक द्वेष असतो, तो बऱ्याच अंशी नाहीसा होतो. ही मोठ्या महत्त्वाची गोष्ट सर्वांनी ध्यानात ठेवण्यासारखी आहे. परस्परांविषयी अज्ञान, हे दोन मनुष्यांत विरोध आणि भांडण उपस्थित करणाऱ्या कारणांपैकी एक मुख्य कारण आहे. दुसरे एक कारण दोषदर्शीपणा हे होय. इकडचे लोक स्वदेशातील आणि स्वधर्मातील निरनिराळ्या लोकांच्या मतांचे दोष शोधण्याचे, बऱ्याच अंशी सोडून देऊ लागले आहेत. युनाइटेड स्टेट्‌समध्ये बहुतेक सर्व लोक ख्रिस्ती असून, त्यात रोमन् क्याथलिक व प्रोटेस्टंट अशी दोन मुख्य मते, आणि शिवाय त्यात पोटभेद पुष्कळ आहेत. त्यांच्यामध्ये मतभेद असला, तरी धर्मभेद नाही. तो मतभेद देशहिताच्या कोणत्याही कामी आड येत नाही. एका कुटुंबामध्ये नवराजायको किंवा

१ आमच्या देशातील लोकांनी ह्या गोष्टीचा विचार अवश्य करावा. आम्हा लोकांची मते आणि धर्म निरनिराळे असले, तरी देशहिताच्या आणि लोकहिताच्या कामी आम्हास एक होता येईल, आणि होणे अवश्य आहे. कोणत्यातरी धर्माच्या किंवा मताच्या अवलंबनाने परलोकात आम्ही एका विशेष उत्तम ठिकाणी जाऊ, आणि आमच्या उलट मताचे व अन्यधर्मी शेजारी निराळ्याच ठिकाणी जातील, असा आमचा समज असला, तरी तो परलोकापुरताच असावा. ह्या लोकी तरी निदान आम्हास एका देशात व एकाच पृथ्वीवर राहायचे आहे. सूर्यप्रकाश, पर्जन्य, वारा, पृथ्वी इत्यादी उत्तम ईश्वरी देणग्या आम्हालाच तेवढ्या मिळतात आणि अन्य मताच्या लोकांस मिळत नाहीत, असे निदान ह्या लोकी तरी आपल्या अनुभवास येत नाही. तर ज्या आमच्या अन्य धर्मी व अन्य मतावलंबी बंधुभगिनींवर, ईश्वराची दया आमच्यावर असते तिच्याहून कोणत्याही अंशी कमी नाही असे आम्हास दिसून येते, त्यांच्याशी आम्ही सलग्गिने, सभ्येतेने आणि प्रीतीने का वागू नये? देशहिताच्या आणि लोकहिताच्या कामात आम्ही सर्वांनी एक का होऊ नये? हिंदू, मुसलमान, ख्रिस्ती, शैव, वैष्णव, गाणपत्य, शिवा, सुन्नी, एपिस्कोपल, प्रेस्बिटीरियन, मेथडिस्ट, एकेस्वरवादी, त्र्येकेश्वरवादी आणि तेहेतीसकोटिदेववादी ह्या सर्वांनी मतद्वेष एकीकडे गुंडाळून ठेवून, आपसांत एकी करून देशसेवा केली पाहिजे.

मुले आणि त्यांचे आईबाप ही निरनिराळ्या मतांची असलेली आढळून येतात; तरी त्यांच्यात परस्परांविषयी असलेल्या स्वाभाविक प्रेमात काही अंतर असत नाही.

युनाइटेड् स्टेट्स्चे राष्ट्र स्थापन झाल्यापासून आजपर्यंत कोण्यातही धर्म-मताला राष्ट्रीय सरकारकडून विशेष आश्रय देण्यात आला नाही, व यापुढेही तो दिला जाणार नाही. वैद्यकी, शेतकी किंवा साधारण व्यापारधंदा ह्यांबरोबर सरकारचा जितका संबंध आहे, तितकाच तो धर्ममतांबरोबर आहे; त्याहून अधिक नाही. एखाद्या मनुष्याच्या किंवा समाजाच्या धर्ममतामध्ये दुसरे लोक हात घालून ढवळाढवळ करू लागल्यास, त्या मनुष्याला किंवा समाजाला काही त्रास किंवा नुकसान सोसावे लागल्यास मात्र, ते न होऊ देण्याबद्दल सरकार धर्मसंबंधी गोष्टीत हात घालील. याचप्रमाणे एखाद्या धर्माची मते राष्ट्रीय कायद्यांच्या विरुद्ध असल्यास, सरकार लोकांना त्या मतांप्रमाणे आचरण करू देणार नाही. उदाहरणार्थ, मोर्मन् पंथाचे एक मत असे आहे की, एका पुरुषाने एकेकाळी पुष्कळ बायकांशी लग्ने करावी. हे युनाइटेड् स्टेट्स्च्या राष्ट्रीय कायद्यांविरुद्ध आहे; म्हणून हे आणि याच्याच सारखी एकदोन मते चालवू नयेत, असा राष्ट्रीय सरकारचा ठराव झाला आहे.

इंग्लंडातील इंग्लिशमंडळी ह्या नावाच्या मतात अशी एक चाल आहे की, उपाध्यायाने धर्माधिकाराचा व्यापार करावा. तिकडले लोक सेनाखात्यातील व दुसरेही कित्येक अधिकार ह्याच रीतीने विकतात, असे ऐकिवात आहे. हा धर्माधिकाराचा लिलाव देशास व लोकांच्या धर्मबुद्धीस फार अपायकारक आहे. जो जास्त किंमत देईल, त्यास तो अधिकार मिळतो. मग तो लिलाव घेणारा कोणत्या का योग्यतेचा मनुष्य असेना? एखादा श्रीमंत मनुष्य कोणती तरी मोठीशी उपाध्यायकी विकायास काढलेली असली म्हणजे ती विकत घेऊन, आपल्या हाताखाली एकदोन उपाध्ये चाकरीला ठेवून, आपण सुखाने काळ घालवितो. हा प्रकार काहीसा आमच्या तिकडल्या देऊळांच्या व मठांच्या महंतपणासारखा आहे, असे म्हटल्यास चालेल. ह्यामुळे इंग्लंडीय मंडळींत अयोग्य पुरोहित बरेच असतात; यावरून तेथील सर्वच उपाध्याय असे असतात, असे मी म्हणत नाही; तर तेथे पुरोहितत्व लिलावाने विकत घेऊन चालविणारे लोक आहेत, एवढाच माझ्या सांगण्याचा आशय आहे. खेडेगावात जर धर्मोपदेशक चांगला मिळाला, तर तेथील लोकांचे महद्भाग्य समजले पाहिजे!

अमेरिकेत असे उपाध्यायत्व विकले जात नाही. तेथे उपाध्याय लोकमताने निवडले जातात. ह्यामुळे येथील धर्माधिकारी बहुधा विद्वान, सदाचरणी, कर्तव्यदक्ष, असेच पाहून निवडले जातात. ह्यावरून येथील सर्वच धर्माधिकारी गुणांच्या खाणी असतात, असे समजू नये. उपाध्याय वार्ड आहे असे वाटल्यास, त्याला लोक काढून टाकतात. येथील धर्माधिकारी विद्वान आणि सज्जन असल्यामुळे लोकांस धर्माभिरुची विशेष आहे. येथे देवळांची वगैरे व्यवस्था राष्ट्रातील इतर व्यवस्थेप्रमाणेच सरळ रीतीने चालली आहे. प्रत्येक भजनालयाची व्यवस्थापक मंडळी असते. ती देवळाचा सगळा कारभार चालविते. युनाइटेड स्टेट्‌समध्ये कोठे जा व कसलेही काम पहा, तेथे लोकांची व्यवस्था लोकमताने होते. त्याप्रमाणे धर्मसंबंधाचीही व्यवस्था अशीच होते. इंग्लंडात दुसरा असा अनर्थ आहे की, तेथे प्रत्येक चर्चची स्थावर मिळकत फार आहे; म्हणजे देवळाच्या नावाने जमीन तोडून दिलेली आहे. ती जमीन लोकांकडे उत्पन्नासाठी दिलेली असते. मग ती जमीन घेणारा त्या पवित्र जमिनीत काय पाहिजे ते पापकर्म करो. देवळाचे पैसे उत्पन्न झाले म्हणजे झाले. ह्या जमिनीत दारूचे कारखाने व पिठे पुष्कळ आहेत. जो पैसा लोकांच्या तारणासाठी म्हणून लावावयाचा, तो लोकमारणापासून मिळवावा, हे केवढे आश्चर्य आहे! येथे देवळास लागून असलेली जमीन फार थोडी आहे. काही वर्षांपूर्वी ह्या देशात देखील इंग्लंडाप्रमाणेच देवळाची जागा पाहिजे त्याला भाड्याने घ्यायची चाल होती. एका मेथडिस्ट मंदिरामध्ये वरच्या बाजूला लोक देवाचे भजन करित असत, त्याच देवळाचे तळघरामध्ये दारू साठवून ठेवण्याला जागा भाड्याने दिली होती. आणखी एक चमत्कारिक गोष्ट अशी की, ह्या देशात आफ्रिकन्दासांचा व्यापार चालू असता, या दासांना विकून मिळालेला पैसा घेऊन, देवळाचा खर्च आणि धर्मप्रसार इत्यादी सत्कृत्ये करायला ह्यांस लाज वाटत नव्हती. ह्यांचा असा पक्का समज होता की, आफ्रिकेतील काळे लोक हे देवाने गुरांडोरांप्रमाणेच आमच्या मनसोक्त उपयोगासाठी उत्पन्न केले आहेत. तेव्हा त्यांच्या विक्रीने उत्पन्न झालेला पैसा धर्मकृत्यात लावला म्हणून काय झाले? आमच्या देशातील ब्राह्मणादी तीन वर्णांचाही असा समज होता की, शूद्रजातीचे मनुष्ये आमच्या सेवेकरिताच ईश्वराने निर्माण केली आहेत, आणि आमची सेवा करणे हेच त्यांचे मुक्तिसाधन आहे. मनुष्ये रानटी स्थितीत असताना, त्यांचे असेच वार्ड समज असतात. लोकांकडून मरेमरेतोपर्यंत आपली

चाकरी करून घेऊन, त्यांच्या मेहनतीबद्दल त्यांस काही द्यावयाचे नाही इतकेच नव्हे; तर त्यांना आपण आपली चाकरी करू देतो आणि तेणेकरून त्यांस मुक्तिमार्ग खुला करून देतो, हा आपला त्यावर नोठा उपकार आहे असे समजणे, हा रानटीपणा नव्हे तर काय? त्याचप्रमाणे मनुष्यरत्नाचा विक्रय करून, त्यापासून उत्पन्न झालेल्या पैशाचा उपयोग इतर लोकांच्या तारणार्थ, स्वधर्मोपदेश करण्याच्या कामी खर्च करावयाचा, ही घोर राक्षसीपणाची चाल तरी, रानटीच आहे. युनाइटेड स्टेट्स्मध्ये आताशा ह्या चाली बंद झाल्या आहेत, ही मोठी आनंदाची गोष्ट आहे.

येथे देवळांच्या खर्चाप्रमाणेच उपाध्यांचा खर्चही लोकांच्या दानधर्मावर चालतो. पाचशे लोक जेथे उपासनेकरिता येतात, अशा देवळातील उपदेशकांस दरमहा सरासरी दोनशे डालर पगार मिळतो. याशिवाय देवळाची देखरेख ठेवण्याकरिता जी मनुष्ये नेमलेली असतात, त्यांनाही बराच पगार द्यावा लागतो. देवळांमध्ये खुर्च्या, बाके, दिवे, चट्या, गालीचे बगैरे घालण्यालाही पुष्कळ खर्च लागतो. (इकडची भजनमंदिरे फार चांगली सुशोभित केलेली असतात.) हा सगळा खर्च चालायला देवळात येणारे लोक काही वर्गणी देतात. दर रविवारी सकाळ संध्याकाळ उपासना संपल्यानंतर, देवळाच्या व्यवस्थापक मंडळीने नेमलेले मनुष्य हातात तबकड्या घेऊन, देवळात आलेल्या लोकांच्या समोर नेतात; तेव्हा ज्याला जितकी शक्ती असेल, तितके द्रव्य त्याने धर्मकृत्याकडे लावण्याकरिता त्या तबकड्यात घालावे, अशी चाल आहे. पैसा उत्पन्न करण्याचा दुसरा एक उपाय आहे, तो जरी मला पसंत नाही तरी सांगितला पाहिजे. देवळात जी बाके किंवा खुर्च्या पुढे असतात, त्यास भाडे असते. ते जो देईल त्यांच्यासाठी त्या राखून ठेविलेल्या असतात. ईश्वरप्रार्थनामंदिरात असा व्यापार व्हावा, आणि श्रीमंतांसच उपदेश अधिक सोईने ऐकितो यावा, हे बरोबर नाही. अशा रीतीने बरेच उत्पन्न होते. गयादी क्षेत्रांमधून पुरोहितास जो अधिक पैसे देईल, त्याचेच पितर अधिक उच्च पदास जातात, अशी वेडी समजूत आहे; तशातलाच हाही प्रकार आहे, असे म्हटले तरी चालेल. हे जागा विकत घेऊन पुढे बसणारे लोक सर्वच धार्मिक असतात, असे बिलकूल समजू नये. द्रव्य खर्चून पुढे बसणारांतही पुष्कळ ढोंगी असतात. दर आदित्यवारी आपली मुलेमाणसे घेऊन देवळात जाणे, हे गृहस्थपणाचे अर्थात सभ्यतेचे लक्षण आहे, असे समजतात. म्हणून मनात भक्ती नसताही, देवळात जाणारे लोक बरेच आहेत. येथे केवळ लौकिकाकरिता

दानधर्म करणारे, असे लोकही पुष्कळ आहेत. त्यांना जरी आमच्या तिकडल्याप्रमाणे सरकारच्या मार्फत मोठा दानधर्म केल्याने बारोनेट्, जी. सी. एस्. आय्., सी. एस्. आय्., सी. आय्. इ. इत्यादी लांबलचक पदव्या सरकारातून मिळत नाहीत, तरी वर्तमानपत्रातून त्यांची फार प्रसिद्धी होते. इतक्या उपयांनीही देवळाचा सगळा खर्च भागण्यासारखा नसतो. म्हणून इकडच्या बायका नानाप्रकारचे उपाय योजून, धर्मखर्चाकरिता पुष्कळ पैसा गोळा करितात. देवळात येणाऱ्या लोकांपैकी दोन तृतीयांश बायका असतात. देवळाच्या खर्चाला लागणारा अर्धा अधिक पैसा ह्या बायकांकडून मिळतो. मला वाटते की, बायका नसत्या तर ह्या धर्ममंडळ्या चालत्या की नाही याचा संशयच आहे. पुराणिकांच्या पोटाची काळजी बायकांस असते, तितकी ती पुरुषांस नसते. आमच्या देशातील बायका पुराणास आणि देवदर्शनास वगैरे जातात, तेव्हा त्या कधी रिवतहस्त असत नाहीत. पैसा, सुपारी, फूल, फळ, नाहीतर निदान एक मूठभर तांदूळ तरी पुराणिकांपुढे नेऊन ठेवितील. (पुरुष मंडळी देवळात जातात तेव्हा बहुतकरून रिकाम्या हातांनी घंटा वाजवूनच, आपले समाधान करून घेतात.) याप्रमाणे बहुतेक सगळ्या भटांचा आणि पुराणिकांचा चरितार्थ बायकांच्या दानधर्मावर चालत असूनही, वेदांती, धार्मिक पुराणिक लोकांस सांगत असतात की, 'बायका स्वभावतः फार वाईट आहेत. सृष्टीमध्ये वाईट म्हणून जितके काही आहे, तितके सर्व घालून सृष्टिकर्त्याने त्यांस निर्माण केले आहे. ह्या पुरुषांच्या पायांतील बेट्या आहेत, ह्या धर्मनाशाचे कारण आहेत, मुक्ती प्राप्त करून घेऊन इच्छिणाराने यांचे तोंड पाहू नये, यांना शास्त्राध्ययनाचा अधिकार नसावा, यांनी वेद वाचू नयेत, उपदेश करू नयेत, या जगामध्ये पुरुषांच्या नाशाचे कारण जर काही असेल, तर ते बायकाच.' ह्या पुराणिकांच्या आचरणात आणि उपदेशात कृतज्ञतेची कमाल आहे म्हणावयाची! पूर्वी या देशात देखील बायकांच्या संबंधाने पुरुषांचे समज असेच वाईट आणि विलक्षण होते. ते म्हणत असत की, बायकांनी कधी उपदेश करू नये. कित्येक लोकांची समजूत तर एषवर गेली होती की, बायकांनी प्रार्थनासंगीतेही गाऊ नयेत. ही समजूत अद्यापि अगदी नाहीशी झाली नाही, तरी ती बहुतांशी जात चालली आहे. युनाइटेड स्टेट्स्मधील एकंदर ७७,००० धर्मोपदेशकांपैकी १६५ बायका आहेत. वीस वर्षांपूर्वी ४/५ देखील नव्हत्या. त्या काळी, बायकांनी उपदेश करणे हा मोठा अनर्थ आहे, असे समजत असत.

इतर सगळ्या देशातील ख्रिस्तीलोकांप्रमाणे हे लोकही आदित्यवार हा पवित्र दिवस आहे असे समजतात. आदित्यवारी बहुतेक सर्व ठिकाणांतून व्यापारउदीम करण्याचे बंद असते. ज्या संस्थानांतून आदित्यवारी व्यापार बंद पडत नाही तेथे तो बंद व्हावा, म्हणून पुष्कळ धार्मिक लोक खटपट करीत आहेत. आदित्यवारी सर्व सरकारी कचेऱ्या व सार्वजनिक आणि स्वतंत्र शाळा, आणि कारखाने बंद असतात. त्या पवित्र दिवशी धार्मिक स्त्रीपुरुष देवळांतून जाऊन, परमेश्वराची आराधना करतात आणि उपदेश ऐकतात. धर्मप्रसार करणे हे आपल्या धर्माचे अंग आहे, असे मानितात. आपल्या देवळात हे लोक सर्वांस बोलावितात. शाळांत जरी धर्मशिक्षण नाही, तरी बहुतेक लोक आपल्या घरीच मुलांस दररोज धर्मसंबंधी शिक्षण देतात. मुलांस देवळात जमवून, बायबलातील काही वाक्ये वाचून धर्मोपदेश करितात. मुलांस आणि मोठ्या माणसांस धर्मोपदेश करण्याकरिता, दर रविवारी देवळातून वगैरे ज्या शाळा भरत असतात, त्यांस 'सन्डे स्कूल्स्' म्हणजे आदित्यवारच्या शाळा, असे म्हणतात. ह्या देशात वसाहत करायास आलेल्या लोकांसही धर्मोपदेश करून, त्यास सन्मार्गी लावण्याकडे इकडील धार्मिक लोकांचे फार लक्ष आहे. ज्या मंडळ्या ह्याप्रकारे धर्मप्रसार करितात, त्यास 'होम मिशनस्' म्हणतात. ह्या कामी रात्रंदिवस खपून, मनःपूर्वक धर्मप्रसार करणाऱ्या स्त्रीपुरुषांची संख्या बरीच मोठी आहे. ख्रिस्तीधर्माशिवाय मनुष्यास सद्गती प्राप्त होत नाही, असा ह्यांच्या समज आहे. म्हणून हे लोक परदेशांतून स्वधर्माचा प्रसार करण्याकरिता पुष्कळ पैसा खर्च करीतात. ह्या देशातले शेकडो स्त्रीपुरुष आपली घरेदारे, सुखसोई इत्यादि सोडून केवळ धर्माकरिता परदेशातील लोकांचे हित करायला दूर दूर गेले आहेत. सुमारे १०० वर्षापूर्वी अमेरिकेतील काही मिशनरी आमच्या देशात गेले. त्यावेळी कंपनीसरकार त्यांना आपल्या राज्यात धर्मोपदेश करू देईना. बंगाल्यात आणि मद्रासेत त्यांची दाद लागली नाही. त्यांपैकी कित्येकांच्या बायका मेल्या, आणि त्यांचे फारच हाल झाले. मग ते मुंबईस आले. येथे देखील त्यांनी राहावे असे सरकारच्या मनातून नव्हते. तरी आपल्या धर्माचा प्रसार करावयास आलेल्या निरुपद्रवी लोकांना आपल्या राज्यातून घालवून दिले तर, लोक आपणास काय म्हणतील, या लाजेने शेवटी इंग्रज सरकारने त्यांस मुंबईत राहू दिले. मुंबईची हवा त्यांस मानवत नव्हती; सरकारही त्यांस फार अनुकूल नव्हते; आणि तेथील लोक तर त्यांचा द्वेष आणि छळ करीत होते. त्या विदेशात त्यांचा वाली कोणी

नव्हता. आणि त्यांचा स्वदेश तर फार दूर पडला. स्वदेशी जाण्यायेण्याची साधनेही आता सारखी विपुल आणि सुलभ नव्हती. इतक्या अडचणी असतांही त्यांनी आपले काम चालविले. सध्या हिंदुस्थानात त्यांच्या ३०।३५ मंडळ्या आहेत. "पृथ्वीवरील सर्व प्राण्यांस तुम्ही माझे शुभवर्तमान सांगा." असे ख्रिस्तांचे सांगणे आहे. त्यास अनुसरून हे त्यांचे उद्योग आहेत. अशा धर्मप्रसाराच्या कामी द्रव्यसाहाय्य करणारे सर्व श्रीमानच आहेत, अशी कोणाची समजूत असेल, तरी ती निव्वळ चुकीची आहे. ह्या कामी गरीबांचीच फार मदत आहे. इकडे श्रीमानांस धर्माची आस्था विशेष नाही. त्यांमध्ये आस्थेवाईकही आहेत. परंतु थोडे. न्यूयार्कमध्ये "इटालियन आपरा हाऊस्" नावाचे एक टोलेजंग नाटकगृह आहे, ते तेथील ७० श्रीमानांनी बांधले. त्यास एकंदर ९८ लक्ष डालर खर्च लागला असून, त्यास त्या सत्तर जणांपैकी प्रत्येकाने १,४०,००० डालर दिले! ते चैनीसाठी खर्च करीतात. धर्मप्रसारार्थ साहाय्य होते ते गरीबांकडून.

जे लोक खिस्ती नाहीत ते अनंतकाळच्या नरकात जाणार अशी ह्या लोकांची वृद्ध समजूत असूनही ह्या कामाकरिता अवघे ५५ लक्ष डालर खर्च करतात. युनाइटेड स्टेट्स्मध्ये आज काही नाही तरी एक कोट मनुष्ये भजनमंदिरातून धर्मोपदेश ऐकत असून, ते सगळे कोणत्याना कोणत्यातरी खिस्तीसंप्रदायांचे अनुयायी आहेत. त्यांची संपत्ती दर वर्षास सुमारे एकतीस कोटी डालर वाढत जात असून, ह्या राष्ट्रातील सगळ्या घनाचा एक पंचमाश म्हणजे ८,७२८,४००,००० डालरां (म्हणजे २६,१८,५२,००,००० रुपयां) इतकी संपत्ती त्यांच्या हातात आहे. असे घनाढ्य लोक दरवर्षी अवघे १,६५,००,००० रुपये धर्मप्रसाराच्या कामी खर्च करतात. हा धर्मखर्च त्यांच्या संपत्तीचा सुमारे एकशे एकुणसाठवा (१५९) अंश आहे. हा ह्या देशातील लोकांच्या विलक्षण संपत्तीच्या मानाने फारच कमी आहे, आणि ह्यात श्रीमान् लोकांपेक्षा गरीबांचा, त्यातही गरीब स्त्रियांचा अंश अधिक आहे. ही रकम जमविण्याकरिता एथील स्त्रिया फारच मेहेनत घेतात. ह्या देशातली एक कोट मनुष्ये दरवर्षी ९० कोट डालर म्हणजे २७० कोट रुपयांची दारू पितात आणि १४७ कोटी रुपयांची तंबाखू ओढतात. ह्यावरून धर्मपिशा तंबाखूचे आणि दारूचे माहात्म्य ह्या देशात फारच आहे, असे दिसून येते. ही गोष्ट फारच वाईट व शोचनीय आहे. इकडच्या मद्यनिषेधक आणि नीतिप्रसारक मंडळ्या, सदरील दोन्ही व्यसने ह्या राष्ट्रातून

नाहीतशी व्हावी, म्हणून फार परिश्रम करीत आहेत. ईश्वर त्यांस यश देऊन सुरापिशाची, तंबाखूराक्षसी आणि अनीती यांच्या ताबडीतून ह्या सुंदर राष्ट्रास सोडवो, अशी देवापाशी माझी प्रार्थना आहे.

आमच्या देशातील धार्मिक मनुष्ये जो भागेल त्याला देतात. अनाथाला देणे चांगले, पण पात्रपात्र पाहिले पाहिजे, तसे आमच्या देशी होत नाही; म्हणून जिकडे तिकडे फार भिकार माजले आहे. "अपात्री केलेले दान व्यर्थ होय, अज्ञाने पाप लागते," असे आमच्या नीतिमान् पूर्वजांचे सांगणे आहेच. परंतु विचार करतो कोण? समजा एक लड्डु निरंजन बैरागी आहे, त्याला कोणी पैसे दिले, तो तर जाऊन त्यांचा गांजा ओढणार. गांजाच्या व्यसनाने त्याचा स्वतःचा तर बिघाड झालाच आहे, परंतु त्यापासून मुलांस व दुसऱ्या मंडळीसही ते व्यसन जडते. कारण अशा साधुसंतांचा किता गिरविणारे फार ! तेव्हा अशा तऱ्हेने अपात्री झालेल्या दानधर्मापासून देशात आढस व दुर्व्यसने माजून, देश निकृष्टावस्थेप्रत पोचतो. मी स्वतः अनेक क्षेत्रे पाहिली आहेत, व तेथील दानधर्माचा प्रकारही पाहिला आहे. तेथील पंड्यांना वगैरे केलेला धर्म अपात्री होतो. ते आपल्या यजमानांस भिकारी करून सोडतात. जो धर्माचे वगैरे भय दाखवून आपल्या यजमानापासून अधिक हरण करील, तो तीर्थोपाध्याय विद्वान्, त्याला मोठा "चलाक" व शहाणा म्हणतात. इकडच्या लोकांची दानधर्म करण्याची रीति आमच्या तिकडल्यापेक्षा फार निराळी आहे. इकडे कोणी रस्त्यातून भीक मागत फिरत नाही. लोकमत आणि राष्ट्राचे कायदे प्रसिद्धपणे भीक मागण्याच्या विरुद्ध आहेत. कोणी दारावर भिक्षा मागायला आल्यास, त्याला भीक घालीत नाहीत. आंघळी-पांगळी अशक्त म्हातारी-कोतारी माणसे कधी कधी आगपेट्या, सुतळ्या, आरशा वगैरे लहानसहान जिनस घेऊन रस्त्यावर बसलेली दिसतात. कोणी धर्मात्मा त्यापासून एखादुसरा पदार्थ घेऊन, दोनचार पैसे अधिक देतो. जो मागेल त्याला देत नाहीत, एवढ्यावरून हे लोक दयावान् नाहीत असे समजू नये. हे लोक पात्र पाहून दान करण्यास फार जपतात. खेडेगावांतील व मोठमोठ्या शहरांतील लोक आपापल्या गावच्या अनाथ, व्यंग व काम करण्यास अशक्त अशा मनुष्यांचे प्रतिपालन करण्यास, लागणारा पैसा वर्गणी करून जमवितात; ह्याशिवाय दानधर्माकरता गावच्या रहिवाशांस थोडासा करही घावा लागतो, तो ते स्वसंतोषाने देतात. हा पैसा त्या त्या ठिकाणच्या दानधर्मव्यवस्थापक मंडळीच्या हवाली केला जातो. ह्या मंडळ्यांस 'बोर्ड्स् ऑफ्

च्यारिटीज्' असे नाव आहे. ह्या मंडळांचे व्यवस्थापक स्त्रीपुरुष लोकमताने निवडले जातात; ते फार सभावित, प्रामाणिक आणि धार्मिक असून, आपले काम लक्ष्यपूर्वक आणि मोठ्या आस्थेने करणारे असतात. इतर सभांची व्यवस्था जशी असते, तशीच या दानसभांची असते. राष्ट्रात जो धर्म होतो त्यातील अर्धा पैसा लोकांकडून मिळालेला असून, अर्धा सरकारकडून मिळतो. जे खरोखर व्यंग असून, आपले पोट भरण्यास असमर्थ असतात, त्यांच्याचकरिता हा सर्व पैसा खर्च होतो.

आमच्या देशात पुष्कळ लोक असे आहेत की, ते आपले घर सोडून कधीच जायचे नाहीत. इकडच्या लोकांचा प्रकार ह्याहून फारच निराळा आहे. हे लोक व्यापाराच्या व उद्योगाच्या शोधात पुष्कळ प्रसंगी गावोगाव हिंडत असतात. दुसऱ्या गावात किंवा प्रांतामध्ये गेल्यानंतर, त्यास कदाचित् स्त्रिच्छि येते. ह्याशिवाय युरोपातून इकडे वसाहत करण्याला आलेल्या लोकांमध्येही पुष्कळ दारिद्र्य असते. त्यांस एकदम उद्योगधंदे मिळत नाहीत. अशा प्रकारचे पुष्कळ लोक दारिद्र्यसंकटात पडून देशभर प्रवास करीत असतात. भिकारीही नानाप्रकारचे आहेत. हे लोक कोठे राहतात, काय करतात, त्यांची स्थिती कशी आहे, वगैरेचा शोध करणारे पुष्कळ धार्मिक जन इकडे आहेत, त्यातही स्त्रिया अधिक आहेत. ते सज्जन हे काम केवळ निरपेक्ष बुद्धीने फुकट करितात; असे असूनही कधी कधी ह्या कामी अव्यवस्था होते. ह्यास उपाय नाही. कोणतेही काम हाती घ्या, त्यात प्रारंभी किंवा मागून थोड्याबहुत चुका व्हावयाच्याच. भ्रम होणे हा मनुष्यधर्मच आहे. जो काम करील तो चुकेल. आमच्या देशातील बहुतेक लोक आपण काही करावयाचे नाहीत, कोणी एखादे काम आरंभले तर त्याच्या चुका पाहायला कसे डोळ्यात तेल घालून तयार. अमेरिकन लोक असे दोष काढून उगीच राहत नाहीत; कोठे काही अव्यवस्था झाली असल्यास ती नाहीशी करण्याचे उपाय योजून, लोकोपयोगी कृत्ये करणाऱ्या व्यक्तीस फार उत्तेजन देतात. ह्या देशात दारिद्र्यास आश्रय देण्याचे दोन प्रकार आहेत; पैकी पहिला— निराश्रिताला आश्रय देणे—म्हणजे ज्यास वस्त्रान्न वगैरे नसेल त्यांस ते देणे. दुसरा—काम करूनही ज्यास पोटभर अन्न व अंगभर वस्त्र मिळत नाही, अशांच्या स्थितीचा शोध करून, त्यांची व्यवस्था लावणे. म्हणजे ह्यांच्यावर जुलूम कोणाचा होत आहे, ह्यांचे हक्क काय आहेत, वगैरेची चौकशी करून जुलमी लोकांपासून त्यांचे संरक्षण करणे.

गांजा, तंबाकूच्या वगैरे व्यसनांत अगदी आसक्त होऊन आळशी बनलेली बैरागी, व अशांसारखे शक्ती असून अनुद्योगी असे असणारे अनेक लोक ह्यास अविचाराने धर्म करण्याने, आमच्या देशात भिकारी फार वाढले आहे. तर अशांना धर्म करून म्हणजे दुर्व्यसनास हस्तावलंब देऊन, पापप्राप्ती करून घेऊ नये. ज्याला म्हणून काम करण्याची थोडी अधिक शक्ती आहे, त्याला युनाइटेड स्टेट्स्मध्ये धर्माचे काही एक मिळावयाचे नाही. ह्यांच्या धर्मातील एक मूलवाक्य "ज्याला खावयाचे आहे, त्याने काम केले पाहिजे," असे आहे. आमच्या तिकडे आळस तर विचारू नका, ज्याला त्याला फुकट बसून खायला मिळते. अंगाला भस्म लावले, जटा वाढविल्या, माळा गळ्यात घातल्या किंवा भगवे नेसले, म्हणजे झाले. तो साधुसंत म्हणून, लोक त्याला फुकट खायला घालतात. मीक मागणे व मागेल त्याला ती घालणे, हे आमचे लोक धर्मांग समजतात. एखादा मनुष्य मोठा रोजगारी झाला की, त्याच्या घरी नाते उकरून काढून खायला, पुष्कळ माणसे मिळतील. परंतु त्याच्या उलट काळ आला की पुरे, त्याच्यावर उलटून पडावयाला तेच लोक कमी करणार नाहीत ! इकडे तसे नाही, सर्व लोक यथाशक्ती उद्योग करितात गरीब, लहान लहान मुले देखील वर्तमानपत्रे घेऊन, त्यात आज अमुक बातमी आहे म्हणून पुकारीत विकतात. कोणी थंडीचे दिवसांत रस्त्यावरील बर्फ काढतात. निराश्रित विधवाही काम करून पोटाला मिळवितात. त्यांची लहान मुले अनेक कामे करून आपल्या आयांना मदत करतात. इकडे भिकेला देखील उद्योगाचे रूप देतात. जिप्सी म्हणून लोक आहेत, ते आमच्या देशातील कैकाड्यांसारखे भीक मागणारे आहेत. पण ते वाद्ये वाजवून वगैरे लोकांस खूष करतात. कित्येक भिकारी वानरे व कित्येक अस्वले नाचवून जनमनोरंजन करतात. इकडे धर्मशाळा आहेत. त्यात अनाथ वृद्ध मनुष्यांस व मुलांस आश्रय देतात. त्यात देखील योग्य काम आहेच. इकडे क्षयरोगी फार आहेत. मद्यपान व तंबाकूचे सेवन, ही ह्या रोगाच्या मूळ कारणांपैकी आहेत; असे असूनही इकडील लोक ह्या व्यसनद्वयांतून आपली सुटका करून घेत नाहीत! आमचे लोकही ह्या दोन व्यसनांचे झपाट्याने अनुकरण करीत असून, अगदी क्षीणशक्ती होत आहेत. आमचे रावसाहेब नाजूक होण्याचे व ह्या वेळी रावसाहेब भेटावयाचे नाहीत, त्यांचे कपाळ दुखते आहे म्हणून सांगण्याचे कारण, ही दारू होय! ह्या व्यसनाने घरात अतिशय गोंधळ, बाहेर अप्रतिष्ठा आणि पैशाची खाक होते, आणि यमाजी भास्कराकडे लौकरच जावे लागते. असे असूनही आमचे

लोक ह्या दुर्व्यसनात मग्न होत आहेत. धन्य आमची अनुकरणेच्छा! इकडे ह्या व्यसनद्वयाने अनेक लोक रोगी झाले आहेत. कोणी म्हणतात, आमची प्लीहा बिघडली आहे! कोणी म्हणतात, आम्हास अन्नपचन होत नाही! कोणी म्हणतात, शक्ती नाही. अशा मद्य व तमाखु व्यसननिमग्न झालेल्या अनेक लोकांची शरीरे, पुष्कळ रोगांची, विशेषतः राजयक्ष्मांची निवासमंदिरे झाली आहेत. अशा रोग्यांना धर्मशाळांत पाठवितात. येथे धर्मशाळेत जाणे म्हणजे अत्यंत शरमेची गोष्ट समजतात. "मी मरेन पण धर्मशाळेत जाणार नाही," असे उद्गार काढणारे व त्याप्रमाणे करणारे लोक ह्या देशात फार आहेत. पिस्तूल मारून घेतील, पण ह्या अनाथगृहात राहणार नाहीत; असे येथे काही लोक मिळतात. अशा रोग्यांपासूनही त्या ठिकाणी हलकेसलके, (कुंड्यांतील फुलसाडांस पाणी घालण्यासारखे) काम करून घेतात. इकडे सर्वत्र आत्मसम्मान नांदत आहे. लोकांनी मिळविलेले आपण खाऊ नये असे ह्यांस मनापासून वाटते. इकडे उगाच कोणी कोणाला पैसा देणार नाही व कोणी घ्यावयाचाही नाही. आमच्या तिकडे आत्मसम्मान, व स्वाभिमान म्हणजे काय पदार्थ आहेत, हे बहुतांस ठळक सुद्धा नाही. कोणी काही फुकट दिल्यास खुशाल घेतील व म्हणतील की, एवढ्यावर चार महिने गेले तेवढेच पदवी पडले! ते कर्ज काढतील. कर्ज न फिटले तर पुढील जन्मी फेडू म्हणतील; परंतु कर्ज फेडण्यास पुनर्जन्म घ्यावा लागतो आहे, ह्यांची त्यास बिलकूल पर्वा नाही!

युनाइटेड स्टेट्स्मध्ये बाह्यदेशातून भिकार येते ते फार आहे; येथील रहिवाशांपैकी १/७ विदेशी लोक असून, त्यातील गुन्हेगारांत शेकडा ३० विदेशी लोक आहेत. ह्यास जी कारणे आहेत, त्यांतील मुख्य हे होय की, परकीय लोकांना लौकर उद्योगधंदा न मिळाल्याने, त्यांच्या हातून बिनभाड्याच्या घरात जाण्याचे उद्योग होतात. ज्यांस सर्वसाधारण लोकांनी आश्रय दिलाच पाहिजे, असली विकलांग मनुष्ये इकडे फार नाहीत. कारण, परदेशात वसाहत करायला येणारे सशक्त असतील, तरच आपला देश सोडून इकडे येतात. ग्रेटब्रिटन् व ऐर्लँड, या संयुक्त राज्यात दरहजारी ३३ जणांस लोकाश्रय द्यावा लागतो. युनाइटेड स्टेट्स्मध्ये तेवढ्यांच संख्येत ५ असामींस म्हणजे दर २०० मनुष्यांत एकास; किंवा शेकडा अर्ध्या मनुष्याला लोकाश्रय द्यावा लागत आहे. यावरून इकडे भिकार किती कमी व उद्योग कसा आहे, ह्याचे अनुमान तेव्हाच होते. मला वाटते आमच्या तिकडे तर भिकाऱ्यांचे मान शेकडा दीडशे असेल! युनाइटेड

स्टेट्स्मध्ये आता पुष्कळ लोक बाहेरचे आहेत. म्हणजे येथे खरोखरच अठरापगड जाती आहेत. येथे गुलाम म्हणून ज्यांना विकीत असत; त्या निग्रो लोकांची वस्तीही बरीच आहे. ज्यांना लोकांमध्ये द्यावा लागतो, असे लोक किंवा भिकारी त्या निग्रोंमध्ये फारच थोडे आहेत. स्वातंत्र्य नसलेल्या लोकांस ते मिळाल्यावर, ते लोक कसे उद्योगी होतात, ह्याचे हे चांगले उदाहरण आहे. निग्रो जातीत अनेक उद्योगी आहेत; कोणी वकील, कोणी बारिस्टर, कोणी व्यापारी, कोणी काही, कोणी काही, असे सर्व उद्योगप्रिय आहेत. गुलामांची मुक्तता होऊन अजून पुरी २५ वर्षेही झाली नाहीत, तो त्यांनी प्रत्येक कामांत इतर लोकांशी बरोबरी करून सोडिली आहे. लोकांस स्वातंत्र्य दिल्याने काय काय फायदे होतात, ह्याचे हे मूर्तिमंत उदाहरण आहे. निग्रोंस दास्यविमुक्त केले असता देशात महान् अनर्थ होतील, ते देशाचा सत्यानाश उडवितील, भिकार माजेल, चोऱ्या फार होतील, शांतता कमी होईल, असे गुलामांच्या व्यापारास अनुकूल असणारे लोक प्रतिपादन करीत; परंतु त्यांच्या म्हणण्याप्रमाणे इकडे काहीएक घडून आले नाही, हे पाहून फार आनंद होतो. सशक्त असून काम करता येत नाही; अशांस काम करावयास लावणे हे आपले काम आहे असे समजून, येथील धर्ममंडळ्या त्यांस काही तरी शिक्षण देतात. इंग्लंडात जो भिकाऱ्यांच्या संबंधाने खर्च होतो, त्याचा एक तृतीयांश म्हणजे १ कोटी ८० लक्ष डालर, यु. स्टे. मध्ये भिकाऱ्यांबद्दल खर्च होतो. येथे भिकारी फार कमी आहेत, हे सांगणारी ही रकम आहे. यु. स्टे. मध्ये भिकारी कमी आहेत ह्याची काही कारणे आहेत; ती अशी की, - नवीन देशात उद्योग करणारे तेच लोक वसाहतीला येतात. येथे नवीन जमीन लागवडीस आणण्यासारखी हवी तितकी आहे; त्यामुळे उद्योग फार असून, उद्योगी कोठेही व कधीही उपाशी मरावयाचा नाही. एथे आळशाची प्रतिष्ठा नाही. "असेल माझा हरी तर देईल खाटल्यावरी." असे म्हणून संतपणाचा आळस घेण्याच्या मनुष्यास येथे खायाला मिळावयाचे नाही.

पूर्वी आस्त्रिया, जर्मनी व इंग्लंड ह्या देशांतील अपराध्यांस गलबतात घालून, युनाइटेड स्टेट्स्मध्ये पाठवीत असत, परंतु आता भिकाऱ्यांच्या व वसाहत करायाला येणाऱ्यांच्या संबंधाने येथील राष्ट्रीय सरकाराने बरेच कडक कायदे केलेले आहेत. त्यात अशा प्रकारच्या अपराधी, आळशी, निरुद्योगी, भिकारी लोकांस देशात येऊ देऊ नये, असा निर्बंध आहे. परकीय लोक इकडे वसाहती करायला येतात, त्यांच्या संबंधाने काय काय कायदे आहेत ह्याची

चौकशी करीत असता, इकडील लोक मला म्हणाले की, त्या संबंधाची माहिती काढून तुम्हाला काय करावयाचे आहे? तुमच्या देशातील भिकारी निरुद्योगी लोकांनी इकडे येणे आम्हाला इष्ट नाही. ह्यावरून आमच्या दारिद्र्याचा व आळशीपणाचा डंका एथवर पोहचला आहे, असे दिसून येते ! हे म्हणतात तुमच्या तिकडली उद्योगी माणसे इकडे आल्यास चिंता नाही. मीही त्यांस आश्रवासन दिले की, तुम्ही म्हणता तसेच होईल. आळशी येतील कसे? कोणी आळशी मनुष्य परदेशांतून इकडे आला असून त्याला स्वतः काम करून आपला निर्वाह चालविण्याची शक्ती नाही व तो काम करू इच्छित नाही, असे समजल्यास, हे लोक त्याला लवकरच आपला गाशा गुंडाळून स्वदेशी जायास लावतात.

इकडे विकलांक मनुष्ये, म्हणजे अंधळे, मुके, लंगडे, लुळे इ. फार कमी आहेत; म्हणून वर सांगितले आहे. दर २,७२० मनुष्यांत एक अंध, व दर २,०९४ त एक मुके मनुष्य असलेले सापडते. अंधळ्यांस भिक्षा घालणे हे ठीकच आहे, परंतु त्यास काही शिक्षण मिळून ते यथाशक्ती उद्योग करू लागल्यास, देशाचे हित होऊन दारिद्र्य कमी होते. इकडे अंधळ्यांकरिता अनेक शाळा आहेत. प्रत्येक संस्थानांत निदान २।३ तरी अंधशाळा आहेत, त्यांचा खर्च संस्थानिक सरकार चालविते. त्या शाळांमधून अंधळ्यांस स्पर्शेंद्रियाच्या द्वाराने विद्या शिकवितात. अंधळ्याचे श्रोत्रेंद्रिय व स्पर्शेंद्रिय ही मोठी तीक्ष्ण असतात, त्याचे सर्व ज्ञान ह्या इंद्रियांत आलेले असते. त्याची बुद्धी फार ग्राहक असते. अंधळे विणतात व दुसरी पुष्कळ कामे करितात. त्यांनी केलेल्या वस्तु मी काही आणिल्या आहेत. त्यास भूगोल शिकवितात. त्यांस स्पर्शावरून भूगोलाचे ज्ञान होईल असे गोल आणि नकाशे केलेले असतात. त्यांना गणित शिकवितात. किंडर् गार्टनच्या शिक्षणपद्धतीने तर अंधशिक्षणात कमाल करून सोडिली आहे ! अंधळ्यांमध्ये पुष्कळ गवय्ये आहेत आणि वाद्ये वाजविणारेही अनेक आहेत. मी एका भजनालयात अंधळ्याने वाद्य वाजविलेले ऐकिले, ते फारच मधुर लागले. इकडे आईबाप मुलांच्या डोळ्यांची वगैरे फार खबरदारी ठेवितात. आमच्या तिकडच्या आया मुलांच्या डोळ्यांत तेल सोडीत असतात, व काजळ फाशीत असतात, तसे इकडे करीत नाहीत. बहिऱ्या मुक्यांच्याही शाळा येथे बहुत आहेत. त्यांना शिक्षण देण्याच्या कामांतही एथील कल्पक लोकांनी पराकाष्ठा करून सोडिली आहे! न्युयार्कमध्ये ह्यांची एक शाळा आहे, तीत ५०० विद्यार्थी आहेत.

त्यांचे शिक्षण पाहून मला फारच चमत्कार वाटला. त्या शाळेत एक बहिरा—मुका असून, अंधळा असा मुलगा होता. त्या विकलांग मुलास शाळा दाखविणाराने मला दाखविले. त्याच्या हाताला बोटानी स्पर्श करून, ही कोणी एक हिंदुस्थानातील बाई तुला पहावयास आली आहे, तेव्हा हिच्याशी काही बोलावयाचे असेल तर बोल, असे सांगताच त्याने क्षणात “टाइप् रायटर्” नामक यंत्रद्वारे मजसंबंधाने दोन चार वाक्ये कागदावर लिहून आणली. तो कागद त्या दर्शकाने मला दिला, तो मी जपून ठेविला आहे. त्यात त्या मुलाने माझे व माझ्या देशाचे नाव आणि माझा ह्या देशात येण्याचा उद्देश हे सर्व थोडक्यात लिहून, मी एथे आल्याबद्दल आनंद प्रदर्शित केला होता. हे पाहून मी आश्चर्याने थक झाल्ये व जगात जर काही अद्भुत चमत्कार असेल, तर हा आहे असे तत्क्षणी मला वाटले ! ह्याशिवाय येथे अनाथ—बालकगृहे आणि उद्योगशाळा पुष्कळ आहेत. वेडसर मुलांकरिताही शाळा आहेत. अशक्त, अनाथ वगैरे लोकांकरिता निरनिराळ्या प्रकारची गृहे व शिक्षणालये मिळून ४३० आहेत. अंधळे व मुके ह्यांच्या शाळा ५६ असून, वेडसर मुलांच्या शाळा ३० आहेत. एकंदर शाळेतील शिक्षक फारच काळजीने, व अकल खर्चून आपल्या शिष्यवर्गास शिकवितात.

तुरुंगाची व्यवस्था नीट असण्याविषयी झटणे, तेथील लोकांचा समाचार घेणे, त्यांस उपदेश करणे वगैरे कामे धर्मसंबंधीच होत, अशी येथील लोकांची समजूत आहे. आमच्या देशात तुरुंगातील मनुष्यांचा व आपला काहीएक संबंध नाही असे समजतात एवढेच नाही तर, असा संबंध ठेविला असता त्यात आपला हलकटपणा आहे अशीही लोकांची समजूत असवी असे वाटते. म्हणून त्यांचा समाचार घेण्याच्या बुद्धीने कधी कोणी कारागृहात जात नाहीत. तुरुंगात जाणारे सर्वच लोक अगदी अपराधी असतील असे म्हणवत नाही. (आणि असले म्हणून काय झाले ? आम्ही तुरुंगात जाऊन त्यांचा समाचार का घेऊ नये?) निरपराधी मनुष्यासही तिकडे जाण्याचा प्रसंग येतो. आपल्यास तरी तुरुंगात जावे लागार नाही, हे निश्चयाने कोण सांगणार आहे ? मी अद्यापि हिंदुस्थानातील तुरुंग पाहिला नाही. मला तेथील तुरुंगाची पूर्वी काहीच कल्पना नव्हती, ती कोल्हापूर प्रकरण झाल्यानंतर रा. आगरकरांच्या “डोंगरीच्या तुरुंगात १०१ दिवसां”वरून आली. ५० वर्षांपूर्वी यु. स्टे. मध्ये कैद्यांची फार अव्यवस्था होती. बहुतेक ठिकाणी भुयारात किंवा खाणीत त्यांस कोंडून ठेवीत असत. गळ्यांना साखळ्या, व हातापायांत बेंड्या घालून मुलांना सुद्धा नानाप्रकारे त्रास देत असत. सारांश तेथे

सर्वत्र अव्यवस्था व यातना फार असत. पण आता धार्मिक व सज्जन स्त्रीपुरुष तेथे जाऊ लागल्यापासून ते तुरुंग आमच्या तिकडील "जनान्धान्या" सारखे झाले आहेत. मी येथील तुरुंग पाहिले आहेत. ते फार स्वच्छ असतात, तेथे आगीचे भय नाही असे केले आहे. कैद्यांस सदुपयोगी करतात. तुरुंगांतून बाहेर आल्यास नीटपणे वागण्याविषयी सांगतात. तेथे त्यांच्याकरिता पुस्तकालये आहेत. तेथे फुलझाडांच्या कुंड्या वगैरे असतात. दर रविवारी सुटी असून ते प्रार्थना करितात. आईबापांचे शिक्षण नसल्यामुळे त्यांवर असा तुरुंगात जाण्याचा प्रसंग आला आहे, असे समजून सज्जन लोक त्यांच्यावर दया करितात. अशा लोकांच्या पुष्कळ मंडळ्या आहेत. मुलांकरिता पुष्कळ सुधारणागृहे आहेत. अशा प्रकारचे पहिले गृह इ.स. १८२४त स्थापले. १८७४ त अशी ३४ गृहे असून त्यांकरिता ८० लक्ष डालर खर्च होत असत. ह्या ५० वर्षांत एकंदर ९१,४०२ मुलांची सुधारणा होऊन सुमारे ७०,००० मुले उद्योगी व संभावित निघाली. ह्या गृहांत त्यांस नीतिशिक्षण देतात. एकमेकांचे दुर्गुण न लागावे म्हणून फार जपतात. इकडे कैद्यांना देहदंड फारसा नाही, बिडी मात्र असते. फाशी देण्याच्या बदली कित्येक संस्थानांत विजेच्या योगाने प्राण घेतात. शिक्षेची मुदत संपून कैदी तुरुंगाबाहेर आला, म्हणजे जानपदाचे सर्व हक्क त्याला प्राप्त होतात.

एथे निरनिराळ्या प्रकारच्या रोग्यांकरिता निरनिराळे असे पुष्कळ दवाखाने असून, सामान्य रोग्यांसाठीही बरेच आहेत. ह्यांचा खर्च सरकार चालविते व लोकांच्या खर्चाने चालणारेही पुष्कळ दवाखाने आहेत. धार्मिक लोक तेथे असलेल्या रोग्यांचा नानाप्रकारे समाचार घेतात. कोणी बायका रोगिभवनात रोग्यांस मधुर गाणी व धर्मसंगीते गाऊन आणि धर्मपुस्तक वाचून ऐकवितात. कोणी गोष्टी व खबर सांगतात, कोणी वृत्तपत्रे वाचितात, कोणी मधुर वाद्ये ऐकवितात, कोणी मिठाई देतात, कोणी सुवासिक फुले देतात. इकडे फुले देण्याचा प्रघात फार पडला आहे. ह्या फुले देणाऱ्या मंडळीस "फ्लॉवर मिशन" म्हणतात. फुले देण्याची कल्पना ज्या धार्मिक बाईने प्रथमतः काढिली तिला मी पाहिली आहे. ती आठ दहा वर्षे अर्धांग होऊन बिछान्यावर पडली आहे. तरी ती अशाप्रकारची पुष्कळ धर्मकृत्ये करित असते. इकडे खरी दया आहे. आमच्या देशात ही खरी दया अजून कोणाला ठाऊक नाही. तेथे रोगी पुष्कळ आहेत, व त्यांकरिता रोगिभवनेही होत आहेत. ह्यांतील रोग्यांजवळ जाऊन त्यांच्याशी गोड बोलण्याचे, त्यांचा समाचार घेण्याचे, त्याला फुले देण्याचे, वगैरे जर कोणी

करील तर फार चांगले होईल. दारू पिण्यात, तंबाखू ओढण्यात, नास्तिकपणाची बोलणी बोलण्यात वगैरे आम्ही अमेरिकन व इतर पाश्चात्य लोकांचे अनुकरण फार आस्थेने करितो: त्यांच्या ऐवजी जर आम्ही त्यांच्या चांगल्या गुणांचे व चालींचे आस्थापूर्वक अनुकरण केले, तर आमचे व देशाचे किती बरे हित होणार आहे ?

स्त्रियांची स्थिती

मी लहान असतांना, इतर मुलांप्रमाणेच मलाही अद्भुत गोष्टी ऐकण्याची फार आवड होती. आमच्या देशात प्रचलित असलेल्या दंतकथा, भारत, भागवत, रामायण, अद्भुत रामायण, जैमिनी अश्वमेध इत्यादि पुराणकाव्यांतील चमत्कारिक गोष्टी ऐकण्याची हौस कोणाला नाही ? ह्या गोष्टी ऐकून कोणाच्या अंगात स्फुरण आले नसेल ? आणि आपल्यासही अशा प्रकारची महत्कृत्ये करण्याची शक्ती असावी असे कोणास वाटले नसेल ? परंतु आपला दुर्बळपणा, सर्व गोष्टीविषयी अज्ञान, उपायहीनता इत्यादी गोष्टी मनात येऊन, अशी महत्कृत्ये आपल्या हातून कधी घडून येणार नाहीत व ह्या गोष्टी केवळ कल्पित कादंबऱ्या आहेत, असे समजून ज्यांची निराशा झाली नसेल, अशी मुले व मोठी मनुष्ये फारच थोडी सापडतील. कल्पित कादंबऱ्या आणि अद्भुत गोष्टी वाचायची जर आम्हाला इतकी आवड आणि उत्सुकता आहे तर खरोखर घडून आलेला वृत्तांत वाचण्याची उत्सुकता का नसावी ? हैहयार्जुनतुल्य महानदीप्रवाहाचा रोध करणारे बल, व ते ज्यांच्यात आहे अशा, शतमुख, सहस्रमुख रावणांसारख्या अजय्य राक्षसांचा वध करणाऱ्या सीतादेवी खरोखरच माझ्या दृष्टीस पडतील, ही गोष्ट सात वर्षांपूर्वी माझ्या ध्यानीमनीही आली नव्हती. परंतु कालक्रमेकरून ह्या अद्भुत गोष्टी माझ्या पाहण्यात आल्या, आणि त्यांचा वृत्तांत थोडक्यात तरी लिहून देशबंधुभगिनींस सादर करण्याची ही संघी प्रथम माझ्या वाट्यास आली ह्याचा मला मोठा आनंद वाटतो.

प्रसिद्ध इंग्रजी विदुषी ह्यारिएट् मार्टिनो हिने "अमेरिकन् समाज" ह्या विषयावर रचलेले पुस्तक काही महिन्यांपूर्वी माझ्या पाहण्यात आले. ह्यारिएट् मार्टिनो १८४० त अमेरिकेस येऊन इकडच्या समाजाची स्थिती पाहून स्वदेशी परत गेल्यावर, तिने हे पुस्तक रचिले. त्यात ह्या इंग्रजी बाईने एतदेशीय

स्त्रियांची स्थिती सांगताना असे म्हटले आहे की, 'त्यांस (ह्या देशातील स्त्रियांस) वरिष्ठ शिक्षण मुळीच मिळत नसून, ते मिळण्याचे मार्गही बंद आहेत. थोडेसे गाणे, वाद्ये वाजविणे, कामापुरते लिहिणे वाचणे, आणि शिवणकाम हीच काय ती त्यांच्या विद्वत्तेची परमावधी आहे. त्यांस कोणत्याही प्रकारचे सामाजिक किंवा राज्यकारणी स्वातंत्र्य नाही. त्यांस दैवयोगाने वैधव्य किंवा दारिद्र्य प्राप्त झाले, तर उदरनिर्वाह चालविण्यास शिवणकाम; स्वैपाकीणपणा; हलक्या प्रतीची (गृहस्थांच्या घरांतून) चाकरी, आणि असेच काही तरी इतर काम किंवा पुनर्विवाह, व स्वेच्छेविरुद्ध विवाह करणे, यावाचून गत्यंतर नाही. ह्या देशाच्या कायद्यात स्त्रियांचे अस्तित्व मुळीच ओळखले जात नाही. त्या केवळ इतर विकत घेतलेल्या दासांप्रमाणे, पुरुषांच्या बंधा आहेत. राज्यकारणी गोष्टीत आणि कायद्याच्या नजरेत ह्या गोष्टीस अपवाद नाही. समाजात एखाद दुसरा अपवाद सापडेल, पण तोही फार विरळा.' ह्यारिएट् मार्टिनेने अशा पुष्कळ गोष्टी आपल्या पुस्तकात लिहून ठेविल्या आहेत, त्या सर्व फार महत्त्वाच्या असूनही, स्थल आणि समय ह्यांच्या अभावामुळे येथे उतरून घेता येत नाहीत. "त्या केवळ विकत घेतलेल्या दासांप्रमाणे पुरुषांच्या बंधा आहेत," ह्या एका वाक्यात पन्नास साठ वर्षांखाली एतद्देशीय स्त्रियांची स्थिती किती शोचनीय आणि भयंकर होती हे चांगले बिंबवले आहे. अशा स्थितींतून ज्यांनी आपला उद्धार करून घेण्याचा प्रयत्न केला त्यांचे धैर्य, श्रमसहिष्णुता, आणि दीर्घोद्योग ह्यांचे वर्णन करायला एखादी सरस्वतीच पृथ्वीवर अवतरली पाहिजे; माझ्यासारख्या अल्पमती मनुष्याच्याने त्याचे यथार्थ वर्णन करवणार नाही. आजपर्यंत परोपकारी दयाळू लोकांनी मोठाली संकटे सोसून, जी (दासांचे दास्यमोचन, मद्यपाननिषेधकमताचा प्रसार इत्यादी) मोठाली कृत्ये केली, त्या सर्वांपेक्षा हे स्त्रियांच्या उद्धाराचे कृत्य फारच कठीण होते. कारण, दासांस गुरांप्रमाणे विकत घेऊन, मजुरी दिल्यावाचून त्यांकडून काम करविणे व त्यांच्या ऐहिक पारलौकिक उन्नतीस विघ्न आणणे, हे फार निंद्य आणि क्रूर कर्म आहे, ही गोष्ट उघड आहे. मद्यपानादिक व्यसनांनी मनुष्याच्या शारीरिक व मानसिक स्वास्थ्याची हानी होते, हेही सर्वास कळते. ह्या गोष्टींपासून होणारी अनिष्टे सर्वास प्रत्यक्ष दिसण्याजोगी आहेत; परंतु स्त्रियांच्या दास्यापासून उद्भवणारी अनिष्टे सहसा ध्यानात येत नाहीत. ती अंतर्गूढ हृद्रोगांप्रमाणे वर न दिसता, आतल्या आत मनुष्यजातीचे काळीज जाळून टाकीत आहेत. स्त्रिया दास्यांत नसून, त्यांची स्थिती जशी असावी तशीच आहे,

असे बहुतरुन सर्वास वाटते. स्त्रियांवर काही जुलूम होत नाहीत व त्यांची स्थिती आता आहे, ह्याहून निराळी असू नये, हा समज सर्वांच्या मनात इतका दृढ होऊन गेला आहे की, याच्या वाईटपणाबद्दल नुसती कल्पना देखील कोणाला सुचणे असंभवनीय वाटते. फार तर कशाला, पण स्वतः स्त्रिया देखील आपली स्थिती असावी तशीच आहे, असे समजतात. मागे अमेरिकेमध्ये अफ्रिकेतील सिद्दी लोक दास्यात होते, तेव्हा त्यांपैकी पुष्कळांच्या मनाची स्थिती अशीच होती. आपण दास्यात आहो, तरी ह्यातच आपणाला सुख आहे; आपण सर्वांशी हीनदीन आहो व आपण ज्याच्या आश्रयात असू तो आपल्यास मारो किंवा तारो, तरी त्याच्यावाचून आपल्यास गत्यंतर नाही. असा समज होऊन, त्याने किती जरी आपला अपमान केला, तरी तो निमूटपणे सोसून घ्यावयाचा. ह्या प्रकारची स्थिती मनुष्यास प्राप्त होणे, म्हणजे त्याच्या दास्याची परमावधी झाली म्हणावयाची. ज्याच्या योगाने योग्य स्वाभिमान आणि स्वातंत्र्येच्छा ह्या परमेश्वराने मनुष्यजातीला दिलेल्या दोन अमोलिक देणग्यांचा असा नाश होतो, ते दास्य किती वाईट आहे, ह्याचे नुसते अनुमान देखील करवत नाही!

‘‘कोणत्याही जातींतील किंवा धर्मातील स्त्रियांच्या स्थितीवरून त्या जातीच्या महत्त्वाची व त्या धर्माच्या योग्यतेची परीक्षा करावी,’’ असे पुष्कळ पाश्चात्य ज्ञानी विद्वानांचे मत आहे ते खरे आहे. स्त्रिया ह्या जात्या पुरुषांपेक्षा दुर्बल असून, स्वभावतः सहनशील असतात; त्यामुळे त्यांचे नैसर्गिक हक्क बळकावून त्यास आपल्याला पाहिजे तशा स्थितीत ठेवणे, पुरुषांस अति सुलभ जाते, परंतु नीतिदृष्ट्या पाहिले असता अंगबळ हे खरे बळ नसून, आपला शेजारी दुर्बळ आहे म्हणूनच त्याचे हक्क बळकावणे, हेही थोर स्वभावाचे लक्षण नव्हे. प्राचीन व अर्वाचीन काळाच्या अर्धवट रानटी किंवा पुरत्या रानटी मनुष्यांतून बहुशः अंगबळाचेच प्राधान्य असलेले दिसून येते. ‘‘बळी तो कान पिळी’’ हीच त्यांची नीती; आणि न्यायान्यायाचा विचार न करिता तिला अनुसरून ज्याच्या मनगटात जोर असेल त्याने एखाद्याचे राज्य बळकावले, म्हणजे तोच राजा बनतो. प्राचीन काळी शूर योद्ध्यांस देववत् मान देण्याची जी चाल होती आणि अजूनही आहे, तिचा उद्भव तरी ह्याच नीतीत झालेला आहे. ह्याच नीतीच्या उपासकांस शांतीपेक्षा युद्धाची गोडी जास्ती असते. शस्त्राच्या व बाहुबलाच्या मदतीने जो सिद्ध झाला, तोच सिद्धांत आणि तोच न्याय असे ते मानितात; परंतु कोणत्याही देशात ज्ञानाची व सौजन्याची जसजशी उन्नती होते, तसतशी

पाशवबळाची थोरवी कमी होत जाऊन, लोक मनगटाच्या जोरापेक्षा बुद्धिबळ श्रेष्ठ असे मानू लागतात, व अरण्यापंडितांच्या लड्डू शास्त्रीन्यायापेक्षा शिष्टाचारसंमत, युक्तियुक्त गोष्टींस वरिष्ठ पद देतात. असे लोक, कोणी आपल्यापेक्षा कमकुवत आहेत म्हणूनच त्यांची मालमत्ता व हक्क बळकावून घेणे, यास न्याय म्हणत नाहीत. दुर्बलांचे रक्षण करणे, कोणी आपला अपराध केल्यास त्याचे वाईट न करिता त्यास क्षमा करणे, अंगात पुष्कळ बळ असले तरी उद्धटपणाने न चालता नम्रतेने वागणे; ह्यास न्याय म्हणू लागतात. ह्यावरून जसजसे ज्ञान वाढते व लोकांची उन्नती होत जाते; तसतसे त्यांच्या अंगी सौजन्य व सुनीती वाढत जाते, हे स्वाभाविक आहे. ह्याच कारणाने स्त्रिया जात्या दुर्बल म्हणून त्यांवर पाहिजे तसा अधिकार चालवावा, असा जो सांप्रदाय आहे तो रानटी असून, मनुष्य जसजसे सज्ञान होऊन सुधारत जातात, तसतसे ते स्त्रियांच्या शारीरिक दुर्बलतेकडे न पाहता त्यांच्या गुणांस अधिकाधिक मान देऊन, त्यास उच्च पदास चढवितात. इतर गोष्टींप्रमाणेच स्त्रियांविषयीही त्यांचे निकृष्टमत बदलून, त्यांच्या मनात पूज्यबुद्धी उत्पन्न होते. ह्यास्तव एखाद्या देशांतील स्त्रियांच्या स्थितीवरून त्यांच्या उन्नतीची परीक्षा सहज करिता येते.

इंग्लंडची आणि त्याच देशातून इकडे आलेल्या अमेरिकन लोकांची सामाजिक स्थिती सर्वोत्तम आहे; कारण त्यांच्या स्त्रियांस सर्वत्र बहुमान मिळतो व त्यांच्यांत स्त्रियांस व पुरुषांस समान जाणतात, असे एतद्देशीय लोकांचे म्हणणे आहे. आणि जे ख्रिस्तीधर्माचे अभिमानी आहेत, ते म्हणतात की, स्त्रियांस उत्तमत्व प्राप्त झाले हे ख्रिस्तीधर्मांमुळे; कारण इतर धर्मी लोकांमध्ये स्त्रियांस अगदीच मान मिळत नाही. एखाद्या जातीने ख्रिस्ती धर्माचे ग्रहण केले म्हणजे लागलीच त्यांतील स्त्रियांची उन्नती होते. ह्या दोन्ही गोष्टींत बराच तथ्यांश आहे, तरी असत्याचा अंशही बराच आहे, असे विचारांतली कळून येईल. ख्रिस्ती म्हणविणाऱ्या सगळ्या जातींच्या लोकांमध्ये स्त्रियांची स्थिती एकाच प्रकारची आहे असे नाही; रशियन, इटालियन, ग्रीक, फ्रेंच, स्विस, फिनिश, इंग्लिश, अमेरिकन इत्यादी सर्व लोक ख्रिस्ती आहेत; त्या जातींच्या बायकांच्या स्थितीत पुष्कळ अंतर आहे. आपण एखाद्या धर्माचे अनुयायी म्हणवून घेणे आणि त्या धर्माचे आचरण करणे ह्या दोन्ही गोष्टी अगदी निराळ्या आहेत. ह्या देशातील बहुतेक सर्व लोक आपल्यास ख्रिस्ती म्हणवून घेतात, परंतु ते सगळे ख्रिस्ताच्या उपदेशाप्रमाणे आचरण करित नाहीत. ख्रिस्ताने ज्या धर्माचा उपदेश व ज्या

चालींचा प्रसार केला, त्यात त्याने बायकांस एक व पुरुषांस दुसरा असा भेद मुळीच केला नाही; परंतु तो समदर्शीपणा इकडील सर्व लोकांस ग्राह्य नाही. स्त्रियांची योग्यता जाणण्यात व त्यांस वागविण्यात कोणी खिस्ताचे, कोणी पौलसाचे, कोणी मोशेचे आणि कोणी सैतानाचे मत आपल्यास ग्राह्य आहे असे आचरून दाखवितात, परंतु ते सगळेच आपल्यास खिस्तीमत ग्राह्य आहे असे म्हणून दाखवितात. स्वतः खिस्ताचा, व त्यास अनुसरून चालणाऱ्या पौलसाचा खिस्ती धर्म म्हणतो की, खिस्तांत पुरुष आणि बायको असा भेद नाही, तर सर्व लोक परमेश्वराची लेकरे आहेत; परंतु हल्ली ह्या देशी चालू असलेल्या बहुतेक मतांत, बायका पुरुषांपेक्षा अवर मानिल्या जातात. त्यांस धर्मासनावर चढून पुरुषांप्रमाणे उपदेश करण्याचा अधिकार व संस्कारादी धर्मकृत्ये करण्याचा अधिकार नाही; त्यांचा विवाह होताना "मी आपल्या भ्रताराची आज्ञा पालन करीन," अशी शपथ घ्यावी लागते; नवरा बायकोच्या शिरःस्थानी आहे, असे धर्मोपदेशकां (पुरुषां) चे सांगणे आहे. ह्यास्तव आता इंग्लंडात आणि ह्या देशात स्त्रियास जे स्वातंत्र्य जे उच्चपद आणि जी प्रतिष्ठा प्राप्त झाली आहे ती आमच्या धर्माच्या योगाने असे सर्वच खिस्ती म्हणविणाऱ्या लोकांचे म्हणणे आहे, ते खोटे आहे. ज्या धर्माच्या योगाने स्त्रियांस हे श्रेष्ठ पद मिळाले, त्याला ह्या निरनिराळ्या मताच्या लोकांनी "आमचा" असे विशेषण न देता "सद्धर्म" किंवा "खिस्ताचा धर्म" (चालू असलेला खिस्ती धर्म नव्हे) असे म्हटल्यास, अधिक शोभेल. चालू असलेला खिस्ती धर्म हा वेळोवेळी लोकमताच्या कलाप्रमाणे बदलत जातो. त्याला एखाद्या मेणाच्या गोळ्याप्रमाणे चापूनचोपून आणि मळून, लोकमताला आणि आपल्याला पसंत पडेल तशी त्याची आकृती करण्याची निरनिराळ्या मतांच्या धर्माचार्यांची पूर्वापार चाल चालत आली आहे. ह्या भटांनी खिस्ती धर्माच्या किती निरनिराळ्या आकृती केल्या आणि त्याचे अर्थ कसकसे बदलले, हे एतद्देशीय दासांच्या आणि स्त्रियांच्या इतिहासात चांगले दिसून येते.

सुमारे दोनशे वर्षांपूर्वी जो एक क्लेकड नावाचा सांप्रदाय निघाला, त्यातील लोकांमध्ये निदान धर्माच्या गोष्टींत तरी असा भेद केलेला नाही. त्यांच्या मते बायका आणि पुरुष यांवर परमेश्वराची सारखीच समता आहे. बायका असोत किंवा पुरुष असोत, ज्यांची जशी योग्यता असेल, त्या मानाने परमेश्वर त्यांच्या हृदयात प्रेरणा करतो. म्हणूनच ज्यास ईश्वरी प्रेरणा झाली, त्याने किंवा तिने

उपदेश करावा असे त्यांचे मत आहे; परंतु इतर गोष्टीत केकर सुद्धा स्त्रिया पुरुषांपेक्षा कमी योग्यतेच्या आहेत, असे मानीत होते. इ. स. १८४० त लंडन शहरामध्ये 'पृथ्वीची दास्यनिषेधक सभा' जमली, तेथे अमेरिकेहून लुकेशिया माद् आणि दुसऱ्या कित्येक प्रमुख स्त्रिया "अमेरिकन् दास्यनिषेध सभेच्या" प्रतिनिधी होऊन गेल्या होत्या. त्या सभेत पुष्कळ केकर मताचे लोक असून, कोणी जोसेफ् सर्ज् नावाचा प्रसिद्ध केकर गृहस्थ अध्यक्षस्थानी होता. तरी त्याने अशा परोपकारी कृत्याच्या विचारार्थ जमलेल्या सभेत, ज्या स्त्रियांनी दास्य निषेधक सभेच्या चाकरीत तनमनघन समर्पून आपले प्राणसुद्धा घोव्यात घातले, त्यांस प्रतिनिधी पद देण्याचे नाकारले. ह्यास कारण काय, तर "ब्रिटिशांची चाल" म्हणून उत्तर मिळाले. परवा (मे. इ. स. १८८८त) न्यूयार्क शहरांत मेथडिस्ट् सांप्रदायाच्या आचार्यांची आणि गृहस्थांची सभा भरली होती. पुष्कळ ठिकाणच्या मेथडिस्ट् मंडळ्यांनी आपापले प्रतिनिधी ह्या महासभेस पाठविले होते; त्यात पाच प्रसिद्ध स्त्रिया प्रतिनिधी होऊन आल्या होत्या. परंतु त्यांस ह्या सभेत योग्य स्थळ मिळाले नाही. ह्याचे कारण त्या बायका, ह्यावाचून दुसरे काही नाही. येथे एक गोष्ट ध्यानात ठेवण्याजोगी आहे, ती अशी की, मेथडिस्ट् सांप्रदायी लोकांत दोन तृतीयांश बायका असून, त्यांच्याच जिवावर ह्या मंडळींतील बहुतेक सर्व आचार्यांचा चरितार्थ आणि मंडळींची धर्मकृत्ये चालत असतात. इतर सांप्रदायांच्या मंडळ्यांसही हीच गोष्ट लागू आहे. धर्म आणि परोपकाराची कृत्ये करावयाची झाली, म्हणजे त्यांकरता पैसा गोळा करण्याचे काम बहुतकरून बायाकांच्याच अंगावर पडते. त्या आपले धरचे किंवा चरितार्थ चालविण्याकरिता धरलेले इतर काम करून, मिळेल त्या वेळात कापडे शिवून, कशिदा काढून, चमत्कारिक सुंदर वस्तू निर्माण करून, घोघर जाऊन लोकांच्या मनघरण्या करून, असे करवतील तितके उपाय करून, दानधर्माकरिता आणि परोपकारार्थ पैसा आणि वस्तू यांचा संग्रह करून, कोट्यावधी रुपये जमा करतात. मग त्या पैशाचा विनियोग कसा व्हावा ह्याबद्दल मत द्यायाचे ते मात्र पुरुषानी, आणि त्या धर्मकृत्यांच्या व्यवस्थेकरता योजिलेल्या मंडळ्यांचे अध्यक्ष व उपाध्यक्ष वगैरे सगळे पुरुष. चिटणीशी आणि दुसरी चेंगट कंटाळवाणी कामे करणाऱ्या सगळ्या बायका असायाच्या. मेथडिस्ट् मंडळीचा हा न्याय, ह्या एकुणिसाव्या शतकातील सुधारणेच्या स्वच्छ सूर्यप्रकाशात, किती सुरेख दिसतो पण ! कॅन्ग्रेशनल् केकर, युनिटेरियन्, युनिवर्सलिस्ट्, आणि मेथडिस्ट् सांप्रदायाची

एक उन्नतिशील शाखा, अशा कित्येक संप्रदायांवाचून इतर संप्रदायांच्या खिस्ती मंडळांतून बायकांना देवळात उपदेश करण्याची मोकळीक नाही; कारण काय म्हणाल तर त्या बायका ! पौलसाने करिंथकरांस लिहिलेल्या पत्रात, एके ठिकाणी 'तुमच्या बायका मंडळींत मीन राखोत,' असे लिहिले आहे; म्हणून बायकांस—मग त्या पाहिजे तशा शुद्ध असोत, विद्वान् असोत, वक्तृत्वसंपन्न आणि गुणवती असोत, पुरुष उपदेशकांपेक्षा शंभर पट उत्तम असोत, पण त्या बायका एवढाच त्यांचा दोष; ह्यामुळे त्यांना घर्मोपदेश करण्याची ईश्वरी प्रेरणा झाली, तरी—तुम्ही तोंड झाकून चूप बसा, म्हणून पुरुष आज्ञा करीतात.

एतद्देशीय स्त्रियांच्या सुदशेचा उदय होऊ लागून अद्यापि साठ वर्षे झाली नाहीत, पण इतक्या थोड्या अवकाशात त्यांच्या उद्योगाची व दीर्घप्रयत्नाची पुष्कळ उत्कृष्ट फळे त्यांस मिळू लागली आहेत. ह्यारिएट् मार्टिनोने ज्या काळी इकडील बायांविषयी असे लिहिले की, "त्या केवळ इतर विकत घेतलेल्या दासांप्रमाणे पुरुषांच्या बंधा आहेत. राजकारणी गोष्टीत आणि कायद्याच्या नजरेत ह्या सिद्धांतास अपवाद नाही." तेव्हा सुद्धा एखाद दुसऱ्या बायकोने आपल्या जातीचा अपमान झालेला पाहून, हा अन्याय आहे, असे अमेरिकन् समाजास कळविण्याचा प्रयत्न केला होता. शंभर वर्षांपूर्वी प्रसिद्ध राबर्ट ली ह्यांच्या बहिणीने वर्जिनिया संस्थानात, आणि जॉन् आडम्स ह्यांच्या पत्नीने मासचूसेट्स् संस्थानात सरकारी कामदारांस असे स्पष्ट सांगितले की, स्त्रियांना राजकारणी गोष्टींत आपले मत देण्याचा अधिकार नाही; तेव्हा आपण कर देणार नाही. परंतु तेव्हा त्या गोष्टींकडे फारसे कोणी लक्ष दिले नाही. पुढे १८३० त ह्या देशात दास्यविरोधी मताचा प्रादुर्भाव होऊ लागला, तेव्हांपासून स्त्रियांच्या स्थितीची सुधारणा ह्या गोष्टीस चांगले रूप येऊ लागले. इ.स. १८३२त विलियम् लाईड् व्हारिसन् ह्याने प्रथम दास्य विरोधी मंडळी स्थापिली. त्याने व वेंडेल् फिलिपस् व दुसऱ्या कित्येक मोठ्या प्रसिद्ध वक्त्यांनी हबशी जातीच्या बायकापुरुषांस गुलाम करणे उचित नाही, ह्या विषयावर शेकडो हजारो सभामधून भाषणे केली. त्यात त्यांनी अफ्रिकन् लोकांच्या दास्यास विरुद्ध अशी जी प्रमाणे सांगितली, तीच स्त्रियांच्या दास्यस्थितीसही तशीच लागू होती. हे जाणून काही शूर साहसी स्त्रियांनी हबशी दासांबरोबर आपल्या जातीचाही कैवार घेऊन सभांतून भाषणे करायाचा क्रम चालविला.

इ. स. १८३२ हे वर्ष सोन्याचे वर्ष म्हटले पाहिजे. त्यांत दासांच्या

दास्यशृंखलेला मोठा धक्का बसून, ती तुटण्यास आरंभ झाला. त्याचप्रमाणे स्त्रियांच्या दास्याचे व नीच-स्थितीचे आदिकारण जे अज्ञान, त्यालाही क्षयरोग लागला. त्याच सुवर्षात ओहायो संस्थानातील ओबर्लिन् गावी 'ओबर्लिन् कॉलेज' म्हणून एका मोठ्या विख्यात विद्यालयाची स्थापना झाली. त्या विद्यालयाच्या स्थापकांनी काळा, गोरा, पिवळा, इत्यादि कातडीचे रंग आणि स्त्रीपुरुष जाती ह्यावरून वरिष्ठविद्याध्ययनाविषयी मनुष्याची योग्यायोग्यता ठरवून तारतम्य न करता, ज्या कोणास विद्या शिकण्याची हौस असेल, त्याला किंवा तिला ती उदारपणे शिकवावी असा नियम केला. एतद्देशीय स्त्रियांच्या सुदशेचा उदय होऊ लागून अद्याप फार वर्षे झाली नाहीत, पण आता दिवसेंदिवस त्यांच्या भाग्यसूर्यास अधिकाधिक तेज येऊ लागले आहे. ह्यापुढे थोडक्याच वर्षांनी त्यांस पुरुषांप्रमाणेच सर्व हक्क मिळून, हे युनाइटेड स्टेट्सचे राष्ट्र पूर्ण लोकसत्ताक साम्राज्या होईल, अशी सुचिन्हे दिसू लागली आहेत. सामाजिक व राजकारणी गोष्टीत दिवसेंदिवस स्त्रियांचे पाऊल पुढे पुढे पडत चालले आहे. गेल्या पन्नास साठ वर्षात कोणकोणत्या गोष्टीत त्यांचे पाऊल पुढे पडले व त्यापासून समाजास कसकसे फायदे झाले, आणि हल्लीची त्यांची स्थिती कशी आहे ह्याची माहिती, हा ह्या अध्यायाचा प्रतिपाद्य विषय आहे.

विद्या

उन्नतीचे आदिकारण विद्या. ही विद्या एतद्देशीय स्त्रियांस थोडी बहुत मिळू लागून साठ वर्षे झाली. मेरी वुल्सटन्कूप्ट ह्या इंग्लिश स्त्रीने इंग्लंडातील स्त्रियांस विद्या मिळावी, असे प्रसिद्धपणे म्हणून दाखविल्यास नुक्ती शंभर वर्षे होत आली आहेत. इ.स. १७८९ त ह्या बाईने असे उघड म्हणून दाखविले की, ह्या काळी इंग्लंडातील स्त्रियांच्या उन्नतीस जो मोठा अडथळा आहे, तो विद्याभाव होय. त्यास विद्याध्ययन करण्याचा प्रतिबंध असणे उचित नाही. इ.स. १७९९ त ह्याना मोर् ह्या बाईने बरेच ग्रंथ लिहून, स्त्रियांस विद्या मिळणे उचित आहे, असे आपले मत प्रसिद्ध केले. इ.स. १८०९ त सिडनी स्मिथ ह्या गृहस्थाने स्त्रीशिक्षणास अनुकूल असे आपले मत ग्रंथरूपाने लोकसमाजापुढे आणिले. इ.स. १७८९ पासून १८०९ पर्यंत ही विशी पाश्चात्य स्त्रीशिक्षणाच्या इतिहासाची प्रस्तावना म्हटल्यास चालेल. ह्या वीस वर्षांत कित्येक स्त्रियांच्या आणि पुरुषांच्या हृदयात स्त्रीशिक्षण चोहोकडे चालू व्हावे, ह्या इच्छेचा अंकुर फुटून, त्याला

त्याला दिवसेंदिवस बळकटी येऊ लागली.

इ. स. १८१९ ह्या सालात एमा विलर्ड ह्या अमेरिकन बाईने प्रथम आपल्या देशभगिनास विद्याशिक्षण मिळवून देण्याचा प्रयत्न केला. ह्या वर्षी तिने न्यूयार्क संस्थानाच्या कायदेकानू करणाऱ्या मंडळीस अर्ज धाडून, सदरील मंडळीने स्त्रियांकरता शाळा स्थापावी, म्हणून विनंती केली. ह्या मितीपासून अमेरिकन स्त्रियांच्या वरिष्ठ शिक्षणाच्या इतिहासास आरंभ झाला, असे म्हणता येईल. पण ह्या काळापासून स्त्रियांस वरिष्ठ शिक्षण मिळू लागले नव्हते. इ. स. १८३१ पर्यंत बहुतेक सर्व स्त्रीशिक्षणाचे पक्षपाती. 'स्त्रियांस साधारण शिक्षण मिळावे; वरिष्ठ शिक्षणापासून त्यास फायदा होणार नाही इतकेच नव्हे; तर त्याच्या योगाने स्त्रियांची स्वाभाविक नम्रता व सौंदर्य आणि सभाजामध्ये त्यांची उपयोगिता जाऊन त्या उद्धट, निष्काळजी आणि विचारशून्य होतील,' असेच म्हणणारे होते. इ.स. १८३२ त ओहायो संस्थानच्या ओबर्लिन् विद्यालयात स्त्रियांस पुरुषांच्या बरोबरीने वरिष्ठ शिक्षण मिळण्याची सोय झाली. ओबर्लिन् विद्यालयाच्या स्थापकांनी स्त्रियांच्या कमी योग्यतेविषयीचे प्रचारात असलेले रानटी समज झुगारून देऊन, जगास उत्तम किता घालून दिला. मासाचूसेट्स संस्थानची राजधानी बोस्टन् ही नगरी युनाइटेड् स्टेट्सचे प्राचीन विद्यापीठ, अशी तिची आख्या आहे. बोस्टन्चे विद्वान् म्हणजे सगळ्यांत उत्तम, उन्नतीच्या, लोकहिताच्या वगैरे कामी त्यांचे पाऊल सगळ्यांपुढे असावयाचे, असा लोकांचा समज आहे. पण बोस्टन् शहरात इ. स. १८७८ पर्यंत मुलींकरता एक देखील वरिष्ठ शाळा स्थापिली नव्हती. अमेरिकेतील सर्वोत्कृष्ट विश्वविद्यालयाचे मुकुटरत्न म्हणविणारे हॉवर्ड विद्यालय (केंब्रिज् मासाचूसेटस् येथे) पुरुषांकरिता स्थापित व उत्तम दर्शे प्राप्त होऊन सव्वासो वर्षे झाल्यावर, मासाचूसेट्सच्या मुलींना सगळ्यात निकृष्ट अशा शाळागृहांत प्रवेश करण्याची परवानगी मिळाली. ही गोष्ट ध्यानात ठेवून एतद्देशीय स्त्रीशिक्षणाच्या (अगदी अर्वाचीन काली प्रारंभ झालेल्या) इतिहासाचे विवेचन केले, म्हणजे स्त्रियांनी इतक्या थोडक्या काळात विद्यागणांमध्ये केवढाले पराक्रम केले हे पाहून मन थक्क होते. आता युनाइटेड् स्टेट्सच्या स्त्रीशिक्षणात जी एवढी उन्नती झालेली आपल्या दृष्टीस पडते, ती म्हणजे अगदी निर्विघ्नपणे झाली असे कोणी समजू नये. स्त्रियांनी एखादे नवीन पुस्तक वाचण्यास घेतले, किंवा एखादी नवी विद्येची शाखा शिकण्याचा आपला मानस लोकांस कळविला की, लागलीच चोहोंकडे वर्तमानपत्रातून, उपदेशकांच्या

वेदीतून, व्याख्यानकर्त्यांच्या मुखश्रीतून, धर्मसभांच्या जाहीरनाम्यांतून, शेजाऱ्यापाजाऱ्यांच्या नाकाडोळ्यांतून आणि जिह्वाग्रावरून, शिव्यागाळी, निंदा, टीका, नाक मुरडणे, कटाक्षविक्षेप, इत्यादीकांचा भडिमार होत असे; आणि अद्यापि होत आहे. जिच्या अंगी स्वाभाविक शुद्धता असून जिला सनातन सत्याचे पाठबळ आहे; अशाच गोष्टीला केवळ वर सांगितलेल्या वज्रास्मवृष्टीचा भडिमार साहून, आजपर्यंत वाचून राहण्याची आशा होती. ह्या पन्नास वर्षांत सगळ्या प्रकारच्या लहान थोर धर्माचार्यांनी, वैद्यांनी, शास्त्रवेत्त्यांनी, तत्त्वज्ञान्यांनी, पुरुषशिक्षकांनी, विद्यालयाध्यक्षांनी वर्तमानकर्त्यांनी व लोकमतप्रवर्तकांनी, स्त्रीशिक्षण हे धर्मशास्त्र, शारीर, तत्त्वज्ञान, लोकरीती अर्थशास्त्र इत्यादिकांस अनुसरून आहे किंवा नाही; ते चालू झाल्यास राष्ट्राचे हित होईल किंवा अहित होईल; ह्या गोष्टींचा निरनिराळ्या तऱ्हेने विचार करून, त्यास कसोटीस लावून पाहिले. आता त्यांस खऱ्याशी टक्कर देणे कठीण वाटू लागले, म्हणून मोठ्या नाखुशीने स्त्रियांस थोडे बहुत विद्याशिक्षण मिळाल्यास चिंता नाही, असे म्हणून टाकले.

युनाइटेड स्टेट्स्च्या पश्चिम भागात कालराडो नावाचे संस्थान आहे; त्यांत 'राकी' नावाच्या भरीव, शुद्ध दगडी, अचल पर्वतांच्या उंच रांगा अनंतकाळापासून अमेरिका भूमीवर पडून राहिल्या आहेत. ह्या पर्वतांच्या रांगा फोडून आरपार वाट खणून त्यामधून जाणे, हे असंभवनीय दिसते. एखाद्या लहानशा ओढ्यासारख्या नदीस पर्वत फोडण्याची शक्ती कोठून असणार! पण पाहा हे केवढे आश्चर्य आहे ते ? आर्क्यान्सस् नदी मुकाट्याने राकी पर्वतातून वाट काढून, जाण्यास निघाली. तिचा अचाट निश्चय पाहून, समुद्रास, सरोवरांस आणि सपाट भूमीतून वाहणाऱ्या नदनद्यांस सखेदाश्चर्य वाटले असेल, आणि त्या गगनचुंबी राकी पाषाणराशीस तिची कीव आली असेल. लहानसहान पर्वतांनी तिचे दुस्साहस पाहून, तिची निंदा व निर्भर्त्सना केली असेल. पण आर्क्यान्सस् नदीने कोणाच्या बोलण्याकडे लक्ष दिले नाही. ती लहान बारीक दुर्बळ नदी होती, पण तिचा निश्चय पर्वतांसुद्धा आपल्या पुढून उचलून पलीकडे झुगारून देण्यास समर्थ होता. तिने आपल्या दीर्घ प्रयत्नाने व निश्चयबलाने राकी पर्वतास सुद्धा हरविले. त्या अभेद्य अखंड पाषाणराशीशी टक्कर मारून चिमुकल्या आर्क्यान्सस्ने राकी पर्वतांची रांग आरपार फोडून आपल्यास पाहिजे तशी वाट करून घेतली! शाबास आर्क्यान्सस्ची. आणि शाबास अमेरिकन् स्त्रियांची. त्यांनी ह्या लहानशा

नदीप्रमाणे आपण दुर्बल असून, शास्त्रास्त्रांचे, पैशाचे, लोकमताचे, किंवा धर्मसंप्रदायांचे पाठबळ आपल्यास नसताही, केवळ दीर्घप्रयत्नाच्या व निःश्वयाच्या बळाने, रॉकी पर्वतांहून शंभरपट धोरलाच्या कठीण, अलंघ्य, अभेद्य अशा हजारो विष्वांशी टक्कर मारून, त्यांच्या आरपार बोगदे पाहून, आपल्यास पाहिजे तशी वाट काढून घेतली; मी आणखी एकवार म्हणते, शाबास अमेरिकन स्त्रियांची !

पंचवीस तर काय, पण दहा वर्षांमागे सर्वतोमुखी ऐकू येणाऱ्या व त्या काळी सर्वसंमत असलेल्या स्त्रीशिक्षणविरोधी वादांस, आता बरीच उतरती कळा येऊ लागली आहे. विद्याशिक्षण मिळाल्यावर स्त्रिया उद्धट होतील; गृहकृत्याची व मुलांबाळांची व्यवस्था करण्यात हयगय करतील; मग त्यांस स्वैपाक करिता येणार नाही; उत्तम विद्या शिकून विद्यालयांच्या परीक्षा उतरून, आरोग्य घेऊन अध्ययनसमुद्रातून पार पडण्यास पुरेल इतके शारीरिक, मानसिक आणि आध्यात्मिक बळ त्यांच्या अंगी नाही; त्या विद्यासंपन्न होऊन रोजगार घंदे करू लागल्यास, पुरुषांस घरात बसून राहावे लागेल; पुरुषांचे रोजगारघंदे बुडतील; जगात सर्वत्र महाप्रलय होईल; इत्यादी आक्षेप आता मरू लागून, त्यांची प्रेते खोल थडग्यात पुरली जात आहेत. सदरील आक्षेपांपैकी एखाददुसऱ्याचे भूत मधून मधून लोकसमाजापुढे येऊन, भितऱ्या माणसांस भेदरून टाकते; पण त्याच्या अंगी अस्ती, मज्जा, मेंदू आणि जीवित यांचा अत्यंताभाव असल्यामुळे, ते लवकरच शून्यात मिसळून अदृश्य होते!

हल्ली (१८८८ त) युनाइटेड स्टेट्स्मध्ये स्त्रियांस वरिष्ठ व साधारण शिक्षण मिळण्याच्या ज्या सोई आहेत, त्यात विद्यालये ही मुख्य व उत्तम प्रतीची सोय असून, ज्ञानवर्धक सभा, नियमित व्याख्याने, पत्रव्यवहाराच्या द्वारे शिक्षण देणाऱ्या मंडळ्या, आणि काहीक विश्वविद्यालयातून नेमलेल्या परीक्षा, ह्या चार दुय्यम प्रतीच्या सोई आहेत. इ. स. १८८६ त ज्या विद्यालयांतून स्त्रियांस वरिष्ठ व उपयोगी शिक्षण मिळत होतं त्यांचा तपशील येणेप्रमाणे :-

केवळ स्त्रियांकरताच स्थापलेली वरिष्ठ विद्यालये (कॉलेजे)	२६६
स्त्रियांस आणि पुरुषांस बरोबरीने जेथे एकाच प्रकारचे वरिष्ठ शिक्षण मिळते, असली वरिष्ठ विद्यालये	२०७
पुरुषांकरता स्थापलेली पण जेथे स्त्रियांस अध्ययन करता येते, अशी यंत्रशास्त्रीय आणि कृषिविद्यालये.	१७
शास्त्रीय विद्यालये.	३

नव्हत्या, पण पुरुषांस तर विद्येची चारही द्वारे मोकळी होती. पुरुषांस प्राथमिक शाळाच केवळ नव्हत, पण वरिष्ठविद्यालये, विश्वविद्यालये आणि शास्त्रीयपाठशाळा, इत्यादिकांमधून उत्तम विद्या आणि उद्योगधंदे शिकण्याची सोय होती. स्त्रीशिक्षणास लोकमताचा विरोध व दुसरे पुष्कळ अडथळे असूनही आजमितीस युनाइटेड स्टेट्स्च्या स्त्रिया शिक्षणात पुरुषांची बरोबरी करू पाहत आहेत. ही काही थोड्या थोडक्या आश्चर्याची गोष्ट नव्हे. इ. स. १८८० च्या खानेसुमारीवरून असे कळते की, त्या साली युनाइटेड स्टेट्स्मध्ये निग्रोजात शिवाय करून सर्व गोऱ्या अमेरिकन पुरुषांत शेकडा आठजण निरक्षर होते; आणि गोऱ्या वर्णाच्या बायकांपैकी दर शेकडा अकराजणीस लिहिता वाचता येत नव्हते. ह्यावरून साधारण शिक्षणात स्त्रिया पुरुषांपेक्षा फारशा मागे नाहीत, असे सिद्ध होते.

इ.स. १८२१ त स्थापलेल्या ट्रॉय सेमिनेरी नावाच्या मध्यमप्रतीच्या

एकंदर ८०२
ह्यांतून शिकणाऱ्या विद्यार्थ्यांची संख्या. ७८१८५

पुरुषांची शाळागृहे, त्यांची जमीन, शाळांतून लागणारे साहित्य इत्यादिकांची किंमत— ६,२३,५६,६३८ डालर, म्हणजे १८,७०,६९,९१४ रुपये असून, ह्या विद्यालयांच्या निर्वाहाकरिता. व्याजी वगैरे लावलेला पैसा ५७,७८२,३०३ डालर म्हणजे १७,३३,४६,९०९ रुपयांइतका आहे.

वार्षिक उत्पन्न ३,२७१,९९१ डालर म्हणजे ९,८१५,९७३ रुपये.

ह्या अंकाशी स्त्रियांच्या शिक्षणाकरिता खर्ची घातलेल्या पैशाची तुलना करून पाहिली, म्हणजे ह्या दोहोंमध्ये केवढे अंतर आहे, ते दिसून येईल.

ज्यामध्ये स्त्रियांस वरिष्ठ विद्याशिक्षण मिळते अशी विद्यालये एकंदर ५२९ आहेत. त्यांच्या इमारती, जमीनी, शाळोपयोगी साहित्ये वगैरेची किंमत ९६,३५,२८२ डालर (२,८९,०५,८४६ रुपये असून) त्या विद्यालयांचा खर्च चालविण्यास व्याजी लावलेला पैसा व स्यावर संपत्तीची वगैरेची किंमत मिळून २३,७६,६१९ डालर म्हणजे ७१,२९,८५७ रुपयांइतके आहे आणि १,३६,८०१ डालर म्हणजे ४,१०,४०३ रुपये वार्षिक उत्पन्न आहे.

इ. स. १८८६त युनाइटेड स्टेट्स्च्या स्थानीय, संस्थानीय आणि राष्ट्रीय सरकारने पुरुषांच्या वरिष्ठ शिक्षणास मदत देण्याकरता १६,९०,२७५ डालर म्हणजे ५०,७०,८२५ रुपये दिले; पण बायकांच्या वरिष्ठ शिक्षणाच्या उत्तेजनार्थ एक फुटकी कौडी सुद्धा दिली नाही!

स्त्रीविद्यालयाच्या मदतीकरता, थोडाबहुत पैसा द्यावा, म्हणून मिसेस् एमा विलर्ड नावाच्या थोर मनाच्या बाईने न्यूयॉर्कच्या संस्थानिक सरकारापाशी मागणी केली; परंतु त्या सरकाराने त्या सत्कृत्याकरता पैसा देण्याचे नाकारले. तेव्हा विलर्ड बाईने एक खेदसूचक निबंध लिहिला, त्यात एके ठिकाणी तिने म्हटले आहे की, "ह्या (स्त्रीशिक्षणाच्या) कार्यासाठी मला (अभिकुंडात पडून) मरण्याचा सुप्रसंग आला असता, तर मी त्या चित्तेस आशीर्वाद दिला असता; आणि त्या जळत्या काष्ठांस आनंदाने आलिंगिले असते." ह्या विलर्ड बाईसारख्या शेकडो थोर मनाच्या, विद्योत्साही बायकांनी, सरकार आणि लोकमत आपल्यास आश्रय देत नाही असे पाहून, 'ह्या कार्यात आपण मेलो तरी बेहेत्तर, असल्या कृत्यात मरणे हे अमरत्व आहे,' असे म्हणून, स्वजातीच्या उन्नतीच्या कामी तनमनघन खर्च केले. त्यांच्या इर्दनिश्चयरूपी आर्क्यान्ससूनदीच्या प्रवाहाने राकी पर्वतासारखे अभेद्य आणि अलंघ्य महाविघ्नशापाषाणराशी भेदून स्त्रीशिक्षणाचा मार्ग खुला आणि निरापद करून टाकला. हल्ली ओबर्लिन कालेज, * व्यासर् कालेज, मिशिगन् युनिवर्सिटी, * स्मिथ कालेज, वेल्सले कालेज, हार्वर्ड अनेक्स, इंग्रहम् युनिवर्सिटी, ब्रिनमार् कालेज आणि कोर्नेल् युनिवर्सिटी * वगैरे पुष्कळ विद्यालयांतून स्त्रियांस पुरुषांच्या बरोबरीचे अत्युत्तम विद्याशिक्षण मिळत आहे. युनाइटेड स्टेट्मध्ये स्त्रियांच्या शिक्षणाची एवढी उन्नती झाली आहे, ती काही गोष्टीश्राद्ध, फुकट मनोरथ आणि कोरडे वाद करून, किंवा मऊ गाद्यांवर परांच्या तक्याशी टेकून बसल्याने झाली नाही. येथील विद्योत्साही स्त्रियांनी व काही उदार मनाच्या पुरुषांनी, नाही नाही ते लोकापवाद ऐकून घेऊन, अपरंपार कष्ट सोसून आणि सतत परिश्रम करून, एतद्देशीय स्त्रियांस हा सौन्यासारखा काळ आणून दिला आहे.

मागे स्त्रियांना पुरुषांप्रमाणे विद्याभ्यास करता येईल किंवा नाही, म्हणून पुष्कळांस फार काळजी पडली होती. इ. स. १८५८ त माथ्यूव्यासर् ह्या अमेरिकन् गृहस्थाने स्त्रियांकरता "व्यासर् कालेज" स्थापण्याचे मनात आणून, स्कॉटलंड देशातील एडिम्बरो येथील प्रसिद्ध लोकहितकर्ते विद्वान्, विलियम् चेंबर्स यांजपाशी सदरील विद्यालय स्थापण्याच्या कामी सल्लामसलत मागितली.

ज्यांच्या नावापुढे * अशी फुली आहे, त्या विद्यालयांतून स्त्रीपुरुषांस एकत्र शिक्षण मिळते.

तेव्हा मिस्टर चेम्बर्सनी मिस्टर व्यासर् यांच्या मनोदयाबद्दल सखेदारश्चर्य मानून, अशी उत्तम सल्ला दिली की, 'आपण मुलींकरता वरिष्ठविद्यालय स्थापण्याच्या भरीस पडू नका. तसे कराल, तर तुम्हास खचित लाजेने मान खाली घालावी लागून, तुमची फसगत होईल. स्त्रियांकरता वरिष्ठविद्यालय स्थापण्याच्या बदली, तुम्ही अंधळ्या, बहिऱ्या, मुक्या लोकांकरता शाळा, किंवा विक्षिप्त व वेड्या मनुष्यांकरता एखाददुसरी धर्मशाळा स्थापाल, तर फार बरे होईल. अलीकडे मिस्टर चेंबर्ससारख्या संशयी विद्वानांची संख्या बरीच कमी होत चालली आहे. मिशिगन् युनिव्हर्सिटीत स्त्रियांस पुरुषांच्या बरोबरीने फार कडक व अत्युत्तम प्रतीचे विद्याशिक्षण मिळते, ही वार्ता ऐकून ह्या योजनेने नुकसान होते किंवा फायदा होतो, पुरुषांबरोबर त्यांच्या बरोबरीचे शिक्षण घेणे बायकांच्या प्रकृतीस मानवते किंवा नाही, आणि पुरुषांइतके गहन शिक्षण बायकांच्या बुद्धीस गम्य आहे की नाही, ह्या गोष्टींची स्वतः परीक्षा करून खोल तपास करून पाहण्याकरता, यूरोपाच्या निरनिराळ्या भागांतून आणि दक्षिण अमेरिकेतून पुष्कळ मंडळ्यांनी आपले दूत युनाइटेड् स्टेट्स्मध्ये पाठवून, ह्याविषयी आपली खात्री करून घेतली. आता ज्यांनी ह्या गोष्टींचा खोल विचार करून पाहिला आहे, अशा बहुदशी स्त्रीपुरुषांच्या मनात स्त्रीशिक्षणाच्या आणि स्त्रियांच्या वरिष्ठविद्याभ्यासाच्या हितावहतेविषयी अगदी संशय राहिलेला नाही. स्त्रीशिक्षणापासून युनाइटेड् स्टेट्स्ला काय काय फायदे होत आहेत, व समाजाची केवढी उन्नती होत आहे ह्याचा विचार पुढे केलेला आहे. हा भाग पुरा करण्यापूर्वी चाळीस वर्षांमागे स्त्रियांच्या विद्याशिक्षणाविषयी लोकमत काय होते आणि हल्ली त्यात केवढा फरक पडला आहे हे दाखविण्यास येथे दोन वाक्ये उतरून घेते. इ. स. १८५० त लोकमतप्रवर्तक पुढारी पुरुष म्हणाले की:-

“स्त्रीशिक्षणाला कधी वरिष्ठविद्यावत्तेचे रूप येता कामा नये. केवळ दांडग्या अस्वाभाविक प्रकृतीच्या बायकाच विद्वत्ता मिळविण्याच्या महत्त्वाकांक्षेला आपल्या हृदयात जागा देतील. परंतु त्यांनी पाहिजे तितके प्रयत्न केले तरी त्यापासून काही निष्पन्न होणार नाही; कारण स्त्रियांस पुरुषांइतकी मानसिक शक्ती (बुद्धी) नाही, हे सर्वास माहित आहेच.”

इ. स. १८८० तील लोकमतप्रवर्तक म्हणतात:- “ह्यापूर्वी ज्या विद्यालयांतून केवळ पुरुषांसच शिक्षण मिळत असे, तेथे आता स्त्रियांस पुरुषांच्या बरोबरीने विद्या शिकण्याची सोय होत आहे, ह्यावरून आमच्या समाजाच्या भावी

स्थितीचे दिग्दर्शन होते. स्त्रिया ह्या केवळ बाहुल्यासारख्या अचेतन व पुरुष नाचवितील तशा नाचणाऱ्या नसून, त्यास आपले हिताहित कशाने होईल हे समजण्याची शक्ती आहे. आपल्याला काय पाहिजे हे त्यांचे त्यांनीच सांगण्याची मोकळिक स्त्रियांस असावी, हे आमच्या चालीस अनुसरूनच आहे.”

पन्नास वर्षांपूर्वी युनाइटेड स्टेट्स्मध्ये स्त्रियांकरिता स्थापन केलेल्या अशा चार पाचसुद्धा वरिष्ठ पाठशाळा अस्तित्वात आल्या नव्हत्या. हल्ली जेथे पुरुषांच्या बरोबरीने स्त्रियांस विद्याध्ययन करण्याची परवानगी नाही, अशी उत्कृष्ट वरिष्ठविद्यालये आणि विश्वविद्यालये सगळ्या देशांत चार पाच तरी असतील किंवा नसतील, ह्याचा संशयच आहे. ‘स्त्रीशिक्षण हे फार भयंकर व अनर्थावह आहे; त्यापासून समाजाची हानी होईल; स्त्रिया अस्वाभाविक व उद्धट होतील; मग गृहसुख पृथ्वीतून नाहीसे होईल;’ अशा वेढ्या समजुतीने ज्या काळी सर्वांच्या मनावर एकाधिपत्य स्थापिले होते, तेव्हा काही दीर्घदर्शी निष्पक्षपाती सुज्ञ स्त्रीपुरुषांनी लोकमताच्या महानदीप्रवाहांत स्वमताची लहानशी होडी टाकून, ती त्या प्रवाहाच्या उलट दिशेस चालविण्याचे महासाहस करून म्हटले की,— ‘मिसेस् (मेरी) समर् विल् आणि मिसेस् (इलिजबेथ् ब्यारट्) ब्राउनिंग् ज्या काळात उत्पन्न झाल्या आहेत, त्या काळी अस्तित्वात आलेल्या मनुष्यसमाजातील लोकांना स्त्रियांस उत्कृष्ट विद्या संपादण्याची शक्ती नाही, असे म्हणणे बरेच कठीण जाईल. आमच्या वरिष्ठविद्यालयांतून तरुण पुरुषांना जसे उदार, उत्तेजक आणि चोख शिक्षण मिळते, तसे ते स्त्रियांसही मिळण्याची सोय झाल्यास त्यापासून लोकसमाजाला मोठाच फायदा होईल.’”

अलीकडे स्त्रियांस उत्कृष्ट विद्या संपादन करण्याचे पुष्कळ मार्ग खुले झाल्यापासून, सदरील भाकिताचा खरेपणा लोकांच्या प्रत्ययास येत आहे. स्त्रियांची बुद्धिशक्ती पुरुषांच्या बरोबरीची नाही, असे म्हणण्याचे धाष्टर्च अर्द्धपट्टिक किंवा अनुभवशून्य मनुष्यांचाचून दुसऱ्या कोणाच्याने करवत नाही. अमेरिकेतील सर्वोत्तम विश्वविद्यालयांपैकी कालंबिया व जॉन्स् हॉपकिन्स् ह्या दोन विश्वविद्यालयांनी, जुन्या चालीच्या सीमा ओलांडून, स्त्रियांस आपल्या दाराचा उंबरठा चढून आत येऊ दिल्या. त्या विश्वविद्यालयांनी उदारपणे म्हणा किंवा

१ मिशिगन् विश्वविद्यालयाचे प्रसिद्ध विद्वान् अध्यक्ष प्रेसिडेंट् जेम्स्, बी. एंजल् यांनी पुष्कळ वर्षांमागे व सांगितल्याप्रमाणे आपले मत लोकसमाजापुढे आणले होते.

निरुपायास्तव म्हणा—दोन उत्तम परीक्षोत्तीर्ण विदुषींस आपल्या भांडारांतील सर्वोत्तम पदव्या देऊन, कधी 'न भूतो न भविष्यति,' असला अद्भुत चमत्कार करून दाखविला. जुन्या केंब्रिज्ने घालून दिलेला किता वळविणाऱ्या मासचूसेट्स संस्थानातील नव्या केंब्रिज्च्या हार्वर्ड युनिवर्सिटीने आपल्या घरी सरस्वतीदेवीच्या अक्षय्य स्थालीतून काढून पुरुषांपुढे नित्य ठेवण्यात येणारी, ज्ञानामृतफळे स्त्रियांस देण्याचे नाकारले; तेव्हा काही उद्योगी बायकांनी स्वतंत्र शाळा स्थापून हार्वर्डच्या आत नाही तर तिच्या दाराबाहेर बसूनच, पण त्याच अक्षय्य स्थालीतील अमृतफळे मिळविण्याचा प्रयत्न करून, तो सिद्धीसही नेला.

पूर्वेकडे मिशिगन् आणि कोर्नेल् ह्यांसारख्या सर्वोत्तम विद्यालयात स्त्रियांचा प्रवेश झाला आहे; व वेल्सले, स्मिथ्, व्यासर, ब्रिन्मार् ह्यासारखी सदरील विश्वविद्यालयांशी प्रतिस्पर्धा करणारी स्त्रियांची विद्यालये स्थापित झाली व होत आहेत. पश्चिम संस्थानांतून बहुतेक सर्वच वरिष्ठशाळांत व विश्वविद्यालयांत स्त्रियांना पुरुषांच्या बरोबर अध्ययन करण्याची सोय आहे; म्हणून निराळी विद्यालये स्थापण्याची गरजच राहिली नाही. वरिष्ठ विद्याशिक्षणाने स्त्रियांच्या शरीरसंपत्तीची किंवा सौंदर्याची हानी झालेली कोठे दिसून येत नाही. लहान व मध्यम प्रतीच्या विद्यालयांची गोष्ट सांगायला नकोच; पण कोर्नेल्, व्यासर, वेल्सले, स्मिथ्, ब्रिन्मार् इत्यादी विद्यालयांतून हजारों तरुण स्त्रिया वरिष्ठविद्येचे अध्ययन करीत आहेत. तेथे जाऊन प्रत्येक ठिकाणी काही दिवस राहून, मी ह्या व इतर गोष्टींचा तपास केला; त्यावरून मला खात्रीपूर्वक समजले की, वरिष्ठविद्याशिक्षण स्त्रियांस चांगले मानवते. त्यापासून त्यांच्या रूपलावण्याची हानी होत नाही. त्यांचा कोमल मर्यादशील स्वभाव बदलून, त्या

१ काही वर्षांपूर्वी इंग्लंडच्या केंब्रिज् युनिवर्सिटीत स्त्रियांना शिक्षण मिळण्याची मुळीच सोय नव्हती. आता केंब्रिज् येथे स्त्रियांकरता 'न्यून्हम्' आणि 'गर्टन्' अशी दोन विद्यालये स्थापन झालेली आहेत; त्यांतून त्यांस उत्तम शिक्षण मिळते. आता स्त्रियांस केंब्रिज् युनिवर्सिटीत पुरुषांच्या बरोबरीने अध्ययन करून परीक्षा देण्याची मात्र परवानगी आहे. त्या युनिवर्सिटीच्या चालकांचे अंगी अद्यापि त्यांच्या पूर्वजांच्या रानटी स्वभावाचा थोडासा शेष उरला आहे. ते स्त्रियांस अध्ययन करून परीक्षा देण्याची परवानगी देतात, पण परीक्षोत्तीर्ण स्त्रियांना त्यांनी वर्षान्गणति कष्ट करून मिळविलेल्या हक्काच्या पदव्या देण्याचे नाकारतात! सुधारलेल्या इंग्लिश, 'तत्रापि केंब्रिज्च्या' विद्वानांचे औदार्य व शिष्टपण अप्रतिम आहे खरे!

अस्वाभाविक होत नाहीत. ह्या विद्यालयांतून पदव्या मिळवून गेलेल्या पुष्कळ स्त्रिया विवाहित होऊन, उत्तम रीतीने संसार चालवीत आहेत. त्या शिक्षित झाल्या म्हणून मुलाबाळांचा, गृहकृत्याचा वगैरे अडेर करीत नाहीत. बायका शिक्षित असल्या कारणाने त्यांच्या नवऱ्यास दुःखे भोगून वैताग घेण्याचा प्रसंग आला नसून, त्यांच्या संसाराची वाताहातही झाली नाही! सदरील विद्यालयांतून शिकून आलेल्या पुष्कळ स्त्रियांच्या घरी जाऊन मी त्यांच्या घरादारांची व्यवस्था पाहिली, व त्यांच्या नवऱ्याचा समाचार पुसून घेतला. तेव्हा त्यांच्या नवऱ्यांनी स्त्रियांस उत्तम शिक्षण असावे असे वारंवार बोलून दाखविले, हे पाहून मला समाधान वाटले. दोन वर्षांपूर्वी मिस् आलिस् फ्रीमन् ही बाई वेल्सले कॉलेजाची अध्यक्ष होती. ती त्या पदावर काम करू लागण्यापूर्वी वरिष्ठविद्यालयाच्या तर नाहीच, पण लहानशा शाळेच्या देखील अध्यक्ष बनून तेथे चांगली व्यवस्था ठेवणे, हे बायकांना कधीच साधावयाचे नाही, असा जगाचा समज होता. पण आलिस् फ्रीमन्ने सहाशे तरुण होतकरू विद्यार्थिनी ज्यात वरिष्ठ विद्या शिकत होत्या, असल्या जंगी विद्यालयाचे अध्यक्षपद घेऊन आपले काम फार उत्तम रीतीने चालवून जगास आश्चर्यचकित केले. तिच्या विद्वत्तेला योग्य मान देऊन कालंबिया विश्वविद्यालयाच्या चालकांनी (तिची परीक्षा घेऊन) आलिस् फ्रीमन्ला PH.D. ची पदवी दिली. (ही पदवी विश्वविद्यालयांच्या सगळ्या पदव्यांत श्रेष्ठ आहे.) तिजविषयी कोणा संशयात्म्यास अशी काळजी पडली होती की, "ह्या जंगी विद्यालयाच्या अध्यक्षिणीला विद्याध्ययनात जन्म (तीस वर्षे) घालवावा लागल्यामुळे, गृहकृत्य कसे करावे ह्याचे ज्ञान मुळीच नसेल; तिला कोठे नवरा मिळेल की नाही, याचा संशयच आहे. तिला एखाद्या विद्यालयाची व जंगी सभांची उत्तम व्यवस्था ठेवतां येते, विद्या शिकविता येते; शास्त्रीयविषय घेऊन वादात मोठ्या गजपंडितांशी टक्कर मारता येते, ते सगळे खरे; पण त्याचा उपयोग काय? ती बायको झाली तशी तिला नवऱ्याचा संसार चालविता आला नाही, तर विद्याध्ययनाचे फळ काय झाले?" पण बाबांनो, अंमळ दमाखाली घ्या. आलिस् फ्रीमन्सारख्या विदुषीलासुद्धा नवरा मिळेल आणि मिळाला, तोही सामान्य विद्वान आहे असे नाही. आलिस् फ्रीमन् ही जंगी PH.D. आता उत्तम रीतीने संसार चालवीत आहे. तिला धोरल्या विद्यालयासंबंधी गोष्टींप्रमाणेच लहानशा घरगुती प्रकरणांचीही माहिती आहे. तिला सहाशे विद्यार्थिनींच्या विद्यालयाप्रमाणेच आपल्या घराचाही सांभाळ करता येतो, ह्या गोष्टीत आता

तिळमात्र संशय नाही! असो. आता आमच्या पुरोभागी (दोष शोधून काढणारा) मित्राचा शेवट काय झाला म्हणून विचाराल तर, "सशयात्मा विनश्यति । नायं लोकोऽस्ति न परो न सुखं संशयात्मनः ॥" इतके म्हणून हा भाग पुरा करिते.

रोजगार

इ. स. १८२८ पासून १८८८ पर्यंत घडून आलेला अर्धशतकाचा स्त्रीशिक्षणासंबंधी इतिहास फार चमत्कारिक, चित्तवेधक आणि बोधकारक, असा आहे. सुमारे साठ वर्षांखाली मिसेस् एमा विलर्डने स्त्रियांच्या शाळांस सरकाराकडून मदत मिळावी अशी विनंती करून, न्यूयार्क संस्थानाच्या कायदे करणाऱ्या मंडळीकडे एक अर्ज पाठविला होता, असे वर सांगितले आहे. त्यात विलर्ड बाईंनी त्या काळाच्या लोकांच्या समजाप्रमाणे, स्त्रियांस वरिष्ठशिक्षण देण्याची जरूर नाही, साधारण शिक्षण मात्र अवश्य असले पाहिजे; असे स्पष्ट करून सांगितले होते. ही त्या बाईंची बेताबाताची मागणी सुद्धा न्यूयार्कच्या विद्वान् कायदे करणारांस पसंत पडली नाही. त्यांनी साधारण स्त्रीशिक्षणास देखील थोडेसे उत्तेजन देण्याचे नाकारले. एका महाविद्वान् राज्यकार्यधुरंधराने तर पुढे उतरून घेतलेली 'वाक्से मुक्सांतून' काढून, आपली कीर्ती अजरामर करून ठेवली. ते गोमाजी म्हणाले:- "स्त्रियांस विद्या असणे हे फार भयंकर आहे. विद्या शिकल्याबरोबर त्या गृहकृत्याचा अक्डेर करू लागतील; म्हणून स्त्रीशिक्षण हे समाजास आणि राष्ट्रास मोठे अपायकारक आहे."

काहीकांचे मत असे होते की गणित विद्या आणि न्यायशास्त्राच्या अध्ययनाने स्त्रियांचे मेंदू बिघडून, त्या रोगी होतील. शास्त्रीय विषयांच्या अभ्यासाने धर्मावरून त्यांचा विश्वास उडून जाईल. ग्रीक भाषा शिकल्या तर त्यांचे स्वीत्व नाहीसे होऊन, त्या पुरुषासारख्या दांडग्या होतील. कोणी म्हणाले,-"इतर सगळ्या गोष्टी कशाही असोत; पण स्त्रिया विद्वान् झाल्या म्हणजे पुरुषांचे सगळे रोजगार बुडतील. त्यांना घरात बसून, तान्हा बाळांना मांडीवर घेऊन, "अंगाई" म्हणून डोलवीत किंवा स्वैपाकपाणी करीत घरात बसून राहावे लागेल. कारण की, शिक्षित बायका पुरुषांचे रोजगार धंदे बळकावून बसतील, कोणी विचारी गृहस्थ म्हणाले-"छे हो! त्या आपले रोजगार बळकावतील, अशी भीती बाळगायला नकोच. विद्या शिकून शास्त्रीयज्ञान संपादून, ते उपयोगात आणायाला लागणारी अक्कलच मुळी स्त्रियांना नाही. डोके असले तर डोकेदुखीची

भीती. उत्तम विद्या शिकण्याला पुरेलसा मेंदू बायकांच्या मस्तकात असेल तर त्या विद्वान् बनवण्याचे भय बाळगायाचे. पण आधी त्यांच्या डोक्यात मेंदू यावा कोठून! इतर बुद्धिवान् अनुभवी गृहस्थ म्हणाले;— 'अहो बायकांना विद्या शिकण्याला वेळ तरी कोठून मिळेल? आणि बरे, तो मिळेल असे घटकाभर धरून चालले, तरी विद्या शिकल्यावर बायका तिचा काय उपयोग करणार?'

ह्या सगळ्या शंका कितपत खऱ्या किंवा काल्पनिक होत्या, हे सांगत बसण्यात काही अर्थ नाही. शंभर वर्षांपूर्वी युनाइटेड स्टेट्स्मध्ये स्त्रियांना सरकारी शाळांतून शिक्षकिर्णीचे काम करता येत नव्हते; कारण शाळेत दांडग्या मुलांना आज्ञेत ठेवून चांगले वळण लावून देण्यापुरते बळ स्त्रियांच्या अंगी नाही, असे पुरुषांस वाटत होते. पण इ. स. १७८९ त मासचूसेट्स्च्या कायदे करणाऱ्या पुरुषमंडळीने—स्त्रियांस शाळांतून शिकविता येते की नाही ह्याची उगीच परीक्षा पाहण्याकरता म्हणा किंवा कमी पगार देऊन काम उरकून नेण्याकरता म्हणा, कसेही असो—एक नवीन कायदा करून बायकांना संस्थानिक सरकाराच्या सार्वजनिक शाळांतून साधारण शिक्षण देता यावे, असा नियम केला. त्या काळी स्त्रियांना 'क, ख, ग' आणि 'एक, एक, एक,' ह्या शिवाय दुसरे काही शिकविता येत नसे. कारण विद्वान्, विचारी, कनवाळू पुरुषांना, बायका फार शिकल्याने त्यांची प्रकृतीबिकृती बिघडेल, असे भय वाटून, त्यांनी मोठ्या सावधगिरीने एक "स्त्रियांचा अभ्यासक्रम" तयार केला होता. ह्या पठणक्रमाचा ज्यांनी अभ्यास केला, त्यास व्याकरणशुद्ध भाषेत लहानसे पत्रसुद्धा लिहिता येत असेल किंवा नसेल, हे निश्चये करून सांगता येत नाही. मग त्यांनी मुलांना वरिष्ठविद्या शिकण्यास तयार करणे, किंवा स्वतः वरिष्ठ शिक्षण देणे, हे तर लांबच राहिले. पुढे कालक्रमेकरून स्त्रियांनी पर्वतप्रायविघ्ने व विरुद्धलोकमतरूपी

१ हल्लीचे युनाइटेड स्टेट्स्चे स्त्रीशिक्षण पन्नास वर्षांपूर्वी कोणाच्या ध्यानीमनीही आले नसेल. गणित, न्याय, शास्त्रीयत्वे, ग्रीक् इत्यादी शिकल्याने बायका रोगी, खुळ्या किंवा दांडग्या होऊन, त्यांच्या स्त्रीस्वभावात पालट पडून शिक्षित स्त्रियांमध्ये गृहप्रीतीचा आणि अपत्यप्रेमाचा वरैरे अत्यंताभाव झालेला कोठे पाहाण्यात किंवा ऐकण्यात येत नाही. हे मागच्या भागात सांगितलेच आहे. स्त्रिया शिक्षित झाल्याने आता त्या शेकडो रोजगार धंदे करू लागल्या आहेत हे खरे, पण त्यामुळे पुरुषांचे रोजगार बुडाले नाहीत; उलट गेल्या पन्नास वर्षांत युनाइटेड स्टेट्स्चे उद्योगधंदे शतपट अधिक वाढून भरभराटीस आले आहेत, हे 'उद्योगधंदे' ह्या नावाच्या अध्यायात दर्शविले आहे.

उंची चिनी कोट आपल्या आड आला असताही, त्याच्या भीतीने हायहूय करून हातपाय गुंडाळून न बसता, घरी राहूनच आपले ज्ञान वाढवून घेतले. शिक्षकिणींची योग्यता, वजन आणि साधारण शिक्षण देण्यात त्यांचा केवडा उपयोग आहे, हे लोकांस कळून येऊ लागले तेव्हा, ह्या शिक्षकिणींस आपले काम उत्तम रीतीने करता यावे, म्हणून त्यांस 'स्त्रियांच्या पठणक्रमा'पेक्षा काहीशी उंची प्रतीची विद्या मिळावी, असे सुज्ञजनांस वाटू लागले. पुढे स्त्रियांना वरिष्ठशिक्षण मिळू लागल्यावरही, त्यांस सर्वत्र सर्वप्रकारच्या वरिष्ठविद्यालयांतील अध्यापकांच्या पदावर आरूढ होण्याचा मार्ग खुला झाला नव्हता पण मिशिगन् युनिवर्सिटीने आपल्या सरस्वतीमंदिराचे सुवर्णद्वार उघडून, स्त्रियांस पुरुषांच्या बरोबरीने सरस्वतीदेवीच्या सिंहासनाशी बसून तिची आराधना करण्यास बोलावले. तेव्हापासून बायकांना आपल्या योग्यतेनुरूप शिक्षक, अध्यापक, विद्यालयाध्यक्ष, इत्यादी (पूर्वी केवळ पुरुषांकरता राखून ठेवलेल्या) पदांवर आरूढ होऊन, उत्तम रीतीने काम करून, आपली कर्तृत्वशक्ती व बुद्धिशक्ती केवढी आहे, हे सप्रमाण सिद्ध करून देण्याची संधी सापडू लागली. आता बायकांस शाळेची व्यवस्था ठेवता आणि मुलांस चांगले वळण लावून देता येईल किंवा नाही, असा संशय कोणाच्या मनात येत नाही. युनाइटेड स्टेट्स्च्या स्थानिक, संस्थानिक आणि राष्ट्रीय ह्या सरकारत्रिकुटास स्त्रियांचे काम इतके काही पसंतीस आले आहे की, त्यांनी बहुतेक सगळ्या मुलांचे प्राथमिक व मध्यम शिक्षण स्त्रियांच्या हाती सोपून दिले आहे. आता शिक्षकिणी वरिष्ठशिक्षणही आपल्या हाती घेऊ लागल्या आहेत. राष्ट्राच्या सार्वजनिक (म्हणजे वरिष्ठ, मध्यम व खालच्या वर्गांतील शाळा आणि विश्वविद्यालये ह्या) विद्याशाळांतून एकंदर दोन लक्ष आहत्तर हजार शिक्षक विज्ञानदान करीत आहेत; ह्या शिक्षकांपैकी एक लक्ष चौपन्न हजार तीनशे पंचाहत्तरजणी बायका आहेत. ह्याशिवाय पुष्कळ वरिष्ठ प्रतीच्या स्वतंत्र व सार्वजनिक शाळांतून स्त्रिया गणित, रसायन, वनस्पती, ज्योतिष, शारीर, दर्शनानुशासन, सिद्धपदार्थविज्ञान, इत्यादी गहन शास्त्रे आणि तत्त्वज्ञानसंबंधी विषयांच्या अध्यापिका झाल्या असून, उत्तम रीतीने आपल काम करीत आहेत. कोणी विद्यालयांच्या अध्यक्ष, कोणी उपाध्यक्ष, कोणी सगळ्या शहरातील शाळांच्या वरिष्ठ, कोणी वरिष्ठ शिक्षकिणी, कोणी 'डीन्' आणि कोणी नीत्पुपदेशक झाल्या आहेत. कोणी राजनीती, तत्त्वज्ञान, इतिहास, व्यवहार, शास्त्रीय इत्यादी गहन विषयांवर सुबोध्य ग्रंथ लिहीत आहेत. कोणी

विदुषी केवळ युनाइटेड् स्टेट्स् मध्येच नव्हे, तर युरोपाच्या प्राचीन विद्यापीठांतूनही अध्ययन करून, तेथील विद्यादिग्गजांची शाबासकी मिळवीत आहेत. व्यासर् कालेज्ची ज्योतिषशास्त्राध्यापिका प्रोफेसर् मेरिया मिचेल् ह्या बाईने क्यारलाइन् हर्शेल् ह्या विदुषीप्रमाणे ज्योतिषशास्त्रात उत्तम प्रवीणता संपादून, नव्या नक्षत्रग्रहांचा शोध लावून, रशिया सरकारची शाबासकी व त्याजकडून उत्तम बक्षीस मिळविले; आणि पाश्चात्य ज्योतिःशास्त्रज्ञ मंडळात आपले नाव अजरामर करून ठेवले. प्रोफेसर् जेन्. एम्. ब्यांक्राफ्ट् हिने 'पार्लमेंट्स् ऑफ् प्यारिस्' नामे फ्रान्स्च्या राजनीतीच्या वर्णनाचा ग्रंथ लिहिला आहे. तो ग्रंथ आज जान्स् हाप्किन्स्, कोर्नेल् इत्यादी विश्वविद्यालयांतील महापंडितांच्या मते राजनीतिविषयक अत्युत्तम ग्रंथ ठरला आहे. मिशिगन् युनिवर्सिटीची प्रोफेसर् लुईजा रीड् स्टेवेल् ह्या प्रख्यात बाईने सूक्ष्मदर्शनविद्येत इतकी काही प्रवीणता संपादिली आहे की, लंडन्च्या 'रायल् माइक्रस्कोपिकल् सोसाइटी' नावाच्या महासभेच्या सदस्यांनी तिला आपल्या सभेची सदस्या केली. हल्ली अमेरिकेत जितक्या म्हणून प्रसिद्ध वजनदार शास्त्र्यांच्या सभा आहेत, त्यातून विदुषी स्त्रियांस पुरुषविद्वानांच्या बरोबरीने सदस्यपद मिळत आहे. साठ वर्षांखाली न्यूयार्कच्या विद्वान्-पण काहीशा अर्ध् दृष्टीच्या- कायदे करणाऱ्या मंडळीस 'पुढील अर्ध्या शतकात स्त्रिया विद्यांगणामध्ये येऊन एवढाले पराक्रम करतील; युनाइटेड् स्टेट्स्च्या लक्षावधी पुत्रांचे शिक्षण व त्यास नीत्युपदेश देण्याचे काम अर्धे अधिक स्त्रियांच्या हाती सोपवून देण्यात येईल;' इत्यादी गोष्टींचे भाकित करून सांगितले असते तर, ते केवळ न्यूयार्कच्या राज्यकार्यधुरंधरांसच नव्हे; तर सर्व जगास केवळ शशविषाणवत् असंभवनीय आहे, असे वाटले असते. शिक्षित स्त्रियांनी विद्याखात्यांत आल्यापासून युनाइटेड् स्टेट्स्च्या राष्ट्रीय शिक्षणाला किती उन्नत दशेस आणले, ह्याचे वर्णन आणि प्रशंसा केली तितकी थोडी होणार आहे. आज ज्या किंडर गार्टन् जे ऊर्फ बालोद्यानशिक्षणपद्धतीच्या योगाने हजारो किंबहुना लक्षावधी मुलांचे हित होत आहे, व ज्याच्या योगाने कोवळ्या लेकरांच्या पाठीवर, हातावर आणि तोंडावर मार बसण्याचे नाहीसे झाले, ते युनाइटेड् स्टेट्स्मध्ये महत्प्रयासाने चालू करण्याचे यश स्त्रियांनीच घेतले. इलिशबेथ् पीबडीने व तिच्या शिष्यांनी किंडर गार्टन् पद्धती हजारो स्त्रियांना शिकविली, आणि मिसेस् बो, व मिसेस् टाम्सन् ह्यांसारख्या धनिक स्त्रियांनी इलिशबेथ् पीबडीसारख्या शिक्षक बायांस धनांचे

साहाय्य देऊन, किंडर् गार्टन् शिक्षणपद्धती प्रचारात आणण्यास योग्य साधने मिळवून दिली. बोस्टन्चे स्थानिक सरकार आपल्या सार्वजनिक विद्याखात्यात किंडर् गार्टन् शिक्षणाला जागा आणि खर्चही देईना; तेव्हा बोस्टन्ची महापरोपकारी धनिक बार्ड् मिसेस् किन्सी षो, इण् आपल्या शहरात किंडर् गार्टन् शिक्षण प्रचारात आणण्यास मदत देण्याचा निश्चय केला. तिने बोस्टन् मध्ये पुष्कळ किंडर् गार्टन् शाळा धर्मार्थ स्थापून, त्यांच्या उन्नतीकरता दरवर्षी छत्तीस हजार डॉलर (म्हणजे सुमारे एक लक्ष आठ हजार रुपये) खर्च करण्याचा क्रम आज बारा वर्षे सतत चालू ठेवला. आता ह्या शिक्षणक्रमाची योग्यता केवढी आहे, ती सरकारास कळून, त्याने किंडर् गार्टन्पद्धती सार्वजनिक शाळांत चालू करण्याची परवानगी दिली आहे. न्यूयार्कची प्रसिद्ध परोपकारिणी मिसेस् इलिझबेथ् टाम्स्न् ही दरवर्षी दीड दोन लक्ष रुपये बालशिक्षणाच्या व उद्योगशिक्षणाच्या कामी खर्च करिते. तिचे उत्पन्न बहुतेक सगळे मुलांच्या शिक्षणाकडे खर्च होत असून, ती स्वतः अगदी सन्यासिनीसारख्या साध्या रीतीने कालक्षेप करिते. इलिझबेथ् पीबडी, मिसेस् षो, मिसेस् टाम्स्न् इत्यादी शिक्षित बायांनी आपले तन मन धन ह्या सत्कर्मी खर्च केले म्हणूनच युनाइटेड् स्टेट्स्चे विद्याखाते इतके उन्नत दशेस आले आहे.

युनाइटेड् स्टेट्स्च्या शिक्षित स्त्रिया शिक्षकिणीचे काम दोन प्रकारे करित आहेत. त्यातील एक प्रकार विद्याशाळांतून शिकवणे, व दुसरा प्रकार वर्तमानपत्रांच्या द्वारे लोकसमाजाला नीतिशिक्षण देऊन, त्यांची बुद्धी सुधारणे, हा होय. सुमारे पंचवीस वर्षांपासून स्त्रियांनी वर्तमानपत्रकाराचा धंदा पतकरला आहे. त्याच्या पूर्वी वर्तमानपत्रांत ज्याला जे वाटेल त्याने ते लिहावे, अशी बहुतेक चाल होती. वर्तमानपत्रांतून अश्लील भाषा घालण्यास फारसा प्रतिबंध नव्हता. हे शिक्षित स्त्रियांस आवडले नाही; कारण ती पत्रे लहान मुलांच्या आणि मुलींच्याही वाचण्यात येत असत, यास्तव त्यांनी हळूहळू वर्तमानपत्रांमधील एकेक भाग आपल्याकडे घेण्याचे आरंभिले. ही चाल अद्यापि चालू असून, तिजपासून पुष्कळ हित होत आहे. ज्या ज्या वर्तमानपत्रांतून स्त्रियांचे भाग असतात, त्यात स्त्रियांच्या विरुद्ध अन्याय्यगोष्टी, अथवा नीतिविरुद्ध लेख न यावे, म्हणून फार काळजी घेतली जाते. या शिवाय त्या पत्रांना स्त्रियांची गोड भाषा व लेखनसरणी, यांच्यामुळे फार मनोरंजकत्व प्राप्त होते. 'न्यूयार्क हेरल्ड्' फिलाडेल्फियालेजर् 'बोस्टन् ट्रान्स्क्रिप्ट्' 'बोस्टन् हेरल्ड्' आणि 'शिकागो इंटर्

ओशन्' अशा प्रकारच्या जंगी वर्तमानपत्रांना स्त्रीलेखकांचे पुष्कळ पाठबळ आहे. प्रत्येक प्रसिद्ध वर्तमानपत्रांना स्त्री लेखकांचे पुष्कळ पाठबळ आहे. प्रत्येक प्रसिद्ध वर्तमानपत्रात स्त्रीलेखकांचा भाग असतोच. आता वर्तमानपत्रातून अश्लील भाषा बहुतकरून घेत नाही. आपल्या आणि मुलांच्या काय काय उणिवा आहेत, मुलांच्या आणि समाजाच्या हिताकरिता काय केले पाहिजे, व कोणत्या चालीत फेरबदल झाला पाहिजे; पाठशाळांतून शिक्षणक्रम कोणत्या रीतीचा असावा व स्त्रीपुरुषांस सारखा न्याय मिळण्याकरिता कोणत्या प्रकारचे कायदे असावे; इत्यादी गोष्टींचे विवेचन स्त्रियांस वर्तमानपत्रांतून करिता येते. सृष्टीच्या आरंभापासून जोरदार पुरुषांनी आपल्या शारीरिक बळाच्या घमंडीत कर्तव्यज्ञानशून्य होऊन, स्त्रियांची तोंडे बंद करून ठेविली होती, ती आता उघडली आहेत; ती लोकसमाजाच्या वाईटाकरिता नव्हे, तर हिताकरिता उघडली आहेत, अशी प्रतीतिही येत आहे. आता स्त्रिया एखाद्या मोठ्या वर्तमानपत्राचा भागच घेऊन संतुष्ट न राहता, त्या स्वतंत्र वर्तमानपत्रे काढू लागल्या आहेत. बायकांनीच ज्याचे सर्व काम चालविले आहे, अशी वर्तमानपत्रे शेकडो आहेत. 'बोस्टन् वोमन्स जर्नल्' 'शिकागो जस्टिशिया' आणि 'यूनियन् सिम्ल' 'बिआट्रिस् वुइमेन्स् ट्रिब्यून' 'वुइमेन्स् वर्क् फार वुइमेन्' 'चिल्ड्रन्स् वर्क् फार चिल्ड्रन्' 'सेंट निकल्स' 'वुइमेन्स् म्यागझीन्' अशी पुष्कळ पत्रे आणि मासिकपुस्तके सामाजिक आणि राजकीयव्यवहार आणि सार्वजनिकशिक्षण ह्यांच्या सुधारणेच्या कामात फार उपयोगी पडत आहेत. 'यूनियन् सिम्ल' नावाच्या साप्ताहिक पत्राची वाढ फार चमत्कारिक रीतीने झाली. सहासात वर्षापूर्वी पाच सहा बायकांनी अडीच हजार डालरांचे भांडवल घेऊन, हे पत्र काढिले. त्या वेळेस मद्यपाननिषेध हा विषय लोकांचा आवडता नव्हता, आणि आताही नाही. हे पत्र स्त्रियांच्या मद्यनिषेधकमंडळीच्या चालकांनी काढलेले असून, हे चालेल की नाही याचा संशयच होता. तरी आता ते पत्र लोकप्रिय झाले आहे, असे दिसते. त्यांचे भांडवल आता पन्नास हजार डालरांइतके असून, त्याचे वर्गणीदार चाळीस हजारांवर आहेत. हे वर्तमानपत्र चालविणाऱ्या बायकांच्या मंडळीने मद्यनिषेधक मताच्या प्रसारार्थ आणखी चारपाच वर्तमानपत्रे काढली आहेत. सन १८८८ त या मंडळीने पाच कोटी वीस लक्ष पृष्ठांइतका छापील मजकूर प्रसिद्ध करून, युनाइटेड स्टेट्स्मध्ये मद्यनिषेधाच्या कामी फार साहाय्य केले. याच वर्षी छापील कामाबद्दल त्यास त्र्याण्व हजार डालर मिळाले.

‘बोस्टन् वोमन्स जर्नल्’ हे पत्र सुद्धा चालण्याची पंचाईतच वाटत होती. कारण ते पुरुषांप्रमाणेच स्त्रियांस राजकीय हक्क मिळावे, या मताचे प्रतिपादक आहे. तीस वर्षापूर्वी युनाइटेड् स्टेट्‌सचे लोक जसे स्त्रीशिक्षणाच्या विरुद्ध होते, तसेच ते आज स्त्रियांस राजकीय हक्क मिळण्याच्या विरुद्ध आहेत. परंतु स्त्रियांनी अविश्रांत उद्योग करून, जसे शिक्षणाच्या संबंदाने लोकमत फिरविले, तसेच त्यांनी ह्या गोष्टीच्या संबंदानेही लोकमत फिरविण्याचा निश्चय केला आहे; आणि तो तडीस जाईल अशी चिन्हे दिसत आहेत. कोठे कोठे वर्तमानपत्रकाराच्या धंद्यात स्त्रिया पुरुषांहूनही अधिक योग्य आहेत, असे दिसून येते. आता निर्मळ मनाच्या स्त्रीपुरुषांना आणि मुलांना दुसरी वर्तमानपत्रे नाहीत, म्हणून निरुपायास्तव, गचाळ वर्तमानपत्रे वाचण्याची जरूरी राहिली नाही.

स्त्रियांनी वेगळाले धंदे घेतल्यापासून जे उपयोग होतात, त्यांमध्ये स्त्रीवैद्यांचा उपयोग फार महत्त्वाचा आहे. अज्ञानी स्त्रियास आपल्या व मुलाबाळांच्या प्रकृतीचा सांभाळ करिता येत नाही. या त्यांच्या अज्ञानामुळे मनुष्यजातीची फार हानी होते. ह्याकरिता स्त्रियांस वैद्यकीचे ज्ञान असणे अत्यावश्यक आहे. परंतु युनाइटेड् स्टेट्‌सच्या लोकांचे समज या संबंदाने फार विलक्षण होते. तीस पत्तीस वर्षापूर्वी फिलाडेल्फियामध्ये स्त्रियांकरिता म्हणून एक वैद्यविद्यालय स्थापित झाले. त्या वेळी लोकांनी त्याच्या स्थापकांचा पुष्कळ पाठलाग केला. लोकांस वाटत होते की, वैद्यक शिकल्याने स्त्रिया बिघडून जातील; त्यांच्या आंगचा नाजूकपणा नाहीसा होईल; आणि मग त्या गृहकृत्याच्या उपयोगी राहणार नाहीत. कोणत्याही गोष्टीची माहिती नसली, म्हणजे तिजविषयी मनुष्याच्या मनात विलक्षण तर्क येतात. जगातील अर्धेअधिक लोक कोणत्यातरी गोष्टीची माहिती आधी करून घेतल्यावाचूनच, तिच्याविषयी आपले मत देण्याची धाई करीतात. त्यामुळे राहिलेल्या लोकांच्या मनातही तिजविषयी शंका उत्पन्न होते. परंतु तेच जर आधी त्या गोष्टीची माहिती करून घेऊन, त्यानंतर तिजविषयी आपले बरेवाईट मत देतील, तर शकडो नव्या चालू चालू न केल्याने आणि नव्या गोष्टी उपयोगात न आणिल्याने जगाची जी अतोनात हानी होत आहे, ती होणार नाही. स्त्रियांचे वैद्यविद्यालय स्थापित होऊन तीस वर्षे झाल्यावर, आता युनाइटेड् स्टेट्‌सच्या लोकांस कळून येत आहे की, स्त्रीवैद्यांचा उपयोग समाजाला फार आहे. युनाइटेड् स्टेट्‌समध्ये आजमितीस एक हजारार ब्रायका सनदी वैद्य आहेत. त्यांचे उत्पन्न खर्च वजा जाऊन, दरवर्षी शंभर डालरांपासून पन्नास हजार

डालरांपर्यंत आहे. आता जिकडे तिकडे स्त्रीवैद्यांची चाहा होत आहे. रोग्यांची शुश्रूषा करण्यामध्ये स्त्रिया जितक्या कुशल आहेत तितके पुरुष नाहीत, असा लोकांस पक्का अनुभव आला आहे.

ह्या संबंधाने लोकमतात केवढा फेरबदल झाला आहे याचे एक उदाहरण एथे देत्ये. वीसएक वर्षापूर्वी "फिलाडेल्फिया काउंटी मेडिकल् असोसिएशन" नावाच्या प्रख्यात पुरुषवैद्यांच्या सभेने स्त्रीवैद्यांस बहिष्कार घालून, त्यांचे मुखावलोकन करावयाचे नाही असा ठराव केला होता. ह्याचे कारण त्यांनी असे सांगितले होते की, स्त्रियांची पवित्र मने वैद्यक शिकल्याने अपवित्र होतील, आणि त्या अस्वाभाविक वर्तन करू लागतील. स्त्रियांच्या मेंदूचे वजन पुरुषांच्या मेंदूच्या वजनापेक्षा कमी असल्याने, त्यांस वैद्यकासारख्या गहन शास्त्रीयविषयामध्ये असावी तितकी प्रवीणता नसणार, म्हणून त्यांच्या हातून पुष्कळ प्राण्यांचा संहार होण्याचा संभव आहे. या आमच्या बंधूंनी वर सांगितलेल्या दुसऱ्या निमित्ताने स्त्रियांस बहिष्कार घालण्याच्या पूर्वी, त्यास आपण यमराजाचे वडीलबंधू आहोत, या गोष्टीचा विसर पडला असावा असे वाटते. या यमाच्या दादांच्या हातून जितके लोक मरतात, तितके यमीच्या हातून मेलेले कोणाच्या ऐकिवात नाहीत. इ.स. १८८८ त या "काउंटीमेडिकल् असोसिएशन" चा गढूळ मेंदू बराच निवळला असावा, अशी चिन्हे दिसून आली. त्यांनी स्त्रीवैद्यांवरचा बहिष्कार काढून टाकला इतकेच नव्हे; तर त्यांच्या हाता पाया पडून आर्जवे करून, त्यांस आपल्या प्रख्यात सभेच्या सदस्या करून घेतल्या. पंचवीस वर्षापूर्वी ज्यामध्ये स्त्रीवैद्य सदस्या होत्या, अशा प्रसिद्ध वैद्यसभा एकदोन सुद्धा नव्हत्या. आता ज्यांमध्ये स्त्रिया सदस्या नाहीत, असे उत्तम वैद्यसमाज एकदोन सुद्धा सापडावयाचे नाहीत. वैद्यकासारख्या गहन शास्त्रीय विषयामध्ये कमी मेंदूच्या स्त्रियांची गती आहे किंवा नाही, हे पुढच्या गोष्टीवरून कळून येईल. युनाइटेड् स्टेट्स्मध्ये एक फार वजनदार वैद्यसभा आहे. तिने नेमलेल्या विषयावर उत्तम निबंध लिहिणाऱ्या वैद्यांस मोठाली बक्षिसे मिळत असतात. एका प्रसंगी असे झाले की, "स्त्रियांस अस्पर्शसमयी विश्रांती असण्याची आवश्यकता" ह्या त्या सभेने नेमलेल्या विषयावर निबंध लिहावयाचा होता. परीक्षेच्या वेळेस उमेदवारांकडून लिहून आलेल्या चार पाच निबंधांपैकी एक निबंध फार उत्तम ठरून, तो लिहिणारास पाचशे डालर बक्षीस देण्याचा ठराव झाला. हा निबंध लिहिणाराने अशी काही खुबी केली होती की, आपल्या

निबंधावर सहीच्या ठिकाणी आपले सगळे नाव न घालता, नावाच्या व आडनावाच्या आरंभीची अक्षरे मात्र घातली होती. स्त्रीवैद्यांवर या सभेचा मोठा कटाक्ष होता, आणि स्त्रियांकडून असे गहन निबंध येतील अशी त्यांस कल्पना सुद्धा नव्हती. पण बक्षीस देण्याचा ठराव झाल्यानंतर त्यास कळून आले की, न्यूयार्क शहरची रहिवासी प्रसिद्ध डाक्टर मेरी पट्नम् यकोबी, या बाईने तो निबंध लिहिला होता, हे कळल्यानंतर त्या बिचाऱ्या पक्षपाती वैद्यसभेला एका बायकोने असला निबंध लिहिला आणि आपण तिला बक्षीस दिले, ही गोष्ट कळू करणे फारच कठीण गेले. पण बिचारी करते काय? ठराव प्रसिद्ध करून काम फसले होते, म्हणून निरुपायास्तव डा. यकोबीला बक्षीस देणे प्राप्त झाले.

न्यूयार्क शहरामध्ये न्यू यार्क इन्फर्मरी नावाचे वैद्यविद्यालय आहे, ते युनाइटेड स्टेट्स्च्या सरकारी किंवा स्वतंत्र अशा उत्तम वैद्यविद्यालयात फार प्रतिष्ठित मानले जात आहे. याची स्थापक एक स्त्रीवैद्य असून, तिची गणना युनाइटेड स्टेट्स्च्या उत्तम वैद्यांमध्ये आहे, हे सांगायला नको. न्यूयार्क इन्फर्मरीची स्थापयित्री इलिझबेथ् ब्लाक्वेल् ही इ.स. १८५० च्या सुमाराला वैद्यविद्येचे अध्ययन करून व फार अनुभव मिळवून यूरोपांतून स्वदेशी आली; तेव्हा स्त्रियांकरता रोगिभवने स्थापण्याची आवश्यकता फार आहे, असे तिच्या नजरेस आले. कारण मोठाल्या सार्वजनिक व प्रतिष्ठित पुरुषवैद्यांच्या देखरेखीखाली असलेल्या रोगिभवनांतून कमी मेंदूच्या अशा मानलेल्या स्त्रियांना रोग्यांची शुश्रूषा, व शस्त्रक्रिया वगैरे शिकायला जाण्याची परवानगी नव्हती. इ.स. १८५७ त ह्या उद्योगी बाईने व तिच्या बहिणीने मिळून आपले प्रख्यात रोगिभवन; व त्याला लागून एक वैद्यविद्यालय स्थापिले. तिच्याचसारख्या उद्योगी व परोपकारपरायण स्त्रिया तिला साहाय्य करू लागल्या. तिचा कित्ता घेऊन बोस्टन्च्या बायकांनी इ.स. १८६२ त "न्यूइंग्लंड हास्पिटल् फार् वुइमेन् अँन्ड चिल्ड्रन्" नावाचे रोगिभवन स्थापिले. वैद्यकी शिकून नवीन तयार झालेल्या बायका येथेही न्यू यार्क इन्फर्मरीप्रमाणेच रोग्यांची शुश्रूषा शस्त्रक्रिया इत्यादी गोष्टींचा प्रयोग करून व केलेला पाहून, अमोलिक अनुभव मिळवितात. आमची प्रिय देशभगिनी डा. आनंदीबाई जोशी फिलाडेल्फियात वैद्यकी शिकून तयार झाल्यावर, अनुभव मिळविण्याकरिता ह्याच न्यूइंग्लंड हास्पिटल्मध्ये शिकायला राहिली होती. बोस्टन्च्या मागून फिलाडेल्फियाच्या स्त्रियांनी तेथील स्त्रियांच्या वैद्यविद्यालयास लागून एक स्त्रियांचे आणि मुलांचे रोगिभवन स्थापिले. तेथेही

वैद्यकी शिकून तयार झालेल्या स्त्रियांस अनुभवशिक्षण देण्याची सोय केलेली आहे. ह्याचप्रमाणे शिकागो शहरात 'शिकागो हास्पिटल् फार् वुड्मेन् एन्ड चिल्ड्रन्' सान् फ्रान्सिस्को शहरात 'पसिफिक् हास्पिटल फार वुड्मेन् एन्ड चिल्ड्रन्' सिन्तिनाटाइ शहरातील 'ओहायो हास्पिटल्' आणि मिनेआपोलिस् शहरात 'नार्थवेस्टर्न् हास्पिटल्' ही सात स्त्रियांनी स्थापिलेली व स्त्रियांनीच चालविलेली उत्कृष्ट रोगिभवने व अनुभवविद्यालये, युनाइटेड् स्टेट्स्च्या उत्तरसंस्थानांतून उत्तराकाशांत विराजमान असलेल्या सप्तर्षींच्या तेजोमय सप्ततारकांप्रमाणे, आपल्या असाधारण तेजाने निरंतर प्रकाशमान होत असून, आपल्याकडे आशायाक्त उत्साहपूर्ण नजर लावून असलेल्या स्त्रीपुरुषसमाजास आनंद देत आहेत. युनाइटेड् स्टेट्स्च्या स्त्रियांचा कित्ता घेऊन इंग्लंडच्या स्त्रियाही असल्या प्रकारची रोगिभवने व अनुभवविद्यालये स्थापन करित आहेत; ही आनंदाची गाष्ट आहे.

आजमितीस ह्या देशांमध्ये छत्तीस वैद्यविद्यालये केवळ स्त्रियांकरिता स्थापिलेली आहेत. त्यामध्ये शिक्षण देण्याचे काम बहुतेक सगळे स्त्रियांकडेसच आहे. मिश्र विद्यालयांतून सुद्धा पुष्कळ स्त्रीवैद्य शिक्षकांचे काम करित आहेत. यावरून स्त्रिया वैद्यक शिकल्याने बिघडून जातील असा जो युनाइटेड् स्टेट्स्च्या लोकांचा समज होता, तो बदलला आहे असे सिद्ध होते. स्त्रिया वैद्यक शिकू लागल्यापासून, तो विषय जाणणाऱ्या लोकांस मनुष्य शरीर आणि शारीरविद्या ह्या फार पवित्र वस्तू आहेत, असे वाटू लागले आहे. स्त्रिया शिकावयास जाण्याच्यापूर्वी विद्यालयांतून शरीरशास्त्र शिकविताना, जे अचकट विचकट प्रकार होत असत, ते आता अजिबात बंद झाले आहेत. विद्यार्थिनींच्या मर्यादशील आणि फार स्तुत्य नीतिमत्तेपुढे शरीरशास्त्राचा विचका करणाऱ्या पुरुषशिक्षकांस आणि विद्यार्थ्यांस आपल्या कृतीची लाज वाटू लागली. आता स्त्रियांच्या योगाने शरीर शिकविण्याची सरणी आणि भाषा इतकी चांगली झाली आहे की, आठ दहा वर्षांच्या लहान मुलांस सुद्धा ते शिकवावे, अशी इच्छा लोकांस उत्पन्न होत आहे.

आणखी एक उपयुक्त धंदा स्त्रियांनी पत्करलेला आहे. तो न्यायसभांतून वकिली करणे हा होय. इसवी सन १८६८ त सेंट लुइस् शहरातील 'वार्शिंगटन् युनिवर्सिटी' ने स्त्रियांस कायदे शिकविण्यास रुकार दिला. नंतर सन १८६९ त युनाइटेड् स्टेट्स्ची पहिली सनदी वकील आराबेला मान्स्फील्ड ही बाई सनद

मिळवून, वकिली करू लागली. तेव्हापासून बहुतेक सगळ्या मोठ्या युनिवर्सिटीच्यांनी आपल्या शाळांतून स्त्रियांस कायदे शिकण्याची मोकळीक दिली आहे. कायद्यासारखा गहन विषय स्त्रियांस शिकता येईल किंवा नाही याविषयी पुष्कळ लोकांस संशय होता, पण तो आता नाहीसा होत आला आहे. न्यायगृहांमधून स्त्रीवकिलांची उत्कृष्ट कामे, त्यांची विशुद्ध न्यायशास्त्रानुसार वाद करण्याची रीती; मोठमोठ्या पुरुषवकिलांची बरोबरी करण्याइतकी त्यांच्या आंगची योग्यता आणि या सर्वांहून उत्तम असे त्यांचे मर्यादशील सद्बर्तन पाहून, आता त्यांच्या योग्यतेविषयी लोकांच्या मनात संशय राहिला नाही. युनाइटेड स्टेट्स्मध्ये शेकडो स्त्रिया सनदी वकील आहेत. त्या इकडील पुरुषांप्रमाणेच लहान लहान मंडळ्या स्थापून काम करितात. अशा प्रकारच्या एकवीस मंडळ्या नवराबायकांच्या आहेत. त्यांमध्ये नवराही वकील आणि बायकोही वकील आहे.

न्यायगृहांमध्ये अनेक प्रकारचे चांगले वाईट खटले येणार, तेथे स्त्रिया वकिली करू लागल्यास त्यांची मर्यादा व लज्जाशीलता कशी राहावी, असा संशय काढणारे पुष्कळ लोक होते. परंतु संशय काढणारांनी ही गोष्ट ध्यानात आणावयाची होती की, न्यायसभांतून केवळ पुरुषांचेच खटले येत नाहीत; तर पुष्कळ बायकांचेही खटले येतात. स्त्रीजातीमध्ये पुरुषजातीइतक्या अपराध करणाऱ्या व्यक्ती जरी सापडत नाहीत— (ही गोष्ट फार अभिनंदनीय आणि स्त्रीजातीस फार भूषणप्रद आहे)— तरी त्यांपैकी काही थोड्याशा तरी बायका असतातच. त्यांचे सुखदुःख त्यांच्या स्वजातीय वकिलांना जसे समजेल, तसे ते पुरुषांना कळावयाचे नाही. जेथे चोहोकडे पुरुष आहेत आणि एक सुद्धा बायको नाही, अशा ठिकाणी बायका गेल्या म्हणजे त्यांना किती अवघड पडते, ते प्रत्येक विचारी मनुष्यास कळण्यासारखे आहे. जेथे संभावित पुरुष आहेत—आणि न्यायगृहांत न्यायाधीश, वकील इत्यादी पदस्थ पुरुष संभावित असणे अवश्य आहे—तेथे संभावित स्त्रियांना जाण्यास हरकत नसावी. स्त्रिया वकील असल्यापासून अपराधी बायकांना योग्य न्याय मिळण्याचा पुष्कळ संभव आहे. असो. अनुभवांती असे कळून येते की, युनाइटेड स्टेट्स्च्या स्त्रीवकिलांच्या स्वाभाविक मर्यादशीलपणात आणि त्यांच्या मानपानात काही कमताई होत नाही. स्त्रीवकील जेथे आहेत, अशा न्यायसभांतून सर्व पुरुषमंडळी त्यांचा मान योग्य रीतीने राखतात इतकेच नव्हे; तर न्यायगृहांत तंबाखू ओढणे, अश्लील भाषण करणे, वगैरे अयोग्य वर्तन कोणी करू नये असे जे साधारण नियम आहेत,

ते स्त्रिया न्यायगृहात गेल्यापासून अधिक उत्तम रीतीने पाळले जात आहेत. कायदेकानूंमध्ये स्त्रियांचे प्रवीणत्व केवढे आहे हे कोणास पहावयाचे असल्यास, त्यांनी युनाइटेड स्टेट्स्च्या राष्ट्रीय न्यायसभेत आणि इतर न्यायसभांतून त्यांचे काम स्वतः पाहिल्यावाचून कळण्यासारखे नाही. युनाइटेड स्टेट्स्मध्ये आज शेकडो वर्षांपासून पुरुष वकिली करित आहेत आणि स्त्रियांना वकिलीची परीक्षा देण्याचा अधिकार मिळून नुक्ती कोठे वीस वर्षे झाली. इतक्यात त्या शूर बायकांनी शेकडो वर्षांपासून वरिष्ठ योग्यतेस चढलेल्या पुरुषवकील मंडळीची बरोबरी केली आहे. आता त्यांच्यात ओफानेल, करन्, वेब्टर् आणि कोट्स् ह्यांसारखे प्रसिद्ध वकील अजून झाले नाहीत. पण ते होणार नाहीत कशावरून? पुरुषांमध्ये तरी सगळेच तसे कोठे आहेत?

शिकागो शहरामध्ये इ.स. १८६८ पासून 'लीगल् न्यूज्' नावाचे कायदेकानूंसंबंधी एक मासिकपुस्तक निघत असते. माइरा ब्राडबेल ही त्याची कर्त्री आहे. ही बाई युनाइटेड स्टेट्स्मधील कायदेकानूनिषयीची पुस्तके प्रसिद्ध करणाऱ्या अशा मंडळ्यांमध्ये, सगळ्यांपेक्षा मोठ्या मंडळीची अध्यक्ष आहे. या बाईच्या देखरेखीखाली तयार झालेल्या "ब्राडवेल्स् आपेलेट् कोर्ट रिपोर्ट्स्" नावाच्या जंगी ग्रंथाची सर्वत्र प्रसिद्धी असून, बहुतेक सगळे वकील त्याचा उपयोग करितात. क्यारोलाइन् व्हाइट् नावाची आपखी एक बाई 'शिकागो ला टाइम्स्' नावाचे पाक्षिक पत्र प्रसिद्ध करित असते. तेही त्याच्या उत्तमत्वामुळे वकीलमंडळांत फार प्रसिद्ध आहे. इ. स. १८८६ त मिशिगन् युनिवर्सिटीमध्ये कायदेकानू शिकून तयार झालेल्या आणि शिकत असलेल्या बायकांनी मिळून, 'एक्रीटी क्लब' नावाची एक समिति स्थापिली. तिचा उद्देश केवळ युनाइटेड स्टेट्स्मधील स्त्रियांमध्येच नव्हे, तर जेथे म्हणून स्त्रियांना वकिली करण्याचा अधिकार मिळाला आहे अशा सर्व राष्ट्रांतील स्त्रियांमध्ये मैत्रीसंबंध स्थापून, एकमेकींस साहाय्य करून स्त्रीजातीची उन्नती करणे, हा आहे. पुरुषजातीला वकिली करू लागून हजारो वर्षे झाली असतील, परंतु त्यांनी कोठे जातिदेशभेद न मानिता, सर्वसाधारण पुरुषजातीच्या हितार्थ 'एक्रीटी क्लब' सारख्या मंडळ्या स्थापन केलेल्या ऐकवात नाहीत. सुशिक्षित स्त्रियांना कोणतेही अधिकार मिळाल्यास त्या त्यांचा कसा सदुपयोग करितात, ह्याचे हे उत्तम उदाहरण आहे.

चौथा फार महत्त्वाचा धंदा स्त्रियांनी घेतला आहे. तो धर्मोपदेश करणे हा होय. ख्रिस्ती धर्मस्थापन झाल्यानंतर काही वर्षेपर्यंत, ख्रिस्ती स्त्रियांना

पुरुषांप्रमाणेच धर्मोपदेश करण्याचा अधिकार होता. त्या काळी परमेश्वराने ज्याला आपली पवित्र शक्ती देऊन धर्मोपदेश करण्याच्या कामी लावले, तो पुरुष असो किंवा स्त्री असो, अशा देवनियुक्त व्यक्तीनेच धर्मोपदेश करावा, असा नियम असे. ख्रिस्ताने उपदेशिलेला ख्रिस्तीधर्म फार सोपा असून, त्याचे नियम स्त्रीपुरुषांना सारखे लागू आहेत. ख्रिस्ताचा देव परमेश्वर स्त्रियांस आणि पुरुषांस त्यांचा जातिभेद मनात न आणित्वा, सारख्या रीतीने आपला पवित्र आत्मा देतो. तो मनुष्यासारखा पक्षपाती नसून, धर्मोपदेश करण्याचे काम केवळ पुरुषांच्याच हाती सोपून देत नाही. तो योग्य मनुष्याला योग्य देणग्या देतो. कित्येक स्त्रियांस आणि कित्येक पुरुषांस निरनिराळ्या रीतीने तो त्या देणग्या देत असतो. सौजन्यादी गुण, कलाकौशल्य, विद्वत्ता, दैवीभाव, ह्या देणग्यांपैकी काही स्त्रीजातीस आणि काही पुरुषजातीसच मिळाल्या, असा काही नियम नाही. परंतु ख्रिस्ती धर्म जेव्हा रोमन् लोकांसारख्या स्त्रीजातीस नीच मानणाऱ्या लोकांच्या हातात गेला, तेव्हा त्यांनी आपले चांगले वार्डेट समज ख्रिस्ती धर्मात सामील केले. रोमन् क्याथलिक आचार्य आणि संन्यासी हे स्त्रियांस सैतानाप्रमाणे आपल्या शत्रू समजत असत. त्यांनी व तशाच प्रकारच्या इतर लोकांनी उपदेशकपणाचा स्त्रियांचा हक्क हिरावून घेतला. धर्मोपदेश करण्याविषयी त्यांस परमेश्वराची प्रेरणा होत असूनही, पक्षपाती पुरुषांच्या निर्बंधामुळे स्त्रियांस आजपर्यंत मौन धरून, पुरुष सांयतील ते मुकाट्याने ऐकून घ्यावे लागत असे. पण या एकुणिसाव्या शतकात ज्ञानाच्या प्रकाशामुळे पुरुषांस आपल्या चुक्या दिसू लागल्या आहेत. स्त्रियांना धर्मोपदेश करण्याचा अधिकार असावा. असे बहुतेक ख्रिस्ती राष्ट्रांतील पुष्कळ निष्पक्षपाती धर्माचार्य म्हणून लागले आहेत. युनाइटेड स्टेट्स्मध्ये एकशे पासष्ट स्त्रिया निरनिराळ्या मताच्या सनदी धर्मोपदेशक आहेत. ह्या राष्ट्रांतील लोकांस असा अनुभव येत चालला आहे की, पुष्कळ प्रसंगी स्त्री उपदेशकांकडून जितक्या सोप्या रीतीने धर्मप्रसाराचे काम होते, तितके ते पुरुष उपदेशकांकडून होत नाही. ह्या आणि दुसऱ्या कारणांनी, आपल्या देशात स्त्री उपदेशक पुष्कळ असाव्यात, ही इच्छा लोकसमूहात वृद्धिंगत होत चाललेली आहे.

“स्टेनाग्रफी” म्हणजे लघुलेखन ह्या नावांचा आणखी एक रोजगार स्त्रियांनी हाती घेतला आहे. त्यांच्यामध्ये त्या इतक्या कुशल झाल्या आहेत की, अलीकडे युनाइटेड स्टेट्स्मध्ये मोठाले प्रख्यात वर्तमानपत्रकार व वकील स्त्रीलघुलेखकांस अत्यादराने आपल्या कचेऱ्यांतून मोठी जबाबदारीची कामे देत आहेत. हा

रोजगार करणाऱ्या स्त्रियांना साधारण शिक्षकिणीपेक्षा पुष्कळ अधिक पैसा मिळतो. या स्त्रिया वर्षदीडवर्ष लघुलेखनाची पद्धती शिकून थोडीशी उमेदवारी केल्यानंतर, राष्ट्रीय न्यायसभांतून आणि जेथे मोठाल्या वक्त्यांची भाषणे होतात त्या ठिकाणी जाऊन, ती व्याख्याने अक्षरशः उतरून घेतात. त्यांस ह्या कामाबद्दल दर तासास पाचापासून वीस डालरांपर्यंत वेतन मिळते.

सन १८४० त ह्यारिएट् मार्टिनो नावाची इंग्लिश विदुषी युनाइटेड स्टेट्स्मध्ये आली होती, तेव्हा येथील स्त्रियांस सात हलक्या प्रतीचे धंदे करण्याची मोकळीक होती. ते धंदे असे: -१) मुलांस मुळाक्षरे व उजळणी शिकविणे, २) शिवणकाम; ३) खाणावळी घालणे; ४) कोणाच्या तरी घरी चाकरीस राहणे; ५) छापखान्यात अक्षरांचे खिळे जुळवणे; ६) पुस्तके बांधणारांच्या कारखान्यांपासून पुस्तकांची पाने दुमडून टाके मारणे; ७) गिरण्यांत निकृष्टप्रतीचे काम करणे. पण आता तो मनु पालटला आहे. स्त्रिया विद्यासंपन्न झालेल्या आहेत, तेव्हा ज्यास ह्यापेक्षा काही उत्तम प्रतीचे धंदे करण्याची शक्ती आहे, त्या एवढेच धंदे करून संतुष्ट राहत नाहीत. युनाइटेड स्टेट्स्च्या राष्ट्रीय सरकाराकडून आणि संस्थानिक सरकारांकडून जरी त्यास फारसे सहाय्य व उत्तजेन मिळत नाही; तरी त्या आपल्या तीक्ष्णबुद्धी, दृढनिश्चय आणि दीर्घोद्योगीपणा या गुणांच्या मदतीने परमेश्वराने त्यास दिलेल्या कल्पकशक्ती विकासास आणीत आहेत. इ. स. १८८० च्या खानेसुमारीवरून कळते की, युनाइटेड स्टेट्स्मध्ये स्त्रिया निरनिराळ्या प्रकारचे तीनशे धंदे करीत होत्या. एका मॉसचूसेट्स् संस्थानातच दोन लक्ष एकावन्न हजार एकशे अठ्ठावन्न स्त्रिया, दोनशे चौऱ्यायशी वेगळाले धंदे करीत असून, त्यांच्या उत्पन्नाचे मान वर्षास एकशे पन्नास डालरांपासून तीन हजार डालरांपर्यंत आहे.

कोणाकोणाचे असे म्हणणे पडते की, स्त्रिया कल्पक नाहीत; कारण त्यांचा मेंदू कमी आहे. आजपर्यंत जितक्या कल्पना निघाल्या त्या सगळ्या पुरुषांनी काढिल्या, बायकांना कल्पकशक्ती नव्हती, म्हणूनच असे झाले. आमचे म्हणणे असे आहे की, बायकांनी कल्पना काढल्या नाहीत याचे कारण त्यांच्या मेंदूचा कमीपणा नव्हे, तर त्यांच्या कल्पकशक्ती विकास पावण्यास त्यास कोणी अवसर व उत्तेजन मुळीच दिले नव्हते. कोठे कोठे असेही घडून आले आहे की, बायकांनी स्वतः कल्पना काढून, आपल्या स्वाभाविक उदारपणाने त्या पुरुषांच्या नांवाने प्रसिद्ध होऊ दिल्या. उदाहरणार्थ प्रसिद्ध युरोपियन् गायक व वाद्यवादक

बेथोव्हन्, याच्या बहिणीने पुष्कळ उत्कृष्ट आणि लोकोत्तर माधुर्ययुक्त असे राग आणि रागिण्या रचून, आपल्या भावाच्या नावाने प्रसिद्ध करू दिल्या. त्यांच्यायोगाने बेथोव्हन्ची कीर्ती अजरामर झाली आहे, पण त्या रागरागिण्या त्याच्या बहिणीने केल्या हे घोडक्यांसच ठाऊक असेल. त्याचप्रमाणे ज्योतिषशास्त्रज्ञ विल्यम् हर्शेल याची बहीण क्यारोलईन् हर्शेल इने पुष्कळ ग्रह शोधून काढले. आपला भाऊ ज्योतिषशास्त्राचे परिशीलन करित असता त्यास तिने स्वतःच्या अलौकिक गणितशास्त्रपारंगततेने पुष्कळ साहाय्य केले. परंतु जिच्या अश्रांत श्रमाच्या व निःस्वार्थ साहाय्याच्या योगाने विल्यम् हर्शेलची एवढी प्रसिद्धी झाली; त्या क्यारोलाईन् हर्शेलला तिच्या भावाच्या यशाचा वाटा जगाने दिला नाही. बेथोव्हन्च्या बहिणीसारख्या बायांनी आपल्या कल्पना व शोध आपल्या संबंधी किंवा ओळखीच्या पुरुषांच्या नावाने प्रसिद्ध होऊ दिले; याचे कारण एक तर त्यांचे स्वाभाविक औदार्य; आणि दुसरे असे की, मागल्या काळात बायकांनी कोणतीही कल्पना काढून किंवा इतर कृत्य करून, लौकिकात प्रसिद्धीस येणे, हे फार लाजिरवाणे आहे, असा रानटी समज बहुतेक सर्व देशांतील लोकांत होता; आणि आमच्या देशात तर अजूनही आहे. युनाइटेड स्टेट्स्मध्ये आताशा कोठे स्त्रियांनी काढलेल्या कल्पनांस थोडे थोडे उत्तेजन मिळू लागले आहे. इतक्यातच त्यांनी एकोणीसशे पत्तीस नवीन कल्पना व शोध काढून, युनाइटेड स्टेट्स्च्या सरकारापासून तितक्यांबद्दलचा आपला हक्क नोंदवून घेतला आहे. ह्या कल्पना म्हणजे लहानसान आहेत असे नाही; तर ज्यामध्ये त्या काढणाऱ्या स्त्रियांचे गहन शास्त्रीयविषयांचे ज्ञान स्पष्ट रीतीने दिसून येत आहे, अशा आहेत. उदाहरणार्थ सन १८४५ त एका बाईने अंतर्जलदूरदर्शक यंत्र शोधून काढले. त्याचप्रमाणे एकीने समुद्रात प्रवास करणाऱ्या लोकांकरिता प्राणरक्षक कवचे आणि प्राणरक्षक ताफे बनविले. आणखी एकीने बाष्पोत्पादक यंत्र निर्माण केले. दुसऱ्या एकीने आगगाडीच्या वाफेच्या यंत्रात सुधारणा केली. एकीने शहरातून चालणाऱ्या आगगाड्यांचा नाद कमी व्हावा, म्हणून एक युक्ती काढिली. दुसऱ्या एकीने पाण्याचा पूर येऊन शेते वाहून जाऊ नयेत, म्हणून एक युक्ती काढिली, आणखी एकीने अप्रवर्तक विजेचा रोंडा (Non-inductive electric cable) बनविला. तारवांवर धान्य चढविण्याचे यंत्र, दाणा आणि सालपट पृथक् करण्याचे यंत्र, शेत कापण्याचे यंत्र इत्यादी पुष्कळ फार उपयोगी यंत्रे स्त्रियांनी निर्माण केलेली आहेत; ह्यावरून स्त्रिया कल्पक नाहीत असे म्हणण्यास जागा राहात नाही.

चीनात आणि हिंदुस्थानातही कोठे कोठे स्त्रिया नावाडी आहेत, हे पुष्कळांस ठाऊक असेल. युनाइटेड् स्टेट्स्मध्ये साधारण स्त्रियांनी नावाडीपण करण्याची चाल नाही. तरी ह्यापुढे येथील स्त्रिया तो धंदा करू लागतील असे वाटते. हड्सन् आणि मिसिसिपी नामक महानद्यांवर चालणाऱ्या ज्या पुष्कळ आगबोटी आहेत, त्यांपैकी कित्येकांवर नौकाशास्त्रज्ञ स्त्रिया नौकानायक (क्याप्टन) असून, त्या शास्त्रीय रीतीप्रमाणे मोठ्या हुशारीने आपले काम चालवीत आहेत. आता स्त्रिया करीत नसतील असले धंदे युनाइटेड् स्टेट्स्मध्ये फारसे सापडणार नाहीत. ह्या चाळीस वर्षांमध्ये त्यांस निरनिराळे धंदे करण्याची मोकळीक मिळाल्यापासून, त्यांचे रोजगार धंदे वाढत चालले आहेत. आता युनाइटेड् स्टेट्स्मध्ये जितके शेतकरी आहेत, त्यात शेकडा सात बायका स्वतः आपली शेते चालविणाऱ्या असून, शिल्पकलेवर निर्वाह करणाऱ्या लोकांपैकी शेकडा सोळा स्त्रिया आहेत. सहालक्षांहून अधिक स्त्रिया शिल्पकलेवर आपला निर्वाह चालवीत आहेत. ह्याशिवाय स्वतंत्र व्यापार करणाऱ्या किंवा दुकानदारांच्या गुभास्तिणी साठ हजारांवर आहेत. तारायंत्राचे काम करणाऱ्या, आगगाडीची तिकिटे विकणाऱ्या, आणि टपालखात्यात काम करणाऱ्या बायका हजारो आहेत. लोकांच्या घरात स्वैपाकपाणी व घरकाम करून राहाणाऱ्या बायकांची संख्या तेरालक्ष साठहजारांइतकी आहे.

कायदेशीर हक्क

युनाइटेड् स्टेट्स्मध्ये सर्व गोष्टींची इतकी सुधारणा झालेली आहे, तरी कायद्याने स्त्रियांस फारच थोडे हक्क दिले आहेत; हे पाहून सख्खेदाम्बर्च्य वाटते. युनाइटेड् स्टेट्स्चे सामाजिक निर्बंध बहुतेक सगळे प्राचीन इंग्लिश कायद्यांच्या अन्वये केलेले आहेत. मोशेचे नियम आणि रोमन् कायदे हे इंग्लिश कायद्यांच्या पायांच्या जागी आहेत. ह्या गोष्टी घ्यानात आणल्या म्हणजे हल्लीच्या अमेरिकन् कायद्यांच्या दृष्टीने पाहाता, बायका इतक्या नीच मानल्या जातात का, ह्या कोड्याचा उलगडा होतो. पश्चिम प्रांतातील नूतन संस्थानांतून, स्त्रियांकरता केलेल्या कायद्यांतून बरेच फेराफार झालेले आहेत, त्या संस्थानांतून विवाहित पुरुष आपल्या पत्नीच्या समागमे ज्या (स्वतःच्या) घरात राहात असतो, ते घर त्याचे नव्हे, तर त्याच्या बायकोचे असे समजावे, म्हणून कायद्याचा नियम आहे. पण पूर्वेकडील बहुतेक सगळ्या संस्थानांतून बायकांस नवरा मेल्यावर, त्याच्या

घरात चाळीस दिवसांपेक्षा अधिक दिवस भाडे दिल्यावाचून राहण्याची परवानगी नाही! मेडन् संस्थानात दयाळू विद्वान् पुरुषांनी दुःखसागरात बुडालेल्या विधवेची कीव येऊन तिला नव्वद दिवस (बिनभाड्याने) आपल्या मयत नवऱ्याच्या घरात राहाता यावे, अशी व्यवस्था केलेली आहे! अलीकडे कित्येक संस्थानांतून विवाहित बायकांना स्वतः मिळविलेल्या मालमत्तेचा पाहिजे तसा उपयोग करण्याचा हक्क मिळालेला आहे. त्यांनी घरात राहून लोकांचे कपडे शिवून, चित्रे काढून वगैरे पैसा मिळविल्यास, त्यावर त्यांचा हक्क नाही; घराबाहेर जाऊन मोलमजुरी करून पैसा मिळविला असल्यास मात्र तो पैसा त्यांचा, असे कायद्याचे सांगणे आहे. कितीएक संस्थानांतून बापाने किंवा भावाने दिलेल्या स्थावरजंगम मालमत्तेवर, आणि नवरा मेल्यावर त्याच्या जंगम मालाच्या तृतीयांशावर विवाहित बायकांचा पूर्ण हक्क आहे. पण पुष्कळ संस्थानांतून त्यास बापाने दिलेल्या किंवा स्वतः मिळविलेल्या मालावर त्यांचा हक्क नसून, नवऱ्याच्या मालमत्तेचा वाटा त्यांस मुळीच मिळत नाही.

न्युयार्क आणि इतर पुष्कळ संस्थानांतून आईला आपल्या अल्पवयी मुलांवर हक्क सांगता येत नाही. बाप जिवंत असता किंवा मरतेवेळी इच्छा पत्रक करून आपली मुले पाहिजे त्याच्या स्वाधीन करील, तर त्यास शिक्षा होणार नाही. आपल्या बायकोच्या इच्छेविरुद्ध तिच्या पोटची मुले लोकांस देऊन टाकण्याचा अधिकार नवऱ्याला आहे. तो वेडा असून त्याने मुलांविषयी काही इच्छापत्रक केले नसल्यास मात्र, आईस आपली अल्पवयी मुले आपल्यापाशी ठेवून घेता येतात. प्रतिष्ठितपणे कायदेशीर रीतीने विवाहित झालेल्या स्त्रीपुरुषांची मुले कायद्याच्या दृष्टीने बापाची मुले म्हणवितात, आईचा त्यांवर यत्किंचितही हक्क नाही. अविवाहित बायकांची किंवा कसबिणींची मुले तेवढी त्यांच्या आयांची समजली जातात. दोनतीन वर्षांपूर्वी एका संभावित बाईच्या क्रूर नवऱ्याने तिची कोवळी बाळे तिच्या इच्छेविरुद्ध लोकांस देऊन टाकण्याचा प्रयत्न केला. त्या बिचान्या आईला पोटच्या मुलांचा विरह सहन होईना; तेव्हा तिने आपली बाळे आपल्यापाशी राहून घेता यावी म्हणून निरूपायास्तव मानमयदिला एकीकडे गुंडाळून ठेवून, सरकारी न्यायकचेरीत "ही मुले माझ्या लग्नाच्या नवऱ्याची नाहीत," म्हणून खोटी शपथ घेतली, तेव्हा तिची मुले तिला मिळाली. सभ्य म्हणविणाऱ्या देशांतील कायदे बायकांच्या मानमयदिची, मातृप्रीतीची आणि देवाने दिलेल्या नैसर्गिक हक्कांची कशी पायमल्ली करतात पाहा! असले कायदे

करणारे पुरुष मानुषराक्षस नव्हते; पण "ते के न जानीमहे" ह्या वर्गातील असावे असे वाटते. क्यान्सस्, न्यूजर्सी आणि आयोवा ह्या तीन संस्थानांत मात्र आयांस आपल्या मुलांवर वारसा सांगता येतो.

काही वर्षांपूर्वी मासचूसेट्स् व इतर संस्थानांतून बायकांची प्रेते त्यांच्या नवऱ्यांच्या प्रेतांजवळ पुरण्याचा हक्क बायकांस नव्हता, आता हा कायदा बदलला आहे. बायांचे लग्न झाल्याबरोबर त्या नवऱ्याच्या बंधा होतात. धर्मचार्य त्यांकडून 'आम्ही आपल्या पतीची आज्ञा मानू,' अशी प्रतिज्ञा करून घेतो; त्यांच्या बापाने किंवा भावाने त्यांस दिलेली स्थावरजंगम मालमत्ता, त्यांच्या अंगावरचे डागडागिनेे वगैरे झाडून सारे त्यांच्या नवऱ्यांच्या हाती जाते. काही वर्षांपूर्वी बायांनी नेसलेल्या वस्त्रांवरसुद्धा त्यांचा हक्क नसे, पण आता कायद्याने नवऱ्यांस आपल्या बायकांचे पोषाक वगैरे विकून किंवा गहाण ठेवून, आपली

१ अमेरिकन लोकसमाजात त्यांच्या प्राचीन रानटी स्थितीच्या खाणाखुणा अद्याप शिलक आहेत, त्यांत विवाहित बायकांचे अत्यंत पारतंत्र्य ही खून श्रेष्ठ आहे, असे म्हटल्यास चालेल. अमेरिकन पुरुष आमच्या देशातील पुरुषांसारखेच निलाजरे आहेत. ते म्हणतात की, "आम्ही सारा दिवस काम करून, निढळाचा घाम जिरवून, संसार चालवितो; आणि आमच्या बायकांस खाऊ पिऊ घालतो." पुरुष दररोज आठ, दहा किंवा फार झाले तर बारा तास काम करतात, पण बायकांना पुरुषांची सेवाचकरी, मुलांची देखरेख, गृहकृत्ये वगैरे करण्यात दररोज सोळा सतरा तास अंग मोडून काम करावे लागते. मोलमजुरी, शेतकी व दुसरे धंदे करणाऱ्या पुरुषांच्या बायका गृहकृत्ये व मुलेबाळे संभाळून आपल्या नवऱ्यांच्या बरोबरीने काम करून, निरनिराळे धंदे करण्यात पुरुषांस मदत देतात, ती निराळीच. असे असूनही कुटुंबाच्या उत्पन्नावर बायकोचा हक्क नाही; तिला एकदोन पैसे खर्चास लागले, तर ते नवऱ्याची मनधरणी करून, त्याच्या हजार प्रश्नास समर्पक उत्तरे देऊन त्याच्यापाशी भीक मागून घ्यावे लागतात. पण त्याने ते देण्याचे नाकारले, तर तिला कायद्यापुढे किंवा लोकसमाजात आपल्या बहुकष्टार्जित मालावर हक्क सांगता येत नाही इतकेच नाही; तर उलट तिचा नवरा तिच्यावर आपण केवढे उपकार केले ते सांगतो आणि लोकसमाज (पुरुषसमाज) म्हणतो की, पुरुष फार परिश्रम करून, पैसा मिळवून बायकांस अन्नवस्त्र देतात! अहाहा! पुरुषांचे बायकांवर केवढे उपकार हे! बायको घरांत नसल्यास, ती जितके काम करते तेवढे काम करायला निदान दोन तीन तरी चाकर ठेवावे लागतील. त्यांस वेतन द्यावे लागते; चाकर काही मालकाचे फुकटचे खात नाहीत, मालकाने त्यावर उपकार केले असे म्हणता येत नाही; पण बायकोने दहा चाकरांइतके काम केले, तरी नवरा तिला खायाला घालतो हे त्याचे तिच्यावर उपकारच होतात!

तुंबडी भरण्याची मनाई केली आहे.

विवाह आणि विवाहसंबंध तोडणे, ह्या विषयींचे कायदे युनाइटेड स्टेट्स्च्या निरनिराळ्या संस्थानांतून निरनिराळ्या प्रकारचे आहेत. ह्यामुळे सामाजिक व्यवस्थेत फार गोंधळ होतो. ह्या देशचे सज्जनांनी, विशेषकरून स्त्रियांच्या मद्यनिषेधक सभेने व तिच्या पक्षसमर्थकांनी विवाहसंबंधी कायदे राष्ट्रांत सर्वत्र एकाच प्रकारचे व न्यायसम्मत असे असावे, म्हणून दीर्घप्रयत्न चालविला आहे.

युनाइटेड स्टेट्स्च्या जानपदांस अदालतीतून वगैरे आपल्या समान योग्यतेच्या बारा पंचांकडून इन्साफ मिळावा, असा नियम आहे. परंतु स्त्रियांस त्यांच्या समान योग्यतेच्या सजातीय पंचांकडून इन्साफ करून घेण्याचा हक्क नाही. पुरुष-मग ते बायकांपेक्षा शतपट मूर्ख, दुर्व्यसनी किंवा कसेही असोत- राष्ट्रीय व संस्थानिक कायदे करण्यात पुरुषांचे मत घेतल्यावाचून, कायदे करणाऱ्या मंडळीला हूं का चूं करू देत नाहीत. पण बायका किती विद्वान्, बुद्धिमान्, विचारी आणि नीतिसंपन्न असल्या, तरी त्यांस राष्ट्रीय व स्थानिक राज्यव्यवस्थेविषयी आपले मत देण्याचा अधिकार नाही. ह्यास्तव कायद्याच्या नजरेने पाहिल्यास, पुरुष स्त्रियांहून फार उत्तम आहेत; म्हणून त्यांनी पंचांच्या ठिकाणी बसून बायकांच्या खटल्यांचा तपास केल्यास, तो इन्साफ फिर्यादी बायकोच्या समान योग्यतेच्या पंचांनी केल्यासारखा होत नाही. हल्ली एक वियोमिंग उपसंस्थान शिवाय करून युनाइटेड स्टेट्स्च्या इतर कोणत्याही भागांत हा सर्वसाधारण अमेरिकन जानपदास असणारा मोठा सहत्वाचा हक्क बायकांस त्या बायका, एवढ्याच कारणावरून मिळालेला नाही. तरी इकडच्या उद्योगी बायका, आपल्यास राजकीय हक्क मिळावे म्हणून प्रयत्न करित आहेत; त्यांचा तो प्रयत्न कालक्रमेकरून सफलही होईल, अशी सुचिन्हे सर्वत्र दिसून येत आहेत.

संहत प्रयत्न, राष्ट्रीय समाज

युनाइटेड स्टेट्स्च्या लोकसत्ताक राष्ट्राची स्थापना झाली तेव्हा बेंजामिन् फ्रँकलिन् याने ह्या राष्ट्राच्या मुख्य शिक्क्यावर "ए प्लुरिबुस् उनुम्" म्हणजे "बहुत मिळून एक" हे वाक्य लिहावे, म्हणून सूचना केली. आता आपण युनाइटेड स्टेट्स्च्या ज्या भागात जावे तेथे सदरील वाक्य राष्ट्रीय शिक्क्यावर लिहिलेले, आपल्या दृष्टीस पडते. इतकेच नाही; तर ह्या राष्ट्रांतील लोकांच्या

कृतीत पदोपदी हे वाक्य आपल्या पाहण्यात, ऐकण्यात आणि अनुभवास येते. युनाइटेड स्टेट्स्च्या राष्ट्राचे बळ तोफखान्यात, शिलेखान्यातून किंवा अवाढव्य सैन्यात नाही. ते ह्या देशच्या लोकांच्या विद्यावत्तेत आणि सदरील वाक्याप्रमाणे "बहुत मिळून एक," ह्या सत्यात आहे. स्त्रिया अशिक्षित व साधारण लौकिकानुभवशून्य होत्या, तेव्हा त्यास सदरील सत्याची माहिती नव्हती, म्हणूनच त्यांच्या हातून लोकहिताची महत्कार्ये घडून येत नव्हती. त्या जसजशा विद्यासंपन्न व बहुदर्शी होऊ लागल्या, तसतसे हे सनातन सत्य त्यांच्या हृदयात उदित होऊन, दिवसेंदिवस अधिक प्रकाशमान होऊ लागले.

आपल्या उन्नतिशीलतेबद्दल सर्व पृथ्वीत प्रसिद्धीस आलेल्या युनाइटेड स्टेट्स्मध्ये, पन्नास वर्षांखाली एकसुद्धा महत्त्वाची स्त्रीसभा नव्हती. स्त्रिया आपापल्या घरात बसून किंवा एखाद्या शेजारणीच्या घरी चारचौधी मिळून गप्पा ठोकित, किंवा देवळांच्या, भटांच्या किंवा गरीबगुरिबांच्या मदतीकरता शिवणकाम करित असत. ह्याहून अधिक महत्त्वाचे काही काम स्त्रियांस करता येईल, असे कोणाच्या ध्यानी मनी सुद्धा आले नव्हते. पुरुषांना तर काय पण स्त्रियांना सुद्धा स्त्रीजातीची योग्यता, शक्ती आणि बुद्धिमत्ता केवढी आहे; हे मुळीच माहित नव्हते. पन्नास वर्षांखाली इंग्लंडात साधारण विद्योन्नतीच्या उद्देशाने "ब्लू स्टार्किंग्स् क्लब" नावाची विद्योत्साही स्त्रियांची मंडळी स्थापन झाली; तेव्हा तिचे उद्देश ऐकून सर्व जगास हसू आले, "ब्लू स्टार्किंग्स्" हे शब्द सर्वत्र उपहासास्पद झाले. मर्यादशील म्हणविणाऱ्या स्त्रियांस स्त्रीसभेचे नाव आणि स्त्रिया सभेस जाऊन, विद्योन्नतीच्या गोष्टी बोलत आहेत; हे ऐकून, दे माय धरणी ठाय, असे होत असे. स्त्रियांनी सभेस जाणे व सभांतून बोलणे ही मोठीच दुष्कर्मे आहेत, असे सगळ्यांस वाटत असे. पण ह्या उन्नतिशील शतकाच्या तेजापुढे सदरील समाजाचा अंधकार फार दिवस टिकला नाही. फ्रान्सेस् विलर्ड ह्या अमेरिकन सरस्वतीने एके ठिकाणी म्हटले आहे की, - "ह्या बहुस्तुत एकुणिसाव्या शतकात पुष्कळ अद्भुत (शास्त्रीय) शोध करण्यात आले; परंतु त्या सगळ्यात स्त्रीला स्वतःचा शोध लागला, तो फारच अद्भुत आहे." अमेरिकन स्त्रियांनी गेल्या चाळीस वर्षांत लहानमोठ्या जुटी करून आपल्या, समाजाच्या आणि राष्ट्राच्या हिताकरता जे संहत प्रयत्न केले, त्यांच्या इतिहासाचे विवेचन केले, म्हणजे सदरील गोष्टीचे प्रत्यंतर येते. इ.स. १८४८ साली लुक्रेशियामाट, इलिजबेथ केडी स्टॉन् इत्यादी दहा पाच धैर्यशाली, उन्नतिशील, विदुषी

स्त्रियांनी प्रथम एक महत्त्वाचा स्त्रीसमाज स्थापून, स्त्रियांस पुरुषांच्या बरोबरीने विद्याध्ययन, रोजगारधंदे वगैरे करण्याचे आणि राजकारणी हक्क मिळावे, म्हणून प्रयत्न चालविला. ह्या मितीपासून अमेरिकन स्त्रियांच्या संहत प्रयत्नास आरंभ झाला म्हटल्यास चालेल. ह्या पुढे इ. स. १८६९ पर्यंत एकाददुसरा लहानसहान स्त्रीसमाज स्थापित झाला असेल, पण त्याने एखादे महत्त्वाचे कृत्य करून, राष्ट्रीय समाजाचे रूप धारण केलेले ऐकियात नाही. इ. स. १८५८ सालापर्यंत केवळ युनाइटेड स्टेट्स्मध्येच नव्हे, तर पृथ्वीवर कोठेही "स्त्रियांचा राष्ट्रीय समाज," अस्तित्वात आला नव्हता. ह्या मितीपर्यंत स्त्रियांना राष्ट्रीय समाज स्थापन करून, सुरळीतपणाने सगळी कामे चालविता येतील; ही कल्पना सुद्धा कोणाच्या मनात आली नव्हती. इ. स. १८६०च्या सुमारास युनाइटेड स्टेट्स्मध्ये भयंकर युद्ध माजण्याची चिन्हे दिसू लागली. हबशी लोकांच्या दास्याविषयी दाक्षिणात्य आणि औदीच्य (उत्तरेकडील) संस्थानांच्या लोकांमध्ये वादविवाद उपस्थित झाला; त्यामुळे दोन्ही भागात वैरागि धुमसू लागला. इ. स. १८६०-६१ त दाक्षिणात्य संस्थानांनी उत्तरेकडच्या आपल्या देशबांधवांस 'युद्धं देहि,' म्हणून ललकारले, तेव्हापासून इ.स. १८६५ पर्यंत त्या दोहाभागांत जो युद्धाग्नि भडकला, त्यामुळे अमेरिकन कुटुंबांमधून सर्वत्र एकच हाहाकार होऊन गेला. त्या यादवीपासून प्रथम दुःखदारिद्र्यातनारूपी हालाहल विष उत्पन्न झाले खरे, परंतु त्याच्या मागून लागलीच अमृत आणि चिंतामणि यांसारखी अद्भुत आणि तेजःपुंज अशी दोन महारत्ने उत्पन्न झाली.

प्रेसिडेंट लिंकनने औदीच्य संस्थानांचा मोहोरक्या होऊन, अफ्रिकन दास्यास प्राणांत शिक्षेचा दंड देऊन, दाक्षिणेकडची बंडाळी मोडण्याकरता सशक्त युद्धसैन्य अमेरिकन पुरुषांस स्वच्छेने सेनेत मिळून, आपल्या देशाची अबू राखण्यास बोलावले. तेव्हा उत्तरेकडच्या संस्थानांतून युद्धाची तयारी केलेली नव्हती. प्रेसिडेंट लिंकनच्या बोलावण्याला मान देऊन, औदीच्य शूर पुरुष रणांगणाकडे चालते झाले. तेव्हा त्यांस नेसायाची एकरंगी युद्धोपयोगी वस्त्रे (पायजमे बंड्या मोजे वगैरे) नव्हती. ती व युद्धोपयोगी इतर सामान, यांचा पुरवठा करण्यास मंडळ्याही नव्हत्या. युद्धास प्रारंभ झाला, तेव्हा सैनिकांस नेसायला वस्त्रे पाहिजेत, हे ऐकतांक्षणी उत्तर संस्थानांतील बहुतेक सगळ्या गावांच्या बायका भजनालयांतून जमून, वस्त्रे शिवू लागल्या. त्यांनी प्रथम तीन महिन्यांपर्यंत सैनिकांस लागणाऱ्या शिवलेल्या वस्त्रांचा पुरवठा केला. ह्या प्रसंगी पुष्कळांनी

एकत्र जमून काम केल्यास त्याला केवढे रूप येते; व त्यापासून समाजास व राष्ट्रास केवढा फायदा होतो, हे स्त्रियांस कळू लागले.

पुढे काही काळाने अमेरिकन् यादवीला भयंकर रूप येऊन जिकडे तिकडे युद्ध माजले, तेव्हा उत्तरेकडील संस्थानांत एक 'क्रिश्चन कमिशन' नावाची मंडळी स्थापण्यात आली. रणांगणात लढत असलेल्या शिपायांस धर्मोपदेश करून, मरणसमयी त्यांच्या जीवाला मुक्तिमार्गी लावण्याकरता युद्धस्थळी काही धर्माचार्य पाठवून, योद्ध्यांस पारलौकिक गोष्टींत साहाय्य करणे, हा ह्या मंडळीचा उद्देश होता. ह्या मंडळीस खर्चाला लागणारा पैसा गोळा करण्याचे काम बायकांच्या वांट्यास आले, व मंडळीचे अध्यक्ष उपाध्यक्षांच्या वगैरे पदव्या पुरुषांनी घेतल्या. बायकांनी नानाप्रकारचे काबाडकष्ट करून, कोट्यावधी रुपये मिळवून मंडळीच्या चरणी अर्पिले, ते घेऊन ह्या धार्मिक मंडळीने योद्ध्यांस धर्मोपदेश करण्याकरता शेकडो धर्मोपदेशकांस युद्धस्थळी पाठवून दिले. मंडळीचा उद्देश फारच स्तुत्य होता, ह्यांत संशय नाही; परंतु युद्धस्थळी जखमी झालेल्या, भुकेने व तहानेने मरत आणि यातना भोगीत असलेल्या योद्ध्यांस, धर्मोपदेश ऐकण्याची फारशी गोडी नव्हती. पण त्यांच्या जीवांचे पारलौकिक हित करायाला गेलेल्या धर्माचार्यांस योद्ध्यांच्या 'क्षणभंगुर' देहांची यातना कमी करून, त्यांचे ऐहिक हित करण्याचे ज्ञान नव्हते. आपला हात किंवा पाय जखमी झालेला असून, त्या कठीण प्रसंगी काही ऐहिक मदतीची जरूरी असता, ती देण्याच्या बदली धर्मोपदेश करित सुटणाऱ्या भटाची बडबड बिचान्या जखमी योद्ध्यांस खपली नाही, तर त्यात त्याची मोठीशी चूक झाली, असे म्हणवत नाही. ही गोष्ट ध्यानात येऊन, दुःखी, कष्टी, जखमी शिपायांस ऐहिक साहाय्य देण्याकरता, एक स्वतंत्र मंडळी स्थापणे अवश्य आहे; व ह्या मंडळीने रणांगणी जखमी मनुष्यांची सेवाचकरी करून त्यांचा समाचार घेण्यास बायकांची योजना करावी; असे पुष्कळ स्त्रीपुरुषांस वाटून, त्यांनी 'स्यानिटरी कमिशन' नावाची मंडळी स्थापिली.

ह्या मंडळीचे अस्तित्व आणि तिने प्रारंभून तडीस नेलेली महत्कृत्ये, ही आश्चर्यकारक होती खरीच; पण तीस पाठबळ देऊन, पहिल्यापासून शेवटपर्यंत तिला लागणाऱ्या प्रत्येक सामग्रीचा संग्रह करून, तिची व्यवस्था ठेवणाऱ्या अमेरिकन् स्त्रियांचे पराक्रम पाहून तर जग आश्चर्याने थक्क झाले. ह्या मंडळीने शेकडोच काय, पण हजारो रोगिशुश्रूषक बायकापुरुष युद्धस्थळी पाठविले. मित्रसेनेतील (आणि शत्रूकडल्याही काही अनाथ) जखमी योद्ध्यांस वेळेवर

खाण्यापिण्याची योग्य व्यवस्था केली. रणांगणात दवाखाने घातले; मेलेल्या योद्ध्यांची प्रेते पुरली; असहाय गरीबगुरीब मनुष्यांस योग्य साहाय्य दिले. अशी एक का दोन, शेकडो कृत्ये करण्यास त्या मंडळीला अतोनात पैसा व इतर सामान पाहिजे होते; ते यावे कोठून? सरकारी खजिन्यात पैसा नव्हता; व ह्या मंडळीचा अवाढव्य खर्च चालविण्यापुरता पैसा कोणा एकाच्या हाती नसून, तो असला तरी तितका एकदम देण्याएवढे उदारत्व कोणाच्या अंगी नव्हते. ह्या प्रसंगी सदरील मंडळीच्या कामकरी पोटमंडळींतील प्रमुख बायकांस पैसा गोळा करण्याची एक खाशी युक्ती सुचली. मेरी ए. लिवरमोर् आणि दुसऱ्या एक दोघी बायांनी मिळून, ही युक्ती कामी लावण्याचा बेत ठरविला. त्यांनी इलिनोइस व दुसऱ्या संस्थानांतून पुष्कळ लोकांना विनंतिपत्रे पाठवून, आपला उद्देश आणि तो तडीस नेण्याला काय उपाय योजावयाचे, ते कळविले. थोडक्याच काळात उत्तर संस्थानांतील सगळ्या वर्तमानपत्रांतून अशी वार्ता प्रसिद्ध झाली की, शिकागो शहरात काही उद्योगी बायका मिळून एक जत्रेचा बाजार भरविणार आहेत. उपकारी लोकांनी पाठविलेले पदार्थ उंच दराने विकून, त्यात मिळालेला पैसा ह्या बायका 'स्यानिटरी कमिशन' च्या खर्चास देणार. ज्या उपकारी स्त्रीपुरुषांना ह्या सत्कृत्यास साहाय्य करण्याची इच्छा असेल, त्यांनी शिकागो शहरात अमुक बाईच्या घत्पावर, आपल्यास लभ्य असतील ते उपयोगी जिन्नस पाठवावे.

ह्या जत्रेच्या उत्पादक बायांनी असे अनुमान केले होते की, आपण हे काम सुरळीतपणे तडीस नेल्यास ह्या जत्रेच्या बाजारातून निदान पंचवीस हजार डालरांतका नफा होईल. हे ऐकून, विद्वान् गृहस्थ आणि सभ्य वर्तमानपत्रकार हसले. ते म्हणाले, ह्या बायकांना पंचवीस हजार डालर मिळविण्याची अकल असणे तर लांबच राहिले, पण त्यांनी हा जत्रेचा बाजार आरंभिला आहे त्याची घाण झाली नाही म्हणजे पुरे. कोणी अति तिरस्कारसूचक मुद्देने, हसून म्हणाले, अमक्या दिवशी शिकागोत 'बटाट्यांची वरात' निघणार आहे. पण त्या शूर, उद्योगी बायकांनी लोकांच्या उपहासाकडे व निंदेकडे लक्ष दिले नाही. त्या आपापल्या ठिकाणी होतील तितके प्रयत्न करित असून रात्रंदिवस मेहनत करून आपला उद्देश सिद्धीस नेण्याच्या कामी लागल्या. इलिनोइसच्या व दुसऱ्या पुष्कळ संस्थानांतील बायकांनी शिवलेले कपडे, चमत्कारिक पदार्थ, नानाप्रकारचे मुरंबे, लोणची, मिठाई, इत्यादी शेकडो जिनसा शिकागोत घाडून दिल्या. मग नेमलेल्या दिवशी जत्रेचा बाजार उघडला. शिकागोच्या आसपास राहणाऱ्या काही शिष्ट

शेतकऱ्यांनी—ह्या परोपकारी बायकांचा उपहास करणाऱ्या लोकांच्या तोंडात साखर घालण्याकरताच की काय नकळे—आपल्या छकड्यांतून भाजीपाला, फुले, बटाटे, वगैरे पदार्थ लादून मोठ्या समारंभाने जत्रेच्या बाजारांत नेऊन पोचते केले. बुद्धिमान् व्यवस्थापक स्त्रियांनी त्या बाजाराची व्यवस्था फार उत्तम ठेविली. हजारो प्रेक्षक मंडळी त्रिविध आशय मनात धरून, ह्या जत्रेस गेली, परंतु तेथे गेल्याबरोबर बाजाराची सुव्यवस्था, त्याच्या उत्पादकांचे शिष्टपण, वगैरे पाहून सानंदाश्चर्य पावून, काहीना काही तरी पदार्थ विकत घेऊन गेली. ह्या जत्रेच्या बाजाराची समाप्ती झाल्यावर लोकसमाजास असे कळून आले की, जत्रा भरविण्यास लागणारा सगळा खर्च पुरून तेथे विकलेल्या पदार्थांपासून जे उत्पन्न झाले, ते सदरील बाजाराच्या उत्पादकांच्या अनुमानाहून पाचपट अधिक होते. ह्या बाजारांतून 'स्यानिटरी कमिशन' मंडळीच्या उद्योगी बायांनी सुमारे सव्वालक्ष डालर म्हणजे सरासरी पावणेचारलक्ष रुपये नफा करून घेऊन, तो पैसा 'कमिशन'च्या उपयोगाकरिता पाठवून दिला. ह्यानंतर स्यानिटरी कमिशनच्या मदतीकरता पुष्कळ ठिकाणी असे बाजार भरविण्यात आले. न्यूयार्क आणि फिलाडेल्फिया ह्या शहरांतून शेवटले दोन बाजार भरविण्यात आले होते, त्यांतून पहिल्यात दहालक्ष डॉलर म्हणजे तीस लक्ष रुपये आणि दुसऱ्यात बारा लक्ष डालर म्हणजे छत्तीस लक्ष रुपये नफा झाला. बायकांनी ह्या बाजारांची कल्पना काढली. त्यांनीच अथपासून इतिपर्यंत त्यांची सगळी व्यवस्था ठेवली; त्यात विकलेले लहान मोठे बहुतेक सगळे पदार्थ हजारो लक्षावधी बायांनीच तयार करून पाठविले. ही बायकांची कर्तबगारी, हा व्यवस्थेशीरपणा, ही राजकारणी खोलबुद्धी, दूरदृष्टी, आणि दीर्घप्रयत्न पाहून,—आपल्याच आंगी हे सर्व गुण आहेत म्हणून अहंकार मानून, बायकांना व्यवहारिक व लौकिक कामे करण्याची अक्ल नाही अशी वटवट करणाऱ्या—पुरुषांनी तोंडात बोटे घातली; आणि बायकांची खरी योग्यता ओळखणाऱ्या सज्जनांनी त्यांस शाबासकी दिली.

'स्यानिटरी कमिशन' ही मंडळी एक प्रकारची राष्ट्रीय उपकारी मंडळी होती; तीत प्रथम बायकांना लहानमोठ्या हुद्द्यांवर राहून पुरुषांच्या बरोबरीने कामे करण्याचा प्रसंग मिळाला. ह्या मंडळीच्या मदतीकरता जमविलेल्या जत्रांतून व बाजारांतून जे अगण्य फायदे झाले, व अचाट कृत्ये आरंभून तडीस गेली, त्यांच्या योगाने बहुतांनी थोडे थोडे काम करून एकविचाराने सुरळीत, व्यवस्थेशीर कामे केल्यास केवढे महान् महान् उद्देश साध्यता येथील, हे सत्य

स्त्रियांस उत्तम रीतीने समजून आले. आणि स्त्रियांना विद्या, स्वातंत्र्य आणि काम करण्याची मोकळीक मिळाल्यास त्यांच्या हातून केवढाली कृत्ये सिद्धीस जातात, हे जगास कळून आले. इंग्लंडच्या प्रसिद्ध परोपकारी प्लोरन्स नाइटिंगेल नावाच्या बाईने इंग्लिश चालीचा पडदपोशीपणा एकीकडे ठेवून, क्रिमियाच्या लढाईत जाऊन, जखमी शिपायांची सेवाशुभ्रूषा करून, युद्धस्थळी रोग्यांची सुव्यवस्था ठेवून, जगातील सर्व दयाळू स्त्रियांस उत्तम कित्ता घालून दिला. अमेरिकन बायकांनी नाइटिंगेल बाईचा कित्ता किती उत्तम रीतीने वळविला ते इ.स. १८६० पासून १८६६ पर्यंत पाच सहा वर्षांचा अमेरिकन इतिहास वाचल्याने, चांगले कळून येते. अमेरिकन यादवी प्रारंभ झाल्यावर ती समाप्त होईतोपर्यंत उत्तर संस्थानांतील स्त्रियांनी आपली घरे संभाळून, पुरुषांचे रोजगार घंदे व इतर कामे संभाळली; "क्रिश्चन्" आणि "स्यानिटरी कमिशन" ह्या परोपकारी सभांस लागणारे असंख्यात पदार्थ व कोटबावधी रुपये जमा करून आणून दिले इतकेच नाही; तर शेकडो हजारो उपकारी स्त्रिया रणस्थळी जाऊन, थकल्या, भागल्या, जखमी व मरणोन्मुख झालेल्या योद्ध्यांचा समाचार घेऊन रात्रदिवस त्यांच्या सेवेत खपू लागल्या. त्यांनी उभ्या दुपारी किंवा मध्यरात्री वेळ, अवेळ, तहान, भूक, शारीरिक सुख इत्यादी सर्व गोष्टींकडे दुर्लक्ष्य करून, तुंबळ युद्ध चालत असता आणि इतर समयी, जेथे म्हणून कोणाला काही साहाय्य देण्याची आवश्यकता असे तेथे स्वतः जाऊन, वेळेवर सर्वास मदत केली. शेकडो कोट्याधीश धनिक स्त्रियांनी सुखसंपत्तीची माहेरघरे आपली घरे टाकून, रणांगणात गेलेल्या देशबांधवांच्या दुःखशमनाकरिता वनवास डोक्यावर घेतला; व तेथे आपला प्राण धोक्यात घालून, नानाप्रकारची सत्कृत्ये करण्यात शरीरसंपत्ती व स्थावरजंगम मालमत्ता आणि आपले अमोलिक प्राणसुद्धा खर्ची घातले. धन्य त्या साध्वी परोपकारिणी माउल्यांची!

इ. स. १८६५ पासून आजपावेतो युनाइटेड स्टेट्स्मध्ये पुष्कळ स्त्रियांचे समाज स्थापित झाले आणि पुढे होतील. केवळ युनाइटेड स्टेट्स्मध्येच नव्हे, तर इंग्लंड, फ्रान्स, जर्मनी, फिन्लंड, नार्वे, इटाली इत्यादी राष्ट्रांतून स्त्रियांचे स्थानिक आणि राष्ट्रीय समाज स्थापित झाले आहेत. त्यांचे उद्देशही पुष्कळ प्रकारचे आहेत. हे स्त्रियांचे राष्ट्रीय समाज अस्तित्वात येण्यास कारण काय म्हणाल, तर युनाइटेड स्टेट्स्च्या यादवी युद्धाचेवेळी स्यानिटरी कमिशन वगैरे मंडळांच्या द्वारे बायकांच्या अंगी असलेली कर्तबगारी जगापुढे आली आणि

बायकांस आपली योग्यता व शक्ती केवढी आहे, बहुतांनी मिळून एक विचाराने एखादे कृत्य केल्यास त्या संहत प्रयत्नाच्या योगाने केवढाली आचाट कृत्ये करवतात, हे कळून आले, हे होय. तेव्हा स्त्रियांनी ह्या नवीनच लागलेल्या शास्त्रीय शोधाचा चांगला उपयोग करण्यास आरंभ केला. ह्या वीस पंचवीस वर्षांच्या आत काही नाही तरी तीस, चाळीस स्त्रियांचे राष्ट्रीय समाज स्थापित झाले असून, त्यांची कार्ये उत्तम व सुव्यवस्थितपणे चालली आहेत. अमेरिकन यादवी समाप्त होऊन स्पानिदरी कमिशनचे विसर्जन झाल्यावर, युनाइटेड स्टेट्स्मध्ये शेकडो किंबहुना हजारो स्त्रियांच्या लहान मोठ्या सभा अस्तित्वात आल्या. पन्नास वर्षांपूर्वी ज्या शब्दाचे उच्चारण करणेसुद्धा लाजिरवाणे आहे असे स्त्रियांस वाटत असे, तो शब्द आज सर्वत्र सर्वमान्य झाला आहे. हल्ली हजार बाराशे रहिवाशी ज्यात राहातात अशा एखाद्या तरी गावी स्त्रियांची एखाददुसरी सभा नसेल, असा गाव विरळा. लहान गावांतून व मोठ्या शहरांतून जेथे जावे तेथे स्त्रियांच्या "विद्योत्तेजक" "परस्पर सुधारक" "गरीबांच्या साहय्यकारक" "मद्यपाननिषेधक," "नीतिप्रसारक," "मित्रत्ववर्धक," "अनाथरक्षक," "बालरक्षक," "कैद्यांच्या कैवारी," "पतितबायकांचा उद्धार करणाऱ्या," "संगीतोत्तेजक," "परोपकारी," "धर्मसंरक्षिणी," "कौर्यनिवारक," "शिक्षणसुधारक," "प्रवासिमित्र," "कामकरी बायकांची देखरेख करणाऱ्या," "बाळशिक्षणसुधारक," "राज्यकारणी हक्क मागणाऱ्या," "सामाजिक उन्नति करणाऱ्या," "स्त्रियांची उन्नती करणाऱ्या," "धर्मप्रसार करणाऱ्या," "निर्दोषानंदवर्धक," अशा एक का दोन, शेकडो निरनिराळ्या तऱ्हेच्या स्त्रीसभा कायावाचामनसा सत्कृत्ये करून, समाजाची आणि राष्ट्राची उन्नती करण्याच्या कामात तत्पर आहेत. पन्नासवर्षांखाली बायका अज्ञानी असल्याकारणाने, संहत प्रयत्नाची योग्यता केवढी आहे हे न जाणून, आपापल्या ठिकाणी मनास वाटेल त्या रीतीने आलाहिदा राहून धर्म, परोपकार इत्यादी कार्ये करीत होत्या; म्हणूनच त्यांच्या हातून काही मोठेसे काम घडले नाही. आता अज्ञानाचे राज्य जाऊन, ज्ञानाचे मन्वंतर सुरू झाले आहे. पुष्कळांनी एकत्र जमून एकमेकांचा सल्ला घेऊन, एक विचाराने संहत प्रयत्न केल्यास पुष्कळ मोठाले फायदे होतील, हे बायकांस कळून आले आहे. आता बायका युनाइटेड स्टेट्स्च्या राष्ट्रीय उन्नतीच्या सत्कृत्यांत पुरुषाच्यासमान भागीदार होत आहेत. स्वल्पसंकोचास्तव मला येथे फार स्त्रीसभांचे वर्णन करता येत नाही, तरी त्यांपैकी काहीकांचे स्वरूप व त्यांनी

केलेल्या ठळक ठळक कृत्यांचा संक्षेपाने विचार करू.

कोणत्याही देशात जाऊन पाहा, स्त्रिया ह्या धर्माच्या व नीतीच्या रखवालदारणी आहेत, असे आपल्या प्रत्ययास येईल. पवित्र व धार्मिक आचरण, दानधर्म, ईश्वरभक्ती, धर्मसंरक्षणाकरता सर्वत्याग करणे, इत्यादी काही करून, सर्व देशांतील, सर्व जातींतील स्त्रिया स्वधर्माचे संरक्षण करीत आहेत. अलीकडे चाळीस वर्षांत ख्रिस्तधर्मी राष्ट्रांतील स्त्रियांचे हे अमोलिक सदुण उघडकीस येऊन, त्यांस स्वविवेकानुसार स्वतंत्रपणे धर्मकृत्ये करणाऱ्या सवड सांपडली असल्यामुळे, जगाचे मोठे हित होत आहे. सुमारे पंचवीस वर्षांखाली ह्या देशात स्त्रियांची मिशनरी (धर्मप्रसारक) मंडळी प्रथम स्थापित झाली. आता बहुतेक सगळ्या ख्रिस्ती पंथांच्या लोकांतून बायकांच्या धर्मप्रसारक मंडळ्या स्थापलेल्या आहेत. त्या सगळ्यांत मिळून सुमारे पंधरालक्ष बायका त्या मंडळ्यांच्या सदस्या असून दरवर्षी वीस लक्ष डालरांहून (म्हणजे ६० लक्ष रुपयांहून) अधिक वर्गणी देऊन, आपल्या प्रतिनिधींच्या व मंडळ्यांच्या अध्यक्ष्यांच्या द्वारे धर्मप्रसारकाडे आणि निराश्रितांस मदत देण्याकडे त्या पैशाचा उपयोग करतात. ह्या सगळ्या स्त्रियांच्या मिशनमंडळ्या दरवर्षी धर्मोपदेशपर वर्तमानपत्रे व मासिक पुस्तके यांच्या सवालक्षांवर प्रती छापून, सर्वत्र लोकांस वाचायाला देतात. ह्याशिवाय कोट्यावधी लहान लहान धर्मोपदेशपर पत्रके छापून चोहोकडे वाटतात. ह्या मंडळ्यांतील स्त्रिया वर्षांतून पाच लक्ष सभा भरवून त्यातून धर्मपर भाषणे करतात, निबंध वाचतात, व मोठल्या विद्वान् व प्रख्यात वक्त्यांकडून भाषणे करवितात. सदरील मंडळ्यांचे व सभांचे काम सगळे बायकाच चालवितात. त्यातून अध्यक्ष, उपाध्यक्ष, चिटणीशिणी, व्यवस्थापक, वक्त्या, उपदेशक,

१ ह्या ठिकाणी ज्यांचा संक्षिप्त वृत्तांत सांगितला आहे, त्या सगळ्या सभा स्वतंत्र व निरनिराळ्या उद्देशाने स्थापिलेल्या असूनही, त्यांचा एकमेकांशी इतका निकट संबंध आहे की, एका सभेने हाती घेतलेले एखादे महत्त्वाचे काम सिद्धीस नेण्यात इतर स्त्रीसभांनी हस्ते परहस्ते सहाय्य केले नाही, असे उदाहरण मिळणे दुरापास्त आहे. ह्यामुळे अमुक एक सत्कृत्य केल्याचे पूर्ण यश अमक्यासच सगळे मिळाले, असे निश्चयाने म्हणता येत नाही. अमेरिकन् स्त्रीसभा एखादे काम केल्याबद्दल सगळे यश आपल्यास मिळाले नाही, म्हणून इतर सभांविषयी मत्सरबुद्धी बाळगीत नाहीत, इतकेच नव्हे; तर त्या सर्वदा एकमेकांस सहाय्य करण्यास तयार असून एकमेकांच्या जयाबद्दल व कृतार्थतेबद्दल परमानंद पावतात, हे त्यास भूषण आहे.

खजीनदारणी, वर्तमानपत्रकर्त्या, मासिक पुस्तकांच्या कर्त्या, इत्यादी सगळ्या हुद्देदार बायका असून, त्याच सर्व प्रकारचे काम करीत आहेत. त्या केवळ आपणच धर्मकृत्य करून उगीच बसत नाहीत; तर आपल्या लहानग्या मुलांस आणि मुलींस बाळपणापासून ह्या धर्मप्रसारार्थ उद्योग करीत असलेल्या सभातून घेऊन जाऊन, व पुष्कळ प्रसंगी केवळ मुलांकरताच मुलांच्या सभा भरवून, त्यास धर्मकृत्य व परोपकार करण्याची अभिरुची लावून देतात. त्या बरोबर पुष्कळांनी एकत्र मिळून एक विचाराने काही केल्यास, त्या कामाला केवढी बळकटी येते, व अशा रीतीने एकमेकांशी स्नेहाने वागून परस्परांचा सन्मान राखल्यास आपल्याला केवढे सुख होते, ह्या सत्यांचा ठसा मुलांच्या कोमल, निर्मल हृदयांवर चांगला उमटवून देतात. स्त्रियांच्या मिशनरी मंडळ्यांचे वर्णन करीत असता एका परम प्रतिष्ठित अमेरिकन विदुषीने असे म्हणून दाखविले की—

“पंचवीस वर्षांमागे आमच्या देशी स्त्रियांस सभांतून भाषणे करणे, निबंध वाचणे, सभाध्यक्षाच्या पदावर बसणे, धर्मोपदेश करणे, वर्तमानपत्रे चालविणे इत्यादी कृत्ये करण्यापेक्षा चंद्रलोकाचे पर्यटन करून येणे हे अधिक सोपे वाटले असते.”

हा स्त्रियांचा प्रंचड धर्मप्रसारक समाज अस्तित्वात आल्यापासून स्त्रियांस दिवसेंदिवस आपली योग्यता व शक्ती केवढी आहे हे अधिकाधिक समजून येऊ लागले. पूर्वी इतर देशांतून धर्मप्रसार करण्यास केवळ पुरुष उपदेशकच मिशनमंडळ्यांचे दूत बनून जात असत. ते विवाहित असल्यास मात्र त्यांच्या बायकांना आपल्या नवऱ्यांबरोबर जाता येत असे. पण, त्यास धर्मोपदेश करण्याची परवानगी व फुरसतही नसे. त्या काळात बायकांना मुळी धर्मोपदेशच करता येणार नाही, असा सगळ्यांचा समज होता; मग त्यांनी एकट्या दूर देशात जाऊन धर्मप्रसार करण्याची गोष्ट तर लांबच राहिली. हल्ली सगळ्या कडकडीत खिस्ती मंडळ्यांतून जरी स्त्रियांस धर्माचार्याची दीक्षा देत नाहीत, तरी त्यांमधील शेकडो अविवाहित आणि विधवा शिक्षित, धार्मिक बायका एकट्यादुकट्या देखील स्वदेशी किंवा दूरदेशी हजारो कोसांवर जाऊन, तेथील गरीब आणि श्रीमंत घराण्यातील स्त्रियांस असत्याच्या व अज्ञानाच्या कचाट्यांतून सोडविण्याच्या सत्कृत्यात एकनिष्ठेने तत्पर आहेत. त्यांच्या देशी स्त्रियांच्या धर्मप्रसारक मंडळ्या ह्या धर्मप्रसारक बायकांचा खर्च चालवितात. त्यांनी स्थापलेल्या मुलांच्या व मुलींच्या शाळांचा खर्च चालवून त्यांचा सांभाळ करतात,

आणि त्यांस लागणारी सर्व प्रकारची सामग्री व मदत पाठवितात.

स्त्रियांच्या जुटी

ह्याप्रमाणे धर्मप्रसाराकरता स्त्रियांचे समाज स्थापन होऊ लागल्यावर, कित्येक विदुषी दूरदर्शी बायकांना स्त्रियांच्या "जुटी" अस्तित्वात आणण्याची उत्कट इच्छा उत्पन्न झाली. सभा आणि जुटी ह्या जरी बहुतांशी एकाच प्रकारच्या आहेत, तरी त्या दोहोत एक महत्त्वाचा भेद आहे. समाज किंवा सभा म्हणजे कोणत्या तरी एका मुख्य उद्देशाने स्थापिलेली मंडळी; तो उद्देश साधणे ज्यास इष्ट असेल अशा एक मताच्या व्यक्तीनांच त्या मंडळीचे सभासद होता येते. जुटी स्थापण्यामध्ये असा एकच उद्देश नसतो. निरनिराळ्या प्रकारच्या नाना मतांच्या लोकांचा समावेश जुटीत होत असून, एखाद्या जुटीला बहुत प्रकारची कार्ये करता येतात. त्यांतील सभासदांची मते व विचार करण्याच्या रीती निरनिराळ्या असल्याने, "जुटीत" ज्या गोष्टीचा ऊहापोह होतो, तिच्याबद्दल पुष्कळांची पुष्कळ मते ऐकून, प्रत्येक सभासदास बहुदर्शन प्राप्त होते, स्त्रियास ह्या प्रकारचे बहुदर्शन मिळणे अवश्य आहे, असे जाणून काही उद्योगी अमेरिकन् बायकांनी वीस वर्षांचाली "सरोसिस्" नावाची पहिली अमेरिकन् स्त्रियांची "जूट" स्थापन केली. सरोसिस् हा शब्द हेल्लेणी (ग्रीक) भाषेतला असून त्याचा अर्थ समुदाय किंवा पुष्कळांचे एकवटणे असा होतो. "सरोसिस्" जूट अस्तित्वात आली, तेव्हा बहुतास वाटले की तिचा उपयोग काय ? स्त्रियांच्या मिशनरी सभा आहेतच, मग जुटी कशाला पाहिजेत ? ह्या जुटीने जिचा कित्ता घ्यावा अशी एकही जूट त्यापूर्वी कोठे नव्हती. "सरोसिस्"च्या उत्पादकांनी ह्या जुटीचा अमुक एकच उद्देश आहे असे कोणास स्पष्ट सांगितले नाही, तरी त्यांच्या मनात ह्या जुटीच्या हातून एक महत्कार्य करवावयाचे होते. त्या काळी स्त्रियांस पुरुषाप्रमाणे व्यवहारज्ञान नसून, पुष्कळ निराळ्या विचारांच्या बायकांचे एकमेकींशी दळणवळण नसल्यामुळे, स्त्रिया आपापल्या ठिकाणी बसून कूपमंडूकांसारख्या कोत्या बुद्धीच्या, दुराग्रही आणि दोष शोधून काढून लोकांवर टीका करण्यात तत्पर अशा होत्या. बहुसमागमात बहुविध मतांचे ज्ञान झाल्यास, हा अज्ञानमूलक दुराग्रही नाहीसा होऊन, बायकांना एकविचाराने वागून सोप्या रीतीने पुष्कळ प्रकारची मोठाली सत्कृत्ये करता येतील, हे सत्य सरोसिस्च्या सृष्टिकर्त्यास माहीत होते. सरोसिस्ची स्थापना झाल्यावर जुटीपासून होणारे

पुष्कळ फायदे सर्वांच्या प्रत्ययास आले. सरोसिसूने लवकरच ज्ञानवर्धक, मैत्रीवर्धक, परोपकारी, अनाथरक्षिणी, इत्यादी नानाप्रकारचे जंगी विश्वरूप धारण केले. ह्या जुटीने न्यूयार्क शहरातील अनाथ, टाकून दिलेल्या मुलांच्या अवस्थेचा व त्यांच्याकरता स्थापिलेल्या अनाथगृहांच्या स्थितीचा तपास करून, त्यांची माहिती लिहून प्रसिद्ध केली. ह्याच जुटीने असलेल्या अनाथगृहांची सुधारणा करून दोन नूतन अनाथबालकगृहांची स्थापना करविण्याचे श्रेय घेतले. तिनेच न्यूयार्क शहरातील कारखान्यांतून वगैरे कामास राहिलेल्या बायकांच्या स्थितीचा तपास करून, कोणत्या कारखान्याचे मालक आपल्या चाकरिणीस कशा रीतीने वागवितात व त्या कामकरिणी बायकांच्या स्थितीत कोणकोणत्या तऱ्हेची सुधारणा केली पाहिजे, हे लोकसमाजास विदित करून, सदरील बायकांचे मोठे हित केले. ह्याच जुटीने प्रथम न्यूयॉर्क युनिवर्सिटीच्या व कालंबिया विद्यालयाच्या चालकास अर्ज पाठवून, त्या विद्यालयांतून स्त्रियांसही पुरुषांप्रमाणे अध्ययन करण्याचा हक्क द्यावा, अशी विनंती केली. ह्या जुटीने जी शेकडो फार महत्त्वाची व लोकहिताची कामे केली, त्यांचे वर्णन स्थलसंकोचास्तव येथे करता येत नाही. 'सरोसिसू' मध्ये धर्ममते, राजकारणी गोष्टी व स्त्रियांचे राजकारणी हक्क ह्या तीन विषयांची वाटाघाट करण्याची मनाई आहे. कारण ही जूट सगळ्या प्रकारच्या सभ्य स्त्रियांस ज्ञान देण्याच्या व परोपकार करण्याच्या उद्देशाने स्थापण्यात आली आहे, तेव्हा धर्मप्रकरणी वगैरे भाषण करताना सदस्यांचे एकमेकींशी वितुष्ट पडू नये, म्हणून अशी व्यवस्था केलेली आहे. पण सरोसिसूच्या सदस्यांस सदरी सांगितलेल्या तीन विषयांची गोड नाही असे कोणी समजू नये. 'न्यू इंग्लंड वॉमन्स क्लब' 'न्यू सेंचुरी क्लब' वगैरे ज्या पुष्कळ जुटी सरोसिसूच्या लेकी आहेत, त्यांतून त्या विषयांचा ऊहापोह होत असतो इतकेच नाही; तर त्यांनी सर्व मतांच्या स्त्रियांस आपल्या समाजांत बोलावून निःस्पृहपणे भाषण करून आपली मते परस्परांस कळवून, कोणाचे कोणाशी वितुष्ट न आणता उन्नतिशील मतांचा सर्वत्र प्रसार करण्याचे महाव्रत घेतले आहे.

ह्या बायकांच्या सभा आणि जुटी केवळ पुरुषांच्या कृतीचे अनुकरण आहे, असे कोणी गोमाजी म्हणतात, पण मी युनाइटेड स्टेट्स्मध्ये पाहिलेल्या कित्येक स्त्रीसमाजांशी आणि जुटींशी पुरुषांचा काही संबंध नाही. बायकांच्या धर्मप्रसारक, मद्यनिषेधक सभा, आणि जुटी ह्यांची सृष्टिस्थिती आणि वाढ, ह्या स्त्रियांच्याच हातून झाल्या आणि होत आहेत. पुरुषांच्या जुटी तितक्या केवळ राजकारणी

विषयांची वाटाघाट करण्यास, शुष्क गोष्टीश्राद्ध करणे किंवा आट्यापाट्यांचा नाही तर चेंडुफळीचा खेळ खेळून किंवा अशाच दुसऱ्या उपायांनी मनोरंजन करण्याच्या उद्देशाने, स्थापिलेल्या असतात. परोपकार, विद्योन्नती, अनायरक्षण, परदुःखपरिहार, वगैरे करण्याकडे त्यांचा फारसा कल नसतो. ह्या पुरुषांच्या जुटीतून सभ्य स्त्रियांचा प्रवेश नसल्यामुळे, तेथे मद्यपान, अशिष्टरीतीचे भाषण इत्यादी अपायकारक व्यसनांचा सुकाळ असतो, असे मी पुष्कळांच्या तोंडून ऐकिले आहे. हे खरे असल्यास स्त्रियांच्या जुटीतून पुरुषांच्या जुटीच्या अनुकरणाचा लेशही नाही, हे सांगण्यास मला फार संतोष व अभिमान वाटतो.

सरोसिसची स्थापना झाल्यावर लवकरच आणखी एक फार महत्त्वाच्या प्रख्यात जुटीची स्थापना झाली. तिचे नाव 'वोमन्स काॅग्रेस' असे आहे. ही जूट स्त्रियांच्या विद्यावृद्धीकरता पुष्कळ श्रम घेते; म्हणून तिला 'स्त्रियांच्या उन्नत्यर्थे स्थापिलेला समुदाय' असेही म्हणतात. युनाइटेड स्टेट्स्मधील अनेक ठिकाणच्या उत्तम विदुषी, दूरदर्शी, अनुभवी व विद्योत्साही स्त्रिया ह्या जुटीच्या सदस्या आहेत. पुष्कळ ठिकाणी त्या जुटीच्या व्यवस्थापक मंडळ्या असून, दरवर्षी एकवार कोणत्या तरी नेमलेल्या ठिकाणी हा समुदाय भरतो. त्या प्रसंगी विदुषी बाया निरनिराळ्या राजकारणी, सामाजिक सुधारणा, लोकस्थिती, विद्या, कला, शास्त्रीय विषय, काव्ये, इतिहास इत्यादी गहन विषयांवर प्रौढ आणि विचारपूर्ण निबंध लिहून वाचतात; आणि भाषणे करतात. तिच्या सदस्यांचा प्रतिष्ठितपणा, विद्वत्ता आणि थोरवी यांमुळे युनाइटेड स्टेट्स्मध्ये ह्या जुटीचे प्राधान्य मोठेच आहे. 'न्यू इंग्लंड वोमन्स क्लब' नावाची आणखी एक प्रख्यात बायकांची जूट बोस्टन् शहरात आहे. तिचाही उद्देश 'वोमन्स काॅग्रेस'प्रमाणे विद्यावृद्धी करण्याचाच आहे. ह्या विद्यावर्धक जुटी केवळ पुस्तकी विद्येचाच प्रसार करतात असे नाही; त्यांची स्थापना झाल्याबरोबर सदस्यांनी स्त्रीजातीत आज कोणकोणत्या गोष्टींची उणीव आहे, व ती दूर करण्यास काय उपाय करावे, ह्याविषयी परस्परांचा विचार घेऊन व्यावहारिक कामे करण्याचे, शिकण्याचा निश्चय केला. व्यवहारज्ञान आणि सभांची व समाजांची व्यवस्थापद्धती शिकून, त्यांचा उपयोग त्यांनी स्वदेशी निरनिराळ्या कामात राबत असलेल्या स्त्रियांची स्थिती सुधारण्यात व त्यांचे दुःख परिहार करण्यात केला, व करण्याचा क्रम चालू ठेविला आहे. फिलाडेल्फिया शहरातील 'न्यू सॅचुरी क्लब' नावाची स्त्रियांची जूट उन्नतिशीलता व परहितकारिता ह्या तिच्या अमोलिक गुणांवरून फार

प्रख्यातीस आली आहे. ह्या जुटीच्या प्रयत्नाने एक "वर्किंग वॉमन्स गिल्ड" नावाची मंडळी स्थापित झाली आहे, निरनिराळे रोजगारधंदे करणाऱ्या सातशेहून अधिक बायका ह्या मंडळीच्या सभासद आहेत. कारखान्यांतून, दुकानांतून वगैरे कामधंदे करून, आपण आपले पोषण करून घेणाऱ्या बायकांसच केवळ ह्या मंडळीच्या सदस्या होता येते. मंडळीच्या सभागृहात दररोज सायंकाळी एक दोन तास निरनिराळ्या विषयांचे शिक्षण देण्यात येते. रोज सहा किंवा सात वर्गांतून शेकडो स्त्रियांना आपल्यास हवे ते विषय शिकण्याची सोय आहे. पाकक्रिया, शिवणकाम, कशिदा काढणे, विणणे, व्यायाम हे विषय शिकण्याची आवड थोडीबहुत सर्वासच आहे. पण ह्या मंडळीच्या सदस्यांपैकी पुष्कळांस ज्यांची विशेष गोडी आहे, ते विषय म्हटले म्हणजे काव्ये, इतिहास आणि भाषा हे होत. ह्या मंडळीत एक विशेष वर्ग आहे, त्यास "श्रवणमननवर्ग" म्हणतात. ह्या वर्गातील बायका तत्त्वज्ञान आदिकरून सगळ्या गहन विषयांचे श्रवण व मनन करून, त्यांची वाटाघाट करतात, तेव्हा शिक्षित श्रोतृजनांस त्यांची गहन विचारशक्ती व खोलबुद्धी पाहून, आश्चर्य वाटते. "न्यू सेंचुरी क्लब" सारख्या उद्योगी, उपकारी स्त्रियांच्या जुटीने ह्या प्रकारची मंडळी स्थापण्याचे मनात आणले, म्हणूनच ह्या काबाड कष्ट करून आपले पोषण करून घेणाऱ्या बायकांस विद्या, सत्समागम व कठीण प्रसंगी आश्रय मिळण्याची सोय झाली. अलीकडे "न्यू सेंचुरी क्लब" ने घालून दिलेला कित्ता बळवून इतर पुष्कळ ठिकाणांच्या संभावित शिक्षित स्त्रियांनी कामकरी बायकांच्या उन्नत्यर्थ आणि अनाथ, गैरमाहितगार तरुण स्त्रियांच्या हितार्थ व नीतिसंरक्षणार्थ, "वर्किंग वॉमन्स गिल्ड" ह्या मंडळी सारख्या पुष्कळ मंडळ्या स्थापिल्या आहेत. त्यांच्या योगाने कामकरी बायकांचे आणि लोकसमाजाचे किती हित होते, त्याची इयत्ता कोणाच्याने करवणार नाही.

बोस्टन् शहरात "वॉमन्स एजुकेशनल् एन्ड इंडस्ट्रियल् युनिअन्" म्हणजे स्त्रियांची विद्यावर्धक आणि उद्योगवर्धक समिती नावाची एक समिती आहे. सुशिक्षित, अनुभवी व प्रतिष्ठित घराण्यांच्या स्त्रिया ह्या समितीच्या व्यवस्थापक असून, त्या पाळीपाळीने समितिगृहात येऊन तिचे काम पाहतात. हल्ली ह्या समितीची चार खाती आहेत; पुढे अवश्य वाटल्यास आणखी पाहिजे तितकी खाती जोडता येतील.

"पाहुणचारखाते" ह्या नावाच्या खात्यात त्या मंडळीच्या व्यवस्थापिका दर

आळवढ्यास एकदा मित्रमंडळीस, समितीच्या सदस्यांस आणि तिच्या हितेच्छूस आपल्या समितीगृहात बोलावून, त्यांचे अदरातिथ्य करतात; ह्या प्रसंगी सर्वास बोलावण्यावाचून तेथे जाण्याची मोकळिक आहे. नियमित व्यवस्थापकमंडळीशिवाय आणखी कित्येक माहितगार सभ्य स्त्रिया, ह्या समितीचा आश्रय व मदत मागायला येणाऱ्या बायकांच्या अडचणीचा वगैरे तपास करून, समितीस शक्यनुसार सहाय्य करतात. "धंदेखाते" ह्या नावाच्या खात्यात गरीब व उद्योगधंदे करू इच्छिणाऱ्या बायकांनी केलेले पदार्थ घेऊन ते चांगल्या दराने विकून आलेला पैसा, ज्यांचा त्यास देण्याची व्यवस्था केलेली आहे. त्यात सातशेहून अधिक बायका काहीना काही पदार्थ स्वतः तयार करून, आणून देतात. गतवर्षी ह्या खात्यांतून सुमारे सव्वीस हजार डालर म्हणजे अठ्ठाहत्तर हजार रुपये किंमतीचा माल विकण्यात आला. "कामधंदेखाते" ह्या नावाच्या खात्यात चाकरी किंवा मोलमजुरी करू इच्छिणाऱ्या गरीबगुरीब बायकांस किंवा शिक्षकपद मिळवू इच्छिणाऱ्या शिक्षित स्त्रियांस योग्य कामे हुडकून व चाकऱ्या लावून देण्याची व्यवस्था केलेली आहे. ह्या खात्यात "फराळाचे घर" म्हणून एक पोट खाते आहे. तेथे माफक दराने खाण्यापिण्याचे पदार्थ खरेदी करिता येतात. चाकरिणी, मजुरणी इत्यादिकांकडून काम करून घेऊन काम करवून घेणारांनी त्यांस योग्य मजुरी न दिल्यास, त्या मजुरणींनी ह्या मंडळीच्या 'रक्षक खात्या' पुढे आपली गान्हाणी आणावी, म्हणजे हे खाते त्या बायकांस न्याय मिळवून देते. ह्या समितीचे रक्षक खाते बोस्टन् शहरात सर्वत्र प्रसिद्ध आहे इतकेच नाही; तर अन्यायी लोकांस ह्या खात्याचा फार दरारा आहे. विद्वान् व प्रख्यात परोपकारी वकील ह्या खात्याच्या तर्फे सरकारी न्यायगृहांतून गरीबगुरीब बायकांचे मुकदमे फुकट चालवितात. कोणी अन्यायी मनुष्याने काम घेऊन मजुरी न दिल्यास त्याला बोस्टन्च्या ह्या स्त्रियांच्या समितीच्या "रक्षक खात्या" पुढे फिर्याद आणण्याचा आपला उद्देश आहे असे सांगितले की पुरे; दांडग्या व्यक्ती तेव्हाच ताळ्यावर येतात.

ह्या मंडळीच्या धर्तीवर स्थापिलेल्या आणखी पुष्कळ मंडळ्या युनाइटेड स्टेट्स्मध्ये शेकडो ठिकाणी आहेत, त्यांस "वुडमेन्स् एक्स्चेंजेस्" असे नाव आहे. त्या सगळ्या स्त्रियांनी चालविलेल्या असून, स्त्रियांनी करून आणलेल्या वस्तू चांगल्या दराने विकून, गरीब, काम करून चरितार्थ चालविणाऱ्या व निराश्रित अशा बायकांस मदत करणे हा त्यांचा उद्देश आहे. कोठे कोठे अशा

‘एक्सचेंज’ला लागून एक आश्रम असतो, त्यात परगावाहून शहरात कामाकाजाकरता येऊन राहिलेल्या स्त्रिया बिन्हाडास राहातात. ह्या घरांवर त्या गावांतील सभ्य, वजनदार स्त्रियांची देखरेख असते. त्यांची व्यवस्था सगळी स्त्रियांच्या मंडळ्यांच्या हाती असते. त्यांकडून युनाइटेड स्टेट्स्च्या रोजगारधंदे करणाऱ्या स्त्रियांस फार मदत होत आहे.

‘यंग वुइमेन्स् क्रिश्चन् एसोसिएशन’ म्हणजे तरुण स्त्रियांची ख्रिस्ती मंडळी नावाची एक उत्कृष्ट परोपकारी मंडळी ह्या देशात आहे. तिच्या शाखा बहुतेक सर्व शहरांतून असून, लक्षावधी तरुण स्त्रिया ह्या मंडळीच्या सदस्या आहेत. तरुण स्त्रियांमध्ये ख्रिस्ती धर्माची चर्चा व प्रसार करणे; अज्ञ स्त्रियांस धर्मोपदेश करून सन्मार्गी लावणे; व कामधंदे करून निर्वाह करणाऱ्या स्त्रियांस चांगल्या ठिकाणी माफक दराने बिन्हाडे वगैरे मिळतील अशी तजवीज करणे; व ज्यांस कोणत्याही प्रकारचे भाषाज्ञान, शास्त्रीय किंवा उद्योगधंद्यांविषयीची माहिती करून घेणे असेल, त्यांस विद्याशिक्षणाची तजवीज करून देणे, असे कित्येक फार स्तुत्य आणि महत्त्वाचे उद्देश साधण्याकरिता ही सभा अस्तित्वात आली आहे, आणि तिचे ते उद्देश चांगले सिद्धीस जात आहेत.

इ. स. १८४८ त न्यूयार्क संस्थानांतील सेनेका फाल् नावाच्या ठिकाणी कित्येक उद्योगी स्त्रियांनी मिळून स्त्रियांचे राजकारणी हक्क सांभाळणारी एक मंडळी स्थापिली होती, हे मागे सांगितले आहे. स्त्रियांचे हक्क राखण्याकरता म्हणून स्थापन झालेली अशा प्रकारची हीच पहिली मंडळी होय. हिच्याच अनुग्रहाने व हिचाच कित्ता वळवून इतर सगळ्या स्त्रीसभा अस्तित्वात आल्या आहेत. हिची स्थापना झाली तेव्हा सगळ्या जगाने तिच्या स्थापकांची विडंबना केली. तिच्या वतीने बोलायाला गेलेल्या स्त्रियांस सभ्य म्हणविणाऱ्या लोकांनी शोणमार केला; शिव्याशाप दिले; थट्टेखोर पत्रांनी त्यांची अक्राळविक्राळ चित्रे काढून जगाला हसविले; समाजाच्या पुढान्यांनी आणि लोकमताच्या प्रवर्तकांनी त्यांचा धिक्कार करून, त्यांस वाळीत टाकले; धर्मोपदेशकांनी त्यांस धर्मबाह्य, पाखंडी, दुष्ट, चेटकिणी, सैतानाच्या दूती, दुःशील इत्यादी आपल्याच सभ्यतेला शोभणाऱ्या शिव्याशापांनी ह्या स्त्रियांची संभावना केली. पण काल आणि लोकमत ही इतकी प्रतिकूल होती, तरी त्या स्त्रियांनी अपला निश्चय सोडिला नाही. आपले जन्माचे सुख आणि तन मन धन अर्पून ज्यांच्याकरता त्यांनी इतका स्वार्थत्याग केला त्या स्त्रियांची देखील गांजणूक कित्येकींनी सोसून,

स्त्रीजातीचे दास्यमोचन करण्याचा दीर्घ प्रयत्न चालविला. आता ह्या मंडळीस राष्ट्रीय समाजाचे रूप आले असून, तिच्या शाखा युनाइटेड स्टेट्‌समध्ये शेकडो ठिकाणी आहेत. तिचे मुख्य ठिकाण बोस्टन् शहरात आहे. ह्या मंडळीच्या तर्फेने पुष्कळ ठिकाणी साप्ताहिक, पाक्षिक व मासिक पत्रे व पुस्तके चालत आहेत. स्त्रियांच्या राजकारणी हक्काची राष्ट्रीय मंडळी इजकडून "वोमन्स जर्नल्" नावाचे एक प्रसिद्ध साप्ताहिक पत्र बोस्टन् शहरात निघत असते. ह्या मंडळीचे अनुकरण करून इंग्लंड, क्यानडा, अस्ट्रेलिया, फ्रान्स, डेन्मार्क, फिन्लंड इत्यादी देशांतील स्त्रियांनी ह्या प्रकारच्या मंडळ्या स्थापिल्या आहेत. युनाइटेड स्टेट्‌सच्या स्त्रियांच्या हक्कांच्या राष्ट्रीय मंडळींच्या प्रयत्नाने ह्या देशातील स्त्रियांच्या संबंधाने असलेल्या निरनिराळ्या कायदांतून पुष्कळ फेरबदल व उन्नती होत आहे. क्यान्सस् संस्थानामध्ये स्त्रियांस म्युनिसिपालिटीसंबंधी सर्व महत्त्वाचे राजकारणी हक्क मिळाले आहेत. वायोमिन्स नावाच्या उपसंस्थानात स्त्रियांस पुरुषांच्या बरोबरीने सर्व राजकारणी हक्क मिळालेले असून, त्यांचा सुपरिणाम सर्वत्र झालेला दिसून येतो. (क्यामडा, ऑस्ट्रेलियांतील इंग्लिश राज्य, आणि इंग्लंड ह्या देशातूनही कुमारी आणि विधवा स्त्रियांस म्युनिसिपालिटीचे हक्क मिळाले आहेत.) ह्या मंडळ्यांचे प्रयत्न पुष्कळ अंशी सफल झाले असून, पुढे थोडक्याच काळात ते पूर्णरीतीने फलद्रूप होतील अशी सुचिन्हे दिसू लागली आहेत. चाळीस वर्षांपूर्वी सेनेका फाल्मध्ये स्थापित झालेल्या ह्या महत्त्वाच्या स्त्रीसभेने, स्त्रियांच्या उन्नतीस पदोपदी आड येणारा असा जो दुर्भेद्य चालींचा किल्ला लोक समाजाने स्त्रीसमाजाच्या भोवताली घालून स्त्रियांस बंदीत ठेवल्या होत्या, त्या किल्ल्यांच्या भिंताडाचा लहानसा भाग खणून पाडून स्त्रियांस ह्या भयंकर कोटाच्या बाहेर जाण्यास थोडीशी वाट काढून दिली. त्या वाटेने आता हजारो स्त्रिया जुटी जुटीने त्या कोटाच्या बाहेर पडून, दास्यमुक्त होत आहेत आणि पुढे होतील. ह्या सभेला आता सार्वराष्ट्रीयत्व आले आहे. इ. स. १८८८ च्या मार्च महिन्याच्या शेवटल्या भागात "अमेरिकन् वोमन्स सफ्रेज् एसोसिएशन्" च्या बोलावण्यावरून दहा बारा सभ्य राष्ट्रांतील स्त्रिया वाशिंग्टन् शहरात आल्या होत्या. त्या वेळी सदरील सभेने भरविलेल्या सार्वराष्ट्रीय स्त्रियांच्या मंत्रसभेत प्रत्येक राष्ट्रात ह्या सभेच्या शाखा स्थापन करण्याचा ठराव होऊन, काही काही ठिकाणी तो अमलांतही आला आहे. ही सार्वराष्ट्रीय मंत्रसभा स्त्रियांस राजकारणी हक्क मिळवून देण्याकरताच

केवळ स्थापिलेली नाही. कोणत्याही कामाकरता कोठेही स्त्रियांचे समाज असोत, त्या सर्वांनी परस्परांशी मैत्रीचा संबंध ठेवून, एकमेकांस आपले विचार कळवावे व वेळ पडल्यास एकमेकांस मदत करावी, परस्परांस उत्तेजन द्यावे व सर्व राष्ट्रांतील स्त्रियांत मैत्रीसंबंध स्थापावा; असे फार महत्त्वाचे आणि स्तुत्य उद्देश साधण्याकरिता सार्वराष्ट्रीय स्त्रियांच्या मंत्रसभेचा अवतार झाला आहे. हिच्याविषयी अधिक माहिती पुढे एके ठिकाणी दिली आहे; म्हणून येथे हिच्या संबंधाने आणखी काही सांगितले नाही. ह्या देशात आणखी पुष्कळ स्त्रीसभा फार महत्त्वाच्या आहेत, त्या सर्वांची माहिती देऊ गेल्यास ग्रंथविस्तार फार होईल, म्हणून येथे त्यांचा उल्लेख करित नाही. तरी ह्या देशातील स्त्रियांच्या मद्यनिषेधक मंडळीची थोडी तरी माहिती न दिल्यास हा निबंध अपुरा राहिल, म्हणून येथे त्या मंडळींची थोडी माहिती देत आहे.

गतवर्षाच्या (१८८७ च्या) नवेंबर महिन्यात, टेनसी संस्थानातील न्याषविल् नावाच्या गावी, युनाइटेड् स्टेट्स्च्या स्त्रियांच्या राष्ट्रीय मद्यनिषेधक मंडळींचा चवदावा वार्षिक महोत्सव झाला. त्या प्रसंगी तेथे जाण्याकरिता मला ह्या मंडळीच्या अध्यक्षानी निमंत्रण केले होते. तो मोठा उत्सव आणि सर्व संस्थानांतील प्रमुख स्त्रियांचा समागम पाहण्याकरता मी मुद्दाम दोन हजार मैलांइतक्या लांबून न्याषविल् मुक्कामी गेले. त्या गावात एक आठवड्यापर्यंत स्त्रियांची एकच गर्दी झालेली होती. तेथे ह्या राष्ट्राच्या सर्व संस्थानांतील स्त्रियांच्या मद्यनिषेधक मंडळ्यांच्या प्रतिनिधी होऊन सुमारे तीनशे प्रमुख स्त्रिया आल्या होत्या. ह्या शिवाय तो समारंभ पाहण्याकरता इतर पुष्कळ स्त्रीपुरुष तेथे आले होते.

टेनसी संस्थान हे ह्या राष्ट्राच्या दक्षिण भागात मोडत असून, त्या भागात उत्तरभागात आहे तितके स्वातंत्र्य, विद्वत्त्व आणि उद्योगीपणा स्त्रीवर्गात असलेला कोठे दृष्टीस पडत नाही. काही वर्षांपूर्वी त्या भागात स्त्रियांनी सभेत भाषण करणे कोणाला पसंत नव्हते, आणि स्त्रियांच्या सभा हे शब्द कोणाच्या स्वप्नीही आलेले नव्हते. तिकडे अद्यापि असावा तसा स्त्रीजातीचा उत्कर्ष झालेला नसून, तीस वरिष्ठ प्रतीचे शिक्षण मिळण्याची साधनेही नाहीत. न्याषविल्ला जाताना मध्ये कॅटकी संस्थानातील लूडविल् नावाच्या शहरी राहून, तेथील लोकांच्या आग्रहावरून मला एका सभेत भाषण करण्याचा प्रसंग आला; त्या प्रसंगी मी ज्या देवळात भाषण करणार होते त्याच्या आचार्यांनी मला वेदीवर

बसण्याचा आग्रह केला. मी तेथे बसणार तर, मजबरोबर त्या गावातील कित्येक प्रमुख स्त्रियांनी वेदीवर येऊन बसावे असा माझा मनोदय होता, परंतु त्या बाया म्हणाल्या, "अहो आम्ही जन्मात कधी असे कृत्य केले नाही, ते आता आमच्याने कसे करवेल?" मी म्हटले, "बायांनो, ह्यापूर्वी कधी तुम्ही वेदीवर बसला नाही, तर आता, तसे करण्यास प्रारंभ करायला काय बाध आहे? तुम्ही एकदा माझ्याबरोबर येऊन तेथे बसा तर खऱ्या; मग त्यापासून तुम्हांस काही अपाय झाला तर पुढे तसे करू नका म्हणजे झाले." तेव्हा होय नाही म्हणता, पाच सहा बाया वेदीवर बसण्यास कबूल झाल्या; आणि माझे भाषण संपेतोपर्यंत त्या तेथेच बसल्या होत्या; तरी त्यांस काही अपाय झाला/नाही हे सांगायला नकोच, त्या दक्षिण भागात बायका जरी पडदपोशी नाहीत, तरी त्यांपैकी थोड्यांच्याच अंगी असावे तसे स्वातंत्र्य आणि सभामुष्टपणा असलेला दिसून येतो.

वर सांगितल्याप्रमाणे न्याष्विल् सुकामी युनाइटेड स्टेट्‌सच्या स्त्रियांच्या राष्ट्रीय मद्यनिषेधक मंडळीचा वार्षिक महोत्सव होणार असे ऐकून, त्याविषयी तेथील पुष्कळ मनुष्यांनी पुष्कळ प्रकारचे तर्क केले. ही मंडळी काय आणि कशी आहे, हे कोणास चांगलेसे माहीत नव्हते. पुष्कळांस असे वाटले की, हा काही तरी लुटुपुटीचा खेळ व अर्ध्या वेड्या, अर्ध्या शहाण्या अशा बायकांच्या युक्तिशून्य कल्पनेचे हे एक सोंग असेल. कित्येक देवळांचे आचार्य हे काही तरी अधार्मिक कृत्य असून, ह्या बायका बायबलाची आज्ञा उल्लंघन करून स्त्रीजातीस न शोभणारी अशी कृत्ये करित आहेत, म्हणून आपल्या देवळात त्यांस सभा भरविण्याची परवानगी देईनात. शेवटी तेथील एका सार्वजनिक पुस्तकालयाच्या सभामंडपांत सदरील स्त्रियांची सभा भरविण्याचा निश्चय झाला. न्याष्विलच्या स्थानिक स्त्रियांच्या मद्यनिषेधक मंडळीने भगीरथ प्रयत्न करून, तेथील बायकांस ह्या महोत्सवात मदत करण्यास रिझवून आणले. त्या उदार मनाच्या बायांनी दुरून आलेल्या बायकांस आपल्या घरी उतरण्यास बोलावून, उत्तम प्रकारे त्यांचा आदरसत्कार केला.

नवेंबर महिन्याच्या सोळाव्या तारखेस सकाळी त्या अद्भुत महोत्सवास प्रारंभ झाला. सभामंडपांत सातशे खुर्च्या अर्धचंद्राकार ओळींनी मांडलेल्या होत्या. अधिक खुर्च्या मांडायला त्या सभागृहात जागा नव्हती. मंडपाच्या सभोवती भिंतीवर निरनिराळ्या संस्थानांच्या पताका, व प्रत्येक संस्थानांतील स्त्रियांच्या मद्यनिषेधक मंडळीचे पालवपद लिहून कशिदा काढून शिवलेली, नानारंगांची

निशाणे लावून, आरास केली होती. जेथे अद्यक्ष आणि इतर प्रमुख स्त्रिया बसावयाच्या तेथे, व त्या भोवताली युनाइटेड स्टेट्स्ची नक्षत्रांक पताका, सुवासिक पुष्पे व नानाप्रकारच्या झाडांच्या पानांची तोरणे लावून, वेदी शृंगारण्यात आली होती.

सकाळच्या नऊ वाजण्याच्या सुमारास सभामंडप स्त्रियांच्या मंडळीने भरून गेला. तेथे प्रेक्षक समुदायात पुष्कळ पुरुषही आले होते. मग अध्यक्ष फ्रान्सेस् इ. विलर्ड यांनी सर्वास एकाग्र होण्याविषयी इशारत देऊन, सभाकार्यास प्रारंभ केला. त्या प्रसंगी काही प्रमुख स्त्रियांनी ज्या उत्तम चित्तवेधक प्रार्थन केल्या, जी मधुर संगीते गाइली, जे हृदयद्रावक उपदेश केले, आणि फ्रान्सेस् बाईनी जे अप्रतिम, सारयुक्त, चित्तवेधक, महार्थसंपन्न आणि सर्वांगसुंदर असे भाषण केले, त्या सर्वांचे योग्य वर्णन करण्यास एक महाकवी तेथे हजार असण्याची आवश्यकता होती.

ही पहिल्या दिवसाची पहिली सभा विसर्जन होण्यापूर्वी त्या गावातील पुष्कळ आचार्यांची मते फिरून, त्यांनी "आमच्या मंदिरात येऊन सभा भरवा, भाषणे करा, आमच्यावर एवढी मेहेरबानगी कराच," म्हणून आग्रह करून, ह्या अपूर्व स्त्रियांच्या मंडळीस आमंत्रणे धाडली. प्रेक्षकमंडळीत असलेल्या पुरुषांनी ह्या मंडळीची थट्टामस्करी करण्याचे सोडून, तिच्याविषयी आपली पूज्यबुद्धी प्रदर्शित करण्यास सुरुवात केली. पुढे तो आठवडा संपेतोपर्यंत त्या मंडळीतील प्रमुख स्त्रियांनी दररोज सहा सात ठिकाणी जाऊन सकाळी संध्याकाळी व दुपारून भाषणे करावी, उपदेश करावे, तरी तेथील लोकांची तृप्ती होईना. त्या आठवड्यात ह्या समाजात जे ठराव करण्यात आले; मागच्या वर्षात घडून आलेल्या कृत्यांचे जे वृत्तांत वाचण्यात आले; व जी सर्वोत्कृष्ट सभाकार्याची पद्धत लोकांच्या पाहाण्यात आली तिचे सर्वांगसौंदर्य व सर्वोत्तम व्यवस्था पाहून, इंग्रजी पार्लमेंट आणि युनाइटेड स्टेट्स्ची काँग्रेस ह्यांस सुद्धा ह्या मद्यनिषेधक मंडळीचा हेवा वाटल्यावाचून राहिला नसता. त्या प्रसंगी फ्रान्सेस् इ. विलर्ड ह्या बाईंचे सभापांडित्य, नेतृत्वशक्ती, सभाचालकपणा, उत्कृष्ट व्यवस्था ठेवण्याचे शहाणपण व पार्लमेंटच्या प्राचीन नियमांचे असाधारण ज्ञान, ही ज्यांच्या पाहण्यात आली, त्यास ही बाई सरस्वती, राजनीती आणि शासनशक्ती ह्या तीन देवींची एक मूर्ती आहे, असे वाटल्यावाचून राहिले नसेल!

स्त्रियांस व्यवस्थापूर्वक कोणतेही काम करता येत नाही, असे पुष्कळ अहंकारी

पुरुषांस वाटत असेल; परंतु न्याषविल् मुक्कामी ह्या स्त्रीमंडळीचा समाज व त्याची व्यवस्थेशीर कार्ये ज्यांनी पाहिली असतील, त्यांना काग्रेस किंवा पार्लमेंटातील गडबड व पुष्कळ वेळा घडून येणारी अव्यवस्था ध्यानात आणून ह्या दोन जगप्रसिद्ध राजकारणी सभांनी सदरील मंडळीचा किता वळवित्यास वाईट नाही, असेही वाटल्यावाचून राहिले नसेल.

नवेंबरच्या चौविसाव्या तारखेस सायंकाळी ह्या महोत्सवाची समाप्ती झाली. त्या प्रसंगी तेथे आलेल्या स्त्रीसमाजास निरोप देतांना न्याषविल्च्या प्रमुख पुरुषांनी व आचार्यांनी स्त्रियांविषयी आपली मते कशी पालटली, आणि ह्या मंडळीचे सभाकार्य व उत्तम व्यवस्था, तिचे सदुद्देश आणि सर्वोपकारी नीती पाहून आपल्यास केवढे सानंदाश्चर्य वाटले, हे सांगून फार स्तुती करून, मोठ्या सन्मानाने ह्या युनाइटेड स्टेट्स्च्या स्त्रियांच्या राष्ट्रीय मद्यनिषेधक मंडळीस निरोप दिला; व पुढच्या वर्षी पुनः ह्या मंडळीने तेथे यावे म्हणून आग्रह केला.

एकंदरीत हा उत्सव सर्वास मोठा आनंदाचा झाला. असा अद्भुत, मनोरम आणि भव्य देखावा मी जन्मात कधी पाहिला नव्हता, तो पाहून माझ्या जन्माचे सार्थक झाले, असे मला वाटले. गेल्या मार्च महिन्याच्या शेवटी वार्शिंग्टन शहरी जमलेल्या सार्वराष्ट्रीय स्त्रियांच्या समाजावाचून दुसऱ्या कोणत्याही मंडळीच्याने किंवा उत्सवाच्याने ह्या महोत्सवाची व महत्समाजाची बरोबरी करवणार नाही.

स्त्रियांचा कूसेड

मुराराक्षसी आणि तिचा भाऊ तंबाखू यांनी लोकांच्या घरात जबरीने प्रवेश करून, मोठा उत्पात मांडला होता. जो तो आपला "मी पुरुष, मी काही केले तरी चिंता नाही; मद्य प्याल्याने श्रमनाश होतो, तंबाखू खाल्ल्याने आणि ओढल्याने मस्तकातील ज्ञानतंतूंना विश्रांती मिळते; औषधार्थ किंवा अन्नपचनार्थ थोडेसे मद्य प्याल्यास काही चिंता नाही, झाला शास्त्राधार आहे वगैरे कपोलकल्पित कारणे सांगून, हवे तितके मद्य पिऊन किंवा मादक पदार्थांचे सेवन करून, हातांतील पैसा उधळून टाकू लागला. नरकाची मुक्तद्वारे आणि मनुष्याच्या सर्व नाशाची कारणे जी शौडिकालये, ती चोहोकडे वादू लागली. त्यांच्या रंगीत तावदानांच्या खिडक्या व सुंदर सुशोभित द्वारे पाहून, पुरुषांची मने झुलू लागली. लोकांच्या माना मुरगळून आपली तुंबडी भरणान्या गुत्तेवाल्यांनी तरुण, वृद्ध, अज्ञान आणि सज्ञान अशा लोकांस निरनिराळ्या तऱ्हेने भुरळ घालून, आपला

व्यापार वाढविण्याचे हजारो उपाय शोधून काढले. त्यांच्या फंदात पडून दिवसेंदिवस अधिकाधिक पुरुष सर्वस्वास मुकून, सुखाला, संभावितपणाला किंबहुना आयुष्यालाही आचवू लागले. त्यांच्यापायी बिचाऱ्या बायकांची व त्यांच्या तान्ह्या, कोवळ्या लेकरांची फारच दुर्दशा होऊ लागली. किती हजारो पतिव्रता बायका आपले नवरे ह्या दुर्व्यसनाच्या पायी सर्वस्वी बुडत आहेत असे पाहून, मनातल्या मनात कुढू लागल्या. आपल्या जीवापेक्षा प्रियतर मुलगे धर्माला, नीतीला व इहपरलौकिक सुखाला जलांजलि देऊन, सुरेच्या नादी लागून अनंत नरकात जात आहेत; हे पाहून किती लक्षावधी आयांची काळजे दुःखाने जळू लागली. तरी त्या बिचाऱ्या मुकाट्याने सर्व यातना भोगू लागल्या; धर्मशास्त्र आणि लोकरीती ह्या दोन लोकसमाजाच्या शासकांनी बायकांना घरात राहून मुकाट्याने सर्व गोष्टी ऐकून घेण्यास आज्ञा दिली आहे; ती स्त्रियांनी शिरसामान्य करून हूं का चूं न करता, अनंत, असह्य यातना आणि मानसिक दुःखे आजपर्यंत सोसून घेतली. परंतु जगात सर्व गोष्टीला इयत्ता आहे. आपल्यावर अतिशय जुलूम होत आहे, असे पाहून गांढूळसारखा किडादेखील एकादवेळी स्वसंरक्षणार्थ शत्रूशी युद्ध करायला तयार होतो; तेव्हा मनुष्य प्राण्यांस, तशातून बायकांस किती धीर धरून जुलूम सहन करण्याची संवय असली, तरी त्यांवर होणारे जुलूम अमुक एका सीमला पोहोचल्यावर मग त्यांच्याने त्या जुलमांचा प्रतिकार केल्यावाचून राहवत नाही अशी एखादी वेळ येतेच, ह्यात मोठेसे नवल नाही. ओहायो संस्थानातील बायकांच्या दारी असा एक प्रसंग येऊन ठेपला, तेव्हा त्यांनी आपल्या पडवपोशीस आणि मुकेपणास एकीकडे गुंडाळून ठेवून, ज्या शौडिकांनी त्यांचे नवरे आणि मुलगे निर्दयपणे त्यांच्या कवटाळ्यांतून ओढून नेले होते, त्यांशी झुंजून, आपल्या बाळाचे आणि प्रियांचे संरक्षण करण्यास निश्चय केला. शेकडो कुलीन, सहनशील आणि गुणवती स्त्रियांनी कंबरा बांधून, शौडिकांच्या विरुद्ध चालविलेल्या क्रूसेडास आपले साहाय्य दिले; आणि शत्रूचा पराभव करून आपल्या मुलांचे आणि घरांचे संरक्षण केल्यावाचून रणांगणातून परतायाचे नाही, अशी प्रतिज्ञा केली. ह्या त्यांच्या युद्धात त्यांनी कोणाचे गळे कापले नाहीत; कोणाला फसवून त्यांच्या तोंडचा घास काढून घेतला नाही; कोणाचा रक्तपात केला नाही, कठोर शब्द बोलून कोणाची हृदये विदीर्ण केली नाहीत; बंदुका, तरवारी, तोफा वगैरे प्राणनाशक शस्त्रे घेऊन कोणाला भय दाखविले नाही; तरी त्यांचे नाव ऐकल्याबरोबर अधर्मी परपीडक, परस्वापहारक, मद्यविके त्यांचा व

त्यांच्या पक्षपात्यांचा थरकाप होऊ लागला; त्यांचा शांतिलक्षणध्वज पाहून सैतानाला कापरे सुटले; आणि त्यांचे मधुर सयुक्तिक उपदेशपर शब्द ऐकून सैतानाच्या किल्ल्याचे पाये डगमगून किल्ले पडू लागले. अकराव्या आणि बाराव्या शतकातील कूसेड'युद्धे ह्या एकुणिसाव्या शतकातील अद्भुत अप्रतिम बायकांच्या शांतिमय कूसेडापुढे फिकी पडतात. ह्याची आणि त्यांची बरोबरी कधीच होणार नाही. मागच्या रानटीपणाच्या काळातील पुरुषांच्या कूसेडांचा उद्देश लोकांचे गळे कापून, मनुष्यरक्ताचा सडा सर्व पृथ्वीवर पाडून, धर्माच्या नावाला कलंक लावण्याचा होता. एकुणिसाव्या शतकातील बायकांच्या कूसेडाचा उद्देश लोकांचे प्राण वाचवून, त्यांना नरकातून ओढून काढून, त्यांच्या घरातून सर्वत्र सुख, शांती आणि आनंद यांची स्थापना करणे, हा होता. इसवी सनाच्या अकराव्या व बाराव्या शतकातील पुरुषांच्या कूसेडांनी लक्षावधी मनुष्यांचा संहार केला; एकुणिसाव्या शतकातील बायकांच्या कूसेडाने कोट्यावधी मनुष्यांस मृत्यूच्या जाभाडांतून ओढून काढण्याचे उपाय योजले. त्या रानटी कूसेडांनी शांतिराज ख्रिस्त ह्याच्या धर्मास विटाळले; ह्या अर्वाचीन कूसेडाने सोन्यासारख्या त्या पवित्र धर्मास सोहागा लावून उज्वल केला.

इ. स. १८७३ तील डिसेंबर महिन्याच्या २४ व्या तारखेस ह्या अद्भुत 'कूसेडा'चा प्रथम उद्भव झाला. ओहायो संस्थानातील हिस्बरा नावाच्या गावात कोणी डायो लुइस् नावाचा गृहस्थ व्याख्यान द्यायला आला होता. त्याने तेथील 'वांशिंग्टन् कोर्ट हौस्'च्या वक्तृत्व सभेपुढे २४ व्या तारखेस सायंकाळी "आमच्या मुली," ह्या विषयावर वक्तृत्व केले. ह्या प्रसंगी त्याने मद्य व इतर मादक पेये, व तंबाखू इत्यादी पदार्थांचा उपयोग केल्याने मनुष्यजातीची केवढी हानी होते हे सांगून, आपल्या अनुभवास आलेली एक गोष्ट सांगितली. त्याची आई मोठी भाविक व सद्धर्माभिमानी होती. तिला दुर्व्यसनापासून जगाची केवढी हानी होत आहे हे पाहून फारच दुःख वाटत असे. डायोचा बाप सुरेच्या नादी सांगून सर्वस्वास मुकला होता. मिसेस् लुईसने त्यामुळे आपल्या सुखाची व

१ कूसेड=कूसाच्या नावाने झालेले युद्ध. अकराव्या शतकाच्या शेवटी मुसलमानांनी यरूशालम काबीज करून स्पेन इत्यादी ख्रिस्ती राज्ये काबीज करण्याचा बेत केला, तेव्हा ख्रिस्तीधर्माभिमानी लोकांनी स्वधर्मसंरक्षणार्थ मुसलमानांशी जी युद्धे केली, त्यास कूसेड् असे नाव आहे. ही इसवी सनाच्या तेराव्या शतकापर्यंत चालत होती.

संसाराची माती झाली हे पाहून, आपल्या नवऱ्याचा उद्धार करण्याचे मनात आणले; आणि आपल्या गावातील मनुष्यांची ही दुर्व्यसने सोडविण्याचा एक नवीन उपाय तिने शोधून काढला. तिने स्वतः आपल्या काही मैत्रिणीस बरोबर घेऊन, दारू वगैरे मादक पदार्थ विकणाऱ्यांच्या दुकानी जाऊन, तेथे देवाची प्रार्थना व उपदेश करून, असा नीच व नाशकारक व्यापार सोडून द्या असे त्या दुकानदारांस म्हणून त्यांच्या विनवण्या केल्या. पुढे तिच्या ह्या सदुद्योगास यश आले; त्या गावातील गुत्तेवाल्या लोकांनी आपली सगळी दुकाने बंद केली. ही गोष्ट सांगून डायो लुईस् सभेतील बायकांस उद्देशून म्हणाला की, 'बायांनो, तुम्ही जर असेच कराल, तर तुमच्या सदुद्योगास यश आल्यावाचून राहणार नाही. मला वाटते की, एक आठवड्याच्या आत येथील सगळी शौडिकालये बंद होतील. आता तुम्हाला जर हे कृत्य करायचे आहे, तर ज्या बाया ह्यात पुढारीपणा घेतील, त्यांनी आपली संमती द्यावी.' लुईस्चे बोलणे ऐकल्याबरोबर सभेतील पन्नास बायका ह्या कामास आपली संमती आहे, असे दाखविण्यास उठून उभ्या राहिल्या. त्या नंतर आपल्या आजूबाजूस बसलेल्या मद्यपानविरोधी पुरुषांकडे वळून लुईस् म्हणाला - 'आता ह्या स्त्रियांनी काम हे करण्याचे हाती घेतले, तर तुमच्यापैकी कितीजण त्यांस मदत करतील ते सांगा पाहू?' त्यावर साठ सत्तर पुरुष उठून उभे राहिले. ह्याप्रमाणे हे कार्य करण्याचे ठरल्यावर ख्रिस्तजयंतीस म्हणजे डिसेंबरच्या २५ व्या तारखेस ह्या महत्कृत्याकरता सकाळी एक सभा भरविण्याचे ठरले.

मागल्या रात्रीच्या ठरावाप्रमाणे ख्रिस्तजयंतीच्या दिवशी सकाळी दहा वाजता, तेथील प्रेस्बिटीरियन् पंथी लोकांच्या भजनालयात मोठा लोकांचा जमाव झाला, आणि एक पद गाऊन प्रार्थना झाल्यावर, डायो लुईस् यांनी आपल्या आईची गोष्ट सांगून, बायकांच्या अंगी केवढाली कामे करण्याची शक्ती आहे, आणि त्यांचे सहिष्णुत्व, दीर्घोद्योग आणि प्रेमळ स्वभाव ही त्यांस अशा प्रकारची कामे पार नेण्यास केवढाली साधने आहेत, असे सांगून सुमारे एक तासपर्यंत भाषण केले. त्यांचे भाषण झाल्यावर, तेथे जमलेल्या सर्व मंडळीस डायो लुईस् यांची सूचना फार पसंत पडली, आणि त्याच सकाळी 'बायकांच्या क्लेसेडा'चा प्रारंभ झाला.

ह्या 'क्लेसेड' मंडळीत इतर मंडळ्यांप्रमाणे नियम करून अध्यक्ष, उपाध्यक्ष, चिटणीस आणि खजीनदार निवडून योजण्यात आल्या; त्या सर्व

बायकाच होत्या हे सांगायला नको. त्या स्त्रीसमाजापैकी एक दळाला युद्धास पाठविण्यात आले. ह्या दळात बावत्र बायकांनी योद्ध्यांचे विडे उचलून, एका नूतन संशप्तक वर्गाची सृष्टी केली. ह्या संशप्तक वर्गाने प्रत्येक गुत्तेवाल्याच्या दुकानी जाऊन, तेथे परमेश्वराची प्रार्थना, उपदेश आणि विनवण्या करून, त्याच्याकडून तो मद्यविक्रयाचा दुष्ट धंदा सोडून, दुसरा एखादा चांगला धंदा धरण्यास प्रवृत्त करावे, असा ठराव झाला. सदरील संशप्तक मंडळास मदत करायला म्हणून, एक "जबाबदारांची मंडळी" स्थापन झाली. ह्या वर्गात सदतीस पुरुषांनी मिळून क्रूसेडच्या बायकांस जी काही पैशाची वगैरे मदत लागेल, ती देण्याची जबाबदारी आपल्यावर घेतली. ह्या प्रमाणे सर्व तयारी झाल्यावर ह्या मंडळीने एक पोटमंडळी नेमून तिने एक विनंतिपत्र लिहावे, अशी सूचना केली. ते विनंतिपत्र मद्य वगैरे मादक पदार्थ विकणाऱ्या लोकांकडे पाठविण्याचा निश्चय झाला.

सदरील संशप्तक मंडळीने हिल्सबराची मिसेस् इ. जे. टाम्सन् ह्या बाईस आपले सेनाधिपत्य देऊन, शत्रूवर हल्ला करण्याचा बेत ठरविला. ह्या पहिल्या युद्धाचा वृत्तांत टाम्सन्बाईंनी स्वतः लिहून ठेवला आहे, तो असा:-

"इ.स. १८७३ तील डिसेंबर महिन्याच्या २५ व्या तारखेस सकाळी आमची "जूट" हळू हळू भीत भीत, राबर्ट वार्ड नावाच्या गुत्तेवाल्याच्या "पहिल्या प्रतीच्या" शौडिकालयाजवळ गेली. ह्या शौडिकालयाची आख्या गावात सर्वत्र पसरलेली असून, ते पहिल्याबरोबर आम्हांपैकी काहीकांची तोंडे सुकून गेली; आणि कित्येकजणी तर थरथरा कापू लागल्या. रॉबर्ट वार्ड यास आम्ही त्याच्या दुकानी येणार हे वर्तमान कळले असावे एवढेच नाही; तर आमचा तेथे येण्याचा उद्देशही त्यास कळला असावा, असे वाटते. त्याने मोठ्या सभ्यतेने आपल्या दुकानाचे दार उघडून आमचे स्वागत केले, आणि प्रसन्न वदनाने आम्ही सगळ्या आत जाईतोपर्यंत दार उघडून धरले; मग दार लावून तो आपल्या नेमक्या जागेस "बार्" (दारू विकायला ठेवण्याची ठणवी) मागे जाऊन उभा राहिला. त्यानंतर आमच्या जुटीच्या प्रमुखाने (म्हणजे स्वतः टाम्सन्बाईने) त्यास उद्देशून म्हटले "बरे मिस्टर वार्ड, हा जमाव फार

१ संशप्तक="आपण एक तर शत्रूंचा पराभव करू, नाही तर रणात पडू, परंतु युद्धातून भिऊन पळणार नाही;" अशी शपथ घेणारे योद्धे.

चमत्कारिक आहे, असे तुम्हाला वाटत असेल, नाही ? ते कसेही असो, परंतु आमचा एथे येण्याचा उद्देश काय तो तुम्हास माहित असेलच." इतक्या अवकाशात राबर्ट बराच धामाधूम होत चालला होता. तो म्हणाला, "मला डायो लुइस् यांशी एक दोन गोष्टी बोलावयाच्या आहेत." मिसेस् टाम्सन् म्हणते - "छे, डायो लुईस् यांचा आमच्या उद्देशाशी काही संबंध नाही. आता एथे असलेल्या आम्हा बायकांपैकी कित्येक बायकांचे दुःखाने व चिंतेने सुकून गेलेले चेहेरे तुम्ही लक्ष लावून पहाल, तर तुमच्या ह्या अपवित्र व्यापाराचा परिणाम काय झाला हे पाहून, आम्ही आज एथे आलो ह्याचे तुम्हास नवल वाटणार नाही. आमचा एथे येण्याचा उद्देश तुम्हाला भय दाखविणे किंवा तुमची निर्भर्त्सना करणे हा नसून, आमची हृदये आणि घरे ज्याच्या योगे फार नुकसान पावतात, असा हा आपला धंदा तुम्ही सोडाल तर, आम्ही आमच्या परधामस्थ मित्रांच्या आणि तारकाच्या नावाने त्याच्या प्रेरणेप्रमाणे तुम्हास क्षमा करायला, व देव तुमच्या अपराधांची क्षमा करो म्हणून प्रार्थना करायला, येथे आलो आहो."

हे ऐकून बिचारा रॉबर्ट वार्ड अगदी गोंधळून गेला. ही चांगली संधी आहे असे पाहून टाम्सन् बाईनी आपल्या मैत्रिणींकडे पाहून म्हटले "आपण प्रार्थना करूया." हे ऐकून सर्व बायांनी तत्काळ गुडघे टेकून प्रार्थनेस सुरुवात केली. रॉबर्टही त्या पवित्र जुटीबरोबर परमेश्वराची प्रार्थना करू लागला. त्यानंतर त्या सर्व बायांनी मिळून एक भजन गाइले. ज्या बिचाऱ्या बायकांचे नवरे व ज्या आयांचे मुलगे ह्या शौडिकालयाच्या पायी धुळीस मिळून ज्यांच्या सुखाचा सत्यानाश झाला, व ह्या कारणास्तव ज्यांस ह्या दुकानाचे नुस्ते वारेही सोसत नव्हते, त्याच बाया आज प्रेमळ मनाने ह्या ठिकाणी येऊन, ह्या "चुकून दुर्मोर्गी लागलेल्या भावास" देवाने सन्मार्गी लावावे, व ह्याने जगाच्या तारकास आपलेसे करून घ्यावे, म्हणून प्रार्थना करीत आहेत. "देवप्रीती आहे" हे खोटे नव्हे. त्या अलौकिक प्रीतीचा महिमा केवढा आणि क्षमेचे महत्त्व केवढे याचे वर्णन करून पुरे होणार नाही. डायो लुइस्चे भाकित खरे झाले. ह्या अद्भुत संशप्तकांच्या अव्याहत प्रयत्नाने एका आठवड्याच्या आत, हिस्बरातील सगळी शौडिकालये बंद झाली!

हिस्बरातील कूसेइचा वृत्तांत ऐकून, युनाइटेड स्टेट्स्च्या इतर पुष्कळ ठिकाणच्या बायकांनीही हिस्बराच्या बायकांचे अनुकरण केले. परंतु असे कूसेइस् सर्व काळ टिकणारे नव्हते, म्हणून काही दूरदर्शी स्त्रियांनी मिळून संहत प्रयत्न

करण्याचे मनात आणिले. इ.स. १८७४ मध्ये शटोक्वा नावाच्या ग्रीष्मविहारात ह्या कूसेडमधून जयी झालेल्या काही स्त्रिया जमल्या होत्या. त्यांनी मद्यपानाचे व्यसन नाहीसे करण्यास सतत प्रयत्न करण्याच्या उद्देशाने, "खिस्ती स्त्रियांची मद्यनिषेधक मंडळी" स्थापन केली. ह्या देशातील उद्योगी, नीतिमान, सत्स्त्रियांच्या उद्योगाने हिला लवकरच राष्ट्रीय समाजाचे रूप येऊन, थोडक्याच दिवसांनी तिने युनाइटेड स्टेट्स्च्या स्त्रियांची राष्ट्रीय मद्यनिषेधक मंडळी असे नाम धारण केले.

ह्या मंडळींची शासनपद्धती ही युनाइटेड स्टेट्स्च्या राष्ट्रीय शासन पद्धतीचेच प्रतिरूप आहे. स्थानिक मंडळी, सुभ्यांच्या मंडळ्या, संस्थानिक मंडळ्या आणि राष्ट्रीय मंडळी अशी हिची चार रूपे आहेत; त्यातील शासनपद्धतीही फार सुरेख आहे. स्थानिक मंडळीत अध्यक्ष, उपाध्यक्ष, चिटणीस, खजीनदार, व व्यवस्थापक मंडळी, आणि सभेसंबंधी विशेष कामे करण्याकरता नेमलेल्या पोटमंडळ्या, इतके भाग असतात. दरवर्षी स्थानिक सभेचा वार्षिक समारंभ होतो, तेव्हा मंडळींतील अधिकाऱ्यांची निवडणूक होऊन, कामावर त्यांची रुजुवात होते. ह्याचप्रमाणे सुभ्याच्या संयुक्त मंडळ्यांचा वार्षिक समारंभ होतो, तेव्हा त्यातील अधिकारिणी सर्वांचे मत घेऊन निवडल्या जातात. ह्याच रीतीने संस्थानिक आणि राष्ट्रीय मंडळ्यांच्या अधिकारिणी दरवर्षी सर्वांचे मत घेऊन निवडल्या जातात. युनाइटेड स्टेट्स्मध्ये ह्या मंडळींच्या शाखा दहाहजारांवर असून, त्यात सुमारे अडीच लक्ष स्त्रिया सभासद आहेत. स्थानिक मंडळी आपल्या ठिकाणी स्वतंत्र आहे, तरी तिच्या अंगी बळकटी यायाला व दुसऱ्या मंडळ्यांशी ऐक्य व मैत्री राखण्याकरिता तिला आपले काही महत्त्वाचे अधिकार सुभ्याच्या मुख्य मंडळीस द्यावे लागतात; तसेच सुभ्यांच्या मंडळ्यांना, आपले काही अधिकार संस्थानिक मंडळीस, आणि संस्थानिक मंडळ्यांना आपले कित्येक महत्त्वाचे हक्क राष्ट्रीय मंडळीस द्यावे लागतात. ह्या योगाने त्यांच्यांत स्वातंत्र्य आणि एकी राहून, त्यांस बळकटी येते. ह्या मंडळींची शासनपद्धती, सुरळित आणि व्यवस्थेशीर काम करण्याची रीती, व कायदेशीरपणा फार प्रशंसनीय व युनाइटेड स्टेट्स्च्या राष्ट्रीय शासनपद्धतीप्रमाणेच अद्भुत आहे. स्त्री जातीमध्ये असलेल्या नानाप्रकारच्या शक्ती निरनिराळ्या व्यक्तींमध्ये आकाशातील वाफेप्रमाणे जिकडे तिकडे विखरून पडून, अनियमित व कार्यकारित्वशून्य अशा होत्या; त्या ह्या मंडळीत येऊन संहत झाल्यावर, बाष्पयंत्रांत एकवटून संयमित

ज्ञालेल्या वाफेप्रमाणे नानाकार्यकारिणी ज्ञाल्या आहेत. हिच्या योगाने स्त्रियांस कधीकाळी ठाऊक नसलेला योग्य स्वाभिमान व शासकपणा, कार्यकारिता आणि नेतृत्व, हे गुण युनाइटेड स्टेट्स्च्या स्त्रियांमध्ये असाधारण व आश्चर्यकारक रीतीने वृद्धी पावत आहेत. हिच्या प्रसादाने निरनिराळ्या मतांच्या व नाना जातींच्या स्त्रियांमध्ये जे हानिकारक मतभेद आणि जातिद्वेष होते ते नाहीसे होऊन, त्यांच्या जागी निष्कपट मैत्री व भगिनीप्रेम ही वाढत जात आहेत.

सर्व सुधारलेल्या राष्ट्रांतून जितक्या म्हणून मंडळ्या आहेत, त्या सर्वांत ही मंडळी श्रेष्ठ आणि महत्तम आहे, असे म्हणण्यास मला अगदी संकोच वाटत नाही. ह्या मंडळीने हातात घेतले नसेल असे सत्कृत्य जगात फार विरळा; हिच्या आईसारख्या ममताळू हृदयात कोणाविषयी दया नाही, असे उदाहरण कोठेच नसेल; आणि ह्या मंडळीच्या अंगी असलेले शौर्य, गांभीर्य, धैर्य, आणि क्षमा हे गुण एक परमेश्वरावाचून, दुसऱ्या कोणाच्या अंगी इतके पूर्णत्वास प्राप्त झाले नसतील. ह्या देशात व दुसऱ्या पुष्कळ देशांतून ज्या बायकांच्या मिशनरी मंडळ्या आहेत त्या म्हणजे लहानसहान महत्त्वाच्या आहेत असे नाही, त्यांनी कोट्यावधी रुपये खर्चून, आणि सर्व प्रकारे स्वार्थशून्य होऊन, परकीय लोकांस सद्धर्ममार्गी लावण्याचा उद्योग केला व चालविला आहे. त्यांची स्तुती करावी तितकी थोडीच; परंतु त्या मंडळ्यांत नानाप्रकारचे मतभेद असल्याने त्यांच्यात असावी तितकी एकी नसून, त्यांच्या हातून ह्या मद्यनिषेधक मंडळीच्या हाती आहेत, तितकी सत्कृत्ये होत नाहीत. स्त्रियांच्या ख्रिस्ती सभेत केवळ 'एवंजलिकल्' म्हणविणाऱ्या मतांचाच समावेश होतो. इतर मतांच्या मनुष्यास त्यांच्याकडून मदत मिळत नाही. इतर जितक्या ज्ञानवर्धक व परोपकारी मंडळ्या आहेत, त्या आपापल्यापरी फार उत्तम व लोकोपयोगी असल्या, तरी त्यांच्या ह्या मंडळीशी तुलना करता येणार नाही; कारण त्यांची संख्या थोडी व त्यांचे उद्देशही ससीम आहेत, परंतु स्त्रियांच्या मद्यनिषेधक मंडळीचे उद्देश बहुत व फार महत्त्वाचे आहेत. हीत मतविरोध नाही; सर्व मतांच्या, सर्व जातींच्या आणि सर्व प्रकारच्या स्त्रिया हीत मिळून, एकीने काम करतात. हिच्या स्थानिक, संस्थानिक, राष्ट्रीय आणि सार्वराष्ट्रीय अशा क्रमिक शाखा; हिचे उत्तम सर्वमान्य आणि सर्वास पाळता येणारे असे सोपे पण दृढ नियम; हिची अलौकिक, सर्व प्रकारच्या राज्यव्यवस्थांपेक्षा उत्तम व सर्वत्रांस एकवटून धरणाऱ्या, अशी असाधारण व्यवस्था; ह्यांविषयी विचार करून पाहिला म्हणजे, ही मंडळी ह्या युगाच्या ईश्वरी

सृष्टीतील अद्भुत चमत्कारांचे शिरोभूषण आहे, असे म्हटल्यावाचून राहवत नाही. हल्ली ह्या मंडळींची चाळीस पंचेचाळीस खाती असून, हिने जी निरनिराळी कृत्ये करण्यास हाती घेतली आहेत, त्यांची यादी येणे प्रमाणे.—

१ निरनिराळ्या ठिकाणी आपल्या मंडळींतील प्रतिनिधी, वक्त्या बायका पाठवून, मद्यपाननिषेधक मंडळ्या स्थापणे.

२ सार्वराष्ट्रीय स्त्रियांच्या मद्यपाननिषेधक मंडळ्या स्थापण्याकरता, सर्व राष्ट्रांतून दूती पाठवून, किंवा पत्रव्यवहाराद्वारा सदरील काम करणे.

३ युनाइटेड स्टेट्समध्ये वसाहत करायला आलेल्या परदेशी लोकांमध्ये मद्यपाननिषेधक मताचा प्रसार करणे.

४ दाक्षिणात्य आणि औदीच्या संस्थानांतून असलेल्या, अल्प काळापूर्वी दास्यमुक्त झालेल्या हबशी जातीच्या लोकात, मद्यपाननिषेधक मताचा, विद्येचा व नीतीचा प्रसार करणे.

५ तरुण स्त्रियांमध्ये नीतिमत्तेचा व मद्यपाननिषेधक मताचा प्रसार करणे.

६ लहान मुलांस नीती, व मद्यपाननिषेधक मत शिकवून त्यांची उन्नती करणे.

७ मद्य व इतर मादक पदार्थ यांचे सेवन केल्याने ते करणाराच्या वंशजांस परंपरेने किती अपाय होतात, हे लोकांस समजावून देणे.

८ आरोग्यरक्षणविद्या शिकवून आरोग्याशी व मद्यपानवर्जनाशी किती निकट संबंध आहे, हे लोकांस समजावून देणे.

९ विद्याशिक्षणांत कोणते फेरफार केले पाहिजेत, ह्याचा विचार करून, सर्व मुलांस राष्ट्रीय सार्वजनिक शाळागृहांतून मद्यपान व मादक पदार्थांचे सेवन ह्यांपासून केवढाले अनर्थ होतात, ह्याविषयी शास्त्रीय शिक्षण मिळावे, असा प्रयत्न करणे.

१० वरिष्ठ शाळांतून आणि विश्वविद्यालयांतून सदरी सांगितल्याप्रकारचे शिक्षण मिळावे असा प्रयत्न करून, ह्या विद्यालयांतून शिकणाऱ्या तरुण स्त्रीपुरुषांमध्ये मद्यपाननिषेधक मताचा प्रसार करणे.

११ लहान बालकांकरता बालोद्यान किंवा 'किड्स् गार्टन्' शाळा स्थापून, त्यास उत्तम बालशिक्षण देणे व चांगले वळण लावणे.

१२ आदित्यवारच्या, म्हणजे दर आदित्यवारी मुलांस व मोठ्या माणसांस धर्मशिक्षण देण्याकरता स्थापिलेल्या ज्या शाळा आहेत, त्यांची उन्नती आणि वृद्धी करून, त्यात मद्यपाननिषेधक मताचा प्रसार करणे.

१३ मद्यपानवर्जक मताचा प्रसार करणारे असे ग्रंथ, वर्तमानपत्रे, मासिक पुस्तके, आणि लहान मोठी पत्रके छापून प्रसिद्ध करणे.

१४ वार्ड, अश्लील अनीतिपर आणि मादकपदार्थसेवनास उत्तेजन देणारे असे ग्रंथ, पत्रे, पुस्तके वगैरे प्रसिद्ध होऊ नयेत, म्हणून प्रयत्न करणे.

१५ काबाडकष्ट करून पोट भरणाऱ्या, मेहेनती आणि उद्योगी लोकांस मद्यपानवर्जनापासून केवढे फायदे आहेत, हे समजावून देणे.

१६ पार्लमेंटच्या नियमांच्या धर्तीवर सभा, समिती आणि मोठ्या मंडळ्या स्थापण्याची, त्या चालविण्याची वगैरे रीत शिकविणे, व सभांचे साधारण आणि विशेष नियम काय आहेत, हे बायकांस व मुलांस समजावून देणे.

१७ स्त्रियांच्या व पुरुषांच्या मद्यपानवर्जक मंडळ्या स्थापून, त्यांमध्ये व्यवस्था ठेवून, त्यांकडून काम करविण्याची रीती शिकविणे.

१८ तंबाखू, अफू, भांग इत्यादी मादकपदार्थसेवन केल्याने केवढाले अनर्थ होतात, व मनुष्यशरीरावर त्यांचा किती वार्ड परिणाम होतो, हे लोकांस समजावून देणे.

१९ औषधांमध्ये मद्यार्कयुक्त पातळ औषधांचा उपयोग न व्हावा एतदर्थ प्रयत्न करणे, व मद्यार्कयुक्त औषध देण्याची जरूरी नाही असे शास्त्रीय व रासायनिक प्रयोग करून, प्रमाणसिद्ध करून दाखविणे.

२० सर्वत्र सद्धर्मप्रसारक करणे.

२१ पुष्कळ ठिकाणी लोकांस धर्मपुस्तक वाचून ऐकवून, धर्मग्रंथांत मद्यपानाचा निषेध केलेला आहे, अशी लोकांची समजूत घालून देणे.

२२ लहानमोठ्या बंदीखान्यांतून असलेल्या कैद्यांचा समाचार घेणे, त्यांस धर्म, नीती आणि मद्यवर्जनापासून होणारे फायदे, ह्यांविषयी शिक्षण देणे; तुरुंगातील व पोलीस स्टेशनांमधील कैदी व अनाथगृहात राहणारी माणसे ह्यांचा समाचार घेऊन, त्यास साहाय्य करणे.

२३ आगगाड्यांवरून व आगगाड्यांच्या स्टेशनांतून वगैरे काम करित असलेल्या मजुरांस, व कामदारांस भेटून, त्यांस मद्यपानवर्जक मताची माहिती करून देणे; व त्यास धर्म आणि नीती शिकवून त्यांची आत्मिक उन्नती करणे.

२४ नावाडी, आणि नौकासेनेत काम करणारे व जमिनीवर लढणाऱ्या सेनेतील सैनिक, यांस धर्म आणि नीती शिकवून, मद्यपानवर्जनापासून होणाऱ्या फायद्याविषयी त्यांची समजूत घालून देणे.

२५ धर्ममंदिरांतून 'प्रभुभोजन' नामक संस्काराच्या वेळी मद्यार्कयुक्त द्राक्षारसाचा उपयोग होऊ नये, म्हणून प्रयत्न करणे.

२६ खिस्ती मंडळ्यांतून विशेष प्रार्थनेकरता नेमलेल्या आठवड्यात एक विशेष दिवशी मद्यपानवर्जक सभेच्या कामाच्या उत्कर्षाकरता सर्व खिस्ती मंडळ्यांनी परमेश्वराची प्रार्थन करावी, ह्याविषयी प्रयत्न करणे.

२७ नीतिसंबंधी शुद्धता लोकांमध्ये वाढेल, ह्याविषयी प्रयत्न करणे.

२८ मोर्मनपंथी बायकांमध्ये नीती, धर्म व मद्यपाननिषेधक मत यांचा प्रसार करणे.

२९ युनायटेड स्टेट्स्च्या लोकांनी आदित्यवारी व्यापार किंवा दुष्कृत्ये न करता, तो दिवस पवित्र मानून, त्या दिवशी ईश्वरभजन करण्यात काळ घालवावा, ह्याविषयी प्रयत्न करणे.

३० संभावित स्त्रियांच्या घरोघर जाऊन, तेथे लहान लहान समितीतून मद्यपाननिषेधक मताचा प्रसार करणे.

३१ दवाखान्यातून, रोगिभवनातून आणि इतर ठिकाणी जेथे रोगी, दुःखी, किंवा म्हातारी माणसे असतील त्यास फुले व इतर आनंदकारक पदार्थ नेऊन देणे.

३२ जेथे जत्रा किंवा मेळे भरत असतील त्या ठिकाणी मद्यपाननिषेधक मताचा प्रसार करणे; आणि हरतऱ्हेने तेथे मद्याचा क्रयविक्रय होऊ न देण्याचा प्रयत्न करणे.

३३ युनायटेड स्टेट्स्च्या निरनिराळ्या संस्थानिक सरकारांस अर्ज करून, राष्ट्रात मद्याचा व्यापार बंद करविण्याचा प्रयत्न करणे.

३४ नीतिप्रसाराच्या आणि मद्यपाननिषेधाच्या कामी साहाय्यार्थ, स्त्रियांना कायदे करण्याची वगैरे राजकारणी हक्क मिळावे, एतदर्थ प्रयत्न करणे.

३५ पतित स्त्रियांच्या उद्धार करून, त्यास काहीतरी उद्योगशिक्षण देऊन सन्मार्गी लावणे; अनाथ निराश्रित स्त्रिया कामाकाजाला राहिल्या असतील, तेथे कोणाकडून त्यावर जुलूम होत असल्यास किंवा त्यांचा जन्म बिघडण्याचा संभव असल्यास, त्यांचे संरक्षण करणे; बीभत्स व अश्लील ग्रंथ व चित्रे प्रसिद्ध होऊ नयेत ह्याविषयी प्रयत्न करणे; आणि सामाजिक शुद्धतेचा जेणेकरून सर्वत्र प्रसार होईल, असे नानातऱ्हेचे उपाय योजणे.

३६ शिकागो शहरात युनायटेड स्टेट्स्च्या स्त्रियांच्या राष्ट्रीय मद्यपाननिषेधक

मंडळीने स्थापन केलेल्या दवाखान्याच्या व रोगिभवनाच्या उन्नतीचे व त्याची उपयोगिता वाढण्याचे उपाय करून, तेथे मद्यपानवर्जक मताचे वैद्यक शिकवून, स्त्रीवैद्य तयार करणे.

३७ सर्व राष्ट्रांमध्ये शांती स्थापन होऊन, कोणाच्यामध्ये वाद, वितुष्ट पडल्यास त्यांनी परस्परांशी युद्ध न करता तिन्हाईत राष्ट्रांच्या निवाड्याप्रमाणे आपली भांडणे मिटवावी; अशाविषयी निरनिराळ्या राष्ट्राध्यक्षांची मने बळवून, युद्ध करण्याची क्रूर व राक्षशी चाल बंद करण्याचा प्रयत्न करणे.

३८ निरनिराळ्या शहरांतील आणि गावांतील परोपकारी मंडळ्यांस साहाय्य करणे.

ही अडतीस मुख्य कामे असून आणखी पाच सहा अवांतर कामे स्त्रियांच्या मद्यपाननिषेधक मंडळीच्या हातून होत आहेत, त्यांची नावे येथे सांगितली नाहीत.

ह्या चाळीस पंचेचाळीस खात्यांची कामे करायला ठिकठिकाणी पोटमंडळ्या नेमलेल्या असून, त्या सर्वांवर देखरेख करणारी एकेक अधिकारिणी असते. त्या अधिकारिणीने दरवर्षी प्रत्येक संस्थानात व उपसंस्थानात ह्या खात्याच्या संबंधाने कायकाय करण्यात आले, ह्याची माहिती थोडक्यात लिहून, स्त्रियांच्या राष्ट्रीय मद्यपाननिषेधक मंडळीच्या मुख्यधिकारिणीस द्यावी. अशी निरनिराळ्या प्रकारची माहिती ह्या महासभेच्या वार्षिकवृत्तपुस्तकात छापून प्रसिद्ध होते. निरनिराळ्या ठिकाणी मंडळीचा खर्च चालण्याकरता मंडळीच्या प्रत्येक सभासदाने अर्धा डालर - म्हणजे सरासरी दीड रुपया-वर्षाची वर्गणी द्यावी, असा ठराव आहे. ह्याशिवाय पुष्कळ उदार स्त्रिया आणि गृहस्थ ह्या मंडळीला मोठल्या देणग्याही बऱ्याच देतात.

ह्या मंडळीने हाती घेतलेल्या सगळ्या कामांची व प्रत्येक शाखेत त्यांनी काय काय केले आहे, ह्याची माहिती संक्षेपाने देऊ गेल्यास देखील एक स्वतंत्र पुस्तक लिहावे लागेल; म्हणून मी तसे करण्याच्या भरीस पडत नाही. मंडळीची सगळीच कामे फार महत्त्वाची आहेत; परंतु त्या सर्वांत एक अतिशय महत्त्वाचे आहे त्याचा उल्लेख एथे केलाच पाहिजे. युनाइटेड स्टेट्स्मध्ये मोठ्या माणसांप्रमाणेच लहान मुलांनाही बहुतांनी एकत्र मिळून, एकीने काम करण्याचे शिक्षण मिळते; असे मागे सांगितलेच आहे. ह्या देशातील मोठ्या माणसांप्रमाणेच लहान मुलांमध्येही सभा स्थापून सभेच्या द्वाराने काही तरी विशेष काम करण्याची चाल

आहे. भूतदयेच्या, विद्योन्नतीच्या, परोपकाराच्या, धर्मप्रसाराच्या वगैरे हजारो लहान मुलांच्या मंडळ्या ह्या देशात असून, त्यामधील लक्षावधी मुली आणि मुलगे पुष्कळ प्रकारची चांगली कामे करीत आहेत. ह्यांपैकी युनाईटेड स्टेट्स्च्या राष्ट्रीय खिस्ती स्त्रियांच्या मद्यनिषेधक मंडळीच्या प्रयत्नाने ज्या मुलांच्या मद्यनिषेधक मंडळ्या स्थापण्यात आल्या, त्यांची संख्या दीडहजारां जवळ जवळ असून, मुली आणि मुलगे मिळून सुमारे दीडलक्ष बालके त्यांची सभासद आहेत! ती सगळी आपापल्या आयांच्या किंवा शिक्षकिर्णींच्या मदतीने ह्या उत्कृष्ट मंडळ्यांचे काम चांगल्या रीतीने चालवीत असून, त्या सर्व मुलांनी आम्ही कधी मद्य पिणार नाही, अशी प्रतिज्ञा केलेली आहे. ती राखण्यास शक्ती व दृढनिश्चय त्यांच्या हृदयात उत्पन्न व्हावा ह्या करिता स्त्रियांच्या मद्यनिषेधक मंडळ्या अजरामर उद्योग करीत आहेत. आदित्यवारच्या धर्मशिक्षणाच्या शाळांमधून, ह्या स्त्रियांच्या प्रयत्नाने मद्यनिषेधाच्या संबंदाचे शिक्षण मुलांस दिले जात असून, ह्या शाळांतील चौतीस हजार मुलांनी आम्ही मद्यास शिवणार नाही, अशी शपथ घेतली आहे. ह्या असाधारण दीर्घोद्योगी बायांनी आज सात वर्षे सतत प्रयत्न करून, युनाईटेड स्टेट्स्च्या सदतीस संस्थानांतील सरकारांकडून सार्वजनिक शाळांमध्ये मुलांस मद्यनिषेधाच्या संबंदाचे शास्त्रीय शिक्षण मिळावे, अशा अर्थाचे कायदे करून घेऊन, ते अमलांत आणविले. ह्या सगळ्या संस्थानांतील सार्वजनिक शाळांतून ज्यास मद्यनिषेधाच्या संबंदाचे शास्त्रीय शिक्षण मिळत आहे, अशा मुलांच्या संख्या पासष्ट लक्षां(६५०००००)वर आहे. शास्त्रीयरित्या शिक्षण देऊन, मद्य आणि इतर मादक पदार्थांच्या सेवनाने मनुष्यशरीरावर किती वाईट परिणाम होतात, ह्याविषयींची सोदाहरण माहिती जी ह्या लक्षावधी मुलांस मिळत आहे, तिचा काहीनाकाही तरी स्थायिक सुपरिणाम त्यांच्या मनावर होईलच. ज्या मोठाल्या व्यक्ती मद्यपानाच्या व्यसनात आकंठमग्न झाल्या आहेत, त्यांस उपदेश दिल्याने फारसा फायदा होणार नाही असे समजून, ह्या शहाण्या, दूरदर्शी स्त्रियांनी भाविवंशाची सुधारणा करण्याकरता, मुलांचे शिक्षण चांगले असावे म्हणून अश्रांत प्रयत्न चालविले आहेत.

मेइन् आणि आयोवा, ह्या संस्थानांत आज पुष्कळ वर्षांपासून तेथील संस्थानिक सरकारांनी मद्यनिषेधाचे कायदे करून, मद्यनिर्माणाची व मद्यविक्रयाची मनाई केली आहे; परंतु मद्यविक्रेत्यांच्या कूटनीतीपुढे सरकारांचा काही उपाय चालत नाही. गुप्त रीतीने मद्याचा व्यापार तेथे चालतच आहे.

सरासरी दोन वर्षांमागे क्यान्सस् संस्थानातील बायकांना म्युनिसिपालिटीच्या संबंधाने फार महत्त्वाचे राजकारणी हक्क मिळाले. तेव्हा त्यांनी प्रथमतः ज्या महत्त्वाच्या कामात आपल्या हक्कांचा उपयोग केला, ते त्या संस्थानातील मद्याचा व्यापार अजिबात बंद करणे, हे होय. त्यापैकी अर्ध्या अधिक स्त्रिया मद्यनिषेधक मंडळीच्या सभासद होत्या. त्यांनी गुप्त रीतीने कोठे मद्याचा व्यापार होऊ नये, अशाबद्दल खटपट चालविली. स्त्रियांचे पाठबळ नसल्यामुळे, मेडन् संस्थानातील पुरुषांच्याने आज पंचवीस सव्वीस वर्षांत जे का करवले नाही, ते स्त्रीपुरुषांच्या संयुक्त शक्तीच्या बळाने क्यान्सस् संस्थानातील लोकांनी दोन वर्षांच्या आत बहुतेक तडीस नेले. युनाइटेड स्टेट्स्च्या राष्ट्रीय शासकसभेत क्यान्सस्च्या वतीने गेलेला एक कारभारी (सेनेटर् इंगल्स) असे म्हणतो की,^१ क्यान्सस्मध्ये मद्यपानाने झिंगून पडलेला मनुष्य, म्हणजे एक कधीच न घडणारी अशी आश्चर्याची गोष्ट बनून राहिली आहे. मद्याची दुकाने व लहान पिठे, हे केवळ पुरातन पडिक इमारतीचा शोध करणाऱ्या, अशा पुरातनतत्त्वेत्यासच ठाऊक असावेत.' क्यान्सस्च्या स्त्रियांस जेव्हा कित्येक राजकारणी हक्क मिळाले, तेव्हा त्या संस्थानातील एका गावाच्या काही कुचेष्टेखोर पुरुषांनी—(स्त्रियांस

1 PROHIBITION IN KANSAS.—Senator Ingalls, in the *Forum* for August, thus speaks of "Prohibition in Kansas" : "Kansas has abolished the saloon. The open dram-shop traffic is as extinct as the sale of indulgences. A drunkard is a phenomenon. The bar-keeper has joined the troubadour, the crusader, and the mound-builder. The brewery, the distillery, and the bonded warehouse are known only to the archaeologist. It seems incredible that among a population of 1,700,000 people, extending from the Missouri River to Colorado, and from Nebraska to Oklahoma, there is not a place which the thirsty or hilarious wayfarer can enter, and, laying down a coin, demand his glass of beer. This does not imply that absolute drouth prevails everywhere, or that 'social irrigation' has entirely disappeared. But the habit of drinking is dying out. Temptation being removed from the young and the infirm, they have been fortified and redeemed. The liquor-seller, being proscribed, is an outlaw, and his vocation disreputable. Drinking, being stigmatized, is out of fashion, and the consumption of intoxicants has enormously decreased. Intelligent and conservative observers estimate the reduction at 90 per cent : it cannot be less than 75."

राजकारणी हक्क देणे बरोबर नाही; त्यांस राजकारणाची महत्त्वाची कामे करता येणार नाहीत, असे सोदारहरण सिद्ध करून दाखविण्याकरिता)– आपल्या गावातील एका घराणदार लेकरवाळ्या बाईला आपल्या गावची मेयर् (Mayor, म्हणजे एखाद्या शहरात संस्थानाचे कायदे अमलात आणून गावचा राज्यकारभार चालविणारा मुख्याधिकारी) केली. ह्या बाईला मेयर् करणाऱ्या मनुष्यास ती बाई पदारूढ झाल्याच्या दुसऱ्याच दिवशी असे कळून आले की, स्त्रियांस राज्यकारभार चालविता आणि कायदे अमलात आणिता येणार नाहीत, असे आपले अनुमान चुकीचे होते. त्या बाईने मेयर्चा अधिकार घेतल्याबरोबर, गावातली लहान मोठी मद्यविक्रयाची ठिकाणे, जुगाराची ठाणी व अशाच प्रकारची बेकायदेशीर कृत्ये करण्याची ठिकाणे शोधून, बंद करून टाकली. गावातील स्त्रियांनी आणि सज्जन पुरुषांनी तिला गुप्त ठिकाणे शोधून काढण्यात पुष्कळ मदत केली. तिचा कारभार त्या गावातील लोकांस फारच पसंत पडत असून, ती फार व्यवस्थित आणि उत्तम रीतीने आपला अधिकार चालवीत आहे. युनाइटेड स्टेट्स्च्या राष्ट्रीय खिस्ती स्त्रियांच्या मद्यनिषेधक मंडळीच्या सभासदांस काही वर्षांपूर्वी स्त्रियांस राजकारणी हक्क असण्याची गरज नाही, असे वाटत होते. पण आता ह्या पंधरा वर्षांमध्ये त्यांनी केलेल्या अतोनात परिश्रमांपासून जसे फल उत्पन्न व्हावे, तसे ते झाले नाही. ह्यास कारण म्हटले म्हणजे केवळ राजकीय हक्कांचा अभाव होय, असे त्यांच्या अनुभवास आले आहे. मद्याचा व्यापार करणारे बहुतेक सगळे पुरुष आहेत. त्यांनी कोट्यावधी डालर ह्या व्यापारात घातले आहेत. त्यांचे अनुयायीही पुष्कळ पुरुष आहेत. त्या सर्वांस राजकारणी हक्क असून, ते मद्यनिषेधक कायदे करण्याच्या संबंधाने चाललेला हा स्त्रियांचा प्रयत्न निष्फळ व्हावा, अशा रीतीने आपले मत देतात. तेव्हा जिकडे बहुमत, तिकडेच कायद्याचे बळ असणार. कायदे करण्यात तर स्त्रियांच्या पक्षाला शून्य, आणि पुरुषांच्या, तशातून मद्यविक्रेत्या व मद्यपी पुरुषांच्या पक्षास कायदे करण्याचे हक्क असून, त्यांस पैशाचेही पाठबळ आहे. त्यांपैकी काही हक्क स्त्रियांस मिळाल्यावाचून, त्यांच्याने ह्या मद्यराक्षसाचा मोड करवणार नाही; असे पुष्कळ स्त्रियांस आणि पुरुषांस वाटू लागले आहे. म्हणून स्त्रियांस राजकारणी हक्क मिळावे ह्या संबंधाने त्यांचे अश्रांत प्रयत्न चालले आहेत.

युनाइटेड स्टेट्स्च्या राष्ट्रीय स्त्रियांच्या मद्यनिषेधक मंडळीची महामान्य अध्यक्ष बार्बे मिस फ्रान्सेस् इ. विलर्ड हिच्या कल्पक कार्यकारिणी शक्तीच्या योगाने, व तिच्या मैत्रिणींच्या मदतीने, एक सार्वराष्ट्रीय स्त्रियांची मद्यनिषेधक मंडळी स्थापित झाली आहे. इ.स. १८८३त विलर्ड बार्बेच्या मनात ही कल्पना आली. पुढे ह्या मंडळीच्या संबंधाने सगळे बेत ठरून, तिचे काम कोणत्या रीतीने करावयाचे, ह्याविषयींच्या कल्पना परिपक्व दशेस आल्या नंतर, इ.स. १८८४त ही सार्वराष्ट्रीय स्त्रियांची मद्यनिषेधक मंडळी स्थापित झाली. मिसेस् मेरी क्लेमेट् लेवेट् ही साहसी, पराक्रमी आणि वृद्धनिश्चयी बार्बे ह्या मंडळीची दूती होऊन, सर्वत्र मद्यनिषेधक मंडळ्या स्थापण्याच्या उद्देशाने, पृथिवीप्रदक्षिणा करायला निघाली. ती पहिल्याने हवाईद्वीपात गेली, मग अस्ट्रेलिया, जापान, चीन, सिंहाल, हिंदुस्थान, मदागस्कार आणि अफ्रिका इत्यादी देशात जाऊन तिने शेकडो मद्यनिषेधक मंडळ्या स्थापन केल्या. आता ती युरोपातील सगळ्या देशांत जाणार आहे. ही एकटी निराश्रित, असहाय बार्बे ह्या महत्कृत्याकरता निघाली, तेव्हा तिच्या हातात पैसा नव्हता, मनुष्य कोणी बरोबर नव्हते, तरी तिचा देव परमेश्वर आणि तिचा सत्कर्म करणाऱ्याचा वृद्धनिश्चय, तिच्या बरोबर आहे. ती जेथे जाईल, तेथे तिला योग्य सहाय्य मिळते. आता बहुतेक सगळ्या सभ्य राष्ट्रांतून स्त्रियांच्या मद्यनिषेधक मंडळ्या स्थापन होऊ लागल्या आहेत. युनाइटेड स्टेट्स्च्या स्त्रियांचा उत्साह व कर्तव्यदक्षता पाहून इंग्लंडच्या स्त्रियांच्या आंगांतही आवेश आला. त्यांनी "ब्रिटिश वूमन्स टेम्परेन्स एसोसिएशन" नावाची राष्ट्रीय स्त्रियांची मद्यनिषेधक मंडळी स्थापली असून, तिच्या हातून पुष्कळ सत्कर्म होत आहेत. क्यानडातही एक राष्ट्रीय स्त्रियांची मद्यनिषेधक मंडळी आहे; तिने त्या देशात मद्याचा क्रयविक्रय होऊ नये, ह्याविषयी फार निकराचा प्रयत्न चालविला आहे. अस्ट्रेलिया, हवाईद्वीप, मदागस्कार आणि अफ्रिका ह्या देशांतूनही अशा सभा आहेत. माझ्या हिंदुस्थानी बहिणींनो, तुम्ही का मागे राहिला? आमच्या देशात अशी एक राष्ट्रीय मंडळी अवश्य असली पाहिजे. ह्या सार्वराष्ट्रीय स्त्रियांच्या मद्यनिषेधक मंडळीकडून एक मोठा थोरला अर्ज सर्व राष्ट्रांच्या शासकांकडे जाणार आहे. "तुम्ही आपापल्या देशातून मद्याचा व मादक पदार्थांचा क्रयविक्रय बंद करा," म्हणून सगळ्या राष्ट्रांतील स्त्रिया राष्ट्रशासकांस विनंती करणार आहेत. आमच्या हिंदुस्थानच्या सगळ्या स्त्रियांनी ह्या अर्जावर सहाय्य केल्या पाहिजेत; तो अर्ज चोहोकडे पोचून सहाय्य घेण्याचा प्रयत्न सर्वांनी करावा. ह्या

महत्कृत्यास हस्तेपरहस्ते सहाय्य करणार नाही, असा अवर स्वभावाचा मनुष्य आमच्या हिंदुस्थानात एक देखील न निघो, अशी त्या जगत्रियंत्यापाशी आमची प्रार्थना आहे. आता ह्या सार्वराष्ट्रीय स्त्रियांच्या मद्यनिषेधक मंडळीच्या अध्यक्षस्थानी मिस फ्रान्सेस् इ. विलर्ड ह्या बाई आहेत. ह्यांच्या अध्यक्षतेखाली आज काही नाही तरी, दहा लक्ष बायका सर्व पृथ्वीवर मद्यनिषेधाच्या संबंधाने उद्योग करित आहेत. ही मद्यनिषेधक मंडळी म्हणजे, सर्व देशांतील स्त्रियांचे संयुक्त लोकसत्ताक राष्ट्र होय. ह्या स्त्रिया आपल्या पांडन्या फितीच्या पवित्र बंधनाने, ह्या शांतीच्या आणि प्रीतीच्या खुणेने सर्व पृथ्वीला मैत्री बंधनात बांधून, एकवट करित आहेत. सर्व राष्ट्रांतील स्त्रियांमध्ये शांती, प्रीती व मैत्री ह्या अमोलिक, सर्वसुखधाम गुणत्रयाचा प्रसार करित आहेत. हजारो वर्षांपासून ज्यांच्या हातात हत्यारे आहेत, ज्यांच्या शरीरात बळ आहे, व जे समाजाचे चालक व शासक आहेत, अशा पुरुषांच्याने, राजराजांच्याने, विद्यदिग्गजांच्याने, जे महत्कृत्य झाले नाही, ते ह्या अज्ञ अबला म्हणून धिक्कारलेल्या बायकांनी केले. हे परमेश्वरा, तू धन्य आहेस! तू अहंकाऱ्यांचा गर्व मोडून टाकायला, जगाने धिक्कारलेली अशीच माणसे साधनीभूत करितोस. तुझ्या हाती एखादे तृण देखील वज्रासारखे अपार शक्तिमान् होते!

१ यु. स्टे. च्या व सार्वराष्ट्रीय स्त्रि. म. नि. मंडळीच्या स्त्रिया मंडळीची खूण पांडरी फीत, ही वक्षस्यलावर धारण करतात; ह्याचा अर्थ त्या बाया ह्या मंडळीचे पवित्र काम मनापासून व हृदयाची प्रीती देऊन करतात व सर्व मनुष्यांवर त्यांची प्रीती आहे अशी आहे.

व्यापारधंदे

युनाइटेड स्टेट्सच्या राज्यव्यवस्थेच्या व स्त्रियांच्या स्थितीच्या खालोखाल फार महत्त्वाचा व विचारणीय विषय म्हटला म्हणजे, येथील उद्योगधंदे हा होय. युनाइटेड स्टेट्सला आज जे इतके महत्त्व आलेले आहे, ते बहुतांशी त्यातील उद्योगधंद्यांच्या संबंदानेच आलेले आहे. त्या उद्योगधंद्यांचे स्वरूप सांगण्यापूर्वी त्यांस उत्तेजन देणाऱ्या ज्या कित्येक गोष्टी आहेत, त्यांचा प्रथम विचार करू.

इकडच्या बहुतेक सर्व गोष्टींचे सार्वजनीनत्व हे ह्यांच्या उत्कर्षाचे मुख्य साधन आहे. गावातले रस्ते, जाण्यायेण्याची साधने म्हणजे गाड्या, दुकानांतून पदार्थ विकण्याची रीती, विद्यालये, वर्तमानपत्रे, पुस्तकालये माहिती मिळविण्याची ठिकाणे इत्यादी आवश्यकीय गोष्टी तितक्या अगदी सोप्या व सर्वांच्या उपयोगात येण्यासारख्या केलेल्या असतात. हे मागे सांगितलेच आहे.

सरकारी लोकोपयोगी कृत्ये

युनाइटेड स्टेट्सच्या राष्ट्रीय शासनपद्धतीचे स्वरूप पाहता ती लोकांच्या सोईकडे किती लक्ष देऊन केलेली आहे, हे तेव्हाच कळून येते. राष्ट्राचे शासन सुरळीतपणे चालल्याने राज्यात शांती राहून लोकांस सुख होते, आणि सर्व व्यवहार चांगले चालतात, हे तर खरेच आहे. परंतु तेवढे राष्ट्राचे शासन केल्यानेच सरकाराचे कर्तव्य केल्यासारखे झाले असे नाही. तर जेणेकरून सर्व लोकांस अधिक सुखसोई प्राप्त होतील, असली लोकोपयोगी कृत्ये करणे हेही आपले कर्तव्यच आहे; असे समजून युनाइटेड स्टेट्सच्या सरकारने तसली कामे करण्याचे हाती घेतले आहे. त्यांपैकी मुख्य मुख्य कामे कोणती हे, एथे थोडक्यात सांगत्ये.

कृषिविद्याविभाग - ह्या खात्यात सरासरी दहा हजार मनुष्ये काम करीत असून, त्यांपैकी बहुतेक लोक फुकट काम करीतात. ह्या खात्याचे वरिष्ठ कार्यालय वाशिंग्टन शहरात आहे. ह्यात जे लोक फुकट काम करीतात त्यांचे कर्तव्य हेच की, ते राहातात तेथे व आसपासच्या भागात शेतांची स्थिती कशी आहे; परगावी आणि इतर देशी मालाची खानगी करण्यास भाडे काय लागते; आणि शेतांवर व मळ्यांवर पडून असलेल्या मालाची किंमत व तोच माल शहरात आल्यावर त्याचा भाव; त्या त्या ठिकाणी उपयोगात येणाऱ्या पदार्थांचा तपशील व ते कोणत्या ठिकाणाहून येतात इत्यादी गोष्टींची खबर देणे. ही खबर मिळाल्यानंतर कृषिविद्याविभागाच्या कार्यालयाकडून ती दर महिन्यास वाक्याच्या रूपाने प्रसिद्ध होऊन, मुख्य मुख्य ठिकाणच्या व्यापारी लोकांच्या सभांस वर्तमानपत्रांच्या चालकांस वगैरे वाटून देण्यात येते. त्यामुळे व्यापाऱ्याला व विशेषकरून शेतकऱ्यांस फार मदत होते. (ह्या देशातले शेतकरी आमच्या हिंदुस्थानातील शेतकऱ्यांप्रमाणे अक्षरशः नसतात. त्याला लिहावयास येत असून आपल्या शेताची उन्नती कशी करावी व त्यास कोणकोणती साधने अवश्य आहेत, हे त्यास पुस्तके, व वर्तमानपत्रे व सदरी लिहिल्या प्रकारचे वाके वाचून कळून घेता येते.) ही खबर समजल्यावर व्यापारी आणि शेतकरी आपापला माल विकवण्याचा तो किती किमतीचा आहे, व जो आपणास विकत घ्यावा लागतो त्याचा भाव काय आहे, निरनिराळ्या ठिकाणचे मजुरीचे दर काय आहेत इत्यादी गोष्टी समजून घेऊन, आपली कामे सुरळीतपणे करीत असतात. युनाइटेड स्टेट्स्च्या शेतकी खात्यातून नानाप्रकारची बिये सगळ्या देशभर वाटली जातात. ती जिकडे तिकडे पेरून, कोणत्या जमिनीत कोणत्या प्रकारचे शस्य किती व काय केल्याने जास्त उत्पन्न होईल. कोणत्या जमिनीचा गुण कसा आहे, इत्यादी माहिती फार बारकाईने मिळवून छापून प्रसिद्ध केली जाते. ह्याचप्रमाणे निरनिराळ्या प्रदेशांतील शस्यनाशक कीटक प्राण्यांची आणि पक्ष्यांची उत्पत्ती, स्थिती आणि लय हे कसे होतात, याचा शोध प्राणिशास्त्र, कृषिविद्या व रसायनशास्त्र उत्तम रीतीने जाणणाऱ्या लोकांकडून करविला जातो. त्याची माहिती छापून, प्रत्येक ठिकाणच्या स्थानिक शेतकऱ्यांच्या मंडळ्यांस वाटून दिली जाते. वाशिंग्टन शहरात या खात्याच्या उपयोगाकरिता जी जमीन दिली आहे, तीत सगळ्या देशात व सर्व प्रकारच्या हवेत उत्पन्न होणाऱ्या शास्यांची व फळांमुळांची बिये, कांदे वगैरे लावून ती ह्या देशात उगवतात की नाही, याची परीक्षा पाहण्यात येते. मग ती या देशाच्या कोणत्या भागात चांगली होतील हे समजून घेऊन, त्या भागात त्यांची लागवड

करीतात. याप्रकारे विदेशातून या देशात आणलेली पुष्कळ फळे, मुळे, फुले, आणि शस्ये एथे उत्पन्न होऊन, युनाइटेड स्टेट्स्चे वैभव भरभराटीस आणीत आहेत. उदाहरणार्थ बेहियातून आणलेली नारिंगेच घ्या. काही वर्षांपूर्वी ही नारिंगे दक्षिण कालिफोर्नियात आणून लाविली. ती आता तिकडच्या प्रांतातील फार उत्तम फळे मानिली जातात. त्यांच्या व्यापारापासून तिकडच्या बागाईती करणाऱ्या लोकांस अतोनात संपत्ती मिळत आहे. ऊस, चहा इत्यादी विदेशी पदार्थ या देशात उत्पन्न होतील, असे ह्याच खात्याकडून लोकांस समजले. आता त्यांच्या उत्पन्नापासून सर्व देशास पुष्कळ फायदा होत आहे. ह्या खात्यातील अधिकारी परदेशातून बी आणून ते आपल्या देशात लावूनच स्वस्थ बसतात असे नाही; तर त्यांपैकी प्रत्येक शस्याचे गुण काय आहेत, त्यात पुष्टिकारित्व कितपत आहे, त्यास रोग कोणकोणत्या प्रकारचे होतात, व ते रोग घालविण्याचे उपाय काय आहेत, आपल्या देशात झाडे किती प्रकारची आहेत, कोणत्या झाडाचे लाकूड कोणत्या कामाच्या उपयोगी पडते, इतक्या गोष्टींचा खोल शोध करून, त्याची माहिती छापून प्रसिद्ध करितात. त्याचप्रमाणे गुरे, घोडे, मेंढरे, डुकरे इत्यादी उपयोगी प्राण्यांचे स्वभाव, निरनिराळ्या जाती व त्या जातींच्या संयोगापासून कसकशी अवलाद उत्पन्न होत्ये, त्यांच्या रोगांची निदाने व ते घालविण्याचे उपाय, इत्यादी गोष्टींची सर्व माहिती देशभर लोकांस सांगून, हे खाते राष्ट्राचे अतोनात हित करित आहे.

अंतरीक्षविद्याविभाग, - कृषिविद्याविभागाप्रमाणेच युनाइटेड स्टेट्स् सरकाराने हा अंतरीक्षविद्याविभाग सर्व लोकांच्या आणि राष्ट्रीय व्यापान्याच्या साहाय्याकरिता स्थापिलेला आहे. ह्या तीन हजार मैल रुंदीच्या आणि दोन हजार मैल लांबीच्या विशाल राष्ट्रात अंतरीक्षविद्याविभागाची दीडशे ठाणी आहेत, आणि ह्यांचे मुख्य ठिकाण वाशिंग्टन शहरात आहे. तेथे सदरील दीडशे ठिकाणांहून हवामानविषयींच्या आणि अंतरीक्षांतील दुसऱ्या फेरफाराच्या बातम्या दररोज दोनदा येतात. येथे ज्योतिषविद्येत आणि अंतरीक्षविद्येत फार कुशल असे लोक युनाइटेड स्टेट्स्च्या सरकाराने अंतरीक्षविद्येची माहिती करून देण्याकरिता नेमलेले आहेत; ते ह्या दीडशे ठिकाणातल्या हवामानातील सगळ्या फेरफारांचे टिपण करून, त्याची व्यवहारोपयोगी माहिती राष्ट्रातील सर्व ठिकाणांस पाठवितात. ही माहिती तारायंत्राच्या द्वाराने पाठविली जाते. लहानमोठ्या शहरांतून आणि गावांतून सगळ्या प्रकारच्या व्यापारी लोकांच्या व शेतकऱ्यांच्या

हजारो सभा आहेत; त्यांच्या लहानमोठ्या कार्यालयातून, आगगाडीच्या स्टेशनांतून, आणि सर्व बंदरांतील नावांच्या धक्क्यांवर ही माहिती यथास्थित रीतीने सर्व लोकांस कळावी, अशी तजवीज केली आहे. हिच्या योगाने व्यापाऱ्यांना, आगगाड्या चालविणाऱ्यांना, प्रवास करणाऱ्यांस, नावांमधील कामदारांस आणि शेतकरी, वाणी, उदमी वगैरे लोकांस ह्या राष्ट्रातील कोणच्या ठिकाणी कोणच्या वेळेस हवेत कसकसा फेरफार होणार व त्या फेरफाराशी आपल्या कामाचा काय संबंध आहे, हे कळून येते. मग त्या फेरफाराच्या योगाने आपल्या कामास धक्का पोहचणार नाही, असे उपाय योजण्यास अगदी आळस किंवा उशीर होत नाही. समुद्रकिनाऱ्यावरील आणि नदीतीरावरील मुख्य मुख्य बंदरांतून अशाच प्रकारची दिनचर्येची माहिती देणारी ठाणी स्थापिलेली आहेत. तेथून हवेच्या फेरफाराची माहिती वाशिंंग्टन् शहरात जाते; त्यानंतर त्या माहितीला व्यवहारोपयोगी करून, युनाइटेड स्टेट्स्च्या सरकाराच्या नाविकसैन्याचे मुख्य अधिकारी, सर्व बंदरांतून ती माहिती पाठवून देतात. ह्याच प्रमाणे समुद्रकिनाऱ्यावरून महा सरोवरांच्या आणि नद्यांच्या तीरांवरून असलेल्या बिकट ठिकाणामध्ये जेथे नावावगैरे फुटून मनुष्यांची प्राणहानी होण्याचा संभव असतो, त्या ठिकाणी प्राणरक्षक ठाणी स्थापिलेली आहेत. तेथे लहान लहान प्राणरक्षक होड्या व पाण्यात बुडत असलेल्या मनुष्यांस सहाय्य करण्याची सर्व साधने ठेवलेली असतात; आणि भर तुफानाच्या वेळी समुद्रात उडी टाकायला देखील न भिणारे, हुशार, साहसी, आणि अनुभवीक असे पुरुष मोठाले पगार देऊन बुडणाऱ्या मनुष्यांचे साहाय्य करण्याला ठेवलेले असतात.

ज्याच्या योगाने तुफानात सांपडलेल्या लक्षावधी लोकांचे प्राण वाचले आहेत, त्या प्राणरक्षक खात्याप्रमाणेच आणखी एक फार उपयोगी खाते सरकारच्या खर्चाने चालत असून, फार उत्तम काम करित आहे. त्याला दीपगृहविभाग म्हणतात. युनाइटेड स्टेट्स् सरकाराने १८८० पर्यंत समुद्रातील भयंकर खडकांवरून ९०० दीपगृहे बांधिली आणि नदीतीरांवरून एक हजार (१०००) आकाशदीप लावण्याची स्थळे बांधिली, आणि त्यांचा खर्च आपल्या तिजोरीतून चालविला आहे. समुद्रामधील निरनिराळ्या ठिकाणी जेथे गेल्याने तारू फुटण्याचे भय असेल, त्या प्रदेशातून दीपनौका नांगरून ठेवलेल्या आहेत. ह्या सगळ्या नावातून रात्रीच्या वेळेस आणि धुके वगैरे पडून अंधार झाला असल्यास, दिवे लावतात. त्यांचा प्रकाश फार दूरवर पोहचतो, तो पाहून ज्या ठिकाणी तो दिवा

लाविला आहे, तेथे एखादा भयंकर खडक आहे असे समजून, नावा चालविणारे लोक आपल्या नावा दुखून नेतात. ह्या योगाने हजारो नावा फुटून बुडायच्या आणि लक्षावधी मनुष्ये बुडून मरावयाची वाचतात. दररोज हवामानाची व अंतरीक्षाची परीक्षा करून कोठे तुफान होणार व कोठे होणार नाही, इत्यादी सर्व माहिती दररोज प्रत्येक बंदरात व नावांच्या धक्क्यावर दिली जाते. एखाद्या धक्क्याजवळ तुफान होऊन तेथे पोहचणाऱ्या नावा धोक्यात पडतील असे वाटल्यास, वादळाची निशाणे उभारून, नौकानायकांना आपापल्या नावा त्या धक्क्यापासून किंवा बंदरापासून दूर ठेवण्याविषयी सूचना केली जाते. ह्या सामुद्रिक आणि नद्या व सरोवरे ह्यांवर घडून येणाऱ्या फेरफाराची हवामानाची वगैरे माहिती देण्याचे काम युनाइटेड स्टेट्स्च्या राष्ट्रीय नौकासेनाधिपतीकडे आहे. नद्यांवरून आकाशदिव्यांचे स्तंभ बांधणे, नदीमार्ग चांगले करून उन्नतीस आणणे, सरोवरांतील व नद्यांतील नावांचे धक्के व समुद्रांतील बंदरे सुधारून लोकोपयोगी करणे इत्यादी कामे युनाइटेड स्टेट्स्च्या सेनाखात्याकडे व नौकासेनाविभागाकडे सोपवून दिलेली आहेत. युनाइटेड स्टेट्स् सरकाराची जी थोडीशी खडी फौज आहे, तिजमघील शिपायांस आणि अधिकाऱ्यांस बसल्या बसल्या खायाला देण्याची त्या सरकाराची चाल नाही. ते जे अन्न खातात त्याबद्दल त्यांनी अंग मोडून काम केलेच पाहिजे. ह्या सेनाद्वयाला कोठे कोणाशी लढून लोकांचा प्राणनाश करण्याचे प्रसंग फार थोडे येतात. म्हणून त्यांचा उपयोग बहुतकरून लोकोपयोगी कृत्ये करण्यात आणि लोकांचे प्राण रक्षण करण्यात होतो, ही गोष्ट मोठी अभिनंदनीय आणि युनाइटेड स्टेट्स्च्या प्रजासत्तेस गौरवावह आहे.

युनाइटेड स्टेट्स्च्या सरकाराने स्थापलेले नदी, सरोवरे आणि समुद्र ह्यांच्या किनाऱ्यांची वगैरे मोजणी करणारे खातेही व्यापाराच्या संबंधाने फार महत्त्वाचे आहे. ह्या खात्यातील अधिकारी आणि त्यांचे मदतनीस समुद्रतीरे, आखाते, उपसागर, खाड्या, सरोवरे, नद्या, बंदरे इत्यादिकांच्या गुणावगुणांचा चांगला तपास करून, कोणती ठिकाणे व्यापारास अनुकूल आहेत, त्यात उत्तम, मध्यम आणि कनिष्ठ प्रतीची कोण कोणती आहेत, आणि कोणती प्रतिकूल आहेत, कोठे काय केल्याने ते बंदर किंवा ठिकाण व्यापाराच्या कामी पडेल इत्यादी गोष्टींची सविस्तर माहिती देतात. ह्या खात्यातील अधिकाऱ्यांनी अक्षांश साधण्याची युक्ती शोधून काढिली; मेक्सिकोच्या उपसागरातील भरती ओहटीचे प्रकरण काय आहे.

ह्याचा शोध करून, तेथे ती एकदाच येण्याचे कारण शोधून काढले. समुद्राच्या आतील महौष आणि भोवरे ह्यांच्या तावडीतून नावा कशा सोडवाव्या आणि ते नौकायानास अनुकूल करून घ्यावे कसे इत्यादिकांचे उपाय शोधून काढून, समुद्रावरील व्यापाराच्या उन्नतीस चांगली मदत दिली.

वाशिंग्टन् शहरात राष्ट्रीय सरकाराची सनदा व विशेषाधिकार देण्याची कचेरी आहे. तेथे हे राष्ट्र अस्तित्वात आल्यापासून आजपर्यंत जे नवे शोध निघाले, नव्या युक्ती निघाल्या व नानातऱ्हेची शिल्पकला दाखविणारे नवे पदार्थ आणि हत्यारे वगैरे घडण्यात आली, त्यांचे नमुने व प्रतिकृती प्रदर्शनार्थ ठेवलेल्या असून, त्यांच्याबद्दल त्यांच्या निर्माणकर्त्यांस ह्या कचेरीतून सनदा व विशेषाधिकार देण्यात आले व येत आहेत. ह्या सनदा देण्यात सरकार आपली पिशवी भरण्याकडे नजर देत नसून, माफक दराने त्या देऊन, शिल्पी लोकांच्या हक्कांचे संरक्षण करते, आणि कलाकौशल्यास उत्तेजन देते. वाशिंग्टन् शहरात जे सर्वोत्कृष्ट दर्शनयोग्य स्थळ आहे, ते ही सनदा देण्याची कचेरी होय. एथे जाऊन वर सांगितलेल्या निर्मित वस्तूंच्या प्रतिकृतींचे नमुने पाहिले, म्हणजे युनाइटेड स्टेट्स्च्या लोकांच्या कलाकौशल्याची व कल्पकशक्तीची धन्य धन्य आहे, असे वाटल्यावाचून राहाणार नाही. ह्या राष्ट्राला स्वातंत्र्य आल्यानंतर सुमारे पन्नास वर्षे राष्ट्रात सुव्यवस्था लागण्यास आणि युद्धापासून वगैरे झालेले नुकसान भरून काढण्यासच लागली. तितक्या वर्षांत इकडील लोकांच्या कल्पकशक्तीचा फारसा विकास झाल नाही; परंतु १८३६ पासून १८८० पर्यंत ह्यांची कल्पकशक्ती फार वेगाने वाढत गेली. ह्या ४४ वर्षांमध्ये तीन लक्षांहून अधिक नवीन युक्त्या, कल्पना, यंत्रे इत्यादिकांबद्दल विशेषाधिकार सनदा देण्याच्या कचेरीतून लोकांस मिळाले. चाळीस वर्षांपूर्वी ह्या कचेरीतून दरवर्षी पाच सहाशेहून अधिक सनदा मिळत नव्हत्या. आता वर्षाकाठी चोवीस किंवा पंचवीस हजारांइतक्या कल्पनांबद्दल सनदा देण्यात येत आहेत.

निरनिराळ्या प्रकारचे शोध व अनेक तऱ्हेची माहिती यांनी भरलेली वृत्तपुस्तके सरकारी खर्चाने छापून जो मार्गेल त्याला फुकट देण्यात येतात, आणि राष्ट्रातील प्रत्येक वजनदार सभेस, पुस्तकालयास आणि कचेरीस धाडून दिली जातात. वाशिंग्टन्च्या सरकारी छापखान्यात काम करणाऱ्या लोकांच्या वार्षिक वेतनाकरताच केवळ एकेचाळीस लक्ष चाळीस हजार रुपये खर्ची पडतात. ह्या छापखान्यात चारशे खिळे जुळणारे, पन्नासजण प्रुफे तपासणारे, आणि दीडशे

छापणारे लोक, बारा महिने रात्रंदिवस काम करीत असतात. येथे छापण्यास एक लक्ष रीम कागद लागत असून, वर्षाकाठी कमीत कमी पंचाहत्तर कोटी पृष्ठांतका मजकूर छापून निघतो. कृषिविद्याविभागवृत्ताचे जे पुस्तक ह्या छापखान्यातून छापून निघते, त्याच्या तीन लक्षांवर प्रती दरवर्षी फुकट वाढून दिल्या जातात. ह्याप्रमाणे भूगर्भविद्याविभाग, मोजणीखाते, मनुजजातिविद्याविभाग, मत्स्यादिजलचरप्राणिविद्याविभाग, राष्ट्रीयपदार्थसंग्रहालयाची माहिती देणारे इत्यादी पुष्कळ खाती आहेत. युनाइटेड स्टेट्स्च्या सरकाराच्या लोकोपयोगी कृत्यांचे हे केवळ दिग्दर्शन मात्र झाले. त्या कृत्यांची नुसती नावे व त्यांजबद्दलची थोड थोडी माहिती दिल्यास देखील कित्येक पुस्तके लिहावी लागतील, म्हणून तसे करण्याच्या भरीस न पडावे हे बरे.

युनाइटेड स्टेट्स्चे लोक व्यापारधंद्यामध्ये सर्वश्रेष्ठ झाले आहेत, ह्यास ह्या देशातील राज्यशासनपद्धती आणि सरकारची लोकोपयोगी कृत्ये ही तर फारच साधनीभूत झाली आहेत, ह्यात संशय नाही; परंतु ह्यांच्या श्रेष्ठतेची मुख्य साधने निराळीच आहेत. उद्योगप्रियता, स्वावलंबन, आत्मशासन आणि संहतप्रयत्न ही जी सर्वश्रेष्ठ व सर्व प्रकारच्या वैभवाची व उन्नतीची आदिकारणे, ती ह्या लोकांमध्ये असलेली सर्वत्र दिसून येतात. हीच त्यांच्या महत्त्वाची मुख्य साधने होत. ह्या राष्ट्रास स्वातंत्र्य मिळून ह्यातील स्वतंत्र जानपदशासनाच्या इतिहासास आरंभ झाला, तेव्हा युनाइटेड स्टेट्स् म्हणजे बहुतेक सगळा अरण्यमय देश होता. जी थोडीबहुत लोकवस्ती होती, ती अट्लंटिक् समुद्राच्या किनाऱ्यावर होती. आणि तीतही मनुष्यांचे दळणवळण असावे तसे नव्हते. एका गांवाहून किंवा संस्थानांतून दुसऱ्या ठिकाणी जायला चांगले रस्ते नव्हते. प्रवास करणे म्हणजे सर्व दुःखाचे मूळ असून, ज्याला कधी प्रवास करावा लागत नाही तो सुखी, अशी आमच्या देशातील लोकांची समजूत होती^१ तिची मुख्य कारणे म्हटली म्हणजे प्रवासाच्या गैरसोई ह्या होत. नद्यांना पूल नाहीत तेव्हा ओढ्यांना व नद्यांना वगैरे पूर आले, म्हणजे आठ आठ दहा दहा दिवस अलीकडच्या काठी पावसात भिजत, थंडीत थिजत, आणि चिखलात कुजत पडून राहिले पाहिजे. रस्त्यावरून गाड्यांचीही अशीच गत; कोठे गाडी चिखलात पुरायची, कोठे धोंड्यावर

१ पंचमेऽहनि षष्ठे वा शाकं पचति स्वे गृहे । अनृणीचाप्रवासी च स वारिचर मोदते ॥
महाभारत, वनपर्व.

आपटाय्याची कोठे वाळवंटात अडाय्याची इ. इ. त्यावर आणखी जंगली स्वापदांचे, चोरांचे आणि वणव्याचे भय. बरे इतक्याही अडचणी सोसून गाडीवान आणि मोलकरी हमाल ह्यांचा जाच सोसून देखील मनुष्याची सुटका व्हावयाची नाही. पुढे ज्या ज्या गावात जावे तेथे आत जाताना आणि बाहेर येताना गावच्या दारावर बसलेले जकातदार हटकून भेटावयाचेच! मग काय पुसता? गाठोडी बांधलेली सोडाय्याची, सोडलेली बांधाय्याची, प्रत्येक चिंधीची डबीची आणि पुरचुंडीची तलाशी द्याय्याची, गाठोडी अटकून पडाय्याची, माल हरवायाचा असे एक की दोन त्रास! वाटसरूला बिचान्याला वाटाय्याचे की एक वेळ यमदूत भेटला तर पुरवला, पण हा जकातदार भेटाय्याला नको! अशा सगळ्या प्रवासाच्या अडचणी जेथे असतील, तेथील लोकांस 'अप्रवासी मनुष्य सुखी हो,' असे वाटण्यात मोठेसे नवल नाही. पण इकडच्या लोकांनी आपल्या असामान्य उद्योगीपणाच्या योगाने ह्या सगळ्या अडचणी दूर करून टाकल्या. ह्यांना जितक्या अडचणी आल्या तितक्यांनी ह्यांच्या उत्साहाचा भंग न होता, तो शतगुण वाढला. इ. स. १८३३ पर्यंत ह्यांनी एक लक्ष पंधरा हजार मैल लांब सडका बांधून, त्याकाळी लोकवस्ती झालेल्या भागांतून सर्व मनुष्यांना जाण्यायेण्याची व माल नेण्याआणण्याची सोय करून दिली, आणि दोन हजार मैल लांबीचे कालवे खोदले. त्याकाळी इतका उद्योग होता, तरी आताप्रमाणे सर्वत्र सर्व सोई झालेल्या नव्हत्या. म्युनिसिपालिट्यांची स्थिती फार नादान होती. अधिकाऱ्याने "नोटीस" दिल्यावर देखील शिपाई धाडल्यावाचून घरपट्टी वसूल होत नसे. गावांतील मळ काढून रस्ते साफ करण्याचे काम बहुतेक डुकरांवर सोपून दिलेले असे. गावांतील रस्त्यांवर फारसे दिवे लावण्याची चाल नव्हती. पिण्याच्या पाण्याची व्यवस्था बहुतेक आमच्या देशातील गावांतून- मुंबई, कलकत्ता, मद्रास, पुणे इत्यादी शहरांवाचून इतर ठिकाणी- आहे तशीच होती. विहिरी व तळी यातील पाणी आणि घरात टाक्यांत साठवून ठेवलेले पावसाचे पाणी, ह्यांवर निर्वाह चालत असे. अशी अगदी साधारण व्यवस्था असण्याचे कारण उद्योगाची उणीव नव्हे; तर आमच्या तिकडल्यासारख्या सर्वत्र वसाहत झालेल्या देशात ज्या अडचणी कधी कोणाला ठारूक नाहीत त्या इकडे होत्या, हे होय. जमीन लागवडीला आणायची होती, गावे वसवावयाची होती, समाजसंस्थापना करावयाची होती, जंगल कापाय्याचे होते, रस्ते कराय्याचे होते, जाण्यायेण्याला जलमार्ग आणि स्थलमार्ग शोधून काढाय्याचे होते, काम करण्यास मनुष्ये थोडी तेव्हा ती उणीव नाहीशी करायाला

यंत्रे शोधून काढायाची होती; अशा सगळ्या अनिवार्य अडचणीमुळे देशाच्या उन्नतीचे काम काही काळपर्यंत अगदी मंदगतीने चालले होते.

इ.स. १८३० पासून वर सांगितलेल्या अडचणी थोड्या थोड्या दूर झाल्यानंतर, उन्नतीचे काम झपाट्याने चालू लागले. आता ह्या अडचणी सगळ्या दूर झाल्या असून, अमेरिकन् लोकांच्या सर्व उद्योगधंद्यांस प्रचंड राक्षसी रूपे येऊ लागली आहेत. आता यंत्रे मनुष्यांची व हत्ती, घोडे, बैल, उंट इत्यादी मेहनती जनावरांची कामे करू लागली आहेत. आग विद्वविण्याच्या कामी, पाणी सर्व शहरांतील नळांतून नेण्याकरता, वर्तमानपत्रे छापण्यात, कापडे तयार करण्यात वगैरे जसा यंत्रांचा उपयोग होतो, तसाच साधारण घरांमधून देखील पुष्कळ यंत्रांचा उपयोग आहे. हे लोक थोड्या काळात व थोड्या मनुष्यांनी पुष्कळ काम करता येईल अशा प्रकारची यंत्रे निर्माण करण्याच्या कामात फार प्रख्यातीस आलेले आहेत. ह्यांच्यात बहुतेक सगळी कामे यंत्रांच्या मदतीने करण्याची चाल पडून गेलेली आहे. कपडे यंत्राने शिवायाचे, जोडे व पुस्तके यंत्राने बांधावयाची, खिळे, टाचण्या, भांडी आणि हत्यारे, वैद्यकीत लागणारी शस्त्रे इत्यादी पदार्थ यंत्राने करायाचे, दिवे यंत्राने लावायाचे, कापड, मोजे, बंड्या इत्यादी यंत्राने विणावयाच्या. पीठ दळ्याचे, शेतात पेरणी करायाची, धान्य कापायचे, गवताच्या व धान्याच्या कणसांच्या जुड्या बांधावयाच्या, भात, गहू इत्यादी धान्य कांडून, धान्य आणि फोल वेगळी करायाची, पीठ दळल्यानंतर ते चाळून सपीठ, रवा आणि कोंडा निराळा करावयाचा, लाकडे तासावयाची व कापून त्यांच्या फळ्या करावयाच्या, इत्यादी सर्व कामे यंत्रांच्या मदतीने करितात. यंत्राने काम करण्याची हयांची चाल कोठवर जाऊन पोचेल हे सांगवत नाही. काही वर्षापूर्वी जी कामे मनुष्याच्या हातांवाचून दुसऱ्या कोणत्याही साधनाने होणे असंभाव्य आहे असे सर्वास वाटत होते, तीच कामे आज यंत्रांनी होत असलेली. सर्वांच्या दृष्टीस पडत आहेत. फार तर काय पण मोठमोठ्या दुकानांतून विकलेल्या पदार्थांची किंमत पोतनिसाजवळ नेऊन देण्यास देखील, यंत्रे केलेली असतात. वाफेच्या यंत्रांच्या सहाय्याने कोंबड्यांची वगैरे अंडी उबवून त्यांची जिवंत पिले करता येतात. ह्या उपायाने पुष्कळ ठिकाणी कोंबड्यांची "लागवड" होत आहे. एका उद्योगी मनुष्याने गणित करून असे अनुमान काढले आहे की, युनाइटेड स्टेट्स्मध्ये पदार्थ निर्माण करण्यात ज्या यांत्रिकशक्तीचा उपयोग होत आहे, ती चौतीस लक्ष दहा हजार आठशे शान्णव (३४१०८९६) थोड्यांच्या शक्ती इतकी

आहे. पैकी चौसष्टशतांश (६४/१००) वाफेची आणि छत्तीस शतांश (३६/१००) पाण्याची आहे. ह्या दोन मुख्य शक्तींनी युनाइटेड स्टेट्स्च्या यंत्रांच्या प्राणस्थानी राहून कोट्यावधी माणसांचे काम चालविले आहे.

आपल्या देशातील पुरातनग्रंथांमध्ये ज्यास पंचमहाभूते म्हटले आहे, ती पृथ्वी, जल, अग्नी, वायू आणि आकाश अशी सगळी ह्या अमेरिकन् लोकांची चाकरी करित आहेत, असे अनुभववास येते. येथे इतकी यंत्रे आहेत तरी, मनुष्याच्या मेहनतीची किंमत कमी नाही इतकेच नव्हे; तर तिला दिवसेंदिवस फारच तेजी येत चालली आहे. इकडे अगदी साधारण प्रतीच्या मजुरास कमीतकमी म्हटले तरी दररोज दीड किंवा दोन रुपये मिळतात. एक धंदा करून आपला निर्वाह चालत नाही, असे करून आल्यास, त्या मनुष्याला दुसरा कोणताही धंदा करण्याची मनाई नाही. ह्या देशामध्ये जातिभेद आणि वर्गभेद नाही हे पूर्वी सांगितलेच आहे. भटाच्या मुलाने भट, सुताराच्या मुलाने सुतार आणि लोहाराच्या मुलाने लोहारचे झाले पाहिजे, असा नियम नसल्याने प्रत्येक मनुष्याला आपल्याला रुचेल तो धंदा करण्याची मोकळीक आहे; यामुळे असे होते की, जो मनुष्य जे काम करण्यास योग्य आहे तोच ते करतो. अशाने भलत्याच्याच हाती भलते काम पडण्याचा संभव फार कमी आहे. प्रेसिडेंट ग्रॅन्ट युनाइटेड स्टेट्स्चा सेनानायक होण्यापूर्वी कातडी कमावण्याचे काम करित होता. पुढे तो प्रख्यात सेनाधिपती आणि ह्या देशचा राष्ट्राध्यक्ष झाला. प्रेसिडेंट गारफील्ड हा पूर्वी साधारण शाळेचा शिक्षक होता. प्रेसिडेंट लिंगन् शेतकऱ्याचा मुलगा असून त्याने अगदी निकृष्टस्थितीत असलेल्या लाकडे तोडणाऱ्या मजुराच्या कामापासून तो सर्वांत श्रेष्ठ अशा राष्ट्राध्यक्षांच्या कामापर्यंत सर्व कामे केली. इकडे जो उठतो तो शिक्षक, कारकून, वकील किंवा सरकारचा नौकर होऊ पाहात नाही. आमच्या देशातील सोनार, सुतार, लोहार इत्यादी धंदे करणाऱ्या लोकांतले आणि ब्राह्मणांचे मुलगे कोठे थोडेसे लिहायावाचायाला शिकले की, लागलीच "चाकरी पाहिजे चाकरी," म्हणू लागतात मग त्यांना भांडी ठोकावयाचे, जोडे शिवायाचे, लाकूड तासायाचे वगैरे काम नीच मनुष्याचे आहे, असे वाटू लागते. इकडे अगदी त्याच्या उलट प्रकार आहे. इकडच्या मोठमोठाल्या विद्यालयांतून लांबलचक पदव्या घेऊन निघालेले पुरुष आणि स्त्रिया, हाती लागेल ते काम करायला मागे सरत नाहीत. इकडे मनुष्याच्या उद्योगाला आणि श्रमाला मान आहे, चाकरीला म्हणजे आमच्या तिकडच्या सारख्या श्ववृत्तीला

मान नाही. इकडच्या रस्ते झाडणाऱ्याला व मोऱ्या उकरून काढणाऱ्याला जितका मान आहे, तितका तो आमच्या तिकडल्या पदवीधारी रावसाहेब, रावबहादर, राजासाहेब, नबाबसाहेब इ. इ. प्रस्थांना देखील नाही. इंग्लंडामध्ये देखील साधारण उदीम करणाऱ्या किंवा मोलमजुरी करणाऱ्या मनुष्याचा फार अनादर होतो; अशा मनुष्याची भेट राजा किंवा राणी घेत नाही, असे ऐकिले आहे. हिंदुस्थानात तर उदीमधंदे करणाऱ्या जातींना नीच मानले आहे. ज्यांच्या योगाने देशास संपन्नता व उन्नतस्थिती यायची, त्यांचा व उद्योगाचा जेथे असा अनादर होतो, तेथे वैभव राहिल कशाला?

ज्या ज्या गावात यंत्रे आणि कारखाने पुष्कळ असतात अशा ठिकाणी दिवसेंदिवस जास्ती उद्योगी लोक राहात आहेत. तरी एकेच ठिकाणी सर्व मनुष्ये राहायला येऊन, गर्दी करून टाकीत आहेत असे नाही. एके ठिकाणी राहून आपला परिणाम लागत नसल्यास दुसऱ्या शेकडो ठिकाणी जाण्याचे रस्ते खुले आहेत. हा देश फार मोठा असून, एथे उद्योगही पुष्कळ आहेत. ह्या विस्तीर्ण देशात अद्यापि वसाहतही पुष्कळ झालेली नाही. तेव्हा नव्या ठिकाणी जाऊन वसाहत करण्यालाही अडचण नाही. ह्या पुष्कळ कारणांनी मनुष्यास एथे एकेच ठिकाणी राहून एखाद्या शहरास दारिद्र्य आणण्याचे, किंवा उपाशी मरण्याचे काही कारण पडत नाही. ज्या मनुष्याच्या अंगात कोणते तरी काम करण्याची शक्ती आहे, तो युनाइटेड स्टेट्स्मध्ये कोठेही गेला, तरी उपाशी मरणार नाही. जे आळशी असून काम करण्याची हयगय करितील, किंवा व्यर्थ अभिमान बाळगून, अमुक काम मिळाले तरच करीन नाहीतर करणारच नाही असे म्हणतील, ते लोक उपाशी मरू लागले तर त्यांची दया कोणास येत नाही.

कामाकाजाच्या आणि व्यापाराच्या भरभराटीच्या संबधाने मोठाल्या शहरांमधून मनुष्यसंख्या, जाग्याची किंमत आणि घरे, दुकाने व कारखाने इत्यादिकांची संख्या जी वाढत चालली आहे, ती फारच आश्चर्यकारक आहे. या शहरांच्या वाढीची एक दोन उदाहरणे देते. इ.स. १८८० मध्ये युनाइटेड स्टेट्स्मध्ये जी पन्नास महानगरे व्यापाराच्या आणि दुसऱ्या महत्त्वाच्या विषयांत फार प्रख्यात होती, त्यांपैकी १५ नगरे १८३० साली अस्तित्वातच आली नव्हती. ती बांधण्याकरिता आखून ठेविलेल्या बखळी मात्र होत्या, पण त्या जमिनीची नांगरणी वगैरे काहीएक झाली नव्हती. आता ती नगरे इतकी भरभराटीस आली आहेत की, त्यांच्यापैकी अगदी लहान नगरात देखील रहिवाशांची संख्या चाळीस

हजारांखाली नाही. आता ज्या शिकागो शहरात सात लक्षांवर मनुष्यांची वस्ती आहे ते शहर १८३३ त भविष्याच्या पोट्यात होते. तेथे शहर बांधावयाचे याबद्दल विचार मात्र चालला होता. इ.स. १८३४ सात त्या ठिकाणी बरीच वस्ती झाली होती. आता जितक्या जाग्यावर सगळे शिकागो शहर वसले आहे, तितकी जागा विकत घेण्यास त्या साली जितका पैसा लागला असता, तितका आता मोठ्या रस्त्यांवरून सहा फूट जागा विकत घेण्यास लागेल असे म्हणतात. इतकी जाग्याची किंमत तेथे वाढली आहे. हा सगळा प्रताप मनुष्यवस्तीच्या वाढीचा आणि व्यापाराच्या भरभराटीचा होय. त्या शहरात व्यापाराची भरभराट केवढी आहे याचे अनुमान पुढे दिलेल्या आकड्यांवरून थोडे तरी करिता येईल. शिकागो शहरात तीन वस्तूंचे व्यापार फार मोठे आहेत. पैकी एक चिरीव लाकूड, दुसरी धान्य आणि तिसरी पशू. ह्यात दरवर्षी चार अब्ज फूट चिरीव लाकूड, नव्वद कोट फूट तक्ते, एक अब्ज साठ कोटी मण धान्य, पन्नास लक्ष डुकरे, वीस लक्ष गुरे आणि दहा लक्ष मेंढरे इतक्यांची विक्री होते. याशिवाय तेथील लोखंडाचे व पोलादाचे कारखाने म्हणजे कमी फायद्याचे आणि गहत्त्वाचे आहेत असे नाही. शिकागो शहरात आणि तेथून तीस मैलांवरील एक असे मिळून आगगाडीच्या रस्त्याच्या पोलादी कांबी तयार करण्याचे कारखाने दोनचार आहेत. त्यातून पाच लक्ष टन् वजनाच्या पोलादाच्या कांबी दरवर्षास तयार होतात. या कांबी आमच्या सगळ्या पृथ्वीच्या भोवतालून आगगाडीच्या रस्त्याचा एक वेढा घालण्यास पुरतीलशा असतात.

शिकागो शहराच्या खालोखाल सान्फ्रान्सिस्को शहराचीही वाढ अशीच विलक्षण रीतीची झालेली आहे. इ.स. १८४४ त जेथे आता सान्फ्रान्सिस्को शहर आहे त्या ठिकाणी नुसती पन्नास मनुष्ये जाऊन राहिली होती. आता तेथे अडीच लक्ष मनुष्यांची वस्ती आहे. १८४७ त ह्या ठिकाणी एक जंगी वाडा बांधण्यास पुरेल इतकी जागा विकत घेण्यास शंभर डालर लागत होते. तेवढीच जागा घेण्यास आता बारा किंवा पंधरा हजार डालर लागतात. त्या शहरात आता दहा कोट डालर म्हणजे ३० कोट रुपये किमतीच्या मालाचा व्यापार होत असतो. न्यूयार्क शहरासमोर हडसन् नदीच्या पलीकडच्या तीरावर जर्सी सिटी नावाचे शहर आहे. इ.स. १८४० त त्या शहरामध्ये तीन हजार सत्तर मनुष्यांची वस्ती होती, ती १८८० त एक लक्ष वीस हजार सातशे बाविसांपर्यंत वाढली. त्याचप्रमाणे बुकलिन् नावाचे शहर न्यूयार्क शहरच्या दुसऱ्या बाजूस आहे तेही जर्सी

सिटीप्रमाणेच न्यूयार्क शहराचे उपनगर म्हणविले जाते. इ.स. १८३० त या नगराची लोकसंख्या बारा हजारांइतकी होती, तीच १८८० त पाच लक्ष सासष्ट हजारांइतकी झाली. ओहायो संस्थानात क्लीव्हॅलँड नावाचे शहर आहे, त्याची लोकसंख्या इ.स. १८३० त एक हजारांवर नव्हती, तीच १८८० त एक लक्ष साठ हजारांइतकी झाली. विस्कान्सिन्स संस्थानातील मिल्वोकी नावाचे शहर १८३४ त दोन झोपड्यांचे होते, ते १८३५ त एक लहानसे खेडे झाले; आणि १८८० त ते एक लक्ष पंचवीस हजार लोकवस्तीचे शहर बनले. आज तेथे कोट्यावधी डालर किमतीच्या मालाचा व्यापार होत आहे. इ.स. १८४० त आताचे मिनेसोटा नावाचे संस्थान केवळ निर्जन अरण्य होते. इ.स. १८४८ त त्या सगळ्या संस्थानात मिळून सारी ३००० मनुष्ये राहात होती. आता तेथे दहा बारा लक्ष मनुष्यांची वस्ती झाली आहे. ह्या संस्थानातील सेंट पॉल् आणि मिनेआपोलिस् ह्या दोन शहरांची वाढ तर अत्यंत आश्चर्यकारक आहे. इ.स. १८८० त सेंटपॉल् शहरात सरासरी एकेचाळीस हजार लोकांची वस्ती होती, आणि मिनेआपोलिस्मध्ये सत्तेचाळीस हजार लोक राहात होते. १८८५ त सेंटपॉलची लोकवस्ती एक लक्ष अकरा हजारांवर, आणि मिनेआपोलिस्ची लोकसंख्या एक लक्ष तीस हजारांवर वाढली. मिनेआपोलिस् येथून दरवर्षी साडेबावन्न लक्ष पिंपे गव्हांच्या मैद्याने भरून सर्व पृथ्वीवर विकण्याकरता रवाना केली जातात. मिनेआपोलिसमध्ये वर्षाकाठी जे पदार्थ निर्माण होत आहेत, त्यांची किंमत अठरा कोटी रुपयांवर आहे, असे म्हणतात. एथे इ.स. १८८४ ह्या वर्षी दोन लक्ष शेचाळीस हजार नऊशें पंचायशी आगगाडीचे डबे मालाने भरून आले आणि त्याहून अधिक बाहेर गेले. सेंट पॉल शहरामध्येही व्यापाराची भरभराट अशीच आहे. ह्याचप्रमाणे ड्युलुथ, इंडियानापोलिस्, क्वान्सस् सिटी, आलिघेनी सिटी इत्यादी अति अर्वाचीनकाळी स्थापित झालेल्या शहरांची गोष्ट आहे. आता युनाइटेड स्टेट्स्मध्ये पाहिजे तेथे जा, अशा प्रकारची शहरे गंधर्वनगरांसारखी जरी एका रात्रीत उद्भवून वृद्धी पावली, तरी ती दिवस उजाडल्यावर अदृश्य न होता जागच्याजागी चिरस्थायी होऊन दिवसेंदिवस आणखी वाढत आहेत, असे दिसून येईल.

ही जी एवढी ज्ञापाट्याची वाढ होत आहे, हे इकडल्या लोकांच्या उद्योगाचे फळ होय. इकडच्या लोकांना आमच्या देशातील लोकांसारखे गमत गमत सावकाश रीतीने काम करण्याला वेळ नाही, ह्यांना वेळाची किंमत केवढी आहे हे

उत्तम रीतीने कळते. आमच्या तिकडे दुकानदार दुकानामध्ये लोडाशी बसून, सावकाशपणे सवदा विकतात. कोणी गिन्हाइक दुकानामध्ये गेले म्हणजे वाण्याला तराजू तयार करण्यालाच अर्धी घटका लागते. मग तो हळूच जसा काही एखादा तत्त्वज्ञानी गूढ विचारात निमग्न असलेला एकदम ध्यानातून निघून आपल्या या पार्षिव वस्तूंकडे दुर्लक्ष करून इकडे तिकडे पाहू लागतो. अशा मुद्रेने गिन्हाइकाला आपला सवदा देतो. त्या वेळी भाव ठरविण्यात काही वेळ मोडतो. अशी वेळ मोडण्याची आणि लोडाशी टेकून काळ घालविण्याची रीती युनाइटेड स्टेट्सच्या लोकांत असती, तर आजला ह्या राष्ट्राचा मागमूस पृथ्वीवर राहिला असता की नसता कोण जाणे?

आणखी एक गोष्ट ध्यानात ठेवण्यासारखी आहे, ती अशी की, हे लोक प्रत्येक कामाकरता सरकारच्या तोंडाकडे पहात बसत नाहीत. ह्या देशातील सरकार जरी लोकनियुक्त सरकार आहे आणि कायद्यास अनुसरून जी गोष्ट लोक करा म्हणतील ती सरकारास केलीच पाहिजे, तरी लोकोपयोगी कामांकरिता बहुतकरून सरकारापाशी भिक्षा मागण्याच्या भरीस कोणी पडत नाहीत. नवीन कारखाने काढायाचे, रस्ते बांधायाचे, लोखंडी रस्ते करायाचे, कालवे खणावयाचे, नौका निर्माण करावयाच्या किंवा एखादे लहानसेच दुकान घालवयाचे झाले, तरी हे लोक पुष्कळजण एकवट होऊन, काम करितात. ह्या देशात प्रत्येक कामाला एकेक मंडळी आहे. शिवणारी, जोडे करणारी, कापूस पिंजणारी, मातीची भांडी करणारी, कांच निर्माण करणारी, लेखण्या, सुया, टांचण्या, दौरा, वगैरे करणाऱ्या मंडळ्या, अशा सर्व प्रकारच्या मंडळ्या आहेत. मला वाटते की "संभूय समुत्थान" जे आमच्या देशात मन्वादी स्मृतींतून आणि कोशांतून नाममात्रावशिष्ट असून, ज्याचे नांवदेखील आता बहुतेक सगळ्या लोकांस विसरत आलेले आहे, ते ह्या देशात जितक्या उन्नत आणि पूर्ण दशेस आले आहे, तितके ते कोठेच आले नसेल. असे लहान किंवा मोठे काम नाहीच की, ज्याची व्यवस्थापक एखाद दुसरीतरी मंडळी नाही. प्रत्येक कामाच्या जशा मंडळ्या आहेत, तशा एकेकप्रकारचा धंदा करणाऱ्या लोकांच्याही मंडळ्या असून, त्या फार मोठाल्या आहेत. उ. शेतकऱ्यांची, कापडाचा व्यापार करणाऱ्यांची,

१ पुष्कळ जणांनी एकत्र मिळून व्यापार इत्यादी व्यवहारिक गोष्टी करणे, ह्यास संस्कृत भाषेत 'संभूय समुत्थान' म्हणतात.

सर्वसाधारण पदार्थांचा व्यापार करणारांची, जोडे निर्माण करणारांची, तयार केलेले कपडे विकणारांची, पीठ विकणारांची, मासे, भाजीपाला वगैरे विकणारांची, मद्याचा व्यापार करणारांची, गुरे, घोडे, मेंढरे, किंवा डुकरे विकणारांची, हमालांची, लोहारांची, सुतारांची, गवंड्यांची, पाथरवटांची, शिंप्यांची, सोनारांची—(एथे शिंपी सोनार इत्यादी जाती नसून तीं व्यवसायानुरूप घेतलेली नावे आहेत, ही गोष्ट ध्यानांत ठेवली पाहिजे)— इत्यादी हजारो प्रकारच्या मंडळ्या आहेत. त्यांमधून असणारे लोक आपल्या व्यवसायबंधूंस मदत करतात, एकमेकांस आपला अनुभव सांगतात, आपले काम कोणत्या रीतीने केल्यास उत्तम, लोकप्रिय व फायदेशीर होईल, आणि काय केल्याने आपल्यावर परकीयांची छाप बसणार नाही, इत्यादिक विचारणीय विषयांचा उहापोह करून बहुमताने संमत ठरेल ते कार्य करतात. ह्यामुळे त्यांस फार बळकटी येते. ह्या लोकांना दोन मनुष्यांच्या जुटीपासून तो लक्षावधी मनुष्ये ज्यांची सदस्य आहेत, असल्या मंडळ्यांची देखील कामे काही गडबड, आणि बडबड न करिता सुरळीतपणे यथास्थित रीतीने चालविता येतात. इकडील तारायंत्रे, आगगाड्या, जलयाने, डाक, इत्यादी बहुतेक सगळ्या गोष्टी स्वतंत्र लोकस्थापित मंडळ्यांनी केलेल्या आहेत. त्यास सरकारांतून योग्य अधिकाराचे परवाने मिळाले आहेत. त्यास सरकारांतून योग्य अधिकाराचे परवाने मिळाले आहेत. ह्या मंडळ्या ह्यांच्या स्वावलंबनाचे फळ असून, ह्यांतून सर्व लोकांना आत्मशासनाचे नित्यशः नवे नवे धडे मिळतात. उद्योगप्रियता, संहत प्रयत्न, स्वावलंबन आणि आत्मशासन ह्या चार गोष्टी स्पर्शमणी सारख्या आहेत. त्या ज्या राष्ट्रातील लोकांमध्ये उपलब्ध असतील, त्यांनी ज्या वस्तूला स्पर्श केला की तिचे सोने होते. त्यांचा स्पर्शच असा काही विलक्षण, बळकट आणि कार्यकारी असतो की, तो ज्या पदार्थास होईल त्याचे सोने झाल्यावाचून हाती धरलेला पदार्थ त्यांच्या हातून सुटतच नाही!

ह्या देशातील लोहमार्ग आणि जलमार्ग—(जे ह्या लोकांच्या अश्रांत उद्योगाने आज राजमार्गासारखे सुगम आणि सुखप्रवास झाले आहेत)— व्यापाराच्या कामी अत्यंत उपयोगी पडत आहेत. त्यांचा विस्तार केवढा आहे ह्याची कल्पना देखील करणे सुलभ नाही. हा महादेश आमच्या हिंदुस्थानाच्या दुपटीहून अधिक—सरासरी अडीच पट—आहे. इ.स. १८८० च्या खानेसुमारीवरून कळते की, ह्या देशाचा विस्तार पस्तीस लक्ष सत्तेचाळीस हजार तीनशे नव्वद (३५४७३९०) चौरस मैल

होता. ह्या राष्ट्राला ऐक्य आणणारी जी पुष्कळ साधने आहेत, त्यात देशाची स्वाभाविक रचना ही काही कमी महत्त्वाची नाही. एक अलास्का संस्थान शिवाय करून, बाकी २९७०००० चौरसमैल देशाचा भाग अखंड आहे. उत्तरेस ब्रिटिश अमेरिका किंवा कानडा, पूर्वेस अट्लान्टिक् महासमुद्र, दक्षिणेस मेक्सिकोचा उपसागर आणि मेक्सिकोची स्वतंत्र संस्थाने, आणि पश्चिमेस प्रशांत (पसिफिक्) महासागर अशा ह्या अखंड देशाच्या चतुःसीमा आहेत. ह्याच्या पूर्वेस आणि पश्चिमेस मोठाले डोंगर असून मध्य प्रदेश बहुतेक सपाट जमीन आहे. दोन्हीकडच्या डोंगरांतून व उत्तरेकडच्या उंच प्रदेशातून पुष्कळ नद्या देशाच्या केंद्राकडे वाहात येऊन बहुतेक दक्षिणेकडे मेक्सिकोच्या उपसागरात मिळाल्या आहेत. बहुतेक सगळ्या नद्या मध्य प्रदेशातून वाहात जात असल्याकारणाने जिकडे तिकडे जमिनीला गोड पाण्याचा विपुल पुरवठा असून, ती फार पिकाऊ आहे. ह्या शिवाय ह्या नद्या म्हणजे व्यापाराचे राजमार्ग आहेत. त्यांच्या योगाने अंतर्देश वाणिज्याला (देशाच्या आतील व्यापाराला) अतोनात मदत होते. इकडच्या नद्याही फार लांब लांब आहेत. ह्या देशातील सगळ्या नद्यांत मोठी नदी म्हटली म्हणजे (मिसूरी व मिसिसिपी मिळून झालेली) मिसिसिपी नदी होय. ही साडेचार हजार (४५००) मैल लांब असून, हिचे पात्र सरासरी तीन हजार फूट रुंद असते. हिच्यात सरासरी तीन हजार नऊशे (३९००) मैलपर्यंत मोठाल्या वाफेच्या नावा जातात. हिच्या उपनद्या आणि शाखा मिळून हिच्यावर नावा चालण्याच्या मार्गाची लांबी पस्तीस हजार (३५,०००) मैल आहे असे म्हणतात. मिसिसिपी ह्या (उत्तर अमेरिकेतील आमच्या तांबड्या भावंडांच्या भाषेतील) शब्दाचा अर्थ, 'जलांचा बाप' असा होतो. ह्या महानदाचा अवाढव्य विस्तार पाहिला, म्हणजे त्याचे नाव अन्वर्थक आहे, असे वाटल्यावाचून राहायचे नाही. कार्नीगी नावाच्या एका अमेरिकन् ग्रंथकाराचे असे म्हणणे आहे की, "यूरोपातील वोल्गा नावाची नदी शिवाय करून त्या खंडांतल्या सगळ्या नद्या एकवट केल्यास त्यांचा आकार व पाण्याचे मान मिसूरी मिसिसिपी एवढे होईल." हा महानद आमच्या देशातील गंगा नदीच्या तिप्पट मोठा आहे. राकी पर्वतश्रेणीच्या पूर्वेस ज्या नद्या वाहात आहेत. त्यांची सगळ्यांची मिळून लांबी चाळीस हजार (४०,०००) मैलांहून अधिक असून, त्यांच्या दुप्पट म्हणजे ८०,००० इतका नदीतीर प्रदेश आहे. ह्या शिवाय राकीपर्वताच्या पश्चिमेकडे ज्या कलंबिया, साक्रमेटो, सान्स्वाकीन्, इत्यादी महा नद्या हजारो कोस देशातून वाहून समुद्रास मिळत आहेत त्या

निराळ्याच. आणखी ह्या नद्यांचा परस्परांशी मेळ करून व्यापाराची वृद्धी करण्यासाठी यु. स्टे. मध्ये इ. स. १८८० पर्यंत साडेचार हजार मैल लांब कालवे खोदण्यात आले, त्यांस ७९५०००००० डालर खर्च पडला. फिलाडेल्फिया, बाल्टिमोर, न्यू आर्लीन्स् पोर्टलंड, इत्यादी ठिकाणे जी मोठमोठाली बंदरे म्हणविली जातात, ती समुद्रापासून पुष्कळ दूर नद्यांच्या तीरावर आहेत. तेथे वर्षांतून हजारो आगबोटी येतात जातात. तेथे मोठाले धके बांधिलेले असून, ती जंगी व्यापाराची ठिकाणे आहेत. ह्या देशात नद्या मोठल्या आहेत तशी सरोवरेही फार मोठी आहेत. अमेरिकेचे पंच महान्हद (सुपीरियर, ह्युरन्, मिशिगन्, ईरी आणि ओंटेरियो) हे एकेक गोड पाण्याचे सागरच आहेत, म्हटले तरी चालेल. त्यामध्ये पुष्कळ आगबोटींच्या आणि शकडो नावांच्या द्वारे अतोनात व्यापार होत आहे.

ह्या सरोवरांच्या तीरावरची ड्यूलुथ, टोलिडो, बफेलो, शिकागो इत्यादी मोठमोठाली शहरे न्यूयार्क, बोस्टन्, न्यूआर्लीन यांसारख्या भव्य बंदरांची बरोबरी करित आहेत. आगबोटी ह्या अमेरिकन् लोकांच्या कल्पनासंभूत आहेत; त्यांच्यापासून सगळ्या जगाला फायदा होत आहे. ज्या पहिल्या बाष्पनौकेने अट्लान्टिक् महासागर उतरून वाफेच्या साहाय्यने नुव्या आणि जुन्या भूखंडांतील मनुष्यांची गाठ घालून दिली, ती अमेरिकेहून गेली होती. ह्या बाष्पनौकांच्या

१ युनाइटेड स्टेट्स्च्या मुख्य महासरोवरांची लांबी आणि विस्तार:-

केयूगा सरोवर लांबी	३८ मैल, विस्तार	१०४ चौरस मैल.
जोर्ज रसोवर लांबी	३६	११०
साल्ट लेक् (खारे) सरोवर	७५	२४०
ओंटेरियो सरोवर	१९०	६३००
ईरी सरोवर	२४०	९६००
ह्युरन् सरोवर	२५०	२१०००
मिशिगन् सरोवर	३४०	२२००
सुपीरियर् सरोवर	३६०	३२०००

ह्याशिवाय सोळा सतरा मैल लांबीची व दहा मेलांच्या आंतील लांबीची सरोवरे ह्या देशात पुष्कळ आहेत. एक साल्ट लेक् शिवाय करून बाकी सगळी सरोवरे गोड्या पाण्याची असून, त्यांमध्ये ह्या पृथ्वीवर असलेल्या सगळ्या गोड पाण्याच्या एकतृतीयांशाचा साठा आहे असे म्हणतात.

द्वाराने ह्या देशाचा व्यापार इतर देशांशी जरी फारसा चालत नाही, (कारण तो बहुतेक सगळा इंग्लंडाने पछाडून घेतला आहे) तरी देशातल्या देशात जो व्यापार होत आहे, तो फारच आश्चर्यकारक आहे. एका ओहावो नदीवर आगबोटिंच्या व नावांच्या योगाने दरवर्षी दोन अब्ज चाळीस कोटी (२,४०,००,००,०००) रुपये किमतीच्या मालाचा व्यापार होतो, असे चांगल्या माहितगार मनुष्यांकडून समजते. ह्या देशातील अगणित लोहमार्ग हे आणखी एक व्यापाराचे मोठे साधन आहे. इ.स. १८५० पर्यंत इकडचे लोहमार्ग आणि आगगाड्या फार वाईट होत्या; आणि त्यापासून प्रवाशांनाही पुष्कळ त्रास होत होता. आता तो त्रास, त्या अडचणी, ते आगगाड्यांच्या स्टेशनांवरून लागणारे विलंब, व तो आगगाड्यांचा दीर्घसूत्रीपणा सगळा नाहीसा झाला आहे. इ.स. १८३०त ह्या देशामध्ये सारा तेवीस मैल लोखंडी रस्ता घातलेला होता. इ.स. १८८७त (म्हणजे इकडे लोखंडी रस्ते निर्माण होऊ लागून पंचावन्न वर्षांच्या आत) ह्या देशात एक लक्ष बेचाळीस हजार सातशेपत्तीस (१४२७३५) मैल लांब लोखंडी रस्ते सर्वत्र बनले असून त्यावर आगगाड्या चालू आहेत. ह्यांपैकी चौपन्न हजार दोनशेऐंशी (५४२८०) मैल लांब लोहमार्ग इ.स. १८७३ पासून १८८३ पर्यंत ह्या दहा वर्षांत निर्माण झाले. सगळ्या युरोपातील लोहमार्ग मिळून देखील युनाइटेड स्टेट्स्च्या लोहमार्गाइतके लांब नाहीत; इ. स. १८८७त युनाइटेड स्टेट्स् शिवाय करून पृथ्वीच्या इतर सर्व ठिकाणी मिळून कायते १,५०,०१२ मैल लांब लोहमार्ग अस्तित्वात आले होते. युनाइटेड स्टेट्स्मध्ये लोहमार्ग जितक्या जलदीने निर्माण केले जात आहेत, त्या मानाने पाहू गेले असता आणखी दहा बारा वर्षांच्या आत ह्या देशामध्ये सगळ्या पृथ्वीतील लोखंडी रस्त्यांहून अधिक लोहमार्ग निर्माण केले जातील, असा रंग दिसत आहे. (इ.स. १८८० त सगळ्या हिंदुस्थानात मिळून दोनशे व्याहत्तर मैल लांब लोखंडी रस्ते तयार झाले; त्याच्याच पुढच्या वर्षी ह्या देशात अकरा हजार पाचशे मैल लोहमार्ग निर्माण झाले! ह्यावरून हिंदुस्थान युनाइटेड स्टेट्स्च्या किती मागे आहे हे सहज लक्षात येण्यासारखे आहे!) हे

१ चांगल्या आधारावरून समजते की इ. स. १८८० त सगळ्या युरोपातील लोहमार्ग एक लक्ष चौदा हजार दोनशे बसष्ट मैल लांब होते. तेव्हा युनाइटेड स्टेट्स्चे लोहमार्ग सगळ्या युरोपखंडांतल्या लोहमार्गांहून अड्दावीस हजार चारशे व्याहत्तर मैल अधिक लांब आहेत असे सिद्ध होते.

जलमार्ग आणि लोहमार्ग राष्ट्ररूपी देहातील रक्तवाहिन्यांसारखे आहेत. ह्यातून ह्या राष्ट्राच्या व्यापाररूपी जीवनरक्ताचा अव्याहत प्रवाह चाललेला आहे. ह्या दोन साधनांनी देशांतील व्यापाराला जी अतोनात मदत होत आहे तिचे नुस्ते अनुमान देखील करवणार नाही. दरवर्षी मोठल्या सरोवरांतील नावावरून आणि आगबोटींवरून जो माल नेला जातो, त्याचे वजन दोन कोटी पंचावन्न लक्ष टन् म्हणजे एकाहत्तर कोटी चाळीस लक्ष (७१,४०,००,०००) मड; नद्यांवरील नावांवरून आणि आगबोटींवरून जाणाऱ्या मालाचे वजन तीन कोटी चाळीस लक्ष टन्, म्हणजे पंचाण्णव कोटी वीस लक्ष (९५,२०,००,०००) मण, आणि देशातल्या देशात आणि गाड्यांवरून सर्वत्र जाणाऱ्या मालाचे वजन एकुणतीस कोटी दहा लक्ष टन् म्हणजे आठ अब्ज चौदा कोटी ऐशी लक्ष (८,१४,८०,००,०००) मणांइतके असते! हा जलमार्गाच्या आणि लोहमार्गाच्या योगाने देशातल्या देशात होणारा युनाइटेड स्टेट्स्चा अवाढव्य व्यापार, ग्रेट ब्रिटनच्या सर्व परदेशांशी होणाऱ्या व्यापाराहून सहापट मोठा आहे! ह्यात परदेशी लोकांचा वाटा बिलकुल नाही.

ह्या देशी व्यापारास आणि राष्ट्राच्या उत्कर्षास फारच साधनीभूत असा आणखी एक आश्चर्यकारक पदार्थ युनाइटेड स्टेट्स्मध्ये आहे; तो कोणता म्हणाल तर येथील तारायंत्र, आणि त्याचाच पोटभेद, टेलिफोन, हा होय. सात लक्ष साठ हजार (७,६०,०००) मैल लांब टेलिग्राफच्या तारांचे अद्भुत जाळे ह्या देशात सर्वत्र पसरलेले आहे! ते मानवशरीरातील ज्ञानतंतुजालाप्रमाणे ह्या देशाच्या ज्ञानतंतुजालाच्या ठिकाणी असून, फार कार्यकारी आणि महत्त्वाचे असे राष्ट्राचे अंग आहे. बेंजमिन् फ्रॉक्लिन्ग्टनने विद्युल्लतेचा शोध लावल्यापासून, एतद्देशीय लोकांनी विजेकडून असंख्य कामे करवून घेण्याचा क्रम चालविला आहे. ही वीज टेलिग्राफमधून ह्यांच्या जासुदाचे काम करते, टेलिफोनमधून दूतीचे काम करते, गाड्या चालविते, दिवे लावते, यंत्रे चालविते, रोग बरे करिते, आणि मुलामे लाविते! ती करित नाही अशी कामे फार थोडी असतील. प्रत्येक मोठ्या दुकानांत, वखारींत, सावकारांच्या व सरकारी कचेरीत आणि मोठ्या सभागृहांत तारायंत्र आणलेले असते. त्याच्या योगाने (अलीकडच्या बाजूस यंत्राच्याजवळ कोणी बसलेले नसता,) जगातील कोणत्याही ठिकाणातून धाडलेले वर्तमान छापून निघते! कोणत्या ठिकाणी हवा बदलली, धान्याचा, कापडाचा, धातूचा व नाण्यांचा भाव कोठे कसा आहे, इत्यादी शेकडो प्रकारची उपयुक्त माहिती

टेलिग्राफच्या आणि टेलिफोनच्या योगाने मिळण्यास सोपे पडते.

देशी व्यापारास उत्कर्ष आणणारे आणखी एक साधन आहे, ते हे की, ह्या महादेशात कोठला माल कोठे गेला, तरी त्यावर जकात मुळीच लागत नाही. आगगाड्या आणि नावा यांवरून माल फार स्वस्त दराने धाडता येतो; आणि ठिकठिकाणी तो उघडून दाखविण्याचा त्रास आणि जकात देण्याचा खर्च नसल्यामुळे, सर्वास माफक दराने सोईवार मिळून, विकणारांसही त्यापासून पुष्कळ फायदा होतो. बाह्य देशांतून ह्या राष्ट्रात येणाऱ्या मालावर बरीच मोठी जकात आहे. ह्या देशातील कित्येक लोकांचे म्हणणे आहे की, ही आयात मालावरची जकात काढून टाकल्यास व्यापारास फार उत्तेजन येईल. जोपर्यंत ह्या देशात शिल्पकला उत्तम दशेस येऊन देशातील उद्योगधंद्यांची भरभराट झाली नव्हती, तोपर्यंत आयात मालावर जकात असणे फार हितावह होते; कारण जकात असल्यामुळे परदेशी माल देशात महाग विकत असून, देशी माल स्वस्ता असल्या कारणाने बहुत लोक देशी मालच घेत असत. युनाइटेड स्टेट्स्चे व्यापारधंदे आणि शिल्पकला आता फार भरभराटीस आल्या आहेत; आता आयात मालावर जकात असण्याचे फारसे कारण नाही. तरी इकडचे बहुतेक सगळे लोक ही जकात काढून टाकण्याच्या विरुद्ध आहेत. व्यापारात काय आणि कशात काय, परदेशाची छाप आपल्यावर बसू नये, व आपण कोणाचे बंदे होऊन राहू नये, म्हणून हे लोक फार जपतात. जो माल आपल्या देशात पुष्कळ होत असून, व्यापाराकरता परदेशाला पाठविण्यात येतो, त्याच जातीचा माल परदेशातून इकडे आला तर तो विकत घेण्यास कोणी मागेपुढे पाहात नाही. अशा पदार्थांच्या विनिमयाने काही नुकसान नसून, उलट फायदाच आहे. परंतु कोणत्यातरी वस्तूच्या व्यापाराला किंवा उपयोगाला अजून उन्नत दशा आली नाही, तो बेतापेक्षा अधिक परदेशातून आणवून घेऊन, हे लोक देशी उद्योगाला आणि व्यापाराला धक्का पोचू देत नाहीत. प्रत्येक पदार्थाकरता विलायतेच्या तोंडाकडे पाहात बसणाऱ्या, विलायतेच्या ओंजळीने पाणी पिणाऱ्या. स्वदेशी उद्योगाची व व्यापाराची हानी करून, विलायती माल वापरणाऱ्या आमच्या देशी लोकांनी ही गोष्ट ध्यानात ठेवण्यासारखी आहे. विलायतेहून आलेला चहा घेतल्याने व तिकडचे कपडे नेसल्याने माझ्या देशी उद्योगधंद्यास धक्का पोचत आहे, म्हणून मी तसला चहा मुळीच पिणार नाही व विलायती कपडेही नेसणार नाही; मोठेघोटे जसले देशी कापड मिळेल तसलेच नेसेन, असे अमेरिकन्

मनुष्याने म्हटले व तशी कृती करून दाखविली! म्हणून आज ह्या देशाला एवढी संपन्नता आली आहे. आणि आम्ही काय केले? आम्ही आपले सौने देऊन विलायती जस्ताची भांडी घेतली; आपले माग बंद करून विलायती स्वस्ते कापड नेसायला लागलो; आम्ही उत्तर अमेरिकेतल्या इंडियन् लोकांप्रमाणे काचेच्या चंकाकणाऱ्या रंगीबेरंगी मण्यांच्या सौंदर्याला भुलून, काचेचे मणी व मद्य भरून आलेल्या काचेच्या बाटल्या घेऊन, आपली रतभूमी परदेशी लोकांस विकून टाकली. आणि आता त्या मद्याने आमचे प्राण जात आहेत आणि त्या फुटक्या काचा आमच्या पायांना लागून आम्हास मोठल्या जखमा होत आहेत, म्हणून हाका मारीत बसलो. म्हणून आमचा देश इतका हीन अवस्थेत आहे! युनाइटेड स्टेट्स् आणि हिंदुस्थान ही परस्परांच्या उलट दिशेस आहेत, हे ह्यावरून चांगले लक्षात येते.

एथपर्यंत ह्या देशातील व्यापारधंद्यांस उत्कर्ष आणणाऱ्या साधनांचे थोडेसे दिग्दर्शन केले. आता ह्या अध्यायाच्या प्रतिपाद्य विषयाकडे वळू. शेतकी, शिल्पकाम, आणि खाणी खणणे असे ह्या देशातील व्यापारधंद्यांचे साधारण तीन भाग करता येतील.

शेतकी

हा युनाइटेड स्टेट्स्च्या लोकांचा मुख्य धंदा आहे. ह्या देशात इतर सगळ्या गोष्टींप्रमाणे शेतकीही शास्त्रीय रित्या करण्यात येत असून, दिवसेंदिवस तिच्यात अधिक उन्नती होत चालली आहे. याचे कारण ह्या देशातले शेतकरी लोक अक्षरशः नसून, त्यांपैकी बहुतेकांस लिहिता वाचता येते. ते शेतकीच्या संबधानें निघणारी पत्रे, पुस्तके, वगैरे वाचतात; आणि तिच्या उन्नतीस साधनीभूत शास्त्रीयक्रिया आणि रासायनिक प्रयोग उपयोगात आणतात. "E pluribus unum" (ए प्ल्यूरिबस् यूनम्) म्हणजे बहुत मिळून एक, ह्या नीतिवाक्याचा उपयोग जसा इतर गोष्टींत आहे, तसाच तो शेतकीमध्येही आहे. ह्या देशात न्याशनल् ग्रांज म्हणजे "राष्ट्रीय कृषकसमिति" नावाची एक सभा आहे. ही राष्ट्रीय कृषकसभा ज्या नीतीच्या दृढ आधारावर उभारलेली आहे, तिची मूलतत्त्वे काय आहेत, हे आम्हास सदरील सभेच्या प्रतिज्ञावाक्यांवरून समजते. ती अशी:— "मुख्य गोष्टीत ऐकमत्य; अवांतर व साधारण गोष्टींत विचारस्वातंत्र्य आणि सर्व गोष्टींत मैत्री असावी. आमच्या व्यवसायाची आणि व्यवसायबंधूंची

उन्नती जेणे करून होईल, अशाविषयी फार काळजी घेऊन, आणि आमच्यामध्ये सारख्या रीतीने श्रमविभाग होऊन, सगळ्यांना न्याय्यरीतीने आपापल्या श्रमाचे फळ मिळावे, म्हणून आम्ही प्रयत्न करू." या सभेच्या शाखा या राष्ट्रात प्रत्येक गावी आहेत म्हटले तरी चालेल. या समितीमधून पुरुष आणि बायका समान योग्यतेच्या मानित्या जातात. समितीच्या संबधाने पुरुषांस जितके हक्क आहेत तितके सगळे बायकांना दिलेले आहेत. या समितीचा इतिहास लिहिणारा गृहस्थ म्हणतो की,—"आपल्या बायकोला किंवा बहिणीला जेथे जाता येईल, अशा ठिकाणी अपवित्रतेचा आणि अनीतीचा प्रवेश होणार नाही." ह्याच कारणावरून राष्ट्रीय कृषकसमितीने संभावित स्त्रियांना आपल्या सदस्या करून घेतल्या आहेत. खेडेगावांतून आणि शेतांवरून राहणाऱ्या शेतकऱ्यांस कर्मणुकीकरिता शहरातील नाटके, तमाशे, गानसभा, उत्तम व्याख्याने व इतर नानाप्रकारचे ज्ञानवर्धनाचे उपाय लभ्य नसतात. सूर्योदयापासून सूर्यास्तापर्यंत शेतकीच्या संबधाची कामे करण्यात त्यांचा सगळा वेळ जातो. त्यांस कर्मणूक होऊन, त्यांच्या ज्ञानाचीही अभिवृद्धी व्हावी, हे फार इष्ट आहे. ह्याबद्दल कृषकसभेचे प्रयत्न निरंतर चाललेले असतात. सभेच्या नियमाला अनुसरून वर्षातून पुष्कळ वेळा निरनिराळ्या विषयांवर प्रसिद्ध विद्वान वक्त्यांकडून व्याख्याने करवितात व भाषणे करवितात. फावलेल्या वेळात निरनिराळे विषय शिकण्याची ज्या स्त्रीपुरुषांची इच्छा असेल, त्यास ते शिकण्याची सोय ह्या मंडळ्यांकडून करून दिली जाते. युनाइटेड स्टेट्‌सच्या राष्ट्रीय कृषिविद्याविभागाकडून प्रसिद्ध झालेली शेतकीसंबंधी माहिती व इतर पुस्तके वाचून प्राप्त झालेले व अनुभवजन्य ज्ञान, आणि सदरी सांगितलेल्या कृषकसमितीच्या द्वारे उपलब्ध होणारे नानाविषयांचे ज्ञान आणि ऐक्यसुख, यांच्या योगाने इकडील कृषकमंडळी दिवसेंदिवस फार उद्योगी, उन्नत, सुखी आणि धनिक होत चालली आहे.

हे राष्ट्र स्वतंत्र झाल्यापासून येथील जानपदांनी व राष्ट्राच्या शासकांनी शेतकीच्या उन्नतीची फार काळजी घेतली आहे. ह्या राष्ट्राचा पहिला अध्यक्ष जार्ज वाशिंग्टन हा बहुकार्यव्यावृत्त असूनही, तो जातीने कृषिविद्याविभागावर देखरेख ठेवीत असे. जेफर्सन, वेब्टर, आडम्स, क्ले, ह्यांसारखे तत्त्वज्ञानी, धुरंधर, राजकारणी पुरुष स्वतः शेतकी करीत होते. अशी उत्कृष्ट उदाहरणे पाहून, लोकांस शेतकी हा धंदा प्रतिष्ठितपणाचा आहे असे वाटून, तो करण्यास उत्साह उत्पन्न व्हावा, आणि त्यामुळे शेतकऱ्यांची योग्य मान्यता सर्वत्र असावी हे

साहजिक आहे. युनाइटेड स्टेट्स्च्या एकंदर संपत्तीचा एकचतुर्थांश शेतकीच्या कामात घातलेला असून, देशाच्या वार्षिक उत्पन्नाचा चतुर्थांश शेतकीपासून होतो.

एथे शेतकऱ्यांमध्ये काय आणि कोणामध्ये काय, बापाने केले तेच लेकराने करायचे, अशी चाल नाही. एखाद्या मनुष्याच्या वंशात उत्पन्न झालेल्या असंख्य पुरुषांनी आपल्या हजाराव्या पूर्वजाने जशी कुन्हाड घरली होती, जसा पन्हेळ किंवा नाला खणला होता, जसा नांगर जमिनीत बसविला होता, किंवा जसे मद्याचे पोळे नाहीतर गवताच्या काढ्या विणून कोटे केले होते, किंवा वारूळ रचले होते, त्या "येनास्यपितरो याता ये न याताः पितामहाः," सारख्या परंपरागत क्रमाने एखादे काम करणे, ह्यांस अशक्य वाटते. ह्यांची कल्पकशक्ती आणि शास्त्रीयज्ञान, ही प्रत्येक व्यावहारिक गोष्टीमध्ये उपयोगात आलेली आहेत. येथे शेतकीत देखील यंत्रांचा उपयोग करितात. मोठाल्या शेतातून नांगरणारे आणि पेरणारे वाफेचे यंत्र एकदोन मनुष्यांच्या मदतीने शेकडो मनुष्यांचे काम करते. बहुतेक सगळ्या लहानमोठ्या शेतांवर शेतकापणी करून पेंढ्या बांधणारे यंत्र एका माणसाच्या मदतीने पन्नास साठ माणसांचे काम करित असते. अशा प्रकारची शेकडो यंत्रे शेतकीच्या कामी उपयोगी पडत आहेत, त्यांची नावे देखील आमच्या देशात कोणाला ठाऊक नसून, केवळ पुस्तकांतील वर्णन वाचून त्यांचा उपयोग काय व कसा होतो, हे कोणास समजावयाचे नाही. इ. स. १८८० त जी सुधारलेली आउते आणि यंत्रे एतद्देशीय शेतकरी वापरीत होते, त्यांची किंमत पंचेचाळीस कोटी डालर म्हणजे एक अब्ज पस्तीस (१,३५,००,००,०००) कोटी रुपयांइतकी होती. युनाइटेड स्टेट्स्मध्ये जी अतोनात जमीन लागवडीला आणण्यास उपयुक्त आहे, तिजवर काम करण्यास माणसांची विपुलता नाही. म्हणून शेतकऱ्यांना यंत्रांचे साहाय्य अवश्य घ्यावे लागते. ह्या आवश्यकतेनेच अमेरिकन् लोकांच्या कल्पक बुद्धीस मोठे उत्तेजन येऊन, हजारो यंत्रांची सृष्टी होत आहे; आणि शेतकी व दुसरे धंदे करणारे लोक मोठ्या उत्सुकतेने नवीनच अस्तित्वात आलेल्या यंत्रांचा उपयोग करित आहेत.

इ.स. १८८० च्या खानेसुमारीवरून समजते की, युनाइटेड स्टेट्स्मध्ये (आलास्का नावाच्या मोठ्या उपसंस्थानातील जमीन शिवाय करून) लागवडीस आणण्याजोगी जमीन पंधरा लक्ष (१५,००,०००) चौरस मैल आहे. (आमच्या हिंदुस्थानाचा एकंदर विस्तार तेरा लक्ष त्र्याऐंशी हजार पाचशे चौरस मैल आहे;

तेव्हा यु. स्टे.च्या लागवडीस आणण्याजोग्या जमिनीचा विस्तार आमच्या सगळ्या देशापेक्षा मोठा आहे, असे म्हणावे लागते.) ह्या देशामध्ये सगळी जमीन नवीन आहे; कारण इंग्लिश वगैरे युरोपियन् लोकांची वसाहत होण्यापूर्वी ही जमीन कोणी कधीच लागवडीला आणिली नव्हती. जिकडेतिकडे जंगल आणि गवत वाढून राहिलेले होते. अर्वाचीन लोकांस ह्या देशाच्या इतिहासाची जितपत माहिती आहे तिजवरून कळते की, सृष्टीच्या प्रारंभापासून युरोपियन् लोक इकडे वसाहत करित तोपर्यंत ह्या भूमीला कधी नांगराचे दर्शन झाले नव्हते. तेव्हा अनादिकालापासून जंगले वाढून घट्ट झालेल्या जमिनीवरचे रान कापून, ती नांगरून सवरून लागवडीस आणायाची म्हणजे फार मेहनतीचे व अत्यंत कठीण काम आहे, हे कोणाला सांगायला नको. पण धन्य इकडल्या लोकांच्या उद्योगाची आणि निरलसतेची! त्यांनी ह्या काळापर्यंत कमीतकमी म्हटली तरी दोन लक्ष सत्याण्व हजार चौरस मैल जमीन लागवडीला आणिली आहे! ह्या शतकाच्या प्रारंभी युनाइटेड स्टेट्स्मध्ये सुमारे पासष्ट हजार चौरस मैल जमीन लागवडीस आणलेली होती. त्यानंतर साठ वर्षांत आणखी एक लक्ष पन्नास हजार चौरस मैल जमीन नांगरून शस्योत्पादक करण्यात आली. इ.स. १८६० पासून १८८० पर्यंत ब्यांश्री हजार चौरस मैल जमीन लागवडीस आणली गेली! इकडे जमीनदार आणि कुळे फारशी नाहीत, असे मागे एके ठिकाणी सांगितले आहे. दाक्षिणात्य संस्थानांतून राहणाऱ्या लोकांच्या जमिनी फार मोठाल्या होत्या; त्यावर इबशी दास काम करित असत. आता ते काळे लोक दास्यमुक्त होऊन, पूर्वी होते त्याच ठिकाणी बहुतेक सगळे राहिले आहेत. ते मोठाल्या जमिनीच्या मालकांपासून शेताचे लहान लहान तुकडे भाड्याने घेऊन त्यावर शेतकी करतात. त्यास शेते विकत घेण्यापुरती शक्ती आली म्हणजे, मग भाड्याने घेतलेल्या शेतांची किंमत त्यांच्या मालकास देऊन ती त्यांपासून घेतील असा संभव आहे. जमीन विकत देण्याघेण्याविषयीचे कायदे ह्या देशात फार सोपे आहेत. पश्चिमेतील संस्थानांतूनही बरीच मोठमोठाली शेते पुष्कळांच्या ताब्यात आहेत. परंतु हा जमीनदारीपणा व कुळांचा वर्ग देशात असून नये, अशी पुष्कळांची इच्छा असलेली दिसते. आता बहुतेक शेतकरी स्वतःच्या विकत घेतलेल्या लहान लहान शेतांवर काम करित आहेत. युनाइटेड स्टेट्स्मध्ये एकंदर चाळीस लक्ष शेते आहेत, त्यांपैकी सरासरी तीन चतुर्थांशाइतकी शेते स्वतंत्र लोकांच्या स्वाधीन असून, त्यांचे मालकच त्यावर काम करित आहेत. इकडील चाळीस लक्ष पाच हजार

नऊशे सात (४०,०५,९०७) शेतांपैकी ३,२२,३५० शेते भडोत्री लावलेली आहेत; ६,९९,२४४ शेते सरकतदारांच्या मालकीत आहेत; आणि एकूणतीस लक्ष चौऱ्याऐंशी हजार तीनशे सहा (२९,८४,३०६) शेते स्वतंत्र लोकांच्या मालकीत आहेत. साधारण मानाने पाहू गेल्यास एकेक शेत एकशे चौतीस एकरांचे असते. तरी हजार बाराशे एकरांहून अधिक मोठाली शेते कमीत कमी तीसएक हजारांइतकी निघतील. इकडे शेतकीच्या उपयोगी जमिनीही बऱ्याच स्वस्त्या मिळतात. हल्ली काही संस्थानांतून एक एकर जमिनीला सरासरी साठ रुपये पडतात. अट्लॉटिक समुद्राजवळील कित्येक औदीच्य संस्थानांतून जमिनीची किंमत एकरामागे २२ रुपयांपासून १०२ रुपयांपर्यंत आहे. दिवसेंदिवस जसजशी लोकसंख्या आणि वसाहतदारांची संख्या वाढत जात आहे, तसतशी जमीन महाग होत आहे. इ.स. १८५० पासून १८८० पर्यंत जमिनीची किंमत दुपटीहून अधिक झाली आहे.

लागवडीस आणिलेल्या आणि आणण्याजोग्या जमिनीपैकी बहुतेक सगळी जमीन सपाट असून शेतकीच्या कामात यंत्रांचा पुष्कळ उपयोग होतो. पाण्याचा पुरवठा चोहोकडे विपुल आहे. शेतकरी लोक आपल्या उद्योगात मेहनत आणि यंत्रांचा उपयोग करण्यात आळस करित नाहीत. ते हरतऱ्हेने ही सुपीक जमीन अधिक पिकाऊ करण्यास झटतात. ह्या सर्व अनुकूल कारणांमुळे युनाइटेड स्टेट्स्ची शस्यसंपत्ती आताच फार मोठी आहे, आणि उत्तरोत्तर तिची अभिवृद्धी अतिशय होत जाणार. इ.स. १८८० त अकरा कोटी ऐंशी लक्ष एकर जमिनीत सरासरी दोन अब्ज सत्तर कोटी (२,७०,००,००,०००) मण म्हणजे दर एकराला सरासरी तेवीस मण छत्तीस शेर (पक्के) धान्य उत्पन्न झाले! ह्यापैकी १,७५,००,००,००० मण मका, ४६,००,००,००० मण गहू, ४०,७०,००,००० ओट्स् आणि बाकी इतर धान्ये होती. मका, कापूस, आणि गहू ही ह्या देशातील मुख्य शस्ये आहेत. डुकरे, गुरे, आणि घोडे इत्यादी जनावरांस इकडे बहुत करून मकाच चारतात. डुकरे तर मक्यावाचून दुसरे काही खात नाहीत. माणसांमध्येही मक्याचा बराच खप होतो. इ.स. १८८० त सर्व देशास पुरून उरलेला तीन कोटी रुपयांहून अधिक किमतीचा मका बाह्य देशांस पाठविण्यात आला. इ.स. १८६० पर्यंत ह्या देशातील लोकांस परदेशातून गहू आणण्याची गरज होती. आता एथे सगळ्या पृथ्वीत उत्पन्न होणाऱ्या ह्या शस्याचा एकचतुर्थांश उत्पन्न होतो. इ.स. १८६० त ह्या देशामध्ये १७,३०,००,००० मण गहू उत्पन्न झाला होता; १८७०त

तो २८,७०,००,००० मण झाला; पुढे १८८० त ४५,९०,००,००० मण आणि १८८४ त ५०,००,००,००० मण गहू उत्पन्न झाला! ह्यावरून गहू वगैरे शस्यांचे उत्पन्न इकडे किती जलदीने वाढत जात आहे ह्याचे थोडे बहुत अनुमान करता येईल. सत्तावीस वर्षांपूर्वी एतद्देशीय लोकांना बाहेरून गहू आणावा लागत होता. पण इ.स. १८८० त ह्या देशातील सगळ्या माणसांस पुरेण उरलेला ५९,००,००,००० रुपये किमतीचा गहू परदेशात रवाना झाला.

इ. स. १७७६ पासून ह्या देशातील लोक कापसाची लागवड करू लागले. प्रथम इकडे कापसाची उत्पत्ती आणि त्यापासून काही फायदा होईल किंवा नाही, ह्याचा संशयच होता; तरी त्यांना कापसाची लागवड करायची म्हणून एकदा निश्चय केला, ते अर्धवट नव्हता. हा देश स्वतंत्र झाल्यावर लवकरच एली व्हिद्री नावाच्या एका मनुष्याने कापूस व सरक्या निराळ्या काढ्याचे यंत्र निर्मिले. तेव्हापासून कापसाच्या लागवडीस भरभराट येऊ लागली. ह्या नवीनच उत्पन्न होत असलेल्या शस्याचा देशात उपयोग होऊन देशी मालाचा खप व्हावा, म्हणून बाह्य देशातून येणाऱ्या कापडावर भारी जकात बसविण्यात आली; तेव्हा अर्थातच देशी माग पुष्कळ होऊन सर्वत्र देशी सुताचे कापड तयार होऊ लागले. इ.स. १८३० सालापूर्वी इकडील कापूस बहुतेक सगळा इकडेच खपत असे. तरी ह्या वर्षांत सरासरी नऊ कोटी रुपये किमतीचा कापूस बाहेर पाठविण्यात आला होता. इ.स. १८८० त ह्या देशात ५७५७३९७ गठ्ठे कापूस उत्पन्न झाला; पैकी ६६,००,००,००० रुपये किमतीचा कापूस अन्य देशांस धाडण्यात आला. ह्यापैकी दोन तृतीयांश कापूस इंग्लंडात खपला. इंग्लंड जे कापड करून आमच्या देशात स्वस्त्या दराने विकते, ते बहुतेक अमेरिकेच्या कापसाचे असते. इकडच्या कापसाचे सूत फार बारीक आणि उत्तम होते. राई नावाचे एक धान्य आहे, त्याच्या भाकरी करतात. तेही इकडे पुष्कळ उत्पन्न होते. १८८० सालात हे धान्य २,००,००,००० मण उत्पन्न झाले. तसेच जव किंवा सातू ४,४०,००,००० मण उत्पन्न झाले. ओट्स नावाचे धान्य ४०,७०,००,००० मण उत्पन्न झाले. तसेच बटाट्यांचे उत्पन्न २०,३०,००,००० मण झाले. पूर्वेस आणि पश्चिमेच्या विस्तीर्ण मैदानातून पुष्कळ उत्कृष्ट गवत उत्पन्न होते. इ.स. १८८० त १,००,८०,००,००० मण गवत बाजारात विकले गेले. तंबाखूची लागवड इकडे फारच होत आहे. सहा लक्ष अडतीस हजार एकर जमिनीवर ह्या अरिष्ट शस्याची पेरणी होत आहे. ह्या कारणाने इकडे पुष्कळ तंबाखू उत्पन्न होते. तीतून अर्धी ह्या देशात खपते आणि

अर्धी तंबाखू बाहेर पाठविण्यात येते. ह्या देशात जिकडे तिकडे बहुत प्रकारच्या फळांची समृद्धी आहे. इ.स. १८८० त उत्पन्न झालेल्या फळांची किंमत सहा कोटी रुपयांहून अधिक होती. त्या सालात उत्पन्न झालेल्या एतदेशीय शस्यांची किंमत एकंदर नऊ अब्ज सहा कोटी (९,०६,००,००,०००) रुपयांवर होती. आणि १८८४ त उत्पन्न झालेल्या शस्यांची किंमत आठ अब्ज सोळा कोटी पंचेचाळीस लक्ष (८,१६,४५,००,०००) रुपयांइतकी होती, असे चांगल्या आधारावरून समजते.

डुकरे, गुरे, कोंबडी इत्यादी प्राणी इकडे भाजीपाल्यासारखे समजले जात असून, इतर शस्यांप्रमाणेच त्यांचीही 'लागवड' होते असे मागे एके ठिकाणी सांगितले आहे. इ.स. १८८० मध्ये पाच कोटी सदुसष्ट लक्ष पन्नास हजार (५,६७,५०,०००) डुकरे; चार कोटी साठ लक्ष (४,६०,००,०००) गुरे, पैकी एक कोटी ऐंशी लक्ष (१,८०,००,०००) दुभत्या गाई होत्या. (इकडच्या गाई आमच्या देशातील गाईसारख्या पावशेर अच्छेर दूध देणाऱ्या नाहीत. ह्यास खायाला पुष्कळ मिळते; शास्त्रीयरित्या ह्यांची चांगली वाढ होईल व ह्यांची स्थिती आणि शरीरसंपत्ती उन्नतदशेस येईल असा प्रयत्न चाललेला असतो. ह्या गाई खरोखरच घटोष्ठी; म्हणजे घागरभर दूध ज्यांच्या ओटीत असते, अशा आहेत.) चार कोटी पन्नास लक्ष (४,५०,००,०००) मेंढरे; आणि एक कोटी वीस लक्ष (१,२०,००,०००) घोडे, इतकी जनावरे ह्या देशात होती. आणि आता तर त्यांची अभिवृद्धी फारच झाली असेल. ह्या सगळ्या जनावरांचा उपयोग ह्या देशात तर आहेच. इकडील साडेपाच कोटी मांसप्रिय मनुष्यांस ह्या जनावरांच्या मांसाचा पुरवठा होऊन, परदेशी घाडायालाही पुष्कळ राहते. थोड्या वर्षांपासून डुकरांचे वगैरे मांस वाळवून परदेशात विकण्यासाठी पाठविण्याचा क्रम चालू झालेला आहे. डुकरांचे, गुरांचे व मेंढरांचे जे मांस दरवर्षी परदेशात पाठविण्यात येते, त्याची किंमत सवापस्तीस कोटी (३५,२५,००,०००) रुपयांहून अधिक आहे. इ.स. १८८० त ह्या देशात तीस लक्ष मण लोकर उत्पन्न झाली. 'लोणी-खवा-आंडी-सभा' - (नाव थोडेसे चमत्कारिक आहे, ह्यास उपाय नाही!) - नावाच्या मंडळीच्या वार्षिक वृत्तावरून कळते की, युनाइटेड स्टेट्समधील लोणी, खवा वगैरे दुभत्याच्या पदार्थांचे वार्षिक उत्पन्न तीस कोटी (३०,००,००,०००) रुपयांहून अधिक आहे. इ.स. १८८० सालात युनाइटेड स्टेट्सच्या शेतकऱ्यांची मिळकत - (खर्च वजा करून त्यांच्या पदरी पडलेला

नफा)—एक अब्ज पासष्टी कोटी (१,६५,००,००,०००) रुपयांहून अधिक होती. मोठ्यांचे सगळेच मोठे!

शिल्पकला

इ. स. १७७६ सालापूर्वी उत्तर अमेरिकेतील तेरा इंग्लिश वसाहती सर्व प्रकारे परतंत्र होत्या. त्यावर इंग्लिश सरकारचे एकाधिपत्य असल्यामुळे, जेणेकरून इंग्लंडास व तेथे राहाणाऱ्या लोकांस फायदा होईल, असल्याच प्रकारचे कडक कायदे त्या तेरा वसाहतीतून चालू केलेले होते. ही संस्थाने स्वतंत्र होण्याच्या सुमारास तिसरा जार्ज इंग्लंडचा राजा होता; त्याची कारकीर्द तर ह्या लोकांस फारच असह्य झाली. ह्या देशात येणाऱ्या व येथून जाणाऱ्या प्रत्येक पदार्थावर जकात होती. ह्यांना स्वतंत्रपणे परराष्ट्रांशी व्यापार करण्याची मोकळिक नसून, केवळ इंग्रजी दराने इंग्रजी वाण्यांबरोबरच व्यापार करावा असा निर्बंध होता. ह्यांनी लोखंड वगैरे धातू खाणीतून काढून इंग्लंडास पाठवावे, त्यांचे पदार्थ करू नयेत; फार तर काय, पण घोड्याच्या नालास लागणारी एखाद दुसरी चूक देखील ह्या देशी तयार करून घेण्याचा अधिकार येथील वसाहतदारांस नसावा, असे पुष्कळ इंग्रजांचे म्हणणे होते. जे जे पदार्थ येथून तयार होऊन इंग्लंडास जात असत, त्यावर फार जबर जकाती होत्या. पदार्थ नेताना जकात, आणताना जकात, पदार्थांच्या क्रयविक्रयावर कर, असे उठता बसता कर देऊन ह्यांच्या 'नाकात दम' आला. जमिनीपासून एक फूट उंचीवर ज्याच्या कांड्याचा व्यास दोन फुटांइतका असेल असेल झाड कापण्याचा अधिकार वसाहतदारांस नव्हता. ह्या आणि अशाच दुसऱ्या अनेक प्रकारच्या पारतंत्र्यसूचक नियमांनी हे लोक अगदी जखडून गेले होते. ह्यांच्या व्यापारधंद्यास उत्तेजन नव्हते. करभाराने ह्यांच्या पाठी आणि डोक्याची वाकून गेली होती. शेवटी स्टाप् ऑक्ट आणि चहावरचा कर ह्यांच्या योगाने ह्या लोकांची स्वातंत्र्येच्छा बलवती होऊन, ह्यांनी आपल्या मानेवरून इंग्लंडचे जू काढून झुगारून दिले; व आपल्या हातापायांतील इंग्रजी कायद्यांच्या बिड्या तोडून टाकल्या. इ.स. १७८५ त स्वातंत्र्यसंग्रामाचा शेवट होऊन राष्ट्रात शांतता स्थापित झाली, व राष्ट्रशासन सुरळीतपणाने चालू लागले. देशाच्या व्यापारास जेणेकरून उत्तेजन येईल असे कायदे एकामागून एक भराभर अस्तित्वात आले. तेव्हापासून ह्यांच्या ऊर्जित दशेस आरंभ झाला. इ. स. १७९० पासून १८२० पर्यंत युरोप खंडात जी कित्येक युद्धे झाली, त्यामुळे त्या

खंडातील व्यापारास धक्का बसून युनाइटेड स्टेट्स्च्या व्यापारास उत्तेजन मिळाले. ह्याच्यापुढे इ. स. १८६० पर्यंत एथील व्यापारधंद्यास काही प्रतिबंध नव्हता. पुढे पाच वर्षेपर्यंत ह्या राष्ट्रावर युद्धाची धाड आली, तेव्हा व्यापाराचे मोठे नुकसान झाले. त्यानंतर इ. स. १८६६ पासून आजपर्यंत एथील उद्योगधंदे अव्याहत चालत असून ह्यांचे सगळे नुकसान भरून आले आहे, इतकेच नव्हे, तर हे राष्ट्र सगळ्या पृथ्वीतील राष्ट्रांत धनवत्तर म्हणविणाऱ्या इंग्लंडाहूनही अधिक संपत्तिमान् झाले आहे. एथे वसाहत केल्यापासूनच अमेरिकन लोकांनी शिल्पकलेची उन्नती करण्यात मन घातले, ते इतके की, वसाहती झाल्यावर थोड्या वर्षांनीच इंग्रजांस ह्यांचे भय वाटून, इकडे शिल्पकला मुळीच उदयास येऊ न देण्याच्या उद्देशाने त्यास कडक कायदे करावे लागले. तरी इ.स. १८३० पर्यंत इकडे शिल्पकला फारशी भरभराटीस आली नव्हती. त्या काळापर्यंत राष्ट्रात शांती स्थापन होऊन शिल्पकला व इतर उद्योगधंदे ह्यांचा पाया दृढ करण्यातच सर्व वेळ गेला. आता ह्या देशात शिल्पकला किती उन्नत दशेस येऊन पोहोचली आहे, हे ज्याने स्वतः पाहिले नाही, त्याला कळण्यासारखे नाही.

ही कला दिवसें दिवस अधिक उन्नत होत चालली आहे. काही वर्षांपूर्वी शिल्पकलेत इंग्लंड सगळ्या पृथ्वीत श्रेष्ठ होते. आता ह्या कामात युनाइटेड स्टेट्स्ने त्याच्या श्रेष्ठतेचे हरण केले आहे. प्रत्येक कामामध्ये आता यंत्रांचा उपयोग व्हावयाला लागल्याने प्रत्येक उद्योगाला राक्षसी रूप येत आहे. यंत्रांच्या साहाय्याने पीठ दळणे हा धंदा सगळ्यात मोठा आहे. ह्या देशात चोवीस हजार (२४,०००) पीठ दळण्याची यंत्रे आहेत, त्यांमधून दररोज पन्नास लक्ष (५०,००,०००) पक्के मण पीठ दळून निघते. इ.स. १८८० त ह्या धंद्यास लावलेले भांडवल त्रैपन्न कोटी बावीस लक्ष (५३,२२,००,०००) रुपयांइतके होते; आणि त्या वर्षांत तयार झालेल्या पिठाची किंमत दीड अब्ज (१,५०,००,००,०००) रुपयांइतकी होती. हे पीठ अमेरिकन लोकांसच काय, पण सगळ्या युरोप खंडांतल्या लोकांस पुरून उरेलसे आहे. अमेरिकन लोकांनी तयार केलेले पीठ, युरोप, जापान, चीन, हिंदुस्थान इत्यादी देशात पुष्कळ खपत आहे. पीठ दळण्याच्या खालोखाल खाटिकाचा धंदा फार मोठा आहे. ह्यातही यंत्रांचा फार उपयोग होतो. वधार्थ आणलेल्या जनावरास यंत्राच्या अलीकडे आणून उभे केले म्हणजे एका मिनिटाच्या आत त्याचा गळा कापून, त्याच्या अंगाचे चामडे, आतडी वगैरे काढून, मसाला भरून बांधून तयार होते. मग पाच मिनिटांच्या

आत यंत्राच्या दुसऱ्या बाजूस उभा राहिलेल्या मनुष्याच्या हातात पडते. शिकागो शहरात हा पशुवधाचा कारखाना फार मोठा आहे. इतर ठिकाणीही असले पुष्कळ कारखाने आहेत. इ.स. १८८० तर शिकागोमध्ये ५२,५०,००० डुकरे व २५,००,००० गुरे मारून त्यांच्या शरीरात मसाला भरून तयार करून विकण्याकरता पाठविण्यात आली. ह्या धंद्यास लावलेले भांडवल सुमारे पंधरा कोटी (१५,००,००,०००) रुपयांतके असून, ह्या कामास लावलेल्या मनुष्यांचा वर्षाचा पगार तीन कोटी पंधरा लक्ष रुपयांहून अधिक आहे. एका वर्षात सतरा लक्ष गुरे, बावीस लक्ष मेंढरे आणि एक कोटी साठ लक्ष डुकरे मारून मसाला घालून बांधून, मनुष्यांच्या खाण्याकरता सर्व पृथ्वीवरच्या भाजीबाजारातून पाठवून देण्यात आली.

लोखंडी आणि पोलाद ह्यांचे पदार्थ निर्माण करण्यामध्ये युनाइटेड स्टेट्स्ची योग्यता इंग्लंडच्या खालोखाल आहे. पृथ्वीत सर्वत्र लागणाऱ्या लोखंडी पदार्थांपैकी एकपंचमांश, आणि पोलादी पदार्थांपैकी एकचतुर्थांश पदार्थ युनाइटेड स्टेट्स्मध्ये तयार होतात. इ.स. १८८३ च्या साली ह्या देशात तयार झालेल्या लोखंडी आणि पोलादी पदार्थांची किंमत एक अब्ज वीस कोटी (१,२०,००,००,०००) रुपयांतकी होती. ज्या अव्याहत वायुवेगाने ह्या धंद्याची उन्नती व वृद्धी होत आहे, त्याच्या मानाने पाहू गेले असता १८९० पर्यंत युनाइटेड स्टेट्स्मध्ये लोखंडी व पोलादी पदार्थ इंग्लंडाहून अधिक तयार होतील असा रंग दिसत आहे. इ.स. १८७० त एथे दहा लक्ष वीस हजार (१०,२०,०००) पक्के मण पोलादाचे पदार्थ बनविण्यात आले; आणि त्याच्या पंधराव्या वर्षी म्हणजे इ. स. १८८५ त तीन कोटी चोऱ्याऐंशी लक्ष अठ्ठावन्न हजार तीनशे चौसष्ट (३,८४,५८,३६४) पक्के मण पोलादाचे पदार्थ निर्माण करण्यात आले! युनाइटेड स्टेट्स्मध्ये लोखंडाच्या खाणी पुष्कळ आहेत, आणि येथील लोकांच्या असाधारण उद्योगाने त्या खाणींतील धातू जेथल्या तेथे पडून न राहाता, मनुष्यजातीच्या उपयोगास येऊन, ह्या देशाची संपत्ती वाढवितील. तांबे, पितळ, कासे इत्यादी धातूंचे पदार्थ आणि यंत्रे निर्मिण्याचेही मोठाले कारखाने आहेत; त्यात पुष्कळ भांडवल घातले असून त्यांतून तयार झालेल्या पदार्थांची किंमत इ.स. १८८१ मध्ये चौसष्ठ कोटी वीस लक्ष (६४,२०,००,०००) रुपयांहून अधिक होती. लाकडे कापून घरे बांधण्याच्या वगैरे उपयोगाकरिता विकणे हा एक फार मोठा धंदा आहे. तो दुसऱ्या कोणत्याही देशात आहे किंवा नाही ह्याची मला

माहिती नाही. पण युनाइटेड स्टेट्समध्ये जितकी अरण्याे आहेत तितकी ती इतर देशांत नसतील असे अनुमान आहे; किंवा ती असली तरी इतर देशांतील लोकांनी लाकडांच्या व्यापारात अजून पाऊल पुढे टाकले नाही एवढे खरे आहे. इ. स. १८८० त चाळीस हजार लोक ह्या धंद्यावर पोट भरीत होते. ह्या धंद्यात घातलेले भांडवल सुमारे साठ कोटी (६०,००,००,०००) रुपयांइतके असून, कापून तयार झालेल्या लांकडाची किंमत एकूणसत्तर कोटी अठ्ठ्याणव लक्ष सहा हजार एकशे सत्त्याऐंशी (६९,९८,०६,१८७) रुपयांइतकी होती. मिशिगन्, विस्कान्सिन्, मिनेसोटा, आरेगन् आणि उत्तरक्यालिफोर्नियाह्या संस्थानांत आणि वॉशिंग्टन टेरिटोरी नावाच्या उपसंस्थानात फारच मोठाली अरण्याे आहेत. काही भाग तर असे आहेत की जेथे अरण्यातल्या झाडावाचून दुसरे काहीच उत्पन्न व्हावयाचे नाही. ह्या सगळ्या अरण्यांतून उद्योगी लोक अतोनात लाकूड कापून आपल्या देशात व इतर देशांत विकून धनिक होत आहेत. इकडे ओक्, चेरी, मेपल, मोहागनी, अक्रोड, इत्यादी नाना जातींचे टिकाऊ, सुरेख आणि मोलवान् लाकूड फारच उत्पन्न होते; ते कापून तयार करून यूरोपात पाठवितात. युनाइटेड स्टेट्सच्या सुवर्णभूमीत चारशे निरनिराळ्या प्रकारचे उपयोगी लाकूड उत्पन्न होत आहे! ह्याच्या खालोखाल मोठ व्यापार म्हटला म्हणजे कापसाचा. ह्यात घातलेले भांडवल इ.स. १८८० मध्ये बासष्ट कोटी चाळीस लक्ष (६२,४०,००,०००) रुपये असून, देशात उत्पन्न झालेल्या कापसाच्या पदार्थाची किंमत अडतीस कोटी वीस लक्ष (३८,२०,००,०००) रुपये होती. एथे पिकलेला अतोनात कापूस इंग्लंड आणि इतर देशांत विकला जातो, म्हणून एथे कापड फार उत्पन्न होत नाही. तरी ह्या देशातील लोकांस पुरून उरेल, इतके कापड उत्पन्न करण्यात येते. ह्याच्या खालोखाल लोकरीचा व्यापार फार मोठा आहे. ह्यात घातलेले भांडवल साडेशेचाळीस कोटी (४६,५०,००,०००) रुपये असून, देशात तयार झालेल्या लोकरीच्या पदार्थाची किंमत सरासरी तितकीच असावी असे अनुमान आहे. शाऐंशी हजारांवर मनुष्ये ह्या धंद्याने आपला चरितार्थ चालवीत आहेत. लोकर, सूत इत्यादिकांनी मिश्र अशा देशी विणलेल्या पदार्थाची किंमत इ.स. १८८० त एकूणतीस कोटी सत्त्याऐंशी लक्ष पन्नास हजार (१९,८७,५०,०००) रुपयांइतकी होती. ह्याच सालात रेशमाच्या व्यापारांत पाच कोटी सत्तर लक्ष (५,७०,००,०००) रुपयांचे भांडवल घातलेले असून, देशी उत्पन्न झालेल्या रेशमी कापडाची वगैरे किंमत पाच कोटी पंचावन्न लक्ष (५,५५,००,०००)

रुपयांहून अधिक होती. लोकरीचे, रेशमाचे व सूत, लोकर व रेशीम ह्यांचे विणून केलेले पायमोजे, हातमोजे इत्यादी जे पदार्थ त्या वर्षात निर्माण झाले, त्यांची किंमत अठरा कोटी साठ लक्ष (१८,६०,००,०००) रुपयांहून अधिक होती. ह्या देशातील लोकांस गालीचे निर्माण करावयाला लागून अजून पंचवीस वर्षे झाली नाहीत. इतक्याशा काळातच हा धंदा फार भरभराटीस आला आहे. इ.स. १८८० त ह्या देशात निर्माण झालेल्या गालीच्यांची वगैरे किंमत सहा कोटी बावन्न लक्ष पन्नास हजार (६,५२,५०,०००) रुपये होती. जोडे शिवण्याचा धंदाही फार महत्त्वाचा आहे. यांत्रिक साधनाने इतर धंद्याप्रमाणेच ह्याचीही फार उन्नती झाली आहे. पन्नास वर्षांमागे ह्या देशातील मोचाला आमच्या तिकडच्या मोच्याप्रमाणेच जोडे शिवायला फार वेळ आणि मेहेनत लागत असे. त्या काळी रोज एक जोडा तयार केला, म्हणजे मोचाला मोठी कृतकृत्यता वाटत असे. आता यंत्राच्या साधनाने एक मनुष्य एक दिवसात तीनशे जोडे शिवून तयार करतो! इ. स. १८८० मध्ये ह्या देशात जोडे करण्याच्या मोठमोठ्या गिरण्या तीन हजार होत्या. त्यात सरासरी व्याणव लक्ष मनुष्ये काम करीत होती.

घड्या वर्षापूर्वी युनाइटेड स्टेट्सच्या लोकांना लागणारी सगळी घड्याळे युरोपातून येत होती. आता युनाइटेड स्टेट्समध्ये इतकी घड्याळे तयार होत आहेत की, ती येथील सगळ्या लोकांना पुरतात इतकेच नाही, तर युरोपातील बहुतेक देशांत आणि हिंदुस्थानात त्यांचा खप फार होत आहे. इकडे दुसऱ्या सगळ्या उद्योगांप्रमाणेच घड्याळे करण्याचे कारखाने फार मोठाले व अतिशय उन्नत स्थितीस आलेले आहेत. इ.स. १८५० च्या सुमाराला ह्या देशातील घड्याळे करण्याच्या उत्तम कारखान्यात रोजची चार पाच घड्याळे तयार झाली म्हणजे फार, असे समजत होते. आता तशाच कारखान्यातून रोजची बारा तेराशे घड्याळे तयार होत आहेत. रोजची इतकी घड्याळे तयार करणारे चार पाच मोठाले कारखाने आहेत. त्यांच्या कामाला खळ म्हणून कधीच नाही. एका कारखान्यातून दरमहा सहा हजार घड्याळे एका लंडन शहरासच पाठविण्यात येतात. काही वर्षांनी ही स्वस्ती, सुरेख आणि सोईस्कर घड्याळे सर्व पृथ्वीतील लोक आपल्यापाशी बाळगू लागतील. ह्याचप्रमाणे अमेरिकन लोकांनी केलेली शिवण्याची यंत्रे सर्वत्र प्रचारात येतील. इ. स. १८८० तीन कोटी पंचावन्न लक्ष एकूणनव्वद हजार पाचशे चौसष्ट (३,५५,८९,५६४) रुपये किंमतीची शिवण्याची यंत्रे निर्माण झाली. तशीच रुप्याची भांडी, सोन्याचे दागिने व नग

इत्यादी नक्षीदार काम इकडे फार उत्तम होते. लाकडावर चित्रे खोदणे व कोरीव काम ह्यांमध्ये युनाइटेड स्टेट्स्चे कारागीर फार कुशल आहेत. इकडे आणखी शेकडो धंदे आहेत. ह्या लहानशा निबंधात त्या सर्वांचे यथास्थित वर्णन करणे संभवत नाही. शिल्पकला किती जलदीने उन्नतीस आली व येत आहे, ह्याचे अनुमान देखील करणे कठीण आहे. इ.स. १८५० त शिल्पकलेने निर्मिलेल्या पदार्थांची किंमत सहा अब्ज अठरा कोटी रुपयांइतकी होती. इ. स. १८८० त एक खर्व सहा अब्ज अडुसष्ट कोटी (१,६,६८,००,००,०००) रुपये किमतीचे पदार्थ ह्या देशात निर्माण झाले. ह्याच साली इंग्लंडामध्ये शिल्पकलेने निर्मित झालेल्या पदार्थांची किंमत एक खर्व दोन अब्ज पंधरा कोटी पन्नास लक्ष रुपयांइतकी होती; ह्यावरून इंग्लंडापेक्षा युनाइटेड स्टेट्स्मध्ये चार अब्ज अड्डावन्न कोटी पन्नास लक्ष रुपयांचा माल, जास्त निर्माण होतो, असे सिद्ध झाले.

खाणी

युनाइटेड स्टेट्स्ची सुवर्णभूमी केवळ वरच्या पिकाऊपणानेच स्वर्णभूमी झालेली आहे, असे नाही. सृष्टिदेवीने ह्या स्वतंत्र राष्ट्राला बाहेरून जसे सगळ्या सुखसोईनी समृद्ध केले आहे, तसेच जमिनीच्या खाली ह्या राष्ट्रातील असंख्य खनिरूपी तळघरांतून रत्नांचे व मौल्यवान् धातूंचे अक्षय निधी ठेविलेले आहेत. सृष्टिदेवी ह्या असंख्य विशाल तळघरांत बसून अमेरिकन् लोकांकरता किमया करून, मातीचे सोने करीत आहे. राष्ट्राच्या पूर्व, पश्चिम, उत्तर आणि दक्षिण या चान्ही सीमांच्या मध्ये असलेल्या हिरव्या चार कुरणांच्या, आनंददायक सुपीक समृद्ध शस्यक्षेत्रांच्या, गगनचुंबित वृक्षराजिमंडित अरण्यांच्या, सुखसमृद्ध जनपूर्ण गावांच्या आणि वंरून शोभाहीन आणि ओसाड दिसणाऱ्या मैदानाच्या खाली पृथ्वीच्या खोल तळघरांतून युनाइटेड स्टेट्स्च्या भाग्यशाली लोकांकरता सृष्टिदेवीने अनंत सोने, स्पे, शिसे, तांबे, पारा निकेल, मीठ, कोळसे, खनिज तेल ज्वालामुखी खनिजवात, उत्तम प्रकारचे दगड, गंधक इत्यादी अनेक पदार्थ साठवून ठेवलेले आहेत. वासरू दूध पिताना जसे एक एकदा आपल्या मुसकटाने आईच्या ओटीला धक्का देते त्याबरोबर गाय अधिक दूध सोडते, त्याचप्रमाणे अमेरिकन् मनुष्यांनी एकेकदा आपल्या मातृभूमीची पाठ पोडीशी कोठे खाजविली की पुरे, ती लागलीच खूष होऊन, आपल्या अनंत रत्नभांडारांतून असंख्य धातू आणि रत्ने काढून, आपल्या भुलांच्या स्वाधीन करीते. हे अमेरिकन् लोक आपल्या

उद्योगाच्या आणि शोधकपणाच्या योगाने इतके भाग्यशाली झाले आहेत की, त्यांनी हातात माती धरिली तरी तिचे सोने होते.

ह्या देशातील खनिज पदार्थात दगडी कोळसा मुख्य आहे. सगळ्या पृथ्वीतील कोळशांच्या खाणींचे क्षेत्रफळ चार लक्ष चौरस मैल आहे, म्हणतात. पैकी ग्रेटब्रिटनच्या संयुक्त राज्यात बारा हजार चौरस मैल कोळशांच्या खाणी आहेत. युनाइटेड स्टेट्स्मध्ये ज्या कोळशांच्या खाणी आहेत त्यांचे क्षेत्रफळ तीन लक्ष चौरस मैल आहे, असे चांगल्या आधारावरून समजते! पृथ्वीतील सर्व कोळशांच्या खाणीपैकी तीनचतुर्थांश युनाइटेड स्टेट्स्मध्ये आहेत, ही गोष्ट सहसा कल्पनेत येण्यासारखी नाही. तरी ती खरी आहे. कोळशाची विपुलता ह्या देशातील सर्व प्रकारच्या व्यापारांची व उद्योगांची भरभराट करण्यात पुष्कळ अंशी कारणीभूत झाली आहे म्हटल्यास चालेल. ह्या देशात जरी पृथ्वीतील तीन चतुर्थांश कोळशांच्या खाणी आहेत, तरी एथे अजून इंग्लंडाइतके कोळसे खाणीतून खणून काढिले जात नाहीत. ह्याचे कारण इकडे कोळशांच्या खाणी खणू लागून अजून फार वर्षे झाली नाहीत हे एक आणि सोने रुपये, तांबे लोखंड, दगडी तेल इत्यादी मोलवान् खनिज पदार्थ अतोनात आहेत, ते खणून काढण्याच्या गढबडीत ह्या लोकांना कोळशाची तितकी आवश्यकता वाटत नाही, हे दुसरे. तरी गेल्या साली ह्या देशात दोन अब्ज चौवेचाळीस कोटी अडसष्ट लक्ष (२,४४,६८,००,०००) पक्के मण कोळसे खणून काढण्यात आले.

सगळ्या पृथ्वीत मिळून दोन लक्ष एकूणनव्वद हजार नऊशे चाळीस (२,८९,९४०) मण सोने आहे असे म्हणतात. पैकी अर्धे अधिक सोने अमेरिका खंडातून निघालेले आहे. इ. स. १८८० पासून युनाइटेड स्टेट्स्मध्ये दरवर्षास सुमारे, नऊ कोटी सदतीस लक्ष पंचाहत्तर हजार (९,३७,७५,०००) रुपये किंमतीचे (म्हणजे दरवर्षी सर्व पृथ्वीतून निघणाऱ्या सोन्यापैकी एकतृतीयांश) सोने निघते. इतर सर्व कारखान्यांप्रमाणेच सोने खणण्याचा उद्योगही मोठ्या झपाट्याने चालत आहे. इ.स. १८५१ पासून १८६० पर्यंत दरवर्षी खणून काढलेल्या सोन्याची किंमत सरासरी दीड कोटी रुपयांइतकी होत असे. त्याबदली आता वर्षाकाठी सवानऊ कोटी रुपयांहून अधिक किंमतीचे सोने निघते. रुप्याचीही अशीच गोष्ट आहे. एथे दरवर्षी तेरा कोटी सत्त्यायशी लक्ष पन्नास हजार (१३,८७,५०,०००) रुपये किंमतीचे रुपये निघते. चिली आणि युनाइटेड स्टेट्स् ह्या दोन देशांत मिळून पृथ्वीतील अर्धे अधिक तांबे निघते, असे म्हणतात.

इ.स. १८८० त ह्या देशामध्ये सात लक्ष छपन्न हजार मण तांबे निघाले, आणि पुढे चार वर्षांनी दरसाल त्याच्या दुप्पट निघू लागले. १८८४ त सतरा लक्ष एकुणऐंशी हजार पाचशे चाळीस मळ तांबे खाणीमधून काढण्यात आले! शिशाच्या खाणीही इकडे पुष्कळ आहेत. इ.स. १८३० च्या सुमारास दरवर्षी सरासरी सवा दोन लक्ष मण शिसे खाणीतून निघत होते. आता वर्षाकाठी कमीत कमी एकुणचाळीस लक्ष वीस हजार (३९,२०,०००) मण शिसे जमिनीतून काढले जाते. इ.स. १८७० पूर्वी ह्या देशातील खाणींतून अगदी थोडे जस्त निघत असे. आता येथे वर्षाकाठी पावणेतेरा लक्ष मणांहून अधिक (१२,८०,००० मण) शिसे निघते.

खनिज तेल उर्फ दगडी तेल किंवा 'राकेल' इकडे फारच निघते. काही वर्षापूर्वी इकडे कोळशाचे तेल तयार कारण्याचे कारखाने झाले होते. पण पेन्सिल्वेनिया संस्थानातील कित्येक ठिकाणी ह्या खनिज तेलाचे झरे पुष्कळ असून, तेल नदीच्या पाण्याबरोबर वाहून चाललेले आहे, असे लोकांच्या लक्षात आले; तेव्हा त्यांनी जिकडे तिकडे मोठल्या बावड्या खणून, त्यांमधून हे तेल काढण्याचा क्रम सुरू केला. आता युनाइटेड स्टेट्सचे 'राकेल' सर्व पृथ्वीवर जाते. खनिज तेलाकरता खोल खाणी व कुवे खणीत असतांना ज्वालाग्राही खनिजवात उर्फ 'ग्यास' मिळाला. तो ह्या देशात पुष्कळ आहे. पेन्सिल्वेनिया संस्थानातील काही गावांतून सगळ्या कारखान्यांतील वाफेची यंत्रे, गिरण्या इत्यादी ह्या ज्वालाग्राही वाताच्या योगाने चालतात. तेथे स्वैपाक करणे, थंडीच्या दिवसात घरामध्ये उष्णता आणणे, दिवे लावणे वगैरे सगळे काम ग्यासाच्या योगानेच चालते. ह्याशिवाय रासायनिक प्रयोगांत ग्यासचा फार उपयोग आहे, ह्याच्या योगाने काच, लोखंड आणि पोलाद ही देखील निर्मळ करण्यात येतात. पिट्सबर्ग नावाच्या शहराजवळ ज्या शेकडो ग्यासच्या विहिरी आहेत, त्यांपैकी एका विहिरीतूनच दररोज तीन कोटी घनफुट ग्यास निघतो म्हणतात!

इ. स. १८४९ त क्यालिफोर्निया संस्थानात सोने आहे असा शोध लागतांझणी, पूर्वेकडील संस्थानांतील लोकांनी पसिफिक् महासागराच्या तीराकडे धाव घेतली. तेव्हापासून जो उठतो तो आपला खाणी खणण्यास पश्चिमेकडे जातो. कालराडो, नेवाडा, क्यालिफोर्निया इत्यादी निर्जन अरण्यमय प्रदेशांतून गंधर्वनगरांप्रमाणे एकेका रात्रीत मोठाली नगरे निर्माण झाली. राने होती तेथे नगरे व मोठल्या मैदानांतून जेथे गवत वाढत होते तेथे शस्यसमृद्ध शेते झालेली दिसू लागली.

कोठे कशाची तरी खाण सापडली किंवा एखाद्या ठिकाणी कोणता तरी उपयोगी पदार्थ आहे किंवा उत्पन्न करता येईल असे कळले म्हणजे पुरे; ह्या लोकांच्या अंगात जसे काय वारे शिरल्यासारखे होते. मग सगळे तिकडे धावत सुटतात; आणि पर्वतप्राय अडचणी पलीकडे सारून अभीष्टसिद्धी करून घेतात. ह्यांच्या उद्योगाचे आणि व्यापाराचे यथास्थित वर्णन करीत बसल्यास मोठाले ग्रंथ लिहावे लागतील. उद्योगधंद्यांच्या योगाने ह्या देशास (खर्चवेच जाऊन) प्रतिवर्षी जे उत्पन्न त्याचा तपशील असा:-

एक अब्ज पासष्ट कोटी (१,६५,००,००,०००) रुपये शेतकीचे उत्पन्न.

सोळा कोटी साडेसत्याऐंशी लक्ष (१६,८७,५०,०००) रुपये खाणींचे उत्पन्न.

सहा कोटी पंधरा लक्ष (६,१५,००,०००) रुपये शिल्पकलेचे उत्पन्न.

दोन कोटी साडेसतरा लक्ष (२,१७,५०,०००) रुपये माशांचे उत्पन्न.

दोन कोटी साडेअकरा लक्ष (२,११,५०,०००) रुपये अरण्यांतील लाकडाचे उत्पन्न.

दोन कोटी साडेसतरा लक्ष (२,१७,५०,०००) इतर पदार्थांचे उत्पन्न.

ह्याप्रमाणे सर्व उद्योगधंद्यांपासून होत असलेले वार्षिक उत्पन्न एकंदर एक अब्ज चौऱ्याणव कोटी एकुणपन्नास लक्ष (१,९४,४९,००,०००) रुपयांइतके आहे!

ह्या पृथ्वीत जितकी राष्ट्रे आहेत त्यांपैकी सगळ्यांत ब्रिटिश राष्ट्र फार श्रीमंत आहे, अशी त्याची ख्याती आहे. ब्रिटिश राष्ट्र पुष्कळ वर्षांचे जुने आहे. आजपर्यंत उद्योगधंदे करून व दुसऱ्या उपायांनी त्याने आपल्या भांडारात एक निखर्व तीन खर्व ऐंशी कोटी (१,३,८०,००,००,०००) रुपयांइतकी संपत्ती साठवून ठेविलेली आहे. युनाइटेड स्टेट्सचे लोकसत्ताक राष्ट्र सरासरी सवाशे वर्षांचे आहे. त्याने आपल्या लोकोत्तर उद्योगाच्या एकाच साधनाने इतक्याशा काळात एक निखर्व चार खर्व सहा अब्ज पंचाऐंशी कोटी (१,४,६,८५,००,००,०००) रुपयांइतके धन आपल्या भांडारात साठविले आहे! युनाइटेड स्टेट्स इंग्लंडाहून देखील संपत्तिमान् आहे, असे सहसा कोणाला वाटायचे नाही, पण तसे आहे खरे.

ह्या देशात वसाहत करायला आलेले लोक मुळचे धनी नव्हते; आणि जे अजून वसाहत करायला येत आहेत. तेही धनी नाहीत. परंतु एपे आल्यावर त्या उद्योगशील लोकांनी उद्योगधंदे करून इतके धन मिळवून ठेवले. जाता ह्या धनिकांचे वंशज गर्भश्रीमंत होणार. मग आमच्या तिकडच्या गर्भश्रीमंत लोकांनी

जसे दिग्विजय करून, 'घटंभित्वा पटं छित्वा, कृत्वा रासभरोदनं । येन केन प्रकारेण,' कीर्ती मिळविली, तसेच इकडेचे गर्भश्रीमंतही दिवे लावून, घरदाराला आग लावून, त्यांची राखरांगोळी करतील असे कित्येकांस आजपासून भय पडल आहे. तरी हा देश अशा प्रकारच्या कुलदीपकांच्या (कुल जाळणारांच्या) पायी आमच्या देशाइतका निकृष्टावस्थेस पोचेल, अशी भीती बाळगण्याचे बलवत्तर कारण काहीं दिसत नाही. युनाइटेड स्टेट्‌स हा देश महा मोहोळसारखा आहे. एथे काम करणाऱ्या मध्यमाशा तेवढ्या जिवंत राहायाच्या, आळशी भोजनभाऊ नरमाशांना एथे जागा नाही. जोपर्यंत त्यांचे काम आहे तोपर्यंत उद्योगी मध्यमाशा त्या आळशास वाचू देतात. काम झाल्याबरोबर त्या अन्नाच्या काळांना व भुईच्या भारांना दंड करून मारून टाकतात. जे मुळचे दरिद्र लोक उद्योगाच्या व विद्येच्या बळाने आज धनकुबेर होऊन बसले आहेत, ते आपल्या उन्नतीचे कारण काय, हे पळे जाणतात. ते आळशी, निरुद्योगी लोकांस आश्रय देत नाहीत. आणि छबुत्रांची, माजरांची वगैरे लग्ने लावण्यात, निकृष्ट प्रकारच्या ऐषआरामात, किंवा साहेबांना मेजवान्या देऊन आतषबाजी उडविण्यात आणि नाटक तमाशे व नाच पाहाण्यात आपला बहुकष्टार्जित पैसा उधळीत नाहीत. ते त्याचा सदुपयोग करतात. आमच्या तिकडल्या ऐतिहासिक नऊ कोटी नारायणालाच काय, पण मोठाली राज्ये विकत घेण्यास पुरेल इतका पैसा ज्यांच्या हाती आहे असे धनिक इकडे पुष्कळ आहेत. ते भाविवंशाच्या उन्नत्यर्थ आणि विद्यावृद्ध्यर्थ आपल्या श्रीमंतीला शोभतील अशा पुष्कळ चांगल्या संस्था करून जातात. ट्रेवर व कारकोर्न ह्या नावाच्या धनिकांनी प्रत्येकी तीनतीन लक्ष रुपये विद्यालये स्थापिण्याकरिता दिले. विल्स्टन्, वॉकर, हिचकॉक् व विंक्ले ह्यांनी प्रत्येकी पाच लक्ष रुपये; कोल्गेट, आणि क्रोसर, यांनी प्रत्येकी आठ लक्ष रुपये; सिने आणि बसी ह्यांनी प्रत्येकी दहा लक्ष रुपये; स्टोन् याने बारा लक्ष रुपये, फिनिक्स् याने चाळीस लक्ष, व्वांडर बिल्ड आणि व्यासर् यांनी वीस वीस लक्ष, क्लार्क याने पंचवीस लक्ष, ग्रीन् नावाच्या गृहस्थाने तीस लक्ष, रिच् नावाच्या मनुष्याने चाळीस लक्ष, पार्कर याने सत्तर लक्ष रुपये, स्टीवन्जिरार्ड आणि जॉन्स हापकिन्स् यांनी एकेक कोटी रुपये विद्यालयांच्या स्थापनेकरता दिले. सवर्न् पसिफिक् रेल्वेचा अध्यक्ष आणि क्वालिफोर्निया संस्थानाच्या वतीने युनाइटेड स्टेट्‌सच्या राष्ट्रीय सभेत असलेला कारभारी लीसॅंज स्टॉन्फर्ड याने आपल्या एकुलत्या मृत मुलाच्या स्मरणार्थ नऊ कोटी रुपये खर्च करून एक विश्वविद्यालय

स्थापन केले आहे. हे त्या धनकुबेरांचे सहदौदार्य परम स्तुत्य अशा विद्यावृद्धीच्या कामी लागत आहे. जोपर्यंत ह्या देशातील श्रीमंत लोक आपल्या पैशाचा असा सहचय करितील, आणि जोपर्यंत एथे विद्येचे प्राधान्य राहून शाळेत शिकलेली विद्या व्यवहारोपयोगी करण्याकडे लोकांचा कल असेल, तोपर्यंत ह्या देशाला आमच्या तिकडल्यासारख्या शिरःशून्य केतुप्रहसम गर्भश्रीमंतांपासून भय दाळण्याचे काही कारण नाही!